HARVARD UNIVERSITY.

LIBRARY

OF THE

MUSEUM OF COMPARATIVE ZOÖLOGY.

7272

Bought

March 31, 1916.

MAR 31 1916

VERHANDELINGEN

VAN HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

DEEL L.

BATAVIA,
ALBRECHT & Co.

'S HAGE
M. NIJHOFF.

1897.

A

INHOUD.

L. F. Calon, bijdrage tot de kennis van het dialekt van Sikka.

J. P. J. Barth, overzicht der afdeeling Soekadana.

A. J. A. F. Eerdmans, het landschap Gowa.

B. Erkelens, geschiedenis van het rijk Gowa.

MAR 31 1916
7252

BIJDRAGE

TOT DE

KENNIS VAN HET DIALEKT VAN SIKKA,

VERZAMELD

DOOR

L. F. CALON.

VERHANDELINGEN VAN HET BATAVIAASCH GENOOTSCHAP
VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

DEEL L.

1STE STUK.

BATAVIA,
ALBRECHT & RUSCHE.

'S HAGE,
M. NIJHOFF.

1895.

MAR 31 1916

BIJDRAGE

TOT DE

KENNIS VAN HET DIALEKT VAN SIKKA.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS

VAN HET

DIALEKT VAN SIKKA,

VERZAMELD DOOR

L. F. CALON,

in leven Pastoor te Maumeri (Flores) (*).

Zooals ik had verwacht, mocht ik me sinds het publiceeren der „lijstjes" en „grammaticale opmerkingen" (†) in menige nuttige bemerking verheugen.

Dat ik soms, vooral wanneer het op *hooren* aankomt, met anderen van gevoelen verschil, zal niemand bevreemden.

Hierbij een paar voorbeelden, die wellicht aanleiding kunnen geven tot gemotiveerde bemerkingen bij het bepalen der spelling.

Dr. H. TEN KATE (dien ik 1891 het genoegen had eenige dagen op zijne wetenschappelijke reis op Flores als gast te hebben en aan wien ik menig nuttigen wenk te danken heb) was ook tegen de schrijfwijze van den dubbelen medeklinker achter een korten klinker. Toen ik ZE. antwoordde, dat ik de inlanders

---

(*) Bijna gelijktijdig met de ontvangst dezer vierde bijdrage tot de studie van het Sikkaneesch geweerd ons de treurige tijding, dat de onvermoeide en kundige schrijver te Makassar op den 14den September 1893 door den dood aan zijn nuttigen werkkring werd ontrukt.

Ons mede-bestuurslid, Pastoor P. J. VAN SANTEN, deelde ons omtrent den Eerw. Heer CALON het volgende mede.

Lambertus Franciscus Calon werd geboren te Biervliet den 16den April 1852. Hij voltooide zijne opvoeding aan het gymnasium te Katwijk a/R en het admissie-examen aan de Leidsche universiteit bekroonde zijne gymnasiale studiën. Gedurende eenige jaren beoefende hij vervolgens in het collegie van Mariëndaal de wijsbegeerte en natuurkundige wetenschappen, om daarna gedurende vier jaren werkzaam te zijn aan het gymnasium te Katwijk a/R, waar zijn rond karakter, gestadige opgeruimdheid en geestige invallen hem in buitengewone mate de toegenegenheid der talrijke studenten deden verwerven.

Na de voltooiing zijner theologische studies te Maastricht bracht hij een jaar door in Engeland en kwam in 1887 als Missionaris naar Nederlandsch-Indië. Benoemd tot pastoor te Maumeri, bestudeerde hij daar, ondanks voortdurende koortsen, met bewonderenswaardige volharding de nog geheel onbekende Sikkaneesche taal. In ons Tijdschrift staan de rijke vruchten dier studie opgeteekend.

Zijn vroegtijdig afsterven is te betreurenswaardiger, omdat hij in aanraking was gekomen met de naburige volksstammen in het rijk Lio en begonnen had de taal der Lioneezen op dezelfde wijze te ontginnen.

(†) Zie Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, deel XXXIII, bl. 501—530, deel XXXIV, bl. 283—363 en deel XXXV, bl. 129—199.

in sommige woorden den *dubbelen* medeklinker hoorde uitspreken, vroeg ik, of ZE. een inlander naar eigen keuze wilde *hooren*.

Aan den jongen, dien Dr. TEN KATE riep, beval ik de volgende woorden in het Sikkaneesch te vertalen:

baik = *eppang*	koeboer = *kewwo*
bermain = *lebbe*	badan = *tebbong*
tiga = *telloe*	boleh = *newwang*.

Daarna liet ik dien jongen het werkwoord *newwang* vervoegen:

aoe	ewwang	ita	tewwat
àoe	mewwang	mioe	mewwang
nimoe	newwang	rimoe	rewwang.
ami	mewwang		

In al deze toevallig gekozen woorden bekende Dr. TEN KATE den *dubbelen* medeklinker door dien jongen te hooren uitspreken en gaf mij verlof om voor *deze woorden* diens gezag te doen gelden.

Sommige Europeanen hooren na een langdurig verblijf hier den *dubbelen* medeklinker niet uitspreken, andere na een kortstondig verblijf wel *in sommige woorden*.

Den raad van mannen van gezag om sleehts den dubbelen medeklinker te sehrijven, waar ik hem hoor, werd in deze „Bijdrage" niet opgevolgd, omdat ik op de bergen dien hoorde uitspreken in woorden, waarin de strandbewoners hem niet of niet duidelijk uitsprcken, zooals in *meggoe, belli, derri* (de strandbewoners zeggen *bli, dri*).

Zoo hoorde ik in het dialekt van Lio ook duidelijk *ketti, ketta, pekka* en *nekkoe;* dat wil zeggen, dat de *t* en *k* zóó aan den voorgaanden klinker *ĕ* geheeht zijn en dat de volgende lettergreep zóó duidelijk weer begint met *t* en *k*, dat het mij in de ooren klinkt, alsof zij twee *t* en *k* uitspreken.

Vroeger sehreef men *brau, au, eibau,* enz.

Ik heb wellieht eene vermetelheid begaan met dat op eigen gezag in *bràoe, àoe, eibàoe* te veranderen. Dit waren mijne motiven:

1° zoo dikwijls ik *brau, au,* enz. zeide (namelijk met den *ou*-klank, zooals in het Hollandsche woord *vrouw*), maakte men mij opmerkzaam, dat ik verkeerd sprak en *braoe* (namelijk duidelijk den a — en oe — klank latende hooren) moest zeggen;

2° bij de velen, die ik deze soort woorden hard aan mijn oor liet uitspreken, hoorde ik altijd den a — en oe — klank;

3° bij de meeste inlanders, vooral als zij met nadruk of wat haid praten, hoor ik duidelijk den *a*- en *oe*-klank.

Het is een feit, dat men in de gewone conversatie dikwijls den *ou*-klank in bovengenoemde woorden hoort.

Dat is ook het geval bij woorden, die met *ao* zullen moeten gesehreven worden,

zooals *bao* = waringenboom, *pao* = mangga. In oudere lijstjes vind in ook *pau* en *bau* geschreven.

Deze verandering ondervond veel tegenspraak bij de beoefenaars der taal.

Een bestaand leer- en gebedenboekje heb ik verbeterd en laten drukken. Zulke boekjes worden wel immer *te vroeg* gedrukt om het praktische nut, dat er aan verbonden is.

Het boekje is niet in den handel; vertrouwbaar Sikkaneesch wordt op andere wijze gepubliceerd.

Het Portugeesche element, dat hier achterbleef, heb ik aan den belanghebbende opgezonden.

Evenals bij de „Opmerkingen", nam ik de spraakleer van D. Gerth van Wijk ter hand.

Daardoor werd ik in de gelegenheid gesteld op menige eigenaardige wijze van spreken de aandacht te vestigen.

VERVOLG DER OPMERKINGEN.

HET WERKWOORD.

A. De koppelwoorden.

1e. Om een woord, dat geen dienst doet als werkwoord, als praedicaat te doen optreden behoeft men geen koppel woord, zooals in het Hollandsch b. v. zijn.
Zijn huis *is* klein = leppo mimoeng kessik
Nanga *is* mijn kind = Nanga mè aoen
Hij *is* zeer dapper = Nimoe raning gette.

2e. Ons zelfstandig werkwoord *zijn* luidt: norang, b.v.: op den berg zijn kampongs = reta iling natar norang.

Dat *norang* is niet het Maleische ada = er is, er was, b. v.: ada jang mĕlempar dĕngan batoe, ada jang mĕlempar dĕngan kajoe (er waren er, die met steenen, er waren er, die met stukken hout gooiden); dezen zin drukt men aldus uit: iwa roga nora watoe, iwa nora ai nopok = sommigen gooiden met steenen, anderen met stukken hout. Saja lihat ada tiga orang pĕrampoean didalam bilik itoe (ik zag, dat er drie vrouwen in dat vertrek waren) luidt in het Sikkaneesch: aoe ita ei bilik wali oene ata doea bia telloe = ik zag drie vrouwen in het (dat) kamertje.

3e. Het Maleische *adanja* wordt ook niet vertaald: karadjaänja tĕrlaloe bĕsar adanja = hoekoen nimoeng gette rakkan.
Soedagar itoe amat kaja adanja = ata dagang ei ngawoeng gawang, of: howang gawang, of: mennoeng balik rakkan.

4e. Ons *hebben*, om een bezit uit de drukken, wordt niet vertaald:
Ik heb ééne dochter = aoe mè doea bia ha
Ik heb geen sarong = aoe lipa eong
Hoeveel paarden hebt gij? = àoe djaran (lele) pira, of: djaran àoen lele pira
Het groote huis heeft veel ramen = leppo gette (nora) tipang gawang.

Hoort men soms *norang* als koppelwoord gebruiken, dan lette men erop, of de spreker Maleisch kent.

De uitdrukking: aoe norang howang, kan men aldus verklaren: ada oewang *padakoe*.

5e. Ook worden = *dadi* is geen koppelwoord:
Hij wordt boos = nimoe moro
Hij wordt mager = nimoe roegoe
Gij zijt groot en dik geworden, omdat ik u voedsel gegeven heb = àoe gette, mosa aoe wihi àoe

Hij zal vorst worden — nimoe odi ratoe

Koning worden drukt men ook aldus uit: men stelde hem aan als koning = ata wakke nimoe ratoe

Bruidegom worden = belli woea tao (sirih pinang geven)

Bruid worden = tadang (teekenen)

Christen worden = serani(ng) b. v. ook zij zijn christen geworden = rimoe di seraning. De echte uitdrukking zou zijn: rimoe a serani (zie: *a lameng* „Aanvullinglijstje).

6e. Hij *heet* Wisoeng = nimoe narang Wisoeng.

7e. ileng, ileng ganoe — er uitzien als, schijnen;

Die eilanden schijnen los van elkaar te zijn; maar ze zijn aan elkaar verbonden — Noehang ia ileng betta ko dagir

Het schijnt ver — ileng blawir

Die man schijnt gek = — Ata tia ileng ganoe; ata waen roemang

8e. Blijven, d. i. niet van toestand veranderen, wordt uitgedrukt door *poi* = maar, slechts. Mijn oudere broer blijft ziek = woeë aoen blara poi.

Of *dri* (derri) = wonen, blijven, ook koppelwoord is in de uitdrukking: aoe tri (terri) waiboeang poi = dan blijf ik maar als maagd (ongehuwd) leven?

B. 1e. Of een woord *werkwoord* is, moet blijken uit zijne beteekenis of ook uit den dienst, dien het in een zin doet, b. v.

doeë = liggen; bano = gaan

narang = naam, maar ook = een naam geven, b. v.: åoe narang hai? = hoe heet je?

Antw. Sikoe, moang ratoe narang aoe — Sikoe, de radja heeft mij dien naam gegeven.

laba = beitel; *laba leppo* = een huis bouwen.

2e Of een werkwoord *transitief, intransitief* (of *passief*?) is, moet eveneens blijken uit zijne beteekenis of uit den dienst, dien het in den zin verricht, b. v: *lodong* = iets naar beneden laten, van daar lossen, uit het huis dragen *lodo* = door den vloer trappen, . . . vallen.

bedda = ergens uitkomen, uitgaan of iets ergens doen uitkomen, uitdoen.

heddo naing = den adem ophouden.

naing heddo = de adem stokt.

3e. Het *passief* wordt meestal omschreven door *ata* = men, met het werkwoord in den derden pers. meerv. er achter, b. v.:

hij werd door hen als broeder aangenomen. — ata tenna woeë wari nora nimoe; of: ata tenna nimoe mè rimoeng.

Ik werd geslagen. — ata tola aoe = men sloeg mij.

De volgende uitdrukkingen vertaalt men in het Sikkaneesch aldus:

Door den koning werd bevolen. — Moang ratoe odo (de radja heeft bevolen)

Door mijnheer is genomen.	Moang nala (mijnheer heeft het genomen)
Door de moeder werd gehoord.	Ina renna (de moeder hoorde)
Het huis werd door het vuur verteerd.	api gòò leppo (het vuur verteerde het huis).

Sleehts driemaal ontmoette ik voorbeelden, waarin wij geneigd zouden zijn aan het werkwoord eene passieve beteekenis toe te schrijven:

Ata dola di boöe,	hetgeen *moest* beteekenen: de man, die geslagen werd, is ook gekomen.
Nimoe ata odo	= hij is een (slaaf) man, die bevolen wordt.
Ata taga	= de mannen, die in het blok gezet werden (zie Opmerkingen bl. 15.)

Uitdrukkingen als:

adja pepping	fijn gestampte mais.
wajer tàoeng	gedragen (d. i. put-) water.

kunnen aldus aangevuld worden:

adja ata peppi	=	mais men stampte fijn
wajer ata tàoe	=	water men droeg.

Zoo zegt men ook: olang pano potat = de weg raakt zoek of de weg, dien men gaat, raakt zoek.

Meestal staat in deze uitdrukkingen het werkwoord in het meervoud, voegt zich dus naar het verzwegene woordje *ata* = men (zie boven 3°) en niet naar het voorgaande woord.

Bij deze verklaring kan geen rekenschap gegeven worden van de *ng* achter *peppi* en *tàoe*. Zie hoofdstuk: „*ng* achter een woord."

Van elk werkwoord dient dus aangegeven te worden, of het transitief, intransitief of beide is.

Gebiedende wijs.

Zie „Opmerkingen" bladz. 27. 2° en voeg daarbij:

Sai gebruikt men, als men met meer nadruk beveelt, b. v. *mala sai* = haal het (dan);
bana sai = ga dan toch weg.

leöe, bij een zachter bevel, b. v.

mala leöe	=	haal het (maar)
bano leöe	=	ga (maar)
ata pano leöe	=	laat de lui maar gaan,

Wellicht is de verklaring van *baa* = soedah, in zijn *tweede beteekenis* ook op dit *leöe* toepasselijk. Zie hoofdstuk „Tijden"

Verbiedende wijs.

Deze drukt men uit door *loppa* = djangan, b. v.:

huil niet = loppa dani

koopt geen slechte tabak. loppa mala bakko gois

neem gij niets meê, wat mij toebehoort. loppa mora (mala) kennaha aoen.

men mag morgen niet naar den passar gaan. loeat ata loppa le (wawa enz) reggan ra

Hierbij wordt de persoon al of niet uitgedrukt, naar verkiezen?

De grootere nadruk blijkt uit den toon, waarop men spreekt.

Men hoort soms ook *leöe* daarbij:

loppa toetoer leoë = spreek me daar niet van.

Loppa = djangan heeft altijd een woord achter zich.

Loar = djangan staat op zich zelf en moet verschillend weergegeven worden, b. v.:

iemand is aan het knoeien of staat op het punt iets te doen, wat men niet graag heeft, dan kan men zeggen: *loar*, laat af, schei uit, doe dat niet, enz.

loppa goea soerat loar! knoei niet met dat boek, doe dat niet!

loppa dani, huil dan toch niet,

loar, moang harang! Mijnheer laakt het, verbiedt het, heeft het niet graag.

Tijden.

Het werkwoord zelf heeft geene verschillende vormen voor de verschillende tijden.

Deze moeten blijken uit hulpwoorden of uit omstandigheden, aan spreker en toehoorder bekend, b. v. de vorm *aoe ita* kan beteekenen: ik zie, zag, heb- (had) gezien, zal- (zou) zien, enz.

Wil men met nadruk den *tegenwoordigen tijd* aanduiden, dan gebruikt men woordjes als: etei, toma etei, enz. of men haalt een *tegenwoordig* feit of handeling aan.

Voor den *verleden tijd* heeft men de woordjes: *baa, leöe, leöe baa, sawe en sawe baa* = soedah, afgedaan, afgeloopen, voorbij, enz.

Deze woorden worden alleen gebruikt, als men met nadruk wil wijzen op het voorbij, afgeloopen zijn der handeling.

oa baa ik heb gegeten

riwa baa hij heeft zijn schuld (reeds) betaald.

Maar uitdrukkingen als:

wie heeft gisteren die kraai geschoten? Hai *passak* merra kaan etei?

wie heeft het huis van den radja gebouwd? Hai *rawin* moang ratoe leppong?

gisteren heb ik varkensvleesch met rijst gegeten. Merra aoe *oa* ara wawi.

Mocht iemand er aan twijfelen, of ik al ooit die lekkere spijs genoten had en mij aldus ondervragen, *nadat* ik die reeds gegeten had:

Moang ga (of ga baa) ara wawi?	Eet meneer ook (of heeft meneer al gegeten) varkensvleesch met rijst?

dan moet ik antwoorden:

oa baa	ik heb (dat) al gegeten.

Dat *baa* heeft eene *tweede beteekenis*, waarvan de volgende voorstelling wellicht juist is: denk het woord, dat vóór *baa* staat als zijnde of kunnende zijn in den toestand van wat dat woord uitdrukt, óf handelend of op het punt zijnde om te handelen. Op deze wijze moeten de vier eerste spreekwijzen (zie „Opmerkingen" bladz. 36) verklaard worden.

Mè àoen gette baa?	Is uw kind al groot?
Bano baa.	Het kan al loopen (het loopt al).
Ata ra topo baa	Men is (hen) reeds gaan roepen.
Nimoe nala baa	Hij is het gaan halen.
Nimoe boöe baa	Hij komt daar aan; hij is aan het komen.
Pola baa etei?	Zal ik nu (mag ik nu) maar inschenken?
Rasi baa etei?	Zal ik nu (mijne wond) maar gaan afwasschen?
Belli djaran ninoe.	Geef het paard drinken.
Aoe welli' baa etei	Ik zal het aanstonds geven; ik ga het nu geven.
Moang Gai amigca baa etei?	Meneer Stokdrager, zullen we maar aan den slag gaan? (het eten stond voor hen gereed).
Lèè baa	Ik wil niet meer.
Piehi baa	Ik kan niet meer.

Soms was de handeling juist begonnen, soms moest men nog beginnen datgene te doen, wat het woord, vóór *baa* staande, uitdrukt.

Zou dat *leöe* van de „gebiedende wijs" hier ook verklaring vinden?

En de uitdrukkingen?

oa leoe	dat eet ik maar (betaal het niet, geef het niet terug)
ala leoe	dat neem ik maar
pattar leoe	ik sla hem den kop af, ik zal hem vermoorden.

Voor den „toekomenden tijd" heeft men *odi* = zullen.

nimoe odi boöe	hij zal komen;
loeat reggan le Lela	morgen is het passer te Lela, er zullen
odi biang riwoeng.	veel menschen zijn.

Dikwijls (meestal?) verplaatst men zich in de toekomst door woorden of wordt men van zelve in de toekomst verplaatst door een feit of handeling of omstandigheden en dan gebruikt men weêr de gewone vormen van het werkwoord zonder *odi*, zullen.

Het werkwoord naha, moeten.

Dikwijls komt dit *naha* voor, zonder dat aan de beteekenis eene zedelijke verplichting of eene physische noodzakelijkheid ten grondo ligt. In de „Spreekwijzen" bladz. 40 en 41 zijn eenige uitdrukkingen met *naha* bij elkaar geplaatst met de juiste (vrije) vertaling er achter. Soms is het slechts eene sterkere uitdrukking of bevestiging van hetgeen de zin zonder dat *naha* ook zou uitdrukken, b.v.: Ika naha hoema lai aoen, beteekent hetzelfde als: Ika hoema lai aoen = Ika heeft me mijn man ontroofd.

Soms kan men het vertalen door *als*, b. v.: naha roemang oti ko pano = als het donker is, ga ik weg;

of door *zullen*, b. v.: le nappoen naha roemang = in de vallei zal het (nu wel) duister zijn.

Ook in het Hollandsch kan men zeggen: het moet eerst donker zijn, vóór ik wegga; in de vallei moet het nu wel duister zijn.

Het werkwoord na, gaan.

Dat *na* heeft dikwerf eene eigenaardige beteekenis.

mate ang !	ik ga dood! dat besterf ik !
mate mang poi !	ga maar dood !
la hein kessik rakkat	eerst was het een kleine wond, maar
ko gette nang	deze is groot gewoorden.
làoe ra rang sawe baa.	ze zijn allen naar de maan.
songko soerat odi lalang nang	de papieren hoed zal smelten.
potat nang	hij, het is verloren geraakt

Ng achter een woord.

In de „Opmerkingen" bladz. 13 onderaan is gezegd, dat *ng* dikwijls de plaats inneemt van het bezittelijk voornaamwoord, b. v.:

metti belli ahoe arang	breng de honden hun rijst.
aoe ala ata woeang taang	ik steel de menschen hun sirih pinang.

Bij de volgende uitdrukkingen is het niet duidelijk hoe daarin de *ng* de plaats zou innemen van het bezittelijk voornaamwoord

aoe woeë wari eong	ik heb geen familie.
(Dikwijls hoort men daarvoor:	aoe woeëng waring eong).
adja pepping,	fijn gestampte mais.
wajer taòeng,	putwater.

woeloen gerrang, rechtstaande haren

Verder hoort men: lebbeng i. pl. v. lebbe; rimoe poeheng i. pl. v. rimoe poehe; seraning i. pl. v. serani, enz.

Dat de *t* soms de plaats inneemt van *ng*, is reeds gezegd in de „Opmerkingen" bladz. 13.

Later hoorde ik nog:

poelamet	i.	pl.	v.	poelameng
poeat	„	„	„	poeang
toeat	„	„	„	toeang
alat	„	„	„	alang
poet	„	„	„	poeng
tebbot	„	„	„	tebbong
lèèt	„	„	„	lèèng.

DE VOORZETSELS.

Voorzetsels zijn er nog minder dan in het Maleisch.

Hieronder worden voorbeelden uit het VII Hoofdstuk in de Spraakleer door D. Gerth van Wijk, zoover de kennis reikt, weergegeven.

Voorzetsels om plaatselijke betrekkingen uit te drukken, als *di*, *ka* en *dari*, zijn er niet; *ei* uitgezonderd.

Daarvoor gebruikt men de aanwijzende bijwoorden van plaats: zie „Opmerkingen" hoofdstuk „De Bijwoorden" B. 2°.

Men herinnere zich, wat dáár van die woordjes is gezegd.

diroemah, in huis, te huis.

Is hij te huis? = nimoe le — wawa — reta — laòe leppo?

Staat men bij het huis, dan zegt men: nimoe reta oene? = is hij boven in?

dilaoet, op zee = laòe tahi.

ditĕngah djalan, op weg = ei lalang (of ook le — wawa, enz. lalang).

ditĕngah laoet, in volle zee = laòe tahi laòe mitang; laòe tahi laòe blawir; laòe tahi laòe (het laatste woord met veel nadruk).

De koningin van Holland = Ratoe (ata) doea Bolanda of wawa tanah Bolanda.

De resident van Koepang = Moang residen laòe Koepang.

De radja van Sikka = Moang ratoe Sikka.

De radja van Larantoeka = Moang ratoe Djawa of moang ratoe reta Djawa.

Worden in het Maleisch *di* en *ka* en *dari* verbonden met adverbia van plaats, dan gebruikt men in het Sikkaneesch die adverbia en moet uit den zin blijken, welk van de drie hier bedoeld wordt. Zie „Opmerkingen" bladz. 18. B.

dibĕlakang, achter, een volgorde uitdrukkende, zal men weêrgeven door *baimoering*, daarna; of *depo*, dolor, volgen.

dibalik, achter = aan de andere kant van iets door *ha pappang*, een helft. Zie „Opmerkingen" bl. 10.

tĕrsĕmboeni didalam saboeah pĕti, verborgen in een kist = nai sessoe ei pĕti wali oene

disabelah en disini, naast, kan men weergeven door *gròò*, dicht bij, b. v. kom naast mij zitten = mai dri gròò aoe.

de achterste kamer, *bilik reta, le, wawa . . . woetoeng tosi*, de kamer (die ligt) heelenal op het eind links-rechts, enz.

in een klapperboom klimmen = *lema kabor*.

sampai ka Padang of datang di Padang = *boroe, dua wawa Padang*. Hij komt van Padang, *nimoe wawa Padang wawa mai*.

Hij kwam langs (door) het raam in huis, = *nimoe lema leppo tama ei tipang*.

Dien nacht kon ik niet slapen = *goemang tia aoe toeè nolek rehi*. Hij sprak fluisterend tot mij = *nimoe toetoer kettoe nora aoe*. Daarop begaf hij zich op weg *met* zijn leger = *sawe nimoe bano nora rivoeng nimoeng*. Hij kocht die vrouw *met* haar kind los = *nimoe hoi doea ia nora mè nimoeng*. Mijn huis is *met* den geheelen inboedel verbrand = *api gòò leppo aoen nora ngawoeng (wali oene) sawe*. Ik ben reeds lang *met* die vrouw getrouwd = *aoe waing nane (sei nane) ora doea tia*. Tegelijk *met* hem kwam de radja = *moang ratoe hoöe nora nimoe hamma hama*. Oorlog voeren *tegen* = *tàoe noehoe nora*. Ontmoeten = *reggan nora*. Hij twist *met* zijn vader = *nimoe tâoe naroek nora amat*. Steken *met* een kris = *robak nora soepi*. Ik schopte *met* mijn voet = *aoe kedda ora waing* Ik kocht hem los *voor* honderd gulden = *aoe hoi nimoe roepia hangasoe*. Ik heb Bara Dōndo *voor* zestig gulden gekocht = *djaran Bara Dōndo aoe ala roepia poeloe enna*. *Voor* den ring vraag ik vijf gulden = *kila ei, ala roepia lima*.

DE VOEGWOORDEN.

Of *nora* en *mole* verbindende voegwoorden zijn?

Zon *en* maan zullen hem straffen = *lerro woelan odi hoekoen nimoe*. Mijn vader *en* moeder zijn dood = *ina ama (aoen) mate baa*. Mijn familie heeft mij verlaten = *woeè wari aoen loar leoe aoe*. Ik heb veel kinderen, jongens *en* meisjes = *aoe mè gawang, doea lai, gawang*. Ik rijd zoowel bij nacht als over dag, zoowel bij donkere maan als bij lichte maan = *aoe sakkan djaran goemang lerrong, woelan roemang, woelan nilo*. Allen sterven, zoowel ouden als jongen, zoowel rijken als armen = *ata moang, ata lameng, ata mennoeng balik ata noëng, mate sawe*.

Disjunctief *ko* = of drukt men maar eenmaal uit.

Of wit of zwart = *baera komitang*.

Of gij naar Lela gaat of niet, ik ga wèl = *àoe bano le Lela koeong, aoe pano*.

Het tegenstellende of = *ko*.

Is hij te Nita of niet? = *nimoe reta Nita ko eong?*

Is die tabak goed of slecht? = *bakko ei eppang ko gois?*

Is hij schuldig of niet? = *nimoe hala ko eong?*

Hierbij wordt *eong* dikwijls weggelaten b. v.: *mai ko* kom dan toch = *mai ko eong* = kom je of niet?

Hij zocht naar zijn paard, *maar* vond het niet = *nimoe ileng djaran ko enne gita.*

Hij wierp zijn lans, *maar* raakte niet = *nimoe deggoe ko enne daa.*

Of ik al riep, er kwam niemand = *aoe topo topo ata enne mai.*

Och of ik zoo wit was als mijn broer = *kama aoe boera ganoe wari aoen.*

Ik heb niet vernomen, *of* hij nog leeft *of* dood is = *nimoe mate ko moret ata enne dewa* (*tewa*).

Kijk eens, *of* de radja thuis is = *ileng moang ratoe le-laoe enz leppo ko eong.*

Het duurde niet lang, *of* hij kwam binnen = *enne nane nimoe lema leppo.*

Nauwelijks had zij haar kind gezien, *of* zij huilde = *nimoe gita mè nimoeng dani golo, naha gita* (*nora*) *mè nimoeng ko dani.*

Indien gij wilt weten, *of* ik waarheid spreek, vraag het enz. = *àoe gai raitang aoe toetoer molo pra . . . .*

Nadat het gebed gedaan was, ging de vorst zitten = *ngadji sawe, moang ratoe dri* (*kadera*).

Dat is de reden, waarom ik hier gekomen ben. Als hier de reden opgegeven was, zou het kunnen vertaald worden, b. v. omdat gij ziek zijt, ben ik hier gekomen = *àoe blara aoe boöe.*

Wat is de reden, dat gij weent? *àoe dani denna apa?* = waarom, waartoe weent gij?

Omdat ik zwak ben, (daarom) heeft men mij verstooten = *ata loar leoe aoe, aoe waing limaug memunèk.*

Misschien verkeert uw broeder in moeilijke omstandigheden, dat hij geld vraagt = *woeë àoen soesar bing nimoe nenni howang.*

Wat heeft die jongeling misdaan, dat men hem in het blok gezet heeft = *tibo lameng ei hala apa, ata taga nimoe?*

Waarom heeft men hem in het blok gezet? = *Loning apa, ata taga nimoe?*

Conditionale conjuncties zijn: *narang, raik* = indien.

Hokot gita ihing raik eong naha poeë = wie een tuin bebouwt, moet vruchten zien, *indien* er geen te verwachten zijn, dan moet men waarschuwen (wie mijn dochter ten huwelijk wil, moet kunnen betalen; kan dat niet, dan moet men spreken.)

Maar ook zonder deze woordjes kan men een conditioneele zin construeeren.

Als gij mijn paard vangt, krijgt ge twee gulden = *àoe raa djaran aoen toma roepia roea.*

Als ik goed (niet ziek) geweest, was, dan ware ik reeds te Maumeri geweest = *aoe ganoe eppang ha aoe wali alok baa.*

Ik ben ziek geweest; was dat niet het geval geweest, dan ware ik reeds te Maumeri geweest = *aoe blara, eong ha, aoe wali alok baa.*

Ons voegwoord *dat* in de volgende en dergelijke zinnen wordt in het Sikkaneesch niet weergegeven:

Zeg, *dat* ik hen roep	betta aoe topo rimoe.
Ik zie, *dat* hij niet wil	aoe ita nimoe lèè.
Het geheele volk was er blijde mede, *dat* hij koning werd.	atabiang sawe gringan nimoe ratoe.
Toen hij zag, *dat* de vijand kwam, liep hij weg.	Nimoe gita ata noehoe mai, nimoe plari.
Toen hij vernam, *dat* zijn kind dood was, stak hij zijn huis in brand.	Naha raitang mè nimoeng mate, nimoe holo leppo.

TUSSCHENWERPSELS.

we = vatje, begrijpje;
ge b. v. *mai ge* = kom dan toch.
ina e = moedertje lieve! uitroep van bewondering.
indē! = uitroep van bewondering.
sadjang e = och arme.
bàoe! = uitroep van bevestiging.

Sikka, 4 October 1892.

De volgende druk- en andere fouten gelieve de lezer te veranderen in „Eenige opmerkingen over het dialekt van Sikka enz", Tijdschrift, deel XXXV.

bladz.	2	regel	12	hina	lees	hini
„	„	„	15	of de j bestaat, is twijfelachtig.		
„	4	„	23	De tweeklank ai bestaat wel.		
„	9	„	2	van onder: ami moa	lees	ami maa.
„	10	„	3	poeoer wa	„	poeoer ha.
„	„	„	5	midden, door, slaan	„	midden doorslaan.
„	11	laatste	regel	bellé ami	„	belli ami.
„	12	r.	4	van onder teooe	„	teoe.
„	14	„	17	Bakkoei	„	Bakko ei.
„	15	„	3	doöe	„	doeë.
„	„	„	12	Badjora	„	Bādjo ra.
„	18	„	22	ei epa	„	ei apa.
„	31	n°.	21	onder moang toi	„	ouder moang toi.
„	39	r.	10	(toë ?)	„	toi.
„	41	„	1	Waar is papier	„	waar is uw papier.
„	42	„	23	bokak bae	„	bokak boē.
„	43	„	18	Ta hiri	„	Tò hiri.
„	„	„	24	roewang	„	roemang.
„	44	„	1	noerok	„	noerak.
„	46	„	9	enne ito	„	enne ita
„	„	„	24	Moir	„	Mior.
„	48	„	8 en 10	miloek	„	niloek.
„	49	„	27	Aoe long	„	. . . eong.
„	51	„	1	baa	„	bao.
„	„	„	2 en 24	tomo	„	toma
„	„	„	3	same	„	sawe
„	52	„	2	moir	„	mior.
„	57	„	21	gawang toë, toë	„	. . . toi.
„	58	„	11	lewoeng	„	lewwoeng.
„	„	„	12	Anni	„	A'mi.
„	59	„	29	poi poi ha . . .	„	poi ha . . . .
„	61	„	6	moang toë	„	moang toi.
„	68	Raroek Krowe			„	Naroek . . . .

AANVULLINGSLIJSTJE.

De namen van plaatsen zijn hier ingevoegd, omdat zij dikwijls verouderde woorden zijn en omdat de kennis ervan noodzakelijk is voor het verstaan der „Naroek Sora".

A.

1 a 3e persoon meerv. van den tegenwoordigen tijd, aantoonende wijs. Zie *ga*.
a l a m e n g, zij eten voor den man = besnijdenisfeest.
a m o r d o m o e, kerkfeest; zie *mordomoe*.
a a t a m a t e n g, doodmaal.
a k a w i t w a r o e n, bruiloft (ingevoerd, even als het woord *kawit*; de echt Sikkaneesche uitdrukking is *a wai lai*).
a w a i l a i, bruiloft.
a w o e a n o e r a k, geboortefeest.
a g l a w a r, ?
a b l a t t a n g, het laatste maal van de besnijdenisfeesten.
àoe goa l a m e n g, hebt gij gegeten voor den man = zijt gij besneden?
3 a(ah?) d e m m é n g, ja, het is waar
4 a a, o zoo! wat je zegt!
5 a b a, ?
l o d a n g a b a, s. gouden ketting.
l o e h e n g a b a, naam van een kain.
a b a l o e h e n g, ?
6 a b a n g p i t a e i l a l a n g, den weg afsnijden.
a b a n g n o r a b i a h a, i. te gemoet gaan.
p a s s a k a b a n g, in de vlucht (aankomenden vogel) schieten.
7 a b e n g (abe?) i. bij den arm naar zich trekken.
8 a d a (wiing), als vrienden bij elkaar zitten.
9 a d a d a, s. uitroep.
10 A d a n g, Adam.
11 a d a n g, keuvelen.
12 a d è n g, de kleverige stof (aarde) van het nest van zeker insekt.
13 a d è r, ?
o e r a t a d è r, ?
14 a d j a r.
b a n o a d j a r, opgeschikt loopen.
15 a d j o e d a, de mis dienen.
16 a d j o e m e k o, kakebeen.
17 a d o e n g,
m a d o e a d o e n g (in de lijst staat verkeerd *madoe*) lui, onverschillig.
18 a e of a e n g (van gae?) a e a t a b l a. r a n g, soort behandeling van eene ziekte.
19 a g a b a n g (a gabang?) ?
20 a g a m a? geloofsleer.
21 a g o e n g,
22 a g o n g, veel hout, zoodat men er niet door kan.
23 a g o r a, 't begin van een Portugeesch

gebed.
24 aha wekak hotok, het kuifje van de kaketoe uittrekken.
25 ahi, bij elkaar leggen; . . . . zitten.
ahi wiing, met elkaar afspreken-
26 aho?
27 ahoe, hond.
adja ahoe raing, mais, als de korrels zich vertoonen als het verhemelte van een hond.
Ahoe — Wair, naam eener plaats.
28 ai aling, vezel van den wortel.
29 ai cēnsoe, wierook.
30 akat, een bamboe, van onderen hol om visch te vangen.
31 Ake — Gawang, naam eener plaats.
32 alak?
alak herrong, men zegt.
alak gawang, nog al veel.
alak ihing wajer, dat helpt; dat is nuttig
33 alang krogo, krulhaar.
alang daha, grijze haren.
alang taka?
34 alar nai, nagelaten spoor.
ali oetèr?
35 Alok, de inlandsche naam voor Maumeri.
36 Alok — Bao, naam eener plaats.
37 along (alo), schaduw.
doe along, eventjes (b. v. zien).
alo eong? (letterlijk: zonder schaduw).
38 ama bekkat, voedstervader.
ama boeang, vader (leiblicher Vater).
ama serani, doopvader.
ama gette, oudere (oudste?) broeder van vader.
ama lorang, middelste broeder van vader.
ama lotik, jongere broeder van vader.
ama dolor?
ama amang?
ama amat?
amang amat?
wawi amang, varkensvoeder en eigennaam.
amang wawi?
39 Amapoe Ama, God de Vader.
Amapoe Mèlai, God de Zoon.
Amapoe Espiritoe santo, God de h. Geest.
40 ana (anang)?
41 andas, mooi aangekleed.
bano andas, zwaaiend loopen.
42 andjo de guarda, bewaarengel.
43 andjo gois, booze geest.
44 ane, aas.
ane ahoe, hond aanhitsen.
45 angen,
liar angen, cantar angen, met veel buigingen in de stem zingen (hun vóór- en naslag bij elken toon?)
46 angon, gedaante, uiterlijk.
47 anoeng,
bette anoeng, twee voorwerpen aan elkaar binden.
48 antas, s. vrucht.
49 Aoer, naam eener plaats.
50 aong, zeker geluid van eene kat.
51 apa ei, apa ia, wat is dit?. . . dat?
denna apa, waarom.
ei apa, waar, waarheen
ei apa mai, waar van daan.
apa tàoe, wat moet je; wat scheelt er aan.
apa iwa, apa mole, wat nog meer.
52 api lengi — toewahini, olie-toewak zout stoken.
api woelan, houtskool.

api warang, gloeiende houtskool.
api naraka, hel.
api denna meloek, vagevuur.
53 aping, denken; nadenken.
54 apōstoli, apostel
55 ara wiing, tegenover iemand of iets staan.
56 ara (ai....), soort van boom met roode, zoete, eetbare vrucht;
wajer ara, het water, dat men opvangt na eene insnijding gemaakt te hebben in bovengenoemden boom.
ara woeang, de vrucht van dien boom.
ara hama hama, op een rij elkaar aan staan kijken.
nia ara, strak aankijken
ara amapoe, voor God.
57 arang (ai...), soort van hout, bij het weven in gebruik.
58 Arat, naam eener plaats.
59 aris?
60 aroe wiing?
61 aroén teggór, koppig.
aroén watoe, „
62 aróet, aanhalen, aantrekken.
aróet nora tali, met een touw vastbinden; aangorden.
63 ascensoe = ai censoe? wierook.
64 Ascensao, Hemelvaart.
65 ase, broek met korte pijpen.
66 Assumpçaon, Hemelopneming der h. Maagd.
67 ata, dak
ata waak wae làoe mai, het dak naar den zeekant.
ata waak wae reta mai, het dak naar den bergkant.
ata horong wae wawa, het dak naar den linkerkant.
ata horong wae le, het dak naar den rechterkant.
68 ata, mensch.
ata djentioe, heiden.
ata iwang, heiden.
ata krowe, „
ata ponoe helang?
ata Goang, Makassaar.
ata moang, hoofd.
ata oeëng, spook.
ata oetoer, buitenman, boer.
ata oeta, wilde man.
ata noekak, wees; arm.
ata witi leang?
ata boesoeng, wichelaar.
ata kobo?
ata koenang, iemand, die zich schuil houdt.
ata tibo lameng, jongeling.
ata waiboeang, meisje.
ata bloetoek, kind.
ata riwoe(ng), iemand van minderen stand.
ata Ceram, zeeroover.
ata Moehang, Solorees.
ata Lio, Lionees.
ata Soge, Endenees.
ata Tanah-Ai, zoo noemt men de bergbewoners tusschen Lobetobi en Mobo.
69 atoer?
oetoer atoer?
70 awe (van gawe?) naar zich toetrekken.
71 awi, een groote stok.
awi doenang, achter op den rug.

B.

72 baa tei, nu
baa tia, nu.
73 babak bèk, wangeluid.
74 Bādjo, inlandsche naam voor Geli-

ting of Glitten.
Bādjo-Watoe, naam eener plaats.
Bādjo-Woetoeng, naam eener plaats.
75 bado, het hoofd opheffen.
76 bai, steken.
iang bai, zegt iemand, die gestoken is door een visch.
hello bai, zegt iemand, die gestoken is door een voetangel.
korok bai, steken in de zijde.
bai bennoe, volop, zwaar gestoken.
77 bakar (bekkar?)?
78 bake baleng, in het water spelen.
79 baken balèr, vroolijk zijn.
80 bakko maang, een pruim tabak.
81 bakko wiing, stoeien.
82 bako (bakoe?) feest vieren.
gea bako, plechtig eten.
bako gea, eetwaren.
83 balak iang, visch afkluiven.
84 baleng,
kottir baleng, de tol draait zich om (zóó, dat hij op zijn kop draait).
baleng eppang, ten goede keeren.
85 balik, goederen, rijkdommen.
mennoe balik, rijk.
mennong balik, „
mennoeng balik, „
86 balo (baloe), weggooien.
87 baloe baloe, iets voor een ander verkoopen.
88 Baloel-Ele, naam eener plaats.
89 Baloek, naam eener plaats.
90 bana, met den boog schieten.
91 bandak, overrijp.
92 Bang-Arat, naam eener plaats.
93 bano, gaan
ata pano boöe, de gaande en komende menschen.
naha pra ata pano, dat moet ge vragen aan lui, die daar geweest zijn.
hai kela mè tia? wie heeft dat kind gedoopt? Moang bano, de heer, die vertrokken (weggegaan) is.
94 Bao-Batoeng, naam eener plaats.
Bao-Bloetoek, „ „ „
Bao-Gette, „ „ „
Bao-Mekot, „ „ „
Bao-Paat, „ „ „
95 bàoe sai! daar hebt je 't al; aan den slag.
96 baor?
97 Baot, naam eener plaats.
98 bapa?
santo Bapa, de paus.
99 bapeng?
100 bapong?
101 bara (ai —) branden (het vuur is aan).
102 bare?
103 bareke, zie breke.
104 barong sai, pak aan! (zóó hitst men twistenden aan).
105 barongi?
106 basa limang, in de handen klappen.
basa lale, vliegen slaan.
basa lipa—laboe, sarong, badjoe slaande wasschen.
107 bastan?
gai bastan, wandelstok met gouden knop.
108 bata waning, (op) den grooten trom slaan.
109 Batik-Wajer, naam eener plaats.
110 bator?
111 batti api, vuurslaan.
112 bawak, drijven.
tena bawak baa, de prauw is te water (drijft al).
113 reta bawo, boven op.
dri reta bawo, ergens boven op

zitten.
114 be (bre, ble?)
ai be,
115 Bebbéng, naam eener plaats.
116 bega alang, eene scheiding in het haar maken.
117 behak lerreng, den hengel uitwerpen.
118 behèr, een viervoetig dier, (soort groote rat?)
119 Bei, naam eener plaats.
120 ai bei, soort van hooge boom, waarvan men sampans maakt.
121 bekkok, loslaten b. v. de pleister op eene wond.
122 Bela-Wadjong, naam eener plaats.
123 belang,
belang wiing, iets ontkennen.
ha hala ha belang, maar één heeft gelijk.
124 belli, zie Spreekwijzen.
Moang belli'poi? Geeft meneer (dat) present?
aöe oea welli'ina aöen, ik werk voor (help) mijne moeder.
ileng poi moang belli' wat u geeft is goed: dat laat ik aan meneer over;
àoe enne belli'aöe mole! en mij geeft gij niets!
belli'aöe bakko, geef me wat tabak; krijg ik....?
bakko belli aöe, geef me (van die bepaalde b.v. die goede) tabak.
125 belloen,
laòea welloen tena? mag ik naar zee gaan om schuitje te varen?
126 beloet, wetten.
127 bellok,
plari bellok, springen als een veulentje.
128 bemmak?
129 bemmoer, dik (van menschen).
130 bemok klemoer?
131 bēnça di Deo, de wedergroet op „louvado".
132 bēnçang, de zegen.
133 bèndjèr, zegenen, inzegenen.
134 bèng bang, ?
loppa toetoer bèng bang, spreek er met anderen niet over.
135 bĕngis ?
136 beok ?
137 beppi,
adja bepping en adja pepping, fijngestampte mais.
138 beppoer ?
139 bera poeket, het werpnet uitgooien.
bera liepa -- laboe, zie basa.
140 bero api ?
141 Berot, naam eener plaats.
142 berrang ?
ai berrang ?
143 bessoe (boesoe?) ?
144 beteng = hoeèr, meten.
Nioeng koehak mage waráng ata boea mè weteng mè (= belli narang).
boea noerak bala lima.
145 bewoes,
wàoen bewoes, riekend b. v. van geneesmiddelen.
wàoek bewoes, stinkend b. v. eene wond.
146 bewwoeng apoer, kalk blusschen.
147 bidara, soort van boom.
148 bido tali, een touw aantrekken.
149 biha adja, het omhulsel van den maisklos afscheuren.
biha manoe, een kip slachten

om uit den bloedsomloop te voorspellen.

150 bikoer iang, viseh (in stukjes) doorbreken.

151 biri (ai —), soort van boom als de pinangboom; de vrueht eet men i. pl. v. pinang.

152 bispoe, bissehop.

153 bisponto.
rait bisponto, stikken; stiknaad (bekend vóór 1880).
bisponto walĕr, met een aehtersteek naaien.
soekit oti ko bisponto walĕr, eerst rijgen en dan met een aehtersteek naaien.

154 bitit.
bitit lipa—laboe, sarong, enz. van het droogtouw halen.

155 blaat (braat?)
ai blaat, soort van grooten boom.

156 Blalik, naam van een kaap.

157 blandar
wajer ba blandar, 't water stroomt een weinig.

158 Blang, naam eener plaats.

159 blappan blèt, zwak (van een menseh).

160 blasoer, eventjes raken.

161 blata (ai . . .) soort van boom, waarvan men de bloemen en jonge bladeren eet.

162 blawang (ai . . .) een klein boompje, waarvan de bast goed is om touw te maken.

163 blēdjon
manoe blēdjon baa, de haan waggelt.
atabiang waing blēdjon baa, iemand, die waggelbeent.

164 bleggan, het water (is ge)zakt.

165 blein (blain?)
aling blein, de pees is verlamd; lui.

166 blekkoer blarat, zoo schelt men iemand uit, die niet werkt, niets aanbrengt in het huishouden.

167 blemmang, uitgehold.
lalang blemmang, een holle weg.

168 blepe, mooi.
alang blepe, mooi rond (achter) hoofd.

169 blerring glerrek, onrustig.

170 blettin
blarang blettin, lang ziek zijn.

171 blewwar
plewwan blewwar, losjes binden.

172 blewwoet (brewwoet?)
ai blewwoet?

173 blewwor, ver indringen.

174 bli bleo
ileng bli bleo, links reehts kijken.

175 blide bladon, hoog (van een mensch).

176 blino
naha waen blino, men moet (daarbij) niet dronken zijn.
aning blino, windstilte.
tahi blino, effen zee.

177 blirang, eventjes raken.

178 Bliro-Herrang, naam eener plaats

179 blisar (poi), eventjes raken.
dola blisar

180 Bloro, naam eener plaats.

181 boa gai, iets zeer gaarne willen.

182 bobok
wajer bobok, bron, die opborrelt.

183 boea, baren.
nora ata laen woea aöe, toen ik nog niet geboren was.

184 boeat ha, een vraehtje?
mage boeat sakoetelloe, $1\frac{1}{2}$

gulden voor een vracht tamarinde.
185 Boekoek, naam eener plaats.
186 boedjoeng
dri boedjoeng badjak, zitten te twisten.
187 boegis
adja boegis, korte maisklos.
188 Boehe, naam eener plaats.
189 boehe nora, foppen.
tama boehe oeneng?
boera boehe, grijs?
190 Boeka, naam eener plaats.
191 boeli bowa lanang, vrueht, zoo groot als een klapper, oneetbaar.
192 boena, zie lijst, waar verkeerd staat: *boene.*
193 boenar
wàoen boenar, sterk riekend (b. v. jenever, tabak, enz).
194 boen be
wàoen boen be, onaangename lueht.
195 boenga pala, foelie.
boenga rebboe
ai boenga rebboe
196 boengeng
alang boengeng, hoofdpijn.
alang blara, sterkere hoofdpijn.
197 boër ha, op één plaats; bij elkaar.
198 boera
ai boera
waen boera, lui.
199 boeri
boeri behak, zaaien; uit elkaar doen.
boeri nora hini, met zout bestrooien.
200 boesa, knorren van het varken, als het eet en anderen erbij komen
201 boesang, prop (gewoonlijk klapperbast verzels) om het geweer te laden.
202 boese
boese basang, veel; overvloedig.
203 boetor
merak doe boetor, zeer rood; overrijp.
wàoek doe boetor, stinkende (van eten) lueht.
204 boga, breken.
loehir boga nang, de naald is gebroken.
elpeneti boga nang, de speld is krom gebogen.
205 Boga-Natar, naam eener plaats.
206 boho?
wawi boho?
207 bokak, long; soort van mand (van vorm als de *leppong,* doch gevloehten als de kōmbo) om padi in te bewaren.
208 Bola, naam eener plaats.
Bola-Basok, naam eener plaats.
Bola-Wolong, „ „ „
209 bolan?
ima bolan pleot, soort van sehelp.
210 boli rokit, oneffen, moeilijk om te gaan.
211 bolo lolong
ileng bolo lolong, heen en weer kijken.
bano bolo lolong.
212 Bolong-bolong, naam eener plaats.
213 bolong
boòng bolong, van verre naroepen.
214 Bōnga, naam eener kaap.
215 Bora, naam eener plaats,
216 bosa, (zie *dewak* en *gabang*), lederen gordel met vakjes voor kruit, hagel, enz.
217 Botang, naam eener plaats.
218 bowang, uitgezet (van geweekte boontjes).
219 braban brèt, geseheurd, kapot;

220 Brai, naam eener plaats.
221 branoe
adja branoe, rood geroosterde mais.
222 bràoe, vreezen, eerbied hebben voor;
aöe bràoe, bijw. uitdrukking: zeer, heelenal verschrikkelijk.
223 breang, iets afgeleerd zijn.
224 brekak brakak, dik, slingerende buik.
225 brĕngoet adja?
226 breot (= bleot?), genezen van eene ziekte.
227 brewi, verkort.
228 brinoet?
brebbo brinoet, afbrokkelen; fijn worden, zooals drooge tabak.
229 brioeng, met den elleboog stooten.
toebi briong, met den elleboog stooten.
230 briwon
briwon brawot, veel (wonden).
231 broetang (= oeta), wild.
wawi broetang, wild varken.
Kodja-Broetang, naam eener plaats.
232 broi tali, touw (om den hals) aantrekken.
233 brokit
bette brokit, eerst binden, daarna eenige keeren omwinden.
broin brokit, versperd.
234 bropot ha, een weinig.

C.

235 Camparia, processiekruis.
coparia, „
236 confreria, broederschap.
237 cōnta kameng, denken.
238 cōntas, rozenhoedje.
garta cōntas, rozenhoedje bidden.
239 crisma, vormsel.

D.

240 daa, tjoba! zoo!
lipa—laboe—loeheng daa, versleten baadje, sarong, enz.
daa baa lalang gette, de groote weg is bereikt.
241 dabis, (lahing dabis leoe tebbong sawe, de wond verspreidt zich over het geheele lichaam).
dais dabis, dikwijls.
kela dèt dabis, dik groot schrijven
242 daboer (kabor)?
243 dada, toetssteen; toetsen.
watoe dada
àoe pra dada nai, doea iwa ko laen? hebt je al naar een vrouw gedongen of nog niet?
244 dadak, verder gaan (van eene wond).
dèt dadak (dadat?) verder gaan (van eene wond).
245 daga
nioeng daga, iets tusschen de tanden houden.
246 dagi lagis, scheef (van het lichaam).
247 daha (alang . . .), grijze haren.
248 Dahi-Oeneng, naam eener plaats.
249 dakit, dikwijls.
dais dakit, dikwijls.
250 danar?
251 danggalais, soort van vrucht.
252 dansa, dansen met Kerstmis.
lerrong dansa, Kerstdag.
woelan dansa, December maand.
253 daping, wenken met de hand.
254 Dara-Natar naam eener plaats.
Dara-Woër, „ „ „
Darat, naam eener plaats.

Dare, naam eener plaats.

255 data
data wajer, soort van glazenmaker (behoort tot de neuoptĕra, species, libella).

256 datak
ga datak, terwijl men het eene eet, iets anders nemen.
Ahoe anak ga datak loa woër.
àoe toetoer doe datak loa woër.

257 debbak, verder gaan (van eene wond).

258 debbas, verder gaan (van eene wond).

259 debo
lipa debo labo, sarong lang afhangen tot bijna op den grond.

260 deboer
oebeng deboer, dij.

261 dedi, kind.

262 deggan (liing . . . .) zeer helder geluid.

263 Deka-Koli, naam eener plaats.

264 Delang, naam eener plaats.

265 demmoe, iemand rook in 't gelaat blazen.
demmoeng, verzoenen (de lui van Tanah-Ai offeren iang taing (amber?) en zijn zeer begeerig naar Spaansche zeep voor dat doel).

266 dĕngar (dengor?)
liar doe dĕngar daoer, een zeer zware stem.

267 denna apa, waarom.

268 denning (alang), luizen op 't hoofd dood maken.

269 Deos cria, als iemand niets zegt, zegt men dit. Het antwoord is: Andjo de Guarda.

270 depo, volgen.
Ata lema depo djong, reiziger.
denna depo nimoe gringan, hij gaat zijn eigen gang.

271 deppo, breken.
deppo ai, hout doorbreken.
ai deppo, het hout breekt af.

272 detang
battar detang

273 dettoe (datoe?)
dettoe ei, hier.
dettoe ia, daar.

274 dettok, een ei stuk slaan.

275 dewak, lederen band met vakjes voor kruit, enz.

276 dewwong
a dewwong, met een hout in zee slaan om visch in het net te krijgen.

277 diawoe, duivel.

278 dibo daboe, verder gaan (van eene wond).

279 Dihit, naam eener plaats.

280 dilang dolang, glimmend van vet.

281 Dilèr, naam eener plaats.

282 dirang
mate dirang, in den oorlog sterven.

283 disson, een voor een; bij gedeelten.

284 diwinjar
T. J. diwinjar gette, T. J. weet alles.

285 diwir
nai diwir, op den rand leggen.
loppa nai diwir, leg (zet) dat niet op den rand, b. v. van de tafel.

286 Djadjang, naam eener plaats.

287 djaga wiing, zich opsieren.

288 djago, soort van zang der berglui van Tanah-Ai.

289 djalok?
Ata setan tenna djalok ata boesoeng?

290 djaran
ai djaran, twee houten of bamboestokken, van boven kruisselings gebonden om palen op te zetten.
291 djatta (ai . . .) soort van hout om te weven.
292 djean djaan, breed (weg).
293 djēdjoe, wiegen.
bano djēdjoe
294 djeki, vooruitduwen; een opstopper geven.
295 djekkoet, slaperig.
Antoni bano djekkoet, Antoni loopt met zijn oogen dieht.
296 djeli
soerat waen djeli, een dik boek.
297 djentioe, heiden.
298 djeppa, de hand ergens op leggen; de kat den poot op een muisje zetten;
299 djerroen
kela djerroen, dik groot schrijven.
300 djewoeng
hama djewoeng, op een mat trappen en vuil maken.
301 djima (zie *kobo*), soort van medecijn (middel), waarmêe men het lichaam insmeert; dan is men onkwetsbaar.
302 djina djanang
lipa djina djanang, de sarong hangt bijna tot op den grond.
303 djoedjoeng djomeng, naehtwandelen.
304 djoeoek peddang, seherpe punten op riet steken om te visschen.
305 djoestoe, op zijn tijd.
306 djong api, stoomboot.
307 do, geven.
masi ata gādji do ganoetia, ook de werklui leenen op die wijze geld uit.
ami do ata, wij geven (brengen rond) anderen van het feesteten.
oeran do hini, zoutregentje (in Juli en Aug. krijgt men meer zout uit de pannen, als het regent).
oeran do pao, manggaregentje
do ha, geta roea, tegen 100 pereent uitzetten
308 doa doa, troepsgewijze.
309 doar
gerra doar, zich groot maken om iets te zien.
310 dobeng
diring dobeng, 't hoofd links reehts scheef houden.
311 Dobo, naam van een berg en daarop gelegen kampong. Volgens meerdere ooggetuigen zou dicht bij kampong Dobo een fraai bewerkt koperen scheepje staan, met roeiers en roeiriemen erin Volgens de legende hebben Endeneezen dat scheepje eens weggenomen maar moeten terugbrengen wegens „wind en regen". Zie: *Naroek Sora*, 16e en 17e strophe.
312 doda, de een op den anderen staan:
santo Bapa doda (ei?) santo Perdo, de Paus reikt aan Sint Petrus.
313 dodor, rijzen, opzwellen van rijpende vruchten.
314 doë limang, iemand de hand geven.
Doē, , naam eener plaats.
Doē-dae, „ „ „
Doē-gabo, „ „ „
Doē-tola, „ „ „
315 Doea-Boera, naam eener plaats
316 doebe, niet ver genoeg.
317 doeboer?

318 doedeng baa, van vroeger zoo geweest.
319 doeëng, overnachten.
àoe doeëng wali alok goemang pira, Hoeveel dagen is u te Maumeri geweest?
320 doegar baa, 't is genoeg; (het baadje) past juist.
poeloe telloe doegar, juist dertig.
321 doegi daga, overal tegenstooten; nauw.
322 doĕk, braken, opkomen.
323 doelang
ai doelang, trog; bak, waarin bij het zout maken het gefiltreerde water loopt.
324 doēn, halverwege blijven steken.
325 doenang
odi nain doenang, ik zal stikken.
doenang baa, ik kan er niet bij (reiken).
326 Doengang, naam eener plaats.
327 doeoer
kabor doeoer, oude, uitgegroeide klapper.
Zie *nioer*
iang doeoer, gedroogde visch.
328 doeroek ha nai, zonder ophouden b. v. winnen.
329 doga
dola doga, te kort slaan.
330 dokit ai, een boom uitgraven.
ai dokit, een hout om mede te graven.
331 hokot doling, gras uitsteken met een groot stuk hout.
332 dominggo(e), zondag; week.
333 domo, opzetten, dik worden b. v. van eene zweer.
334 don dama, trapsgewijze.
don don, trapsgewijze.
335 dongak, opkijken; in de hoogte kijken.
336 doöen, ergens naar verlangen.
kedda doöen, iemand wegtrappen.
doeë kedda doöen, in den slaap schoppen.
337 Doreng, naam eener plaats.
Doreng-Boeng, naam eener plaats.
338 dotak
battar dotak. iets fijn hakken als frikkadel.
339 dowa (dowar?)
adja dowa laroen, te velde staande mais, wanneer men de geledingen begint te zien.

E.

340 ege nei, hier is het!
341 Egong, vuurspuwende berg ten O. van Maumeri.
342 ekoer?
ai ekoer?
343 elo (ei api), iets, b. v. een pleister, bij 't vuur zacht maken.
344 emmak maak, zwak.
345 ena, zooeven.
apa ena, wat was dat.
sa ena hawai sape etei, van vroeger tot nu toe.
346 enak, soort van boom en vrucht.
tàoe enak, met die vrueht zeker spel spelen.
347 eoeng en eong, stopwoordje = maar; of niet;
bano wawa Sikka ma mala loehir eoeng (eong)? ga naar Sikka eene naald halen; waarom niet

(of: zou je niet?)
bano eoeng, nu, ga maar (er is niets op tegen).

348 eong, in de beteekenis van *anders, of.*
Nora ata oea aöe tri djekkoet, *eong* aöe lebbe, als 't werken gedaan is, zit ik te slapen of ik speel.
Bege robak lerrong ha roeha poeloe, *eong* pitoe waloe, Bege (naam van een paard) steekt op één dag tien herten, anders zeven of acht.
Aöe le Lela seboen toeka ko *eong*, ik ben naar Lela geweest om oebi, *maar heb er geen gekregen.*
eong ha, als dat niet het geval geweest was.

349 eppak ha, een hand breed.

350 etang, soort van groote visch (tot 27½ kati wegende).

351 ettang
wajer ba ettang, het water stroomt een weinig.

352 ewang
ewang kekor, twee vliesjes aan den staart van een visch.

G.

353 ga lameng, zie *a* lameng.
Nimoe enne ga, hij is niet besneden.

354 gaa
gapoe gaa, omarmen, omvademen.
aa roea, iets met 2 man (kunnen) omspannen.
aang ata, de menschen bij elkaar roepen.
aa son, iets kunnen omspannen.

355 gae
ae hĕngok, een kind opnemen om te kussen.

356 gahoe roo, warm (van vuur, koorts).

357 gaho korak, soort van spel met klapperdoppen.

358 gai
moang gai(t), de stokdrager van den radja.

359 gara kia, gij alleen.

360 garang maan, stroef.

361 gastoe, onkosten.

362 gawi! vooruit!
bano gawi kessik ha.

363 gebor gaèr, zich over den grond wentelen (b. v. een kind, dat huilt van boosheid).

364 Gehak, naam eener plaats.

365 geir
liing doe geir, van het geluid, als de trom mooi geslagen wordt.

366 gekko, 't geluid van eene kip, die haar kuikens roept.

367 gela
loeheng gela, een slendang, zooals de sarong.

368 geleng
geleng plet, ingevallen (buik).

369 gellà, bijten (zie: Lijst).
wateng gellà, honger hebben.

370 gellit
nenni netting gellit, zonder ophouden vragen.

371 gello oehoe, een pap van bakera (dat men op eene wond legt om 't bloed te verwijderen).
zie: *ugello.*

372 gera, van dik draad dun maken.

373 gereng beggo, eensklaps.

374 Gere, naam eener plaats.
Gere-Boesok, naam eener plaats.

375 gerra, ergens voor instaan.

aöe soesar nimoe gerra, als ik moeilijkheden heb, staat hij borg.

376 gerroet, óvernaaien (bekend vóór 1880).

377 gesso, overwachts dicht slaan.

378 Getang, naam eener plaats.

379 gette
wai gette, dikwijls.
liar gette, zware stem.
krowe gette, echt, zuiver kioweesch (heidensch).
manoe kokko digette, de haan kraait ook hard, zwaar,

380 giang, vaandel.

381 gila
ileng gila goa, onrustig heen en weer kijken.

382 gili geddong, mooi.

383 gille gai, willen.

384 giloek, een opening maken om door te loeren.

385 gimpang
nia gimpang, scheef, schuins nakijken.

386 gine gaan
enne gine gaan, ergens niet van houden.

387 gire
gireng, met tusschenruimte.
gireng nganga, met den mond open staan kijken.

388 glarang?

389 glea
bano glea, zachtjes loopen.
ileng glea, klein (eventjes, nauwelijks) in de verte zien.

390 gleho glemmoe, ontspringen (b. v. als men een vlieg vangen wil).

391 gledak (ileng . . . .) iets eventjes in de verte zien; of iets wat snel voor bij gaat.

392 glerrang, zakkend.

393 glo djak lema, iets opbreken (b. v. vet, of als men te veel gegeten heeft).

394 goeda gohon, iets weer op nieuw probeeren.
Goehit, naam eener plaats.

395 goelo, rond (zooals een knikker).

396 goemoet nai, iets verwaarloozen (b. v. eene wond).

397 Goeni-Gawang, naam eener plaats.

398 goeoeng (ai . . . .), rijststamper.

399 Goeoeng-Bledo, naam eener plaats.

400 goeoer
taing wali oene goeöer kiwo kawor, zoo iets van rommelen in den buik.

401 goerat, streep; strepen maken.

402 Goeroe, naam eener plaats.

403 goeroet alang, het haar kammen.

404 goët kringit, iets viesch aanpakken.

405 saen goet (= *sai goeng?*), lang geleden.

406 Gogot, naam eener plaats.

407 poera goi gali, zeer koken.

408 gole apoer, kalk mengen.

409 gòò (api...) het verslindt, verbrandt.
api gòò goela, het vuur heeft alles verslonden (of gaat uit?)

410 gorak tanah, met een klapperdop aarde uit een kuil halen.

411 gorang, soort van huidziekte.
alang gorang, schilferig hoofd.
adja gorang, mais-klos met enkele korrels er aan.

412 gota, schram.

413 grabis, vet, hangend lichaam.

414 Grak, naam eener plaats.

415 greboedja, moeilijk.

416 gridang, gewillig: elkaar helpen iets af te maken.
417 grobo
batti grobo, onthoofden.
418 gropak, iets vuil maken.
gropak wiing, zich het gezicht vuil maken.

H.

419 haang?
bano haang?
420 Habi, naam eener plaats.
Habi-Bola
Habi-Naring
Habi-Tedang
421 hadi toewa, een bamboe schuin tegen den lontarpalm zetten om er in te klimmen.
422 hading, schuin tegen iets staan.
hading ai, ... togan, een hout, een bamboe schuin b. v. tegen het huis zetten.
nai hading, schuin tegen iets aanzetten.
423 haeng, klimmend.
haeng hada, zacht klimmend.
haeng dorak, steil klimmend.
424 hake, keep b. v. in het draaghout.
batti hake lebang, een keep hakken in het draaghout.
425 hala, in de beteekenis van *misschien*.
Moang bano hala? Is meneer soms weggegaan?
Moang gai ninoe kabor hala? Wil meneer soms een klapper drinken?
ei oema hello hala? staan er soms voetangels in den tuin?
426 Halar-ha-Wata, naam eener plaats.
Halat, naam eener plaats.
Hale, „ „ „
427 hali kèr, mager.
428 halir, tenger.
429 hama-hama
ata lai hama-hama, mannen onder elkaar.
ahoe gii wawi ko? eong, wawi hama-hama, Bijt (mijn) hond soms de varkens? Neen, 't zijn varkens onder elkaar.
430 hàoet
rait hàoet, over de hand naaien (bekend vóór 1880).
431 hè, op zij doen.
doe hè, veel bij elkaar.
432 heak, licht, niet zwaar.
boera doe heak?
433 Hebar, naam eener plaats.
434 hebbèr, zich verslikken.
435 Hebing, naam eener plaats.
436 hedde, langzaam adem halen, als iemand bijna dood is.
437 heddo
heddo naing, naing heddo, adem inhouden bij het bespelen van hun mondtrom (= *ego*).
438 heddor
gerra reta heddor, op een hoogte staan.
439 hegar api, vuur uit elkaar doen.
440 heken, iemand opnemen; iemand op de handen of armen dragen.
Is het eken of heken, zoo ook eang of heang?
441 hekka, iemand in de plaats stellen van den vermoorde (doodt men b. v. een varken, dan is het: seloen wawi).
442 hellat (alang . . . .) beginnen grijs te worden.

443 hellèr
netti hellèr, de handen in de heupen houden.
444 helling, iets oprapen en een ander ervan meêdeelen.
445 henna iang, visch bakken.
henna adja, mais roosteren.
adja hennang, geroosterde mais.
446 henning ai, vuur aanmaken; hout in 't vuur leggen;
ai gette denna apa? waarom dat groote stuk hout?
denna henning, om te verstoken.
henning ei api, in 't vuur verbranden.
447 Heot, naam eener plaats.
448 hepa, op zij doen.
449 Heppang, naam eener plaats.
450 ai heret, soort van wortel (wordt gebruikt tegen hoofdpijn; gemengd met tamarinde, goed tegen hoest).
451 herrat (ei ai), in de takken blijven hangen (b. v. een aangeschoten vogel).
452 herring, wand, kant.
453 herrong, bespreken, manen.
wawa a herrong rii? Mag ik links gaan om riet te bespreken, of op te vorderen.
454 Hewat, naam eener plaats.
455 hewèr (— benoe), om den hals hangen.
lipa hewèr poi, de sarong laag om het lijf binden.
Hewèr-Woeli, naam eener plaats.
456 batti hewok, doodslaan.
Hewok-Kloang, naam eener plaats.
457 gerra hewon, tot aan den hals in het water staan.
458 hewwo api, vuur blusschen.
459 hewwoen ara, als de rijst gekookt is, deze met bladeren bedekken.
460 hibeng, krom (tafel met hooge randen).
461 hibèr?
462 hibok?
boera doe hibok, wit.
463 higèr (= seggan), insteken.
ami higèr damar, wij maken een damarheg.
(zie: igèr sigèr).
464 ai higi, soort van boom.
higi nioeng, de tanden zwart maken.
465 hihak sissar, iets open snijden.
466 hihing wajer eong, daar steekt geen nut in.
467 hikèk, iets niet willen, omdat het te weinig is.
468 hiket, in 't nauw brengen; iets ergens tusschen steken.
469 hikot api, vuur aanmaken.
470 Hinit, naam eener plaats.
471 hion hon (dri . . . .) in den wind zitten.
472 Hitok-Alok, naam eener plaats.
473 hoak linsoe, den hoofddoek afdoen.
djaran tali hoak, het halster is van 't paard zijn hoofd afgegaan.
maan hoak, de strop gaat dicht.
474 hobang pare, rijst op een steen offeren.
piong hobang, rijst of iets anders offeren.
475 hoeang, vischen met kippenveeren (met twee man, en naar groote vischen).
476 hoeat, de zwarte vezels van den arengpalm.
tali hoeat, touw, daarvan gemaakt.

477 Hoebing, naam eener plaats.
478 hoeing (ai . . . .), soort van boom met eetbare bladeren.
479 hoelèr, soort van boom
wajer hoelèr, (zie: wajer ara).
480 hoelir (bano —), verdwalen.
481 hoena iang, visch koken.
482 hoenga, soort van witte ai.
483 hoengang adja, mais met de schil erom opbinden.
adja hoengang, aldus gebonden maistros.
484 hoera
alang hoera, witte plekjes op het hoofd.
485 hogar meing, dysenterie.
486 hokan, en kraal: dien maken.
ami hokan damar, wij maken een damar heg.
djarang hokang, paardenkraal.
hokang djaran, paarden in een kraal doen.
487 hokon
kabor hokon, half volgroeide klapper.
488 Hokor, naam eener plaats.
489 Hokot, gita hihing; belli aöe raik koerang, poeë, wie een tuin aanlegt, moet vruchten plukken; geef me dus; wanneer er ontbreekt, waarschuw me dan (Wilt ge mijne doehter tot vrouw, dan moet ge betalen; kunt ge niet, zeg het dan).
490 hola
wateng hola, onlekker.
491 holo ei apí, iets aan het vuur aansteken.
492 hongan
waen hongan, mager, geel gelaat.
493 hòò adja, mais van het molm ontdoen.
lele hòòng, vermolmde mais.
494 hoòr (aning. . . .), de wind neemt het op, waait het weg.
495 hopan (. . . . togang), de schotten van een bamboe doorstooten.
496 hora, soort van gevlochten mand.
497 hotan ?
ami dri hotan?
498 hoteng
gerra hoteng, zoo staan, dat alleen 't hoofd ziehtbaar is.
ileng doe hoteng, iemand in de verte zien.
499 howir alang, de haren op 't hoofd in wrongen leggen

I.

500 Iang, naam eener plaats.
iang loering, visehgraat.
rait iang loering, soort kruissteek (bekend vóór 1880)
501 igèr sigèr, nauw, dieht op elkaar.
dri igèr sigèr, nauw zitten.
gerra igèr sigèr, nauw staan.
doeë „ „ ; „ liggen
502 ileng poi àoe, je moet het zelf maar weten, zie *belli*.
503 Ilewa, naam eener plaats.
Ili, „ „ „
Iling-Darat, naam eener plaats.
Iling-Gait, „ „ „
Iling-Getang, naam eener plaats.
Iling-Klahi, „ „ „
Iling-Kokkèr, „ „ „
Iling-Lea, „ „ „
Iling-Mappi, „ „ „
Iling-Mea, „ „ „
Iling-Newa, „ „ „
Iling-Roewang, „ „ „
Iling-Tara, „ „ „

Iling-Teoe, naam eener plaats.
Ili-Woeli, „ „ „
Iling-Wolong, „ „ „

504 ilo alok, glinsteren.

505 iloer
wawi iloer, soort van schurft.

506 ina
tahi ina, stille zee.

507 ioen(g), is 't niet?

508 ipor, nauw.

509 ire, verdeelen b. v. een hert, dat door velen gevangen is; aandeel.

510 iring, touw of lint.
rimbing iring, het lint, waarmeê de inlander zijn mandje aan den schouder draagt.
adja iring, het touw, waartusschen de mais hangt.

K.

511 kaboe, ?

512 kadang ai, een hout met de uiteinden b. v. op twee kisten leggen.

513 kādjoe ha, een heel stuk, b. v. keper.

514 kādjoe mani (liéneesch), kaneel.

515 Kādjoe-waing, naam eener plaats.

516 kage,

517 kake, niet kunnen; ongewoon zijn.

518 kalar,
limang kalar, uiteinde van de mouw met een splitje en een koord.

519 kallak (ai. . . .), soort van hout in de prauw.

520 kaliragalame, soort van stengelorchidee.

521 kaman kela naipoe, kladden.

522 kamet (ai. . . .), soort van doornigen boom.

523 kanderoe, groote, dikke kaars.

524 Kangaeng, naam eener plaats.

525 kangga àoe, soort van roode alg.

526 kapa ia, (= ganoetia) aldus (stopwoordje).

527 kapa ramang, rondtasten.

528 kapa rawoet, vlug.

529 kapermaan, niet goed om te eten.

530 karoen bloetock, fijne snede (v. tabak).

531 kartissa, kandelaar.

532 Karok-Natar, naam eener plaats.

533 kasta
denna doe kasta, niet als anderen doen.

534 katagiang, de toestand (het gevoel) van een opiumschuiver, als hij geen opium op tijd heeft.

535 kawar
mò kawar, met een straaltje loopen.

536 kawoe kòk, zwartachtig.

537 Kei, naam eener plaats.

538 kekan (adja . . . .) de schil van de maisklos.

539 kekor
ewang kekor, twee vliesjes aan den staart van een visch.

540 kela waen, het kruisteeken maken.
amapoe kela ata, God heeft den mensch geschapen.

541 kelang, gestreept.
sennéng kelang, gekleurd mandje.

542 kele, korte bamboe om water in te bewaren.

543 kelleng, bedriegen.

544 kellik, kittelen o. w.

545 keloet,
kabor keloet mada, zoo jonge klapper, dat er van onder wat wit zit (goed voor schuivers, die mislijk zijn).

546 kemmèr, soort van oorbel.

547 kenek, luilekker; kuur.
548 kennaha nimoeng, het zijne.
549 kennang, zelf, alleen.
550 lii kennang, iets vinden en voor zich houden.
551 kĕntor
mò kĕntor, met een straal loopen.
552 keo kēdjo (bano . . . .)?
553 Keoet, naam eener plaats.
554 keppoeng, beschimmeld.
555 keppoet, de oogen bedekken.
556 keppor, een bundel (bladeren).
557 kerró api, het vuur aanblazen.
558 kerroe, schrabben.
kerroe kabor, het wit uit een klapperdop schrabben.
kerroe ara, de aangebrande rijst uitschrabben.
559 gewoen kessá, aanlengen.
kessá lemmang, dieper maken.
560 kèt alang, het hoofdhaar in een wrong doen.
561 ketton?
562 Kewa, naam eener plaats.
563 kewok
reta kewok, zeer hoog in den boom.
ai reta kewok, de top van den boom.
564 kiboe riboes, door en door nat.
565 kili,
lerro kili(ng), 3 uur na den middag.
566 kilik, scheef hangen.
567 Kimang-Boeleng, naam eener plaats.
568 kipo liwot,
bano kipo liwot, links reehts gaan.
569 Kisak, naam eener plaats.
ara kisak, te gare rijst.
adja kisak, zeer jonge mais.
kisak kosak, modderig: vuil.
570 kiwo kawor,
taing wali oene goeoer kiwo kawor.
571 klaba, soort van groote sampan.
572 Klado, naam eener plaats.
Klahit, naam eener plaats.
573 klai, iets voor zich uitzoeken en houden.
574 Klakat-ha-Woeang, naam eener plaats.
575 klam (manoe . . . .) bruine haan of kip.
576 klàoe,
toepat klàoe, lange mandjes met rijst of mais.
adja klàoen, mais in een blad.
577 klapet, aan elkaar vast; dubbel.
matang aöen temmang, masi moang aöe ita klapet, mijn oogen zijn . . . . zelfs meneer zie ik dubbel.
578 Klapoer, naam eener plaats.
klapoer, op een wond of gezwel medicijn leggen.
579 klare?
ga klare.
a naha klare.
580 kleken,
adja kleken, groote mais korrel.
alang kleken, groot hoofd.
klekeng gette, uitgezet; gezwollen.
581 klelèr,
teok klelèr, met de handen ergens aanhangen.
582 klemoer,
bemmok klemoer, zacht (van vruchten).
583 klèng (alang . . . .) groot hoofd.
584 kleor,

likon kleor, rondom.
585 kleping (adja . . . .) mais eerst weeken, daarna roosteren.
586 kleppak,
dri kleppak, in het gras verborgen zitten.
587 klerang,
bawak klerang, niet geladen (van eene prauw).
588 klewwak, stukjes ernit (b. v. nit een mes).
589 kligon, waterplas; modderpoel.
590 klilo klalong, glinsteren.
591 klipeng, gescheurd (b. v. hout, dat in de zon ligt).
592 Kloang-Aoer, naam eener plaats.
Kloang-Gebo, „ „ „
Kloang-Kŏdja, „ „ „
Kloang-Kroes, „ „ „
Kloang-Lakka, „ „ „
Kloang-Lorang, naam eener plaats.
Kloang-Mage, naam eener plaats.
Kloang-Peboe, „ „ „
Kloang-Popot, „ „ „
Kloang-Rita, „ „ „
Kloang-Rotang, „ „ „
Kloang-Tebboeng, naam eener plaats.
Kloang-Waroè, naam eener plaats.
Kloang-Werroet, „ „ „
Kloang-Woekak, „ „ „
593 kloor ha, een kluwen.
594 Klotong, naam eener plaats.
595 koang (ai . . . .) soort van boom.
596 koar (kotta . . . .), opstapelen.
597 koat gello, soort van sprinkhaan.
598 koba gette, hoorn van een geit.
599 kobor, soort groote mand om padi in te bewaren.
600 Kode, naam eener plaats.
601 Kōdja-Broetang, naam eener plaats.
Kōdja-Lakka, naam eener plaats.
Kodja-Ole, „ „ „
Kōdja-Riit, „ „ „
kōdja tanah, aard-amandel.
602 kōdjerongon (bano . . . .)?
603 kodoeng (waing . . . .), bloote voeten.
604 koear (tali. . . .), wilde rotan.
605 koeat, onthoudingstijd der heidenen.
606 koedir, helpen.
607 koehoek (adja. . .), korte maisklos.
608 koela ha, één maat.
609 koën kaet (toetoer. . . . .)?
610 koenang, zich schuil houden.
ata koenang, menschen, die om schulden of misdaden weggevlucht, in de wildernis wonen.
Adong enne wawa mai nora Paskoe, ata oeta baa, dadi koenang.
611 kōeng, samengetrokken (als de boeloe).
612 koendang (laboe. . . .)
613 koesang alang, de haren met klappermelk inwrijven.
614 koewo.
noehing doe koewo, weinig rook.
615 Koewoe-Deroedede, naam eener plaats.
Koewoet, naam eener plaats.
616 koi ha, lang.
617 koit (. . . . maang) de tong schrabben.
618 kokak, huid, b. v. van een slang.
619 ai kokak.
620 Kokkèr, naam eener plaats.
621 Koli, „ „ „
Koli-Adoek, naam eener plaats.

Koli-Gahar, naam eener plaats,
Koli-Loenoeng, naam eener plaats.
Koli-Ongeng, naam eener plaats.
Koli-Woetoeng, naam eener plaats.

622 doeë kolok, op de zijde liggen.
kolok, uit den weg gaan; zwenken.
kolok sai, ga op je zij liggen.
mēdja kolok, de tafel staat scheef.
ata kolok mēdja, men doet de tafel scheef staan.

623 kolor nai, iets lang wegleggen zonder het te gebruiken.

624 komar, de huls van de klappervrucht.
komar goang zegt men van een schoonen jongeling; mooi.

625 kōmbo, soort van mand, van koliblad gevlochten, zonder deksel om copra, kalk, tamarinde te verzenden.

626 konde, zoo roept men den aap.

627 koor (nai. . . .), van buiten leeren

628 kopen, soort van klein boompje, vrucht als een pil, eetbaar;

629 Kopor-Doi, naam eener plaats.
Kopor-Gette, „ „ „

630 koridoe, vlug (b. v. lezen).

631 kotting (ai. . . .) soort van waringenboom
Kotting, naam eener plaats.

632 kowang (ai. . . .) soort van boom.
wajer kowang; zie: wajer *ara*.

633 kowewower (maang), de tong heen en weêr doen.

634 krakat (ai . . . .), soort van zeer hard hout, wat in zeewater groeit.
netti krakat, zeer stevig vasthouden.

635 kràoe (ai . . . .)?

636 krebbo, bedriegen.

637 kreggoe, knipoogen van schrik.

638 krekkon, in elkaar gekrompen van koude.

639 krewwon krowan, kort en lang (b. v. de tanden, de eene kort, de andere lang).

640 kri kessing, uit elkaar spatten.

641 krīn, fijne regen; soort van schurft.

642 Kringa, naam eener plaats.

643 kringat, nevenplantjes van de curcuma.

644 krion krâoen, stukjes eruit.

645 kroa, kroon; kruin op 't hoofd; halfmaantje van haar op 't voorhoofd.
Kroa, naam eener plaats.

646 Kroang-Kōdja, naam eener plaats.

647 krōēs, kruis.

648 krogo (klogo), soort van bruine alg.
alang krogo, krulhaar.

649 krȍk
gii doe krȍk, uit de hand eten.

650 kroko, soort van struik (met wit breed blad).

651 krokok (ai . . . .) hout zonder bast.

652 Kroko-Wolong, naam eener plaats.

653 Kroöeng, naam eener plaats.

654 krosok, vuil.
gemmá krosok?

L.

655 laan (wai ha), één schrede.

656 laba leppo, een huis bouwen.
wajer laba, water uit een gegraven kuiltje.
Wajer-Laba, naam eener plaats.
laba kocreng nora api toma merak, wori toma boera, droogt men klappers met vuur, dan zijn ze

rood; in de zon, dan zijn ze wit (de copra namelijk.)

657 laban
rai doe laban, vuil.

658 labo, staartriem; touw, dat denzelfden dienst doet;
labo lipa, sarong tusschen de beenen door opbinden.

659 ladak, dan den grond raken dan weer niet.

660 Lada-Oeneng, naam eener plaats.

661 ladjan (. . lipa, rii) uitschudden.
loppa ladjang lawar lipa àoen, schud uw sarong zoo niet uit.

662 lādjoer
mate lādjoer, den gewonen dood sterven.

663 laen remma roea, over twee dagen.
temmang laen, nog lang, nog veel.
laen woër, „ „ „ „ „

664 laget (lahing . . .) eene wond niet genezen.

665 lago
moeoc biha lago, nog jonge pisang.

666 lagoe, wijze bij zingen.

667 lair, uitzoeken.

668 laka (ai . . . .)
ti laka, spitsbekje met rood borstje.
laka pekkók, een proppeschieter; ermeê spelen.

669 lakkar

670 lalang
nala lalang lorang, zonder permissie nemen.

671 lami loeroeng

672 lampan, soort van mandje om rijst uit te eten.

673 lanang, om heen kronkelen.

674 lanar, iets in de hand probeeren of het zwaar is.

675 làoe
bala làoe boga,
làoe lora, ver in zee.
làoe pe, op de laagste plaats.
làoe wai, „ „ „ „

676 laöe, moessang.
rait laöe oebeng, met kettingsteek naaien (bekend vóór 1880).

677 lapir, van de huid ontdoen.

678 lapoet
bàoe lapoet, ongehoorzaam, lastig.

679 larang di sennok, lekker.

680 lare ina gala goenting, een prauw onder dak.
lare taing, de bamboe rondom het dak.

681 lari kata, soort van geele vrucht.

682 laroeng, geleding van bamboe.

683 lawa (ai . . . .)?

684 lawe, soort van klimplant (met purperrood dons op de vrucht als fluweel, die jeukte veroorzaakt).
lawe waing, iemand bij den voet vatten om hem te doen vallen.

685 lawing, ver uit elkaar.
adja lawing, mais, die wijd uit elkaar geplant staat.

686 lea (ai . . . .) gemberplant.

687 lebang (ai . . . .) hout om iets aan te dragen.
lebang wiwir, de lippen omkrullen.

688 Leba-Kowot, naam eener plaats.

689 lebba (. . . lipa, . . . laboc), op en neer doen om te wasschen.

690 lebbèk, iets onder water vol laten loopen.

691 Lebboc-Aroc, naam eener plaats.

692 lebbok, stompe pijl, of met iets overdekt.

693 leboe ladan, schuddend; glibberig.
694 leding ai, tusschen stokken opstapelen.
695 ledo leong, iets doen schudden.
696 ledor, de een achter den ander.
697 lèè ora nimoe, ik wil niets van hem weten.
698 lèèng, scherp van punt; puntig.
699 legi (tai . . . .), dunne drek,
700 lěhór
tebbong lěhór, mager worden; afnemen.
lěhór ata mateng, naar het graf gaan van den pas overledenen.
701 lekeng, krop van vogels en *niet:* maag of pens.
ai lekeng?
702 Lekoe, naam eener plaats.
adja lekoeng, fijn gestampte mais, gemengd met klapper of iets anders.
ara lekoen, rijst gedeeltelijk gaar en gedeeltelijk niet.
703 lekkan, wederzijdsch? gescheurd.
lekkang wawa bàoe, gescheurd naar beneden toe (of hier beneden, van onderen).
mappang ganoetei nang } ?
mappang ganoetei nang }
704 lekkot, krom buigen.
705 Lela, naam eener plaats.
706 lele
tò lele, uitlachen.
707 lelèr (poera . . . .), eventjes koken.
708 lelong, ver (werpen).
709 leloeng gerang, omvallen.
710 lemmang, het borduursel aan de kraag van het baadje (bekend vóór 1880).
711 lemmoet, mond spoelen.
712 lèngi (wawi . . .), reuzel, varkensvet.
713 lěngoe loën, het hoofd schudden; de takken van een boom, welke naar beneden hangen.
714 leong, zie: *ledo.*
bano leong?
715 Lepak, naam eener plaats.
poera lepak, tot aan den rand koken.
716 leppit, recht steil (van een wand).
wiwir leppit, lang hangende lippen.
717 leppo, huis.
bala lema leppo, de olifantstand, waardoor men het recht krijgt op zijn vrouw.
718 leppoet, snel vooruitschieten (zooals de duif van dien naam vliegt).
leppoet togan, het water tegenhouden met de hand aan de opening van de bamboe, wanneer men het water eruit wil gieten met beetjes
719 Lere, naam eener plaats.
720 lerro, dag; zon.
bano hala lerro lalang
Taa ata tea? Verkoopt men sirih?
Tea, ko naha lerro lema kessá, Ja, maar later op den dag (de zon moet eerst hooger steigen).
721 lessing, te ver.
plari doe lessing, maar door loopen.
722 lessoe, dood knijpen.
lessoe oetoe, de luizen dood knijpen.
lissoe (lessoe) widing, de grootste arend (niet de zee-arend).
723 leton (maang . . .), droog (tong).
724 lettan (nemri . . . .) zonder ophouden vragen.
725 lette
daa lette golo, iets goed raken.

726 letti, zeer goed geraakt.
727 letto (. . . wiing), zegt men, als de ouders van het bruidspaar elkaâr goud en olifantstanden brengen en daarbij feestelijk onthalen.
728 lewwa (. . . lipa) sarong los-, af-, open-doen.
729 lewwak, gescheurd v. glas.
730 lewwan, bedorven, week.
lewwan baa, het een is iets langer dan het andere.
731 Liang-Tahong, naam eener plaats.
732 lidoe
bano lido, met het hoofd vooruitloopen.
733 liga lagor, losjes gebonden b. v. sarong.
734 ligoer (boga . . .) gebroken van hout.
735 lihe, soort van boom met eetbare, witte of roode vrucht.
736 lihir (taing . . . .) dikke buik na veel gegeten te hebben.
737 liing, geluid geven.
bendi odi liing, het geweer zal afgaan.
nora bendi liing, met Paschen.
simbar liing, gebloemde slendang.
leppo liing woga weling (= leppo pire, woga glarang) ala leoe tenna mahang. Wordt gezegd, als het verloofde meisje uit het huis harer ouders vlucht naar het huis van de ouders van den bruidegom en zij daarin opgenomen wordt.
738 likin, tot voorbeeld nemen.
739 liko, iets onderstutten.
bano liko?
740 Likong-Gette, naam eener plaats.
741 lilang, wild.
742 lili (lipa, rimbing), sarong, enz. over den schouder hangen.
rimbing iring denna lili, een draagtouw aan het mandje om het over den schouder te dragen.
743 limbeng (poera . . . .), koken tot aan den rand.
744 lin
līn pe, dom; niets kennen.
745 linden, gevaarlijk.
746 lipo
djoegan lipo lapoet, golven, ergens om heen slaan.
747 liwo en liwoen, waterplas, modderpoel, meer.
748 loan, overloopen b. v. water over eene afdamming; doorzijpelen van water in een brandstapel van kalk.
ai loan, een vuur van hout.
api loan, een vuur.
749 loar
doeë loar di, het lag (was) ook reeds zoo.
loar leoe, verlaten; het hoeft niet meer.
750 loba (ai . . . .)?
751 loboes, doorheen.
752 lodar, iets ergens tusschen steken.
753 lodo, ergens doortrappen.
754 Loea, naam eener plaats.
loea, uitspuwen.
755 loebir labir, zeer mager.
756 loegoe, verbranden (b. v. koffijboonen); verschroeid uitrollen.
ami loegoe amapoe, wij ontrollen het prentje.
ami loegoe oha, wij ontrollen de mat.
757 lochir, naald; ook bamboenaald.
758 lōēk, stof, poeder.
waen lōēk, lui.
759 Loeloe, naam eener plaats.
760 loeloeng leppit, rimpels.

761 loema (ai . . . .) soort van boom; de blaren goed voor beesten; de vezels van de bast goed voor touw, dat bestand is tegen water.
762 loenoeng, veel bij elkaar.
763 loeoer
wine loeoer, eigen zuster (geen nicht).
kera loeoer, de man van mijn eigen zuster.
764 lōēr, soort van vogeltje.
765 loetan
ai loetan; api loetan, hout met vuur, brandend hout.
766 aning logoe nang soerat, de wind speelt in het boek (doet de bladzijden omwaaien).
767 lohang
woea lohang, mislijk van te jonge pinang.
768 loi (ai . . . .), hout om iets open te breken.
loing, een hout er tusschen steken en zoo omgooien (een boom, balk, enz).
769 Loleng, naam eener plaats.
770 lolong (tanah . . . .)?
ata mateng làoe nitoeng baa ami dri ei tanah lolong, de dooden zijn bij den geest, wij zijn op aarde.
771 lombo lissi
toetoer lombo lissi, zacht spreken.
772 lonoeng (alang . . . .) reeht haar.
773 lonok, smal.
774 looe lipa, sarong uitspoelen.
plari looe?
775 lòr nora tali, iets met een touw naar beneden laten.
776 lora hama, in het midden.
lora lora, „ „ „
777 ata lorak, de middelste; een lang mensch.
djaran lorak (lorang), een slank, hoog paard.
778 loring, den halven weg afleggen·
ahoe loring gii, de hond komt aangeloopen om te bijten.
779 loro, zachtjes wrijven.
dogo laro, van vreugde dansen.
loro rapa?
780 lovado (lowado), hun groet (men hoort het zeer zelden), begin van een Portugeesch kerkgezang.
781 lowi ei api, iets bij het vuur zacht maken.

M.

782 maa ha, een hand vol; een pruim (tabak).
maa roea (=? ma loea), spruw.
bette maan, een strop maken.
783 maat, rekbaar, b. v. elastiek.
784 Mado-Bakoet, naam eener plaats
785 madat, opium.
786 madoe adoeng
ata madoe adoeng, lnierik.
787 Mage-Ramoet, naam eener plaats.
Mage-Roneng, „ „ „
Mage-Teok, „ „ „
788 magin?
hoga magin?
789 maing (bano . . . .)?
790 malar (tali . . . .), fijn, dun (touw).
791 maling-kolok, mengen.
792 malit, kleven in den mond.
793 maloe lee, half droog (b. v. hout).
794 manar lewan, bang zijn.
manar poekoe, „ „
795 mandele (ai. . . .) soort van zwart hout, waarvan de inlander armban-

den maakt.
796 mane, van elkaar loopen.
797 mangoe lameng, mast.
mangoe waing, soort van bamboe aan de mast.
798 ai manoe meing?
799 Maoe-Mere, de Endeneesche naam, waarnit *Maumeri* ontstaan is; beteekent „groot strand".
800 màoeng mera, volgens de beschrijving *kan* dit dier de tijgerkat zijn; nog niet gevangen.
801 mapan, soort van langwerpige mand.
802 mappa, iets plat neerleggen.
803 massong?
804 mata làoe, belooning.
ai mata mera, soort van boompje met vrucht als een pil, rood, niet eetbaar.
805 matang taing ha, een weinigje.
adja matang lemmèr, ingedrukte maiskorrels.
matang naha gita naha nora limang doë, je moet het met eigen oogen gezien hebben en met je handen betast.
806 mate hala, schijndood.
mate toma moret walong!
ata mateng, doode; lijk; wijlen.
mate gewwá, uitgehongerd.
mate! uitroep bij schrikken.
ai mateng paong?
807 matoe adja; mais met de huls roosteren.
adja matoe(ng), aldus geroosterde mais.
808 mawang (adja . . . .) mais met bijna drooge huls.
809 mawar (adja . . . .) bijna drooge mais.
810 medeng?
tali medeng, buikband.
811 meggin
botter meggin, maar toekoopen zonder de waar te onderzoeken.
812 mekat, eenige kleine bundels.
813 melloer madèr
ileng melloer mader, het ziet eruit om van te braken.
814 mellong?
bano mioe mellong?
815 memang, werkelijk.
816 memmir, eventjes door de huid steken, b. v. met een naald.
817 mĕngoes (nia . . .), kwaad kijken.
818 mennik, geurig; lekker.
819 meuning (tali . . . .) dun geworden touw.
820 merre waen roemang, soort kleine, zwarte mier.
821 mèstri, meester.
822 mimi, een stuk aanzetten (bij een huis, plank, etc.)
823 Misir, naam eener plaats.
824 missa, mis: naar de mis gaan; mis hooren;
missa ata mateng, doodenmis.
missa de ponto, „
825 mitang (làoe . . . .), ver in zee.
826 mobo (Tanah-Ai), huis.
827 Modèr, naam eener plaats.
828 modoe, mooi.
ei, pakkket modoe mior, dat staat mooi.
djaran plari modoe, dat paard loopt mooi.
paseng doe modoe teggór, langzaam, erg mooi loopen.
829 moeboe, soort van visch (kop als een snoek, ± 3/4 m. lang, licht van onder, donkergroen van boven).

830 Moedet, naam eener plaats.
831 moegeng rata?
832 moehang (ata . . . .), Solorees.
833 moekèk (manoe . . . .), oude kip, die geen eieren meer legt.
834 Moeoet, naam eener plaats.
835 moeòk
bennoe moeòk, vol met een kop erop.
alang moeòk, geheel kaal geschoren kop.
836 moera lipa, sarong hoog onder de oksels opbinden.
837 moerang, zeer dun kanon.
838 moerong (tebbong . . . .), heet, dieht bij de koorts.
839 mōēt, lauw.
840 moetoeng, aangebrand.
kopi waráng moetoeng baa, de koffij is te hard gebrand.
841 mogor ha, middelmatig (-groot).
842 mokor, zich schuren.
843 momon, vet (van een klein varken).
844 mordomoe?
himo mordomoe, tere mordomoe, de was of de kaarsen ontvangen, die dienen moeten bij de pleehtigheden in de goede week.
a mordomoe, het feest, wat door hen gegeven wordt, die dat jaar ook de was verschaften.
845 Moro, naam eener plaats.
bano moro moing?
846 ileng mōt, alleen het hoofd van iemand zien.
847 motong, soort van boom, waarvan de blaadjes goed zijn voor groente.

N.

848 na, gaan.
aöe plari ang, ik loop er van door.
aöe mate ang, ik ga dood; dat besterf ik.
pano ang, afscheidsgroet: kan ik gaan?
pano tāt, laat ons gaan.
bano māng, ga maar; ga, gaat;
849 ha naan, gelijk.
850 naar, gelijk, effen maken.
gerra naar, een weinig ver uit elkaar staan.
851 nadar, vasthouden.
gai nadar, wandelstok.
852 naga, een mythisch dier.
tadang nagà, geteekend door dat dier.

Worden kinderen geboren met de afbeelding van dat dier op hun lichaam, dan worden er offers gebracht: men is bevreesd, dat, zoo het een meisje is, zij doode kinderen zal baren of haar man kort na het huwelijk sterven zal. Is het een jongetje, dan vreest men, dat kort na het huwelijk zijne vrouw zal sterven. Bij het geval, mij bekend, kan men met den besten wil geene afbeelding van welk dier ook uit die donkere vlek op de borst halen.

853 ha nai, in één adem; in eens door.
nai ha, lang.
854 nain, gebarsten.
nain blong, lang van tijd.
nain pọi, zonder ophouden.
nala nain, iets vlug, steelsgewijze nemen.
855 nala along, schaduw bezien.
856 Nama-Gette, naam eener plaats.
857 Namang-Doik, „ „ „
858 namar, bij doen; langer maken.

859 nane goemang pira, hoeveel dagen geleden.
nane àoe?
860 Nanga-Gette, naam eener plaats.
Nanga-Hale, „ „ „
Nanga-Halet, „ „ „
Nanga-Lekong, „ „ „
Nanga-Limang, „ „ „
Nanga-Merak (Merat), naam eener plaats.
Nanga-Metting, naam eener plaats.
Nanga-Tobong, naam eener plaats.
861 nao, in 't geheim; steelsgewijze.
ami enne gita, ata holo nao, ami doeë nolek, wij hebben het niet gezien; men heeft het stilletjes in brand gestoken, (terwijl) wij sliepen.
nao (naoe?), puisten op het lijf.
pahoeng naong (nàoeng?), witte vlekjes op de wangen.
862 naöe of nàoe, soort van boompje, ½ m. hoog, met geel bloempje; de blaren veroorzaken jeukte.
863 nàoe noang, vertelsel; vertellen.
nàoe negar, leven maken; de bale bale doen schudden.
864 napar, pleuris; bezetting op de borst.
865 Napoeng-Biri, naam eener plaats.
Napoe-Gette, „ „ „
Nappe-Nao, „ „ „
Napoeng-Wajer, „ „ „
866 nappe?
867 Nara, „ „ „
868 Nata-Bao, „ „ „
Nata-Bola, „ „ „
Nata-Enak, „ „ „
Nata-Glo, „ „ „
Nata-Koli, „ „ „
Nata-Leba, naam eener plaats.
Nata-Mage, „ „ „
Nata-Moede, „ „ „
Nata-Waróen, „ „ „
Nata-Werröe, „ „ „
Nata-Watoe, „ „ „
Nata-Woeloe, „ „ „
869 Natar-Gahar, „ „ „
Natar-Werröe, „ „ „
870 nawi nakat, plakkerig; iets langzaam doen.
871 Nawoe-Nawa, naam eener plaats.
872 neang, zaad; zaaien.
873 Nebbe, naam eener plaats.
874 Nè-Blōō, „ „ „
875 Nele, „ „ „
876 Nè-Mita, „ „ „
877 ne na, de een de ander.
ia ne na, weg! schuif op!
878 neggir
noegger neggir, benauwd, als men niet transpireeren kan.
879 nèk (naèk?)
doeë nèk nodjok, lang slapen.
dani nèk nodjok, erg huilen.
880 nekkèr, reutelen.
881 nekkoet newoet
toetoer nekkoet newoet, lang aan den praat blijven.
882 nepar
kopoe nepar, glas zonder voet.
883 neppoes
bennoe neppoes, vol, overvol (b. v. op tafel).
884 nere = terc, ontvangen; de handen ophouden om iets te krijgen.
nere tai of himo tai, mooie zwarte vogel, met rooden bek en lichtblauwe, driehoekige vlekken op de vleugels (hij zou zijn drek opvangen).
885 nereng, soort van mand.

886 nessing
enne nessing, niet kunnen uithouden.
887 netting, kleverig, plakken.
enne netting, zei iemand van de pen, *die geen inkt gaf.*
888 ngalang
ahoe ngalang roeha, de hond vangt het hert.
889 ngamo, bij elkaar doen.
890 nge baa (= ngèng?), er ontbreekt in 't geheel niet.
891 ngè
enne ngè, (het varken) gedijdt (groeit) niet.
892 ngingoen, de nachtmerrie hebben.
893 ngoking newwong, diep (vallei).
894 nia noak, heen en weer kijken.
895 nia nolong, „ „ „ „
896 Nidoeng, naam eener plaats.
897 nihar, op de hielen trappen.
898 nihor?
tawang nihor?
899 Nineng, naam eener plaats.
900 Nipa, „ „ „
901 nisoe, tabernakel.
902 Nita, naam eener plaats.
Nita-Kloang, naam eener plaats.
ai nita, soort van hout.
903 nitoe, beschermgeest.
ata krowe mate laòe nitoe baa, als de heidenen sterven, dan zijn ze bij den geest.
zie laòe na baa, (de pil b. v.) is naar binnen.
Nitoeng, naam eener plaats.
904 niwe, iets gaarne eten.
905 noang
ileng noang ha, het ziet er gemakkelijk uit.
906 nobe, bijreiken.
907 nōdjok?
908 noelar (lipa, enz.), op Europeesche wijze wasschen.
noelar matang, de oogen uitwrijven.
909 noerak
noerak lalang, alles maar nemen, wat men tegenkomt.
910 noeroeng noreng, zwaar geluid als van den donder.
911 noewi newar, voor de hand weg.
912 nokkeroea, priester.
913 nolek (doeë . . . .), slapen.
914 nolong?
915 nope adja, mais roosteren.
adja nopeng, geroosterde mais.
nope apoer, kalk branden.
nope iang, visch roosteren.
916 nora
dani nora mè, een kind beweenen.
dani nora mocoe, om pisang huilen.
nora olang, op zijn plaats.
aoe ora mè, ik ben moeder; heb een zuigeling;
917 nore alang, het klapper-wit uit het haar wrijven.
918 nosor
ahoe nosor, een hond met het achterste over den grond schuiven.
919 nowas, boodschappen.
920 noweng
ileng doe noweng, iemand in de verte zien.

O.

921 Odjang, naam eener plaats.
Odjang-Boeloek, naam eener plaats.
Odjang, dicht begroeide plaats.

Odjang, soort boom.

922 odo
mèstri odo soesar, de meester zegt, dat het moeilijkheid geeft.

923 odjo api, vuur wrijven met twee bamboe.

924 ōdjon bròk
bano ōdjon bròk, waggelend loopen, zooals een zieke.

925 oeang (oewang?), wesp.

926 oedoer (= djekka), stooten; stoeien; tegen elkaar duwen.

927 oehèk (ai . . . .), het merg van het hout.

928 oehoe (ai . . . .), een houten pin.

929 oelang, zeer aangebrand.
tora di oelang poea, langzaam, moeilijk.

930 oelar blarat, soort van slang, bont, $^1/_4$ vadem lang, vergiftig.
oelar èr, slang, zwart, $^1/_4$ vadem lang, niet vergiftig.
oelar lai woere, slang, wit, $^1/_2$ vadem lang, niet vergiftig.
oelar mage ramoet, slang bont, $^1/_4$ vadem lang, niet vergiftig.
oelar metto, slang, bont, $^1/_3$ vadem lang, niet vergiftig.
oelar mea ledang, slang, geelgroen, $^1/_2$ vadem lang, niet vergiftig.
oelar oeta, slang, zwart, 1 vadem lang, vergiftig.
oelar ohoe tawang, slang, groen, $^1/_2$ vadem lang, niet vergiftig.
oelar ole berrang, slang, wit, $^1/_2$ vadem lang, vergiftig.
oelar pīt, slang, zwart, $^1/_2$ vadem lang, niet vergiftig.
oelar poepoet oeroen, oelar sĕngar, slang, bont, $^1/_4$ vadem lang, vergiftig.
oelar poepoet, slang, bont, $^1/_4$ vadem lang, vergiftig.
oelar serang, slang, zwart, $^1/_4$ vadem lang, vergiftig.
oelar toewa, zit in den lontarpalm, drinkt de toewak uit, bijt niet!

931 oeloe = groo gebbi, dicht bij den wand.
reta oeloe, vooraan, op de eerste plaats.
reta oeloe higoen, in den hoek.

932 Oema-Ili (Oma-Ili?), naam eener plaats.
Oema-Toewa, naam eener plaats.
Oema-Woetoe, „ „ „

933 oembo imbe, vet; slingerend.

934 oemen, droomen.

935 oemēr, gegons.

936 oena, splinter (b. v. in den voet).

937 oenèk, iemand naar beneden drukken, indrukken, b. v een knikker in den grond.

938 oeneng merret, bijna lachen.

939 oenoe koeta, soort van boompje, een vadem hoog, bloem eetbaar; de blaren goed voor de ruggewond van een paard.

940 oenoek, soort van welriekend kruid.

941 oepa (Tanah-Ai)
ei oepa mai, waar kom je van daan.

942 oepi, dun vliesje om den maiskorrel.

943 oepoek, puisten in 't gelaat; wrat.

944 oeran wawi toën gemmá, weinig regen (zoodat alleen de rug van 't varken nat is.)
oeran beteng (hoeèr) bala tok, brata sarak.

945 oerèk api, klein hout op het vuur leggen om spoedig te doen branden.

946 Oeroe, naam eener plaats.
Oeroe-Doreng, naam eener plaats.
947 oeroe-oeroen, soort van ziekte.
948 oeroek, iemand voornitduwen door middel van iets anders.
949 oeroen, alang-alang; alang-alang veld.
950 oetang merak, soort van roode alg.
oetang toedi, soort va heester, blad eetbaar.
951 oetèr anak, pijl.
952 oetoeng, een hoop, samenkomen; bevolking?
953 oewoek, vermolmd.
954 oga di lomak, mooi.
955 Ogo-Lidi, naam eener plaats.
956 ogor, iemand doen rollen.
957 oi, (— djaran), een paard vangen in een touw, dat twee mannen aan de uiteinden vasthouden.
958 Okor, naam eener plaats.
oko, soort van tabaksmandje.
959 Okor, naam eener plaats.
960 ola (ha . . . .), half vol.
961 ola, gewoon zijn.
aöe enne ola pano, ik ben niet gewoon (daarheen) te gaan.
962 olor, vlam.
api olor, het vuur vlamt.
963 omak,
oema omak, een oude tuin.
964 omok ai roon, rao geba laòe kotta ewina, doe de bladeren bij elkaar, raap ze op en gooi ze buiten den muur.
965 opa, witte mantel met kraag.
966 oerekó ?
967 Oring-Baot, naam eener plaats.
968 Oring-Dettoeng, naam eener plaats.
969 ottavo,
pire ottavo, oetaaf.
970 owang
doe owang, veel bij elkaar.
971 Owe, naam eener plaats.

P.

972 padisèr,
denna padisèr, verhinderen, afwijzen.
973 pagèr ?
dri pagèr, met de beenen kruiselings zitten.
974 pahar, verbieden; aanhouden; niet laten gaan.
975 palo (ai.....) hout om te slaan.
976 pang, brood.
977 papan (ai.....) ?
papan olok, een huilend kind sussen.
Papang-Gawang, naam eener plaats.
978 pappa,
bala wara' wajer hapappa, olifantstand tot aan den anderen schouder.
979 para, soort van roode, bittere vrucht.
ai para, soort van boom.
oewe para, soort van ziekte.
980 parak,
olor parak, vele vuren bij elkaar.
981 paring, half rechtsom; de kruissteek (op de geborduurde kraag van 't baadje, bekend vóór 1880).
982 paskoe, pasehen.
983 passoe, galoppeeren.
984 pata, stuk.
oha poeloe roea pata roea, matten 22 stuks.
doe nain pata, zonder ophouden.

985 pati (ai. . . .) soort van hout bij het weven in gebruik.
986 Pati-Ahoe, naam eener plaats.
Pati-Liko-Inang, naam eener plaats.
Patti-Poeka, naam eener plaats.
987 pebbo, rook uit den mond blazen.
988 Pedang, naam eener plaats.
989 peddang baing, soort van eaetus met roode vrucht, goed om te kleuren.
990 peggat, ergens koud water bijdoen.
991 pegor pimi, een scheef gezicht trekken.
992 pehang
djaran plari doe pehang poi, zooals dát kan geen enkel paard loopen.
nimoe toetoer doe pehang poi, niemand slaat er zulke praat uit als hij.
pe-pehang, anders.
993 peko lekok en leko pekok, krom.
994 pelat, vuil (van mond of voet) afstrijken.
995 pelon paloer
doeë pelon paloer, slapende heen en weer rollen.
996 pemmèr, den mond dieht knijpen.
997 Pena-Gette, naam eener plaats.
Pena-Tokang, „ „ „
998 pĕngan, opening, ruimte.
pĕngan lingon, open, vrije weg, en ruim.
999 pentecōst, pinksteren.
1000 pèr, lieht ontvlambaar.
1001 perrang ei api, iets op het vuur zetten.
1002 perre, afvegen.
1003 perroên
mata pérroen bette pérroen, met bebakvezels de draden omwinden vóór het kleuren om die plaatsen wit te houden.
1004 pesse remmeng, eene wond dicht knijpen.
1005 pessen, vasthouden.
1006 pèsti, soort van boom (de bladeren goed tegen koorts).
pèsti tokan (tohan?) soort van groote boom (bast zeer bitter, goed tegen steken in de zijde).
1007 petak, veel geseheurd
1008 petta
daha di petta, gaar, gebarsten.
1009 pettek, (een touw) in tweeën trekken.
1010 Pettoe, naam eener plaats.
1011 Pigang, „ „ „
1012 piloe (ai. . . .) soort van hard hout.
1013 pine, het hout, dat bijna den vorm heeft van een juk, waarin de vrouw, als zij weeft, met hare lendenen rust.
1014 pingon pangon
doeë pingon pangon, in den slaap rollen.
1015 pira, (lele . . . .), hoeveel.
temmang pira, bloong pira, hoeveel stuks.
bia pira, hoeveel personen.
1016 Piring, naam eener plaats.
1017 plalar,
wajer ba plalar, het water stroomt zachtjes.
1018 planar,
wajer baplanar, het water stroomt zaehtjes.
1019 plapar, twee in eens raken.
plapar roea, tweemaal ergens tegen aankomen.

plapar ei ai, tegen een boom slaan.

1020 plapleng,
doeë plapleng, verscholen liggen in den roempoet.

1021 plari
aling plari ep-eppang, de pols slaat goed.

1022 pleak
hile pleak, glinsteren.

1023 Pleat, naam eener plaats.

1024 plebba ei tanah, op den grond grooien.

1025 pledar
ara lebon pledar, pap.

1026 pleddar (Tanah-Ai), bale bale.

1027 pleddo, ontfutselen; weghalen.

1028 plegeng ei api, vloeibare stof weêr warm maken

1029 plemmo, indompelen.

1030 plepa maang, de tong uit den mond laten hangen.

1031 plikar roea, twee aan elkaar.

1032 plioer, tol draaien· iemand met de hand doen ronddraaien.

1033 Ploekang-Woere. naam eener plaats.

1034 ploen pla, vragen.
ata ploen pla, àoe enne tara.

1035 ploengan adja, mais in een koekoesan koken.
adja ploengang, aldus gekookte mais.

1036 ploewoeng, drachtig.

1037 plogor adja, mais in vlammend vuur roosteren.

1038 ploi, van zich afhakken.

1039 plosoer
nimoe plosoer laen, hij is nog ongehuwd.

1040 poar, afspringen; opspringen.
manoe poar, half zes 's morgens, als de kippen uit de boomen springen.
ita pano nora manoe laen poar, wij gingen voor half zes weg.

1041 poeang, begin.
ai poeang, stam. voet van den boom.
poeang woetoeng eong, iets zonder reden doen; het heeft noch kop noch staart.

1042 poehèr
adja poehèr moetoe, het pluimpje van den mais, bijna droog.

1043 Poehò, naam eener plaats.

1044 Poehoe-Boera, naam eener plaats.

1045 poehoe hioen

1046 poehoen
ai poehoen boera

1047 poekoe
bano poekoe, den vijand te gemoet gaan.
bao poekoe djoedjoe. niet vast loopen.

1048 poeng, eigen, onderdaan.
ata poeng, eigenaar.

1049 poepoet (api....) het vuur brandt hoog.

1050 poesikera, iets in den saroeng wikkelen.

1051 poesoe, kluwen.

1052 poger alang, het haar opbinden en den wrong onder het haar verstoppen.

1053 pogong (adja . . .), zeer volle, dikke maiskorrel.

1054 póhó, spons,' soort van boom (eetbaar en geurig blad).

1055 poke

ga poke, droog eten (b. v. geen toespijs bij de rijst)
Poke-Amang-Tadang, naam eener plaats.

1056 ponoeng
ata ponoeng, beschermgodje in een tuin.

1057 popot
adja popot, mais van een span hoog.

1058 porma, vorm; voorbeeld.

1059 poroe, bladeren van een tak afrijgen; een slaaf voor zich, niet voor zijn meester werken.

1060 possong, gewoon zoomen.

1061 potat, verloren zijn, . . . raken,
liar potat, (zijn) stem is weg.

1062 pramang nai, iets gereed maken: in orde brengen.

1063 prapan, groot nest van hout.

1064 prapat roea, dubbel.

1065 prasing naroek, schertsen.

1066 prati
mara prati, zeer dorstig.

1067 prawi, iets met geweld vorderen.

1068 prebba (. . . bahar), bijbrengen (b. v. bijdragen om het goud, bestemd voor de ouders van de bruid, te koopen).

1069 preeisan, proeessie.

1070 preddong?

1071 pregging, op elkaâr gedrongen.

1072 pregesan, preek.

1073 prennoeng
goea prennoeng, veel, zwaar werken.

1074 prendèr, aanleeren.

1075 prettoek hama hama, evenlang.

1076 primeroe, de eerste; eertijds.

1077 prina najer

1078 pring (= prèng?), het haar (alleen in den hals) rond knippen.

1079 prio pràoe, veel, overveel;

1080 proang adja, zie *plogor adja*.

1081 proewi prewar
meing doe proewi prewar, veel bloed naloopen.

1082 prōgna
rait loni prōgna, kantwerk maken (bekend vóór 1880).

1083 pronang
aöe toetoer pronang
liar pronang.

R.

1084 rabèk?

1085 rabeng, een mand zonder deksel;
loeloe oti ko rabeng, van boven vouwen en met een bies dicht rijgen.

1086 rado, iemand aan het hoofd trekken.

1087 raen rinit, bevend; bang om ergens in te klimmen.

1088 rait
oema rait, einde van den tuin.

1089 ramoet (ai doeë . . . .), zeer vast zitten in den grond.

1090 Rane, naam eener plaats.

1091 raning
ahoe raning een kwade hond.

1092 ráoen, weêr over; twee keer.

1093 raon, voorovervallen;

1094 rasa (pellang.....), aanpassen.

1095 rata ladong
adja rata ladong, mais van een paar span hoog (ziet er uit als de staart van de boschhaan.)
tiloeng rata, scherpe ooren, alles hooren.

1096 ratang (ai....), hakblok.

1097 rateng, graf.
ata mateng rateng, graf met een doode erin.
1098 rawan (ima . . . .), soort van schelp.
1099 rawoen,
belli aöe kawat tenna rawoen karang, geef me koperdraad om de armbanden vast te maken.
tenna rawoen karang, vast te maken.
1100 rawot.
sawe rawot, riwoe rawot, aan flarden.
1101 reang, een boom doen schudden.
1102 rebet.
bermoe rebet, vol: ingedrukt vol.
1103 reddok (nala....) iets vlug, steelsgewijze nemen.
1104 reggo djago mera ?
1105 reggoe, lang werpige mand met deksel voor zout.
1106 reggon, grof zout; half gaar.
1107 regon bottir, een flesch uitspoelen.
lerroe regon, iemand wakker schudden.
1108 remma lipa, sarong opnemen.
sikoe „ „ „
1109 renna najer, afkeer hebben; zich vervelen.
1110 Reset, naam eener plaats.
1111 reta gahar, in de hoogte.
teong gong reta gahar, de klok hoog hangen.
reta rò̀, bijna vol.
reta oene, boven erin.
1112 rettoe api, vuur aanhouden aan een groot hout.
1113 rewoeng
adja rewoeng, het plnimpje aan de maisplant.
boēs rewoek, 'twerk aan den stamper.
1114 ria (batti. . . .) ?
1115 Riang-Sina, naam eener plaats.
1116 riing
gahoe riing, het begin van de koorts.
1117 rike (ai. . . .), spie.
1118 ripo rapo, van weerskanten.
1119 rissi
eppang rissi, beter
1120 rita, soort van boom, vrucht niet eetbaar.
1121 Ritat, naam enner plaats.
1122 riti, soort van oorbel.
1123 robeka, soort van viool.
1124 Robong, naam eener plaats.
1125 Rōē, naam eener plaats.
rōē, soort van boom, veel gelijkend op de pijnboom.
Roeng, naam eener plaats.
1126 roebet (adja. . . .), mais met kleine korrel.
1127 roeboe roeboe blara, lolo wawa reta wawa reta.
1128 roedoe, berispen.
1129 roega (boga reppo ai), hout doorbreeken
1130 reegoen goet, mager.
1131 watoe roeho(e), steen om kalk van te branden
apoer roehoeng, overgebleven steentjes in de kalk.
1132 roeka rekot, kraken.
1133 roekoe, overal doorheen loopen.
roekoe raka, overal doorheen loopen.
1134 roemoeng.

wawi roemoeng, bovensnuit.
1135 roeoe (ai . . . .)?
1136 roesik
nenni roesik, zonder ophouden vragen.
1137 roetoe rete, knetteren als van een aangestoken alang-alang veld, van geweersehoten.
1138 Rohe, naam eener plaats.
1139 roho (ai . . . .)?
1140 Rohot, naam eener plaats.
1141 roing, den voet om iets slaan.
1142 rokot ata mateng, een doode aankleeden.
1143 Roma-Doeroe, naam eener plaats.
Ronat, „ „ „
1144 rōnda
bano rōnda, op en neer loopen; ergens dikwijls heengaan.
1145 alang rōōn, hoofdhaar.
1146 Rope, naam eener plaats.
1147 ropi rowit, terstond, vlug.
1148 rosa
kotter doe rosa, zeer vuil.
1149 roserani
memmoeng roserani, vuil om den mond.
1150 Rotang-Sotot, naam eener plaats.
Rotat, „ „ „
1151 rotok (bata . . . .)
1152 rowa
waen rowa rissi, vuil gezicht.
rai doe rowa, vuil.

S.

1153 saar, uit elkaar.
ara saar, afzonderlijke rijstkorrels.
ledang saar, niet aaneengeregen kralen.
howang saar, klein geld.
1154 sādja, wijd kleed (toog, enz).
1155 saga, een paaltje, waarop men een pinang blad, in den vorm van een bord gebogen, legt om te offeren, b. v. rijst, eieren, enz., als men bij een grooten boom (ai pireng, ai nitoeng) een groote slang gezien heeft of gestoken is, enz., enz.
1156 sagang hama hama, op elkaâr gelijkend.
waen hama hama, op elkaâr gelijkend.
1157 saleroe, sambelbord.
1158 saleti ambing?
1159 salo (bette . . . .), iets om den anderen binden.
1160 sambeng betta, het lijfhaar is afgebroken (daarvan krijgen de inlanders kleine, pijnlijke zweertjes).
1161 sangan (ai . . . .), hout met een mik van voren.
1162 sangon alang, kammen, als men de haren op het hoofd gelegd heeft.
1163 santigi (ai . . . .), soort van boom.
1164 Sao-Wajer, naam eener plaats.
1165 sape etei, tot nu toe.
1166 sapi, instrument om hout glad te maken.
sapi ai, hout gelijk, glad maken.
sapi kottir, een tol maken.
1167 sara itang! o tempora, o mores!
1168 sarak (adja . . . .), mais schiet het pluimpje uit.
1169 Sari, naam eener plaats.
1170 sassing, getuigenis afleggen.
1171 sati (manoe woeloeng), een bundel maken (van kippeveeren).
1172 sawaria, de grootste, hier bekende slang (ruim één vadem lang) met een kam van vleesch op haar kop, zooals een haan; zelden te Nita

gezien.
N. B. Er is hier eene *andere soort* slang gedood, die *drie meter* lang was.
1173 Seda, naam eener plaats.
1174 sede, bandje van geiten haar om den enkel.
1175 sego lerang, uit elkaâr, aan flarden.
bano sego bletti?
1176 segon, spek tot dobbelsteenen snijden.
1177 segor, ziften.
1178 seka (Tanah-Ai), bale-bale.
1179 sekkak, kort broekje.
1180 selar, kaal; dieht (gelijk met de huid) van eene wond.
1181 sēmpang (nia . . .), schuin aankijken.
1182 sempornada, dwingen door huilen, zooals kinderen.
1183 sè sèng, bij gedeelten.
ata a sè sèng. bij troepen eten.
ami bellí sèng denna toma gawang ha wai, wij geven (ons maandgeld) dan aan den een, dan aan den ander, om veel in eens te krijgen (om de beurt).
sennoet
ahoe sennoet, de hond bromt, snikt, blaft bijna.
1184 sepe senak, plat (b. v. bord).
1185 sèr glewet
bano sèr glewet?
1186 serren brèt
api serren brèt, het vuur smeult.
1187 serroe api, de kool van het hout stooten.
1188 serrot (bano . . . .), gauw heen en terug loopen.
1189 setan, duivel.
ata setan, duivelskind;
1190 setti, zijde (stof).
1191 sewar lōdjang, piston, slaghoedje (amorce).
bendi sewar lōdjong, een geweer, waarbij men amorce gebruikt.
1192 sia woea?
sia woere?
1193 sidok boga
adja sidok boga, mais van 3 span hoog (schopt men er tegen, dan breekt de stengel).
1194 Sikka (— Gette), naam eener plaats.
Sikka-Kessik, „ „ plaats.
1195 simpang (sēmpang), schuins iemand aankijken.
1196 Sina, China.
ata sina, Chinees.
1197 sinong, snuffelen (v. honden).
1198 sising, alleen het vleesch van het been afhalen.
sising riding?
1199 sò, moeten.
1200 soekit (rait . . . .), de rijgsteek (bekend vóór 1880).
soekit plari, veel steken op eene naald nemende, rijgen (bekend vóór 1880).
1201 soemoer
memmoeng soemoer, saamgetrokken mond.
1202 soen serroet, het ritselen van een nieuw kleed.
1203 soepoen, zuinig; op iets passen.
1204 soeroek, in den grond stoppen; verbergen.
1205 soesoeoen, op nieuw.
1206 sokin, een houten pin.
tal sokin, een touw van het

voorzeil.

1207 solak
nioeng solak, de tandjes komen uit.

1208 Solot, naam eener plaats.

1209 sōnda
roding sōnda, een zwaard.

1210 song, vrij koopen (van straf of schuld).

1211 soōē, soort van fuik.

1212 Sooeng-Lodo, naam eener plaats.

1213 sòòt serre, op en neer trekken.

1214 sòt, uitsteken; een uitstekend end.

T.

1215 taang apoer, kalk met den vinger opnemen bij het sirih eten.

1216 tabi tata, bladeren van een tak afslaan.

1217 tada ai (tada kabor), iemand onder een boom zetten ten teeken, dat men er op let, of men er inklimt.

1218 Tada-Ole, naam eener plaats.
Tadat, „ „ „

1219 alang tadeng, het haar, wat men midden op het hoofd laat groeien, terwijl overigens het hoofd kaal geschoren wordt.
tadeng alang baa (hem, haar) wordt het hoofd niet meer geschoren.

1220 taha (-ai), afschrabben (hout).

1221 tahi tobeng?

1222 tahing kabor, de buitenste bast van de kokosnoot afdoen.

1223 tai, drek.
bahar taing, heffe van het gesmolten goud.
iang taing, amber?

1224 Taka-Hòng, naam eener plaats.
taka hokot, wiedijzer.
taka lerrong, soort van geweer.

1225 talar, uitstallen.

1226 Tali-Boera, naam eener plaats.

1227 tamang, binnen doen gaan; een doode aankleeden;

1228 Tanah-Ai, naam eener landstreek.
Tanah-Bala, „ „ plaats.
Tanah-Hokong, naam eener plaats.
Tanah-Kepi, naam eener plaats.
Tanah-Siing „ „ „
bloetoek tanah noerak, het begin der wereld.

1229 tanang
watoen tanang, zeer vast zitten.

1230 tanding
narang tanding, Juan, zijn naam is Juan.

1231 tane lalang apa? welken weg (moeten wij) volgen?

1232 tangar, iets uitzoeken.

1233 Tani-Iling-Mera, naam eener plaats.

1234 tàoe (apa ....), hoe komt dat.
limang àoen apa tàoe, wat seheelt (er aan) uwe hand.

1235 tapa, soort van groote, lage mand.

1236 tari lipa, de sarong opbinden als de berglui.

1237 Taroeng-Gawang, naam eener plaats.

1238 tawa
ahang, nioeng tawa baa, de kiezen, tanden komen uit.
aöe tawang ora Mitang, ik ben van denzelfden leeftijd als Mitang.
tawang nihor?

1239 tawir, spin.
1240 Tawoe-Nebong, naam eener plaats.
1241 tebbe, soort van gras.
1242 Tebboek, naam eener plaats.
1243 tebbong itang, ik.
tebbong gai, ik wil graag.
1244 pra tebbot, vraag het hem zelf.
1245 tedang, met 4 of 8 man op een baar iets dragen.
1246 tedeng, op een rij staan.
1247 teddeng, steil.
1248 tĕèng (tèng), lang hout (met ijzeren punt) om te wieden.
tĕng kebboen, grooter hout van dat soort.
1249 tekke ma, soort van varen.
1250 tekkèr, spannen.
alang tekkèr, de linsoe (hoofddoek) is te vast om het hoofd gebonden; de linsoe is te klein.
kata ei, ohoe roea tekkèr, deze mand is te klein voor twee oebi's.
1251 teli, soort van groote mand.
1252 tellan (nia . . . .), naar boven kijken.
1253 tello boera, eierwit.
tello heret, eierdooier.
1254 tellok (liar . . . .), heldere stem.
1255 temmi (. . . . lipa), een stuk (aan de lipa) zetten.
1256 temon, overdak, pendoppo.
oerang temong dolo, regenen, totdat het water van het dak druipt.
1257 tenang, de hand of iets ophouden.
1258 tēnde (laboe . . . . .)?
1259 tentaçaon, bekoring.
1260 Teong-Bakoet, naam eener plaats.
1261 teppoe (ai . . . .)?
1262 terang (wajer ba . . . .), het water druppelt (b. v. door een lapje op eene wond).
1263 tere ga, om eten vragen (*hij* vraagt om eten).
tere oa, *ik* vraag om eten.
koro tereng, oebi in een klapperdop.
Tere-Wetang, naam eener plaats.
1264 Teteng, „ „ „
1265 tèt plorat (lahing . . . .), eene loopende wond.
1266 tetor (moeòe . . . .), het onderste van een pisang-stronk.
1267 tewar, de haren los hangen.
alang tewar = enne kèt, loshangende haren = niet in een wrong.
1268 tewweng, instorten; aardstorting.
wajer ba tanah tewweng, het water stroomt, dat de grond instort.
1269 ti ata mateng, soort van vogeltje.
ti oeroeng, „ „ „
ti loenoeng, „ „ „
1270 tia loar, aldus; zoo is het.
1271 tibang hama-hama, in evenwicht; half weg.
1272 tibir, een stuk aanzetten.
1273 tige (ai . . . .), soort van hout.
tige wawi, varkenshok.
1274 Tikang, naam eener plaats.
1275 timoe (aning . . . .), oostenwind.
moede timoe, de beste djeroek hier.
1276 tindang, (netti . . . .), iets recht houden.
1277 tio, een stok om te gaan.
1278 Tirang-Bādjo, naam eener plaats.
1279 tiroe tetak, veel gescheurd.
1280 Titir, naam eener plaats.
titir wajer, iemand water over

de handen gieten.

1281 titoe winoeng
bano titoe winoeng, overal doorheen loopen (werd gezegd van iemand, die waanzinnig was en zelfs in zee zou loopen).

1282 toadoe, wijze bij het zingen.

1283 tobeng, voorover slaan?
tahi tobeng?

1284 Toea-Bao, naam eener plaats.
Toeang-Moeoet, naam eener plaats.
ai toeang, soort van hout, bij het weven in gebruik.
opi toeang gette, groote boomen omhakken (een tuin maken op eene dicht begroeide plaats met groote boomen).
naha toeang gette ko tanah eppang, toma oeran, op plaatsen, waar wouden staan, is de grond goed; men krijgt er regen.
toeang, plaats, waar veel groote boomen staan.

1285 toeboeng?
alang peneti denna toeboeng, (lipa, oetang, goeroeng).
. . . . denna woëng
. . . . denna loeing (loing).
loeing sawe denna toeboeng
ai toeboen ama, stamper om varkens-eten te stampen.

1286 toeda alang, het hoofd op de handen laten rusten.

1287 toehoen (rait . . . .), met halve kruissteek naaien (bekend vóór 1880).

1288 ai toei?

1289 tōēk, iets niet willen, of het moet veel zijn.

1290 toeke toemang
dri toeke toemang, op de knieën leunend zitten.

1291 toeki, met den stok in den grond steken.

1292 toela nai, iets verlaten; onverschillig zijn.

1293 toemang, droomerig.
dri toemang, droomerig zitten kijken.
dri toemang madoeng, alleen zitten droomen.

1294 toemoer
nia toemoer, kwaad kijken.

1295 toengèr (ai . . . .), hout, bij het weven in gebruik.

1296 toenoe, de rib van het lontarpalmblad.

1297 toeran, op elkaar stapelen;

1298 toeroet oeran, zich bedekken tegen den regen.

1299 tōēt, aansteken aan een brandend stuk hout of aan een cigaretje.

1300 toetoe, slaan.
toetoe wikir, stuk slaan.

1301 Toewa, naam eener plaats.

1302 toewèr
holo toewèr, ergens vuur ondersteken.

1303 toewoeng, soort van boom (vrucht wit en groot als een knikker, het gekookte water ervan goed tegen hoest).

1304 togèr kobèk (diep nekkuiltje), gierig.

1305 toke, ergens in blijven steken (pijl).
gerra toke, een geworpen voorwerp in den grond blijven staan.

1306 tokor, scheef.

1307 tolan talar, zeer veel b. v. vruchten.

1308 tolok àoen } dat is uwe, hun zaak
„ mioeng } (op uwe verant-
„ rimoeng } woording), enz.

1309 tolor, (gogor . . .), ergens afrollen.

1310 toma tei, nu.
toma roegoe, mager worden.
toma waen roemang, waanzinnig worden.
toma blarang, ziek worden.

1311 Tomoe, naam eener plaats.

1312 tomoek (bowo . . . .), hoog, groot (zweer).

1313 tongan
doeë tongan, op den rug liggen.

1314 toōēk, afschampen.

1315 Toōēr, naam eener plaats.
ai toōēr?

1316 Tor, naam eener plaats.

1317 torak ita roeat, (wij tweeën zullen eens gaan vechten) willen we eens?

1318 toro, soort van geele, rond-langwerpige vrucht, goed voor groente.

1319 torot adja, eene manier om mais op te binden.

W.

1320 wa ha, een woordje; een mondje vol.
wa enne ella of waa, bereidvaardig.
aning reta waang mai, tegenwind.
mala waang, in de rede vallen.
waang gawang, veel praats.

1321 waak
plari doe waak, allen op den loop gaan.

1322 waar, gemakkelijk splijten.

1323 wādjak, soort van ondiepe mand zonder deksel.

1324 Wādjang-Aoer, naam eener plaats.

1325 waen ha poi, aan elkaar gelijk.
waen ganoe taka hokot, leelijkerd.
anis merak woër, praskoe sawe waen hama-hama poi, dat is allemaal arak; alle flesschen zien er hetzelfde uit.
waen pe-pehang, alle soort van . . . . .
waen doe pehang poi, ziet heel anders uit (b. v. dan een gewoon menseh).

1326 ha wai, in eens; een keer; toen; die keer.
wai gawang, dikwijls.
ha wai wai, een enkele keer; nog al eens; langzaam.

1327 wai boeang (adja . . . .), mais van 3/4 m. hoog.

1328 Wai-Ara, naam eener plaats.
Wai-Blelèr, „ „ „
Wai-Brama, „ „ „
Wai-Doko, „ „ „
Wai-Gette, „ „ „
Wai-Hèk, „ „ „
Wai-Kara, „ „ „
Wai-Koli, „ „ „
Wai-Liti, „ „ „
Wai-Oti, „ „ „
Wai-Pare, „ „ „
Wai-Ritat, „ „ „
Wai-Rotang, „ „ „

1329 waing bloetoek,
ai waing bloetoek, soort van boom (zwart blad, de bladeren, in water gekookt, goed voor kraamvrouwen om te baden).

1330 waisak pera, een groote, zilveren schotel.
1331 Wajer-Blelèr, naam eener plaats.
Wajer-Bobok, „ „ „
Wajer-Brai, „ „ „
Wajer-Gabo, „ „ „
Wajer-Klàoe, „ „ „
Wajer-Laba, „ „ „
Wajer-Mea, „ „ „
Wajer-Moede, „ „ „
Wajer-Mò, „ „ „
Wajer-Papang, „ „ „
Wajer-Pellí, „ „ „
Wajer-Ressi, „ „ „
Wajer-Roembia, „ „ „
Wajer-Tola, „ „ „
Wajer-Topo, „ „ „
Wajer-Woetoeng, naam eener plaats.
Wajer-Woga-Gette, naam eener plaats.
1332 wakan?
tahi wakan?
1333 wana (ai . . . .), soort van boom.
1334 wangar (koro . . . .), soort van oebi.
1335 Wane-Doë, naam eener plaats.
1336 Wannat, „ „ „
1337 wàoe haloe, geen zon.
ola doe wàoe haloe?
ai wàoen gette, soort van boom (groot geel blad, het afkooksel ervan goed voor kraamvrouwen om te baden).
1338 wara wajer
bala wara wajer, olifantstand tot aan het hoofd.
bala wara wajer ha pappa, olifantstand tot den anderen schouder.
1339 warang (api . . . .), gloeiende houtskool.
Warang-Woetoeng, naam eener plaats.
1340 warang (matang . . . .), oogappel.
1341 Waroe, naam eener plaats.
ai waroe wajer?
1342 wata ha, één breedte.
watang, naad.
1343 wateng
taing wateng, lever (hart?).
wateng blara, boos; afgunstig; nijdig.
denna wateng blara, grieven.
wateng deddo, bang; vreesachtig.
wateng gahoe, vurig.
1344 wati api
kerró wati api, vuur aanblazen.
1345 Watoe-Dirang, naam eener plaats.
Watoe-Mita, naam eener plaats.
Watoe-Tena, „ „ „
Watoe-Tenga, „ „ „
Watoe-Woera, „ „ „
alang watoe, koppig.
enahoen watoe bloetoek, het begin der wereld.
enahoen tanah noerak, het begin der wereld.
watoe weloet, wetsteen.
watoe woera, puimsteen.
watoe boekoer, fijt.
1346 watoe mangoen, den mast neerlaten.
1347 waton tanang, op en neergaan; opwippen.
1348 wattar, Soloreesche mais (goed om door de rijst te mengen.
1349 wawa
kela wawa bàoe, het schrijven is afgeloopen.
tali wawa oene, het touw bij het roer.

wawa ai poeang, aan den voet van den boom.

1350 wawak (liing . . . .), helder geluid.

1351 wawi taing, soort van boompje.

1352 wea alang, een staart maken als een Chinees.
alang weang, staart van het haar gemaakt.

1353 wĕdjoer, op en neer gaan, zooals een gedragen, lang stuk hout.

1354 Wegok, naam eener plaats.

1355 wekak hotok (adja . . . .), als de mais 5 e. m. hoog is; er uit ziet als het kuifje van de kaketoe.

1356 Weko, naam eener plaats.

1357 wekon, de schuine steek op de geborduurde kraag van een baadje (bekend voor 1880).

1358 weling ganoepai, hoe duur.
weling apa ha, „ „
bai weling, te duur.

1359 weni, op zijn inlandsch knielen.

1360 wennoeng (doeë . . . .), met het hoofd op de armen slapen.

1361 Werang, naam eener plaats.
Wera-Peppa, naam eener plaats.

1362 werroe, versieren; zich opschikken.

1363 Wetak, naam eener plaats.

1364 wetoe weleng, heen en weer slingeren.

1365 wewe tanah, Curacaosche amandelen.

1366 wewot (doe . . . .), veel.

1367 wewwok (olor . . . .), het vuur brandt hoog.

1368 wi
ga wi doeë poi, hij doet niets dan eten en slapen.
hogor di rehi, hogor di wi wake, hij kan niet opzitten; hij zit op, als iemand, die men recht zet.

1369 widoeng (gideng . . . .), het trekken van eene wond.

1370 wihar wadjor, grove snede.

1371 wiing (eppang . . . . .), weer goed zijn samen.

1372 wingan (ara . .), te zachte rijst.

1373 wio wàoen, wind van alle kanten.

1374 wissèr, mooi (zie *blepe*).

1375 witi
ata witi leang, een toovenaar; heks.

1376 wiwir (bata . . . .), rand der zee.

1377 wo waloe, omgekeerd (spreken).

1378 wodeng (alang . . .), een klein wit plekje op het hoofd.

1379 Wodong, naam eener landstreekt

1380 woea nai
meladjoe woea nai, in he. Maleisch bedreven.

1381 ai woeang, vruchtdragende boom; soort van boom (vrucht en bladeren eetbaar, vrucht zwart en als een knikker).

1382 woedjoe, omboorden (voor 1880 bekend).
woedjoe, festonneeren (voor 1880 bekend).

1383 woeèk, soort van boontjes aan struiken.
wewe woeèk, grauwe erwten.

1384 Woekak, naam eener plaats.
Woekák-Doea-Liang, naam eener plaats.
woekak, een groote boom; de vrucht kan voor damar dienen; de schil goed om ongedierte van het hoofd te krijgen.

1385 Woekoer, naam eener plaats.

1386 Woelaga (Woeloe-Laga?), naam eener plaats.

1387 woelan
kabor woelan ga, klapper zonder water of wit.
1388 Woeloe-Lohor, naam eener plaats.
1389 woëng, (tali . . . .), buikband.
aning woëng, harde wind.
woëng, het koord, waarmeê de mouw dicht getrokken wordt.
1390 woengoen (lipa . . . .), donkerroode sarong.
1391 woeoen (ai . . . .), kwast in het hout.
1392 woera wès, vet (van (eten).
wawi woerang, vet in het liehaam.
wawi woera, niet al te vet.
1393 woere (ai . . . .), soort van boom.
1394 Woering, naam eener plaats.
1395 woeteng
lappi laboe woeteng, de lange kettingsteek op het kraagje van het baadje maken.
lappi laboe aróen, hetzelfde als boven.
1396 Woetik, naam eener plaats.
1397 woda, belletje.
1398 woga, een huisje voor de offerpleehtigheden.
1399 wogor (ai. . . .) soort van hout.
1400 woing, om (den buik) binden.
1401 wokor (ara. . . .) natte rijst; met brokken aan elkaar.
waiing wokor, voet, waarvan de teenen aan elkaar gegroeid zijn.
1402 wole, soort van vrueht.
1403 Wolo-Gahar, naam eener plaats.
Wolo-Hoelèr, „ „ „
Wolo-Koli, „ „ „
Wolo-Ladoer, „ „ „
Wolo-Loema, „ „ „
Wolo-Lora(ng), „ „ „
Wolo-Mappa(ng), naam eener plaats.
Wolo-Marang, naam eener plaats.
Wolo-Moede, „ „ „
Wolo-Wana, „ „ „
Wolo-Woeèk, „ „ „
Wolo-Bao, „ „ „
Wolong-Bidara, „ „ „
Wolong-Brekkè, „ „ „
Wolong-Hodèr, „ „ „
Wolong-Kapik, „ „ „
Wolong-Lorang, „ „ „
Wolong-Noepèr, „ „ „
Wolong-Pao, „ „ „
Wolong-Paot, „ „ „
Wolong-Roenoet, naam eener plaats.
Wolong-Sambi, naam eener plaats.
Wolot, naam eener plaats.
1404 woran
doe woran, van binnen niet gaar; veel luizen.

Sikka, 20 Juli 1892.

NAROEK SORA.

Door *Sora* verstaat men: onder begeleiding van de trommel onderstaande liedjes zingen.

Bij gebrek aan geschreven literatuur zijn deze trommelliedjes, als ik ze zoo noemen mag, zeer belangrijk om de beeldspraak, de geschiedenis en de verouderde woorden, die men er in aantreft.

Ik heb de 302 strophen opgeschreven, zooals ze mij voorgezegd werden, doch elke regel met een hoofdletter begonnen.

De woorden, die eigennamen kunnen zijn, schreef ik dan slechts met hoofdletter, als mijn zegsman beweerde, dat hier een persoon of plaats bedoeld werd.

De liedjes waarboven „Dindang" staat, vond ik in de verzamelingen van den WelEerw. Heer A. v. d. Velde.

Deze liedjes zijn veel zuiverder Sikkaneesch dan het „roeiliedje" en daarom voor het grammatische gedeelte der taal veel belangrijker.

Moge de kennis van het dialect van Sikka zóó toenemen, dat spoedig een bevredigende uitleg van dit belangrijke stuk verschijne.

1

Inet gemmoe boenga,
Mèt dala mawa raning,
Dala wawa rahang,
Mawa rani reta waen.

2

Aning proepi sādja,
Mè gemmoe nora boenga,
Gemmoe nora boenga,
Loea wawa grēdja waen.

3

Tota gelle sareng,
Werong wawa rimbo keor,
Rimbo keor boenga,
Ganoe motong poehoen mennik.

4

Nona weni reta grēdja,
Sage boenga gentang poeang,
Boenga gentang poeang,
Poehoen boera nora merak.

5

Boenga boera wawa nappoen,
Pala lai wali wolo,
Lai wali wolo,
Hai batti hai plain.

6

Nona ragna bano kassan,
Sage boenga oema roea,
Bisa ei amat,
Sage nai belli mèt.

7

Tihoek màoe meong,
Eton aöe enne renna,
Poera horo herrong,
Aöe renna ena lerrong.

8

Wateng kelang ganoe lēstang,
Harang enne wēntar,
Oewoen blelèr ganoe soerat,
Toëtoer ata enne toneng.

9

Noedji enne hoelir,
Geba rēnda enne hala,
Noedji geba rēnda,
Laoe boko wali oene.

10

Naha mïoe mioe roeang,
Batoe làoe mangoen poeang,
Ai ganoe ata roei,
Tali ganoe ata pette.

11

Tibong seddoek wawa daang,
Doi reta lora lora,
Kokko reta mangoen ladong,
Tara enne mewwang baa.

12

Sina ladjar mappang,
Tiwang lè Màoe lòò,
Lè Màoe lòò,
Watoe baa nè mole.

13

Sina wawa na,
Abo Djawa wawa mai,
Djawa wawa mai,
Herring làoe mai toë.

14

Sina wawa na,
Abo Djawa wawa mai,
Pessoe genna eppang,
Dagang enne hala woelang.

15

Djong nining makok,
Wawa saeraning mai,
Saeraning mai,
Soge sellang (islam?) pire wawi.

16

Soge ata Noemba,
Sage djong gellang reta,
Djong gellang reta,
Belli oera nora aning.

17

Poto watoe ia Dobo,
Poea inga ia Dobo,
Inga ia Dobo,
Djong baleng nai(ng) gellang.

18

Tibong gege tawang aming,
Abo ladjar doegi tahi,
Ladjar doegi tahi,
Gellang ganoe ata pole.

19

Ma le Dobo,
Nineng le ola pireng,
Le ola pireng,
Sisa soba leoe baa.

20

Ma le nineng,
Ata nineng toeboe boei,
Nineng toeboe boei,
Djawa lore lakko alok.

21

Dogo iko wodong,
Ratoe àoe narang hai,
Ratoe ata ẹwa,
Radja hewo kloang.

22

Moro piring bao batoeng,
Natar ata moro hoemang,
Ata moro hoemang,
Ratoe Sikka riwoeng nimoeng.

23

Njong Miger pani,
Plari toesik oeroen kewa,
Poke roma doeroe,
Hoelir linsoe làoe Bādjo.

24

Oenoe weling boeë,
Oenoe làoe Bādjo bawo,
Làoe Bādjo bawo,
Kelang tedang nai nei kennang (kennahang).

25

Mioe ata Tidoeng,
Ami ata Badjoe làoe,
Tidoeng Badjoe làoe,
Leppo làoe tena woetoeng.

26

Ami Tidoeng teteng poeket,
Ata Bādjo lerang tali,
Lerang boei tali,
Wawa sada watoe manoek.

27

Bādjo lima iwang,
Tidang ita lede ledèr,
Toekoe loppa loing,
Abo loppa plari mora.

28

Sioe aning rokka,
Abo loppa hekking halang,
Abo ia nanga baan,
Tiwang prina prina oti.

29

Loppa depo pala lai,
Tiwang ia ellang waang,
Ebo gebong boehe,
Roenoeng hala ata alok.

30

Bohe làoe Koepang,
Kassing reta ellang waang,
Reta ellang waang,
Kassing bassa poi rahang.

31

Bohe làoe Koepang,
Kassing reta koérang aning,
Koepang reta koerang aning,
Poi bohe nora Kassing.

32

Ma làoe Boegis,
Enne reta Bonerate,
Boegis Bonerate,
Mai doneng ami nilo.

33

Mai ama mai,
Mate ita roeat,
Aöe naing kewwo,
Aoe naing ata mateng.

34

Detta tanah inang,
Lima nere lerro woelang,
Le rateng balèr,
Balèr bakke poi lima.

35

Noedji loeli koela,
Koela naha mioe roeang,
Sagang djaran tawang hama,
Eppang naha roeang lere (= hoeër).

36

Metti loehir noedji,
Lema sereng gere,
Le sereng gere,
Hapoe halar godo doeë.

37

Bano roemang toma,
Doeë le Toela Ika,
Le Toela Ika,
Toela wai Ela mè.

38

Diogo gong sawi,
Debo boas wiing toera,
Pano roemang toma,
Toeë ei leppo àoen.

39

Don Bastian,
Pahar làoe metti pita,
Boehe ratoe Aloer,
Leoer làoe ma lema.

40

Don Bernardoe,
Bano ma mora Rigor,
Ata gette renna,
Odo ma bano walong.

41

Wawa kassa toring,
Kandjong loning nora mBai,
Toeboe nane koli,
Kotta nora ai baing.

42

Wawa mBai mai,
Kodja tambe ratoe Reo,
Ratoe Reo wawa,
Lĕhór baa belli Kodja pade.

43

Ria wawa Kōsta,
Ria rewo remma,
Woelang liwang,
Laen sawe.

44

Aning oema moroen mate,
Tota tanah wawa nDota,
Pare wawa nDota,
Pare mennik teli pitoe.

45

Ata woeoeng dewa lora,
Oema wawa moroen mate,
Wawa moroen mate,
Pare wawa rakka rehi.

46

Ratoe tello nò,
Oeran wawa ia doenang,
Oeran wawa ia doenang,
Pare wajer odi bre.

47

Hai herrong àoe,
Pare wawa ia odi bre,
Wawa ia odi bre,
Pare odi rakka rehi.

48

Sina balik inang,
Leong wādjong àoer,
Doetoe oetang koli,
Tanah wawa Baloe ele.

49

Mitang inang narang pireng,
Mama natoe woea maang,
Roa àoer dobo lireng,
Lireng natoe àoer karang.

50

Santo betta wawa sia,
Ahoe ioer goba santo,
Viola denna kennang (kennahang),
Sōlo nai ego àoer.

51

Oeng le ia,
Ami ei bàoe renna baa,
Naha gita ei matang,
Renna golo mora tiloeng.

52

Oeng le gera,
Dewa le mai laen,
Pàoe wolong werang,
Laen dewa noeloe plewan.

53

Witi watoe koba tedang,
Hai tedang ina gado,
Ina gado werang,
Hikèr wali Woetik nang.

54

Bliro inang merang,
Laba plappang le werang,
Werang natar gahar,
Ola gakkar nete natar.

55

Le Keo mai,
Nia gita tonggo Keo,
Tonggo Keo parak boera,
Ganoe lādjar wi landa.

56

Rii gewoen gai,
Dorang le dettoen bennoe,
Nappoen Lise nora mone,
Dorang le dettoen bennoe.

57

Ma le Lise,
Ata Lise oeroe pireng,
Lise oeroe pireng,
Mone tadang glarang.

58

Hae le Lise,
Lore mane moning bellang,
Lise moning bellang,
Saang bellang bēmbo Noemba.

59

Le Donggi mai,
Pora le Donggi mai,
Pora ata nGela,
Lise le lĕmbo lòò.

60

Lio lore le Wādjo,
Harang loppa wīdjo wādjo,
Pesoeng alok Pagang,
Pesoeng masar ep-eppang.

61

Sikka reggan Pagang,
Samboeng le alok Lela,
Gita ei matang,
Bano toë leöe ei toëng.

62

Bellang bitak làoe Timoe,
Oeboeng lekkoek le Keo,
Keo mèng manoe Timoe,
Imoeng mora wodong Djawa.

63

Djoeanikoe oring-Kotting,
Gopi oema le bellang,
Oema le bellang,
Paseng hai manoe waing.

64

Gopi oema le Lopi,
Roa le sama nGeri,
Gopi làoe eri,
Plarang pita reta rai.

65

Woeët godo wodon,
Ngareng warit bana manoe.
Warit bana manoe,
Bana lakkar roea golo.

66

Bela reta Dobo,
Horot kobar làoe Tilang,
Kobar làoe Tilang,
Horot tadang moede rōōng.

67

Hai ganoe ami,
Ganoe Bela wisang inang,
Bela wisang inang,
Gellang boga ko meha mela.

68

Nappoen Blò reta mai,
Roega nadar nora boenga,
Nadar mora boenga,
Soking làoe late lewwoeng.

69

Bekkang soerat wawa roma,
Kelang le santa rè,
Santa rè kelang,
Kelang wateng ganoe halang.

70

Ata gette wawa,
Bekkang soerat nilo taroe,
Gatta hala baa,
Wateng itang hala lerang.

71

Ata gette odo pēsto,
Wawa roenda tanah,
Wawa roenda tanah,
Tōēng tinta laen sawe.

72

Padre nokkeroea,
Lĕhór kōsta lewwo rotang,
Djawa hai gringan reggan,
Reggan peddang wolon.

73

Ma reta Djawa,
Mora Djawa denna deoeng,
Ma làoe Sina,
Mora Sina soba lima.

74

Sina māndjoeloeng,
Mora Sina kakatoa,
Sina kakatoa,
Reta òng oema ili.

75

Tede bala palang amau,
Ia bàoe ronang pana,
Sili godo gawe,
Lalei ronang gawe.

76

Padji bone reta,
Seddoe patta bala weling,
Aöe ata pattang,
Aoe ata bala weling.

77

Pattang pramang kadjo,
Moehang reta pramang Djawa,
Aöe ata pattang,
Aoe ata bala weling.

78

Djawa palang amau,
Lobo oema ili le,
Raga poke amau,
Poar le patti pitoe.

79

Sina bea roea,
Gerra làoe tada kellak,
Māngjeroe ha,
Ropot mai lakang lima.

80

Sina bia roea,
Lete làoe elèr,
Lete làoe elèr,
Ellang ganoe ata plemar.

81

Prina poi ò,
Sina prina poi ò,
Poi ò,
Pambo nora Leo mai.

82

Ma mala belli,
Lēnsoe làoe Sina limang,
Lēnsoe làoe Sina limang,
Geggoen gara enne welloen.

83

Lēnsoe Sina kassang eppang,
Ella ei natar blawir,
Bla-blawir djadji golo,
Demmeng atabiang mèng.

84

Tibo Sikka didi dodo,
Làoe lobo màoe bara,
Màoe bara làoe,
Weloet boei gadi nawang.

85

Oeng goang mai,
Sikka oeng goang mai,
Sikka plari sessoe,
Goang djoka tena nellar.

86

Ata Sikka didi dodo,
Làoe lobo kesar wekak,
Kesar wekak làoe,
Lerrong enne sape wàoen.

87

Beloet le wolo,
Gadi le watoe gahar,
Le sadeng wolong,
Brat dota watoe mita.

88

Beloet Beloet batti hai,
Gadi Gadi batti hai,
Beloet Gadi batti hai,
Batti gai wawa daang.

89

Dowa lodang nidoeng,
Gai reta poeang pitoe,
Gai legeng pira,
Koear legeng pira ia.

90

Sina koöeng gadi rawin,
Geroe gai nana kobar,
Lewe pandeng,
Nete natar.

91

Sina lellir Djawa nana,
Dadi wating nora senneng,
Lipo waing wādjong,
Roeoeng reta toerang roea.

92

Sina noroe Djawa nana,
Dadi petta para wawa,
Petta para wawa,
Sina ola marak Djawa.

93

Kiok kàoek reta oene,
Sina djatta kappa,
Seddon pekkok,
Ata Djawa loroeng loroeng.

94

Koli lellir ha,
Ganoe toedi pera bahar,
Ami gita rappang,
Balik wawa Sina mai.

95

Lodang dopa inang,
Lodang do klahi e,
Klahi e klahi e,
Reta klate pote loreng.

96

Ami ia ma,
Mora widing benoe tali,
Mioe ei mai,
Leöer belli ami lagang.

97

Poto limang reta,
Ganoe mone toko wira,
Lòng waing wawa,
Ganoe sede ikoe widing.

98

Tota mora widing poar,
Le lakki demma oema,
Lakki demma oema,
Ata Lio welloen widing.

99

Koli le Keo,
Tilik ami pliling,
Tilik ami pliling,
Sikoe geke neta lima.

100

Klekka watoe tolo,
Biha koli le Keo,
Koli le Keo,
Oeboeng bre rōōng blain.

101

Woetoeng Blalik sòòt,
Serre làoe ahoe tiloeng,
Làoe ahoe tiloeng,
Krowe làoe noehang meha.

102

Woeë lòò lea merak,
Loehir làoe ahoe ahang,
Làoe ahoe ahang,
Noehoe làoe gahoe newweng.

103

Oeroen boear tawa,
Krowe làoe noehang meha
Làoe noehang meha,
Gebboe tawa nete iling.

104

Goeroe goeak denna,
Gebboe reta pappak pita,
Roa dopo sogong,
Dara koli oli laen.

105

Brites Mingga inang,
Poeë nora belang nimoeng,
Sassing ahoe mateng,
Pra làoe pĕrdon teggor.

106

Telang lolot loar,
Ganoe ahoe telang ledar,
Waan epai mora harang,
Harang ei apa ola.

107

Rōōng bloetoek bloetoek,
Tawa le mai tanah,
Hoelir moete olang,
Bata doneng ami rōōng.

108

Le poeda kelang,
Woeang tawa toro heret,
Tawa toro heret,
Rōōng le na aroen merak.

109

Boepoe moede gege,
Le natoe poeroeng aman,
Poeroeng aman le,
Le rate balĕr laen.

110

Moede gogo toōēr gogo,
Soroe leppe làoe lalang,
Bawak pappang oeneng lela,
Toōēr gogo limang aming.

111

Manoe tahi horo,
Nai reta tibong sora,
Tibong sora gringan,
Bawak làoe ganoe pappang.

112

Nitoe kolorissi,
Ropa porang tibong sora,
Tibong sora geba limang,
Hangasoe poeloe lima.

113

Darang ha wai,
Rano reta wajer matang,
Leleng gette seang,
Wajer baa loegoe laga.

114

Sapi tena nane komar,
Pion reta wajer matang,
Reta wajer matang,
Ladjar basa ha wata.

115

Metti oeli molo,
Waang reta molo bela,
Reggo leoe kōdja,
Oeli ganoe ata pole.

116

Watoe(ng) ngati làoe Timoe,
Lodang gide reta Djawa,
Lodang gai Djawa,
Bette enne glekorān.

117

Poto watoe herrong boeton,
Marang ia kōmpa lela,
Poto watoe herrong boeton,
Deggang wawa boeang pireng.

118

Lodong watoe rodo,
Boeang wawa enne beddo,
Mana lioe loreng kawat,
Daga wawa boeang pireng.

119

Doea poera lela,
Plage reta nanga waang,
Wai lādjoe batik,
Lēdjo tatti naging wajer.

120

Hi gette ragang padak,
Ninoe wajer le Lela,
Wajer le Lela,
Hama eppak enne herré.

121

Ma le Lela,
Ata Lela patting kapa,
Lela patting kapa,
Boòt le nowing newar.

122

Ma le Lela,
Noepèr gerra ladoer poeang,
Noepèr nora oeneng,
Ladoer gerra nora atoeng.

123

Raga nineng boei,
Dettoen Lela tanah liing,
Lela tanah liing,
Liing depo nora golo.

124

Giling ganoe djatta,
Le toewa nora dare,
Gellir ganoe ōdjang,
Odjang boeloek ōdjang gahar.

125

Kotting kettoe pita,
Odjang làoe dadi boga,
Dīngar meong liing,
Geroe làoe dadi ōdjang.

126

Odjang làoe ia,
Wane doeë nora natar,
Timoe ola tear,
Warat làoe ola mobo.

127

Gong liing solelolong,
Woelang woetoeng kōdja padak,
Weddang liing dewwoer denno,
Oema ili doreng rōē.

128

Goa hihing geba loering,
Banit oelit denna geddang,
Oelit denna geddang,
Noëng ena balik ena.

129

Liing ganoe gong,
Ganoe gong le Soge,
Gong le Soge,
Ganoe ratoe dānge gong.

130

Liing ganoe geddang,
Ganoe geddang reta Djawa,
Geddang reta Djawa,
Ganoe ratoe loni geddang.

131

Gong koli poeang,
Hao geddang geredjatti,
Gong eong geddang eong,
Goba nane koli olang.

132

Pota soka soroe tōndoeng,
Deos kroes reta waen,
Goba roang wawa Lio,
Gebor ena mitang golo.

133

Sādjang doeang bano,
No nai raga lappang,
Raga lappang boei,
Boei reta oema toewa

134

Boei mawe boewoe,
Kera raga laen mai,
Kera raga mai,
Sareng leoe moat moga.

135

Gita teking tereng,
Dopo àoe poelameng,
Hapoe nai loeli,
Le wolo toewa eong.

136

Ho boleng boeë,
Leppoet pita boleng pare,
Hōēk mala wowong,
Gita koekoeraka tellong.

137

Ina moni motong,
Belli neang hapoe doi,
Neang hapoe doi,
Nona reta mekkeng dettoen.

138

Roa ai bei,
Batoe pradang wali hadeng,
Pradeng wali hadeng,
Nona oa pare ropo.

139

Ia noesa toera,
Djādji santoe wiing toera,
Santoe wiing toera,
Naroek ha laen toerang.

140

Woetoeng kopong alok kopong,
Topo mai groo groo,
Woetoeng teping alok tepar,
Tepar bai blawir,

141

Woetoer mora hoebit,
Walong nator mora hoebit,
Hoebit heti heti,
Wajer bōnga ola meloek.

142

Hoebit kelang rissing,
Lameng Kei Natar waróen,
Kei Natar waróen,
Ata waróen brahan mai.

143

Waróen brahan mai,
Roedoeng bloro sirang sina,
Bloro sirang sina,
Ata sina dowing dewèr.

144

Teking boekoe Kei,
Wolong Kei reta mai,
Kei reta mai,
Bora ma ōdjang ma.

145
Lameng hai waing braan,
Batti woeloe nappoen Kei,
Woeloe nana polet,
Koloer le ba wolong.

146
Woewoe waen roea,
Koli le bā(ng) wolong,
Le bā(ng) wolong,
Ila leong woewoe waen.

147
Wajer ba mappa,
Ila lolo giling,
Gita ila lolo giling,
Godo mate mang poi.

148
Long lerreng noeloe lerreng,
Poto ioe dani doloe,
Ioe dani doloe,
Sessoe reta geppoeng lewwoeng.

149
Hedo menong làoe ledo,
Lerang atabiang pehang,
Tibong doik meing leleng,
Lerang kennaha reta woetoe.

150
Gai doea waing,
Natar oeloe lĕhór pile,
Làoe hoelèr waleng,
Harang loppa boeleng balèr.

151
Hoelèr rōōn moeti ara,
Pire loppa betta narang,
Metti loëng bano dagang,
Doeë hoemang loppa gawang.

152
Bano tarang bano,
Bano ia wae na,
Don Bernardoe,
Hoelir loar dona gimar.

153
Le gewwit doi,
Godo kongo le bawo,
Inet blattang boei,
Botik mèt iang loëng.

154
Sarang plari wolong boga,
Loning dara nora bogar,
Hae wolong rebboe,
Toehan noeloe ami depo.

155
Le gide wawa gide,
Loning dara nora bogar,
Dara nora bogar,
Betta lora lora bàoe.

156
Ma le kloa,
Dokar pai ma mole,
Pai ma mole,
Manoe wali wire oeneng.

157
Toedi wai djalo,
Ata natoe waring aming,
Manoe wali wire oene,
Aa plain herrong bliro.

158
Manoe ratoe horo,
Nai ia moeti ara,
Ia moeti ara,
Along bano wali wae(n).

159
Manoe ratoe horo,
Pa ei iling boeleng,
Iling boeleng doi aman,
Boehe ami doedeng baa.

160
Manoe satoe mitang,
Làoe Timoe mai,
Làoe Timoe mai,
Ladong wawa noni tanah.

161

Koelaboe awoe,
Tādji naha loeat kawoe,
Baroenbong boenga,
Tādji naha himo boenga.

162

Belloeng manoe kasta,
Belloen làoe nappoen sawoe,
Làoe nappoen sawoe,
Kokko làoe nagong nappoen.

163

Manoe ama boera,
Gerra làoe noehoeng woetoeng,
Làoe noehoeng woetoeng,
Tādji bai hoenoer woetoeng.

164

Lodong manoe sewa,
Bette nora tādjing Boegīs,
Tādjing Boegīs baing,
Mate naha roeang poeli.

165

Leggo oetèr bana manoe,
Ata Djawa agang pita,
Djawa agang pita,
Manoe sò lori làoe.

166

Kokko risi rassak,
Lete leang doena lema,
Leang doena lema,
Nai reta boewoeng mawang.

167

Poar mane tipang,
Manoe kokko rappa depo,
Boei mawe bano,
Njonja nò laen naroek.

168

Agi kokko bòòng,
Manoe tiloeng blelèr renna,
Tiloeng blelèr renna,
Ti horo herróng lora.

169

Bliro pragi,
Djādji reta poro koli,
Reta poro koli,
Maeng reta moeoe poeang.

170

Bliro reta Bolat,
Djādji kea nora manoe,
Djādji làoe wolo,
Kea boroe reta natar.

171

Bliro Ili-Woeli,
Tàoe manoe làoe Baloek,
Manoe làoe Baloek,
Inat loroeng lakang anak.

172

Mi boehe mi boehe,
Otang bola mi boehe,
Blattang pahar blattang pahar,
Wajer Baloek blattang pahar.

173

Wajer topo ha pappa,
Wajer mea ha pappa,
Ba howe hagon,
Làoe toōēr alok matang.

174

Toōēr ha pappa,
Wajer gabo ha pappa,
Ba howe hagon,
Le Dōē Dekakoli.

175

Le rope nappoen,
Ata mate rope apoer,
Le teoe kareng,
Ata mateng kare toewa.

176

Doe nia doneng,
Ngèng wawa Adang mai,
Wawa Ewang limang,
Neang pehang pai mole.

177
Pellang setti mitang,
Mitang enne netting tebbong,
Lādjang lawar leoe,
Wajer ba batta leggoer.

178
Miting ata biti naroek,
Kokko hoemang hori hoemang,
Riong ata enne odo,
Sots sattan glekorān.

179
Kilang mea mori,
Njong làoe prina misang,
Làoe prina misang,
Njonja reta lekka ādjing.

180
Kila mea mori,
Leppeng wawa djari mari,
Djari mari boga,
Leppeng apa kila mole.

181
Dala reta ia,
Soro limang kilang eong,
Limang kilang eong,
Ganoe mè ama eong.

182
Dala reta ia,
Ganoe ata piat liat,
Ata piat liat,
Ganoe ata doea liang.

183
Dala reta ia,
Sorong limang kale kalar,
Limang kale kalar,
Kale prebbi nora gellang.

184
Abo wawa minja bras,
Abo toë leoe toëng,
Lema reta mangoeng woetoeng,
Bohe betta ina narang.

185
Leggo làoe dole doang,
Doik wateng ganoe halang,
Blino làoe hè hala,
Sādjang basa poi rahang.

186
Riwoe làoe Timoe,
Riwoe rissi wawa ndoi,
Sai sambawa,
Leppe riwoeng làoe Timoe.

187
Sikoe làoe Timoe,
Ali reta kela mbolo,
Kelang boei mbolo,
Sikoe làoe Timoe laen.

188
Sikoe sintido,
Etti sintido pita,
Sintido pita,
Djong làoe nora nonoeng

189
Kapitan Sikoe,
Gellit gole(ng) naloe ia,
Goleng naloe ia,
Lobo wio groo groo,

190
Kapitan Djikoe,
Gole rehi naloe ia.
Rehi naloe ia,
Manoe kokko plari walong.

191
Harang ei leppo oeneng,
Loppa betta tebboek narang,
Tebboek oeboeng lagong lawing,
Hading hadeng ha pappa.

192
Tebboek tawa oema lorang.
Aöen ha àoen ha,
Djādji lekka toko,
Saing ha wai ia.

193

Batik tebboek wolong watar,
Hiing pliti nora golo,
Nàoe doneng leppo oeneng,
Loppa betta tebboek narang.

194

Gois enne tosi,
Eppang goegoe lai pani,
Goegoe lai pani,
Homang làoe lear boga.

195

Pigang saleroe,
Bitak làoe ledo lerang,
Làoe ledo lerang,
Lerang ami ata pehang.

196

Ai ha ella,
Toring poar wawa oema,
Watoe gogo saoer,
Pai hali wawi plari.

197

Eong di eong,
Keor inang eong kapa,
Keddoer inang nirang djong,
Ora ata gette gawang.

198

Dihi ai dennoe,
Nappoen reta wodon getto,
Reta wodon getto,
Lōēn ganoe ata etto.

199

Moegeng letta rata,
Māngge reta nappoen,
Ge reta nappoen,
Reta kōdja ramoet gawang.

200

Kōdja reta nappoen,
Matang mitang lamen laen,
Gello wali wolo,
Poehoen boera moang baa.

201

Pellit soepi hawèr sore,
Modoe àoen moang baa,
Paing lado hiring lameng,
Oeboeng ha lekkoek baa.

202

Ami enne dona,
Boca mè don Juan,
Dona don Juan,
Bràoe mate ora tebbong.

203

Kili kili santa lear,
Rabang matang kikoeliloek,
Matang kikoeliloek,
Ina inoe wajer doi.

204

Aróen benoe eōntas,
Toetoer enne tenna cōnta,
Waing lapping wai,
Hama nei wawa waing.

205

Liar ganoe poesti,
Rahang ganoe wida dari,
Ganoe wida dari,
Tòn dara dani oeran.

206

Oeran krōēn bloetoek,
Beppi toëng masing dadi,
Toëng masing dading,
Ladong lema korok bawo.

207

Gebboe sebboe reta woetoe.
Wajer ba wawa oene,
Ba wawa oene,
Gewoeng wajer oeran gawang.

208

Nenni ora wiri djèng,
Belli tempo làoe bawo,
Tempo làoe bawo,
Ai dopang ami lii.

209

Gebboe sebboe làoe bawo,
Loeloe mappa nai ladjar,
Mappa nai ladjar,
Prina aning tanah marang.

210

Lobo sisir aning,
Odo toebong benoe soerat,
Toebong benoe soerat,
Wawa na wawa mai.

211

Pra nora Pedor,
Pedor pleho ai poeang,
Pleho ai poeang,
Toebong enne tawa hibir.

212

Djòhot làoe na,
Djòhot walong làoe mai,
Walong làoe mai,
Waeng meang ganoe mate.

213

Boeë maling komak,
Toa gette wajer mea,
Gette wajer mea,
Waeng meang ganoe mate.

214

Reta wajer mea,
Doea helang dàoe leoe,
Helang dàoe leoe,
Bellang reta baleng pelli.

215

Sekèr niang leleng,
Ganoe wajer oi metti,
Soka doar lerro darang,
Ganoe toewa patti hala.

216

Roedoeng mata boera,
Roppa gerra toewa poeang,
Gerra toewa poeang,
Bràoe toewa dolo beppi.

217

Doetoeng toewa dĕngoe dole,
Mata sa mata roea,
Raga lema oelar toewang,
Bai wilong walong newweng.

218

Toewa oetang wawa nappoe,
Loka loka dadi merang,
Keoe kabor namang norang,
Imoeng imoeng dadi belloen.

219

Kabor reta nappoe,
Hihing sangoe rating keoe,
Mioe herrong ami boehe,
Pano ta ita rappang.

220

Lameng hai waing braan,
Lete nala nioer wali,
Inang odi geke,
Horang wali odi hobak,

221

Hai reta telang reta,
Gita woea tò golo,
Woea tò golo,
Ai bleppeng gette gawang.

222

Woea reta ngeoe,
Tàoe wawa langga manoe,
Boepoe reta woetoe,
Goekoe gakat wawa poea.

223

Taa mada rebboe,
Woeang gatta nete klereng,
Woeang biri iling,
Poi kleroek odi sareng.

224

Takkèr rii daang,
Oeran mai tò lele,
Lore passar howang,
Tanah Koepang bai blawir.

225

Hokan dji bala oehèk,
Djawa gewong ha oepoe,
Wādjak bandēdja eong,
Witèk nerang nane limang.

226

Doik sorti gois,
Bisa enne mora boengang,
Mora boengang ha,
Lema iling mandiri.

227

Narat soka hoekoen,
Pandeng winet pili kanoe,
Pili kanjoe(ano) nora boengang,
Agi reta nora kroa.

228

Agi kero bi,
Reta Christoe nosso waing,
Moga mioe ata ngangan,
Loppa diri loppa prina.

229

Toso towar mala,
Saleppa linsoe seda,
Enne gara ora,
Tibong oetoer wàoe apoeng

230

Roegoe nadar boging poehoeng,
Mèt narang kroa kelang,
Sape sakarang,
Boea mèt karang boenga

231

Lèè herrong loar,
Ganoe linsoe liing boengang,
Gai mala gringang,
Ganoe medeng laa balèr.

232

Toesi hae najer mora,
Mitang le tanah nè,
Toesi gelle gita,
Soko metta daang dading.

233

Koloer watoe sire boeang,
Ganoe nè boeang eong,
Oto lewe leton,
Boeang lewe soda nodang.

234

Saing sara gara,
Lema depo sira bima,
Bima pahar tena,
Lering nè nane waing.

235

Lering nè mita,
Nebo apa tàoe wè,
Hama hala tanah,
Watoe woera tena golot.

236

Djong gette ratoe tenang,
Wōsta làoe le wawa,
Làoe le wawa,
Le lobo leoe mboeli.

237

Toekoe lè tena lè,
Lè gole watoe api,
Sa nò roea nò,
Ma mala reta pigang.

238

Roetoeng waing boeloek,
Ga lè gogo gebor,
Le lakko oema,
Oeboeng le blain blear.

239

Lakko le ili,
Lema làoe oma tenang,
Làoe oma tena,
Naroek hestori apa.

240

Ea ogo lima,
Le ta patti loë,
Loë mate baa,
Boka le wolo mai.

241
Sikka ai plea,
Ata Pagang woenoe kādjoe,
Woenoe kādjoe bādjo,
Reppa roea loroe mai.

242
Letting depo mora wating,
Poar le baan baa,
Le baan baa,
Poar le baan baa.

243
Letting mora roeha lahing,
Poar le baan baa,
Le baan baa,
Teteng doeoer laba marang.

244
Làoe wawi wating,
Depo reta roeha wating,
Wating atabiang,
Denna oekoe akka loa.

245
Boeta tarang karang,
Poar le nanga tĕngoe,
Le nanga tĕngoe,
Delloeng telloe enne welloeng.

246
Boetak inang tarang karang,
Poar le nanga rasong,
Le nanga rasong,
Ai rasong gette gawang.

247
Glosi àoer leba merang,
Biti roeha hello bai,
Roeha hello bai,
Nope le nappoen baĕe.

248
Le lettan lemang,
Ami gerra moeloe baa,
Pana boenoe mate,
Gogo ripa nappoen baoe.

249
Hoepèr bellang rōōn,
Bana boetak le dolor,
Boetak le dolor,
Meing bewar wolo motong.

250
Ahoe rādjo ahoe rebbang,
Pleko lè oeroeng goeroe,
Le oeroeng goeroe,
Roeha lettang lalang gawang.

251
Roeha woelang gole iling,
Djoka sampang bewweng djong,
Hi gette lakko lettang,
Ganoe timoe palang warat.

252
Timoe le mai,
Warat sessang wawa mai,
Lora lora bràoe,
Ganoe ōdjo àoer merang.

253
Mitang taing làoe lora,
Djong tiwang eppang ko eong,
Tiwang eppang ko eong,
Boera mera reta marang.

254
Reta ili doi,
Toetoer doi doi oti,
Loppa nò natoe mora,
Woelang oea waan laen.

255
mBero odi eong,
Bara kīnja eong demmeng,
Lidi toeka manoe,
Narat pai boeat wio.

256
Djong siang taling klaroe,
Late àoer waleng mappang,
Narang aman loppa moro,
Wateng aöen laen gringan.

257

Aoen mitang aöen boera,
Làoe (e)wina wali ta,
Hama hama ha,
Songgang lodang roeat tiwang.

258

Sikka enne toeling,
Ata Djawa enne tiwang,
Abo lettang lemmang,
Làoe ewina wali na.

259

Djong lĕhór wawa mai,
Peron nora iling reta,
Iling reta plikar roea,
Ganoe woeë nora wari.

260

Djong roenga rò,
Waen mole wawa mai,
Mole wawa mai,
Pare wattar tawa kibok.

261

Djong lĕhór wawa mai,
Boeang nora gore heret,
Nora gore heret,
Abo ia noehang bahar.

262

Djong lĕhór wawa mai,
Boeang nora lakko doi,
Lakko regoerèng,
Sessoe wali woeloe laga.

263

Djong pedor arma gette,
Juan wāng enne harang,
Juan moro batoe bendi,
Tahi làoe dadi tanah.

264

Djong gette Ingrès,
Tama nanga pra taroe,
Nanga pra taroe,
Pandara wiri wana.

265

Lerro padre missa,
Toehan missa ami prina,
Inang dopo herrong toetoer,
Paot enne mewwang baa.

266

Inat koersīnti,
Oehe làoe dadi die,
Amat belli ola,
Daang wawa dadi hading.

267

Gawi waing herrong lema,
Tena oering sambar sareng,
Toeke oene mai,
Sambar wina mai mole.

268

Geppoen ai èng,
Ha sorong ha sorong,
Sorong iang goemang,
Enne lageng kennaha iwa.

269

Djong molang goeni,
Manoe kokko làoe oeri,
Kokko làoe oeri,
Anakoda doeë laen.

270

Leppa oeboeng boera,
Ngewwi Oi amang tenang,
Oi amang tenang,
Toegoer oeri nora waa.

271

Lādjar wata pitoe,
Bele wajer wawa Bima,
Wajer wawa Bima,
Linok ganoe lengi petting.

272

Lādjar wata pitoe,
Bele wajer dettoe liko,
Wajer dettoe liko,
Wajer ata poring lora.

273
Oelar dani tanah ai,
Renna ī ajer poi,
Watoe mita leppe nappoen,
Wajer ba ha pappa.

274
Wajer ba hirat,
Hirat loar loppa daa,
Hirat loppa daa,
Lose làoe wina na.

275
Pra mora tibong,
Lameng wawa lerro hirat,
Wawa lerro hirat,
Lema tibong nai tawa.

276
Pra mora bota,
Lelo wawa soedar woelang,
Wawa soedar woelang,
Roega boenga dara matang.

277
Pra mora ama woelan,
Lerro lema depai,
Lerro poeang lerro,
Giling doenia ei.

278
Woelan nita sikka,
Poa le toma kenn(ah)ang,
Le toma kennang,
Hogor poa mala belli.

279
Hogor mai pano,
Wawa ēmbe le-tat,
Dala gette hae,
Poa wawa groo groo.

280
Dala iling gette,
Dala dolèr roea è,
Tebboek tawa wajer bao,
Gong gereng pita lerro.

281
Proetoeng doenia,
Hile wawa radang tanah,
Gebbe gabe wajer,
Gong gereng dara matang.

282
Hama nai soerta,
Patola narang gette,
Soerta patola,
Rinda wawa nowing newar.

283
Potong rappang djoek,
Patola woeang noerak,
Djoek leko leko,
Mala balak reta woetoe.

284
Beppi kōdja noerak,
Natoe ata Soge,
Ata Soge làoe,
Ga moeoe kirang liwoet.

285
Nadar toedi Soge,
Làoe gette ai atta,
Ai atta gerra,
Kàoe Noemba rōdja wolong.

286
Leppong ndetto tanah Timoe,
Lò nane ai atta,
Sigir ronang wawa sia,
Takkèr atta bahar poehoeng.

287
Wawa sia mai,
Sia sipa djong woetoeng,
Sipa djong woetoeng,
Lema nidoeng mage gahar.

288
Mage ei maleng.
Denna pale alet loa,
Hale heret loa,
Denna metteng meret loa.

289

Hale namang gette,
Wàoe le ganoe pādjoeng,
Motong watoe betta,
Woeët lobo leoe baa.

290

Gette wali gere,
Leppo Gette wali gere,
Gette wali gere,
Oesèr rebboe ladi lodang.

291

Mawa wali pere,
Enne wali oehe kelang,
Pere oehe kelang,
Bano enne walong golo.

292

Roega ai baing,
Hae bera ata ngangan,
Ata ngangan reta,
Waan gara enne harang.

293

Doea nita kloang,
Dani bappang nora linong,
Bappang nora linong,
Gawi hala oring doi.

294

Rebo nita nilo nappoen,
Mai kleor rebo hè,
Rama rane hoeloet wolong,
Mai hama rama hè.

295

Rebo reta nita,
Ganoe rama làoe rane,
Rama làoe rane,
Saang goeni gere wolon.

296

Deppi plassi plassing,
Neang rebo nora odang,
Rebo wini liing,
Odang ata neang plassing.

297

Pare poeang boera,
Hae sōmba iling reta,
Moede ha wige,
Lore poeli bata làoe.

298

Poeang wawa nappoen,
Rebo poeang wawa nappoen,
Poeang wawa nappoen,
Woelir wali bennoe dettoen.

299

Nawang oema lorang,
Glōdjok nawang oema lorang,
Boei ai poea,
Koëng boei ai poea.

300

Rebo tena glēdjor,
Rebo glēdjor ai poea,
Rama tena lalang,
Rama lalang oema lorang.

301

Poeat wali wolo,
Rebo poeang wali wolo,
Poeang wali wolo,
Woelir wawa bennoe dettoen.

302

Aöe koerang o doena,
Noëng mete wajer narang,
Nò enne nora,
Rabet lala enne gennang.

Sikka, 12 Juli 1892.

DINDANG.

Sakesan biroe piliagoe Parera, no reta piroe limang, katawetoe selo lelang, woea napeng paddiser.

Bake nai mangoe, sorong nai pankor sina, metti plea papira, toea lau liwoe kewa, iang mate nete narang.

Watoe ngati lau timoe, gide lodang rita Djawa, betti ene glekoran.

Sikoe lau timoe, ai rita kelang bolo, kelang boei bolo, Sikoe lau timoe laën.

Sigirona wawa Sia, takar ata bahar poehoen leppo detto lau, timoe lo nai ai ata, woera ganoe wawi, wawa bogar norang boelor, larang ganoe iang geor norang gelang.

Oeng kelang kroes pahang kelang sawaria kanawetti kelang sareng apa ha.

Wawa bawo goesta nangoeta toeran roea.

Rita rita baa nara geba leöe wineng pehang, toetoe noeroek sora wea, akass aun, kassa aun, oekoesing toemba gerra boengan.

Molo gelle moong lepas kela woetoeng birang wa bakkoe pera, koko manoe inang meong weling.

Lerro woelang angi pelikano loeë koli taling bena le mai iling sora wea badjo beo pita baa ene baa lau win wawa na.

Soti lema laen, pra mora anakkoela no aning lajar rita pole rehi.

Tellong lau timoe liwoen ngerang beak-beak ata wateng bileng: wawa ingga tera liing pigang bitak leboer mitang gita baa, tellong goeri rita mitang gita maeng salakati naroek laen dodi hai ata conta beli Deos waing woea wako wohon, wawa hewat maeng.

Tanah Sika, tanah gela ene hekot kora-kora djoka wawa alok matang nimoe leë logoe Djawa koeoen bega har serlang tena wai- gahar.

Roon ata moroeng kaleng ata Bonerate woeang ata moang bitter atabiang pehang Tadang ane tena Boegis lema ane tena manda, pain soepi hawer sore meang mate sara Djawa.

Njong heret lameng solo, iroeng wolong waen sareng, matang bitong, paoen lohor, to nioeng lette bahar plomang legen lodang kikir weweg kekor hepak beller tiang lau belang, tewar alang lonoe bonoe lorang lepar badan.

Ikoe bloöng noni tanah, ikoe betta lau noni newar, ware ole lau tara iling, nadar bida pahang bahar, siko lensoe sobok poepi, lau kotta woetoeng meno reong tiloeng wajer bawang gila datok wajer harong.

Mate lau Boegis nai rita Benerate, Boegis Bonerate-Bonerate ene toeling, Bonerate ene tiwang, olang tiwang umi tanah Malajoe lau.

Moön moro bebeq belloen loa koledassi, koledassi Djawa narang wawa poeang baa. Kaan amang bennoe woeli, keddoer inang nirang djong rata gitte gawang.

Hebo woetoeng le pala lai oeneng wawa ita oera roe lema reta keddong ke kelang apa rawa mata gremmi grijoq.

Djong lohor wawa mai boewang norang seda heret, boewang boepoeng baa, wawa djauk djawa longo. Hae reta telang reta gita woeang, to golo ai blep-peng gitte gawang boewang wawa boeboeq wawa mata mala.

Tena gitte sampedor boewang ngaun walong poto werroeng, tali werroeng, delloeng telloe wara togan raket roea woea lireng reta waang.

Sikoe bele lima bati gahi wali doreng gahi legen poeloeh lima.

Haë mane wedok hai le lato niha gita poeloe wedok, moang mate sawe.

Wawa nangadondo djong tama noeloe baa saloepa lau bawo laen, todja rita woelang, lewwoen todja hiri sara biro, me ratoe Ambon tahi hikon tanah lalang.

Inat koen tjintjermen eeuw begor hoebi wang, paot newwang depo.

Djoewanico oering koting mage reggan gopi oema le belang, haseng hai manoe waing Boeë maling komak too gitte wajer meha lon le koelit iang ga tangar waen, loka wawa lea, iang ga missi massar.

Oko limba rasa wawa tanah piespien mai lensoe bate ellang le, le dilli pansa mai.

Congas wai daing nowas ami renna kennang lau sombah pari, pae lau dani oeran gebboe tawa nete oeloe.

Tobon tali hama hama.

Doki toeka tawang padoe loka Djawa lau ne Bisara boleng teti rasa djo bole ro.

Manoe mitang horo walong blawir apa ha, bamboe likoe sole lema loritassi.

Ata baneng o, ma biti wawi, ata waë boeang moeloe ma sea pare.

Wodon gremmi adja soro soeka ai soro soeka.

Todja greenoen lau noehang mana mai woetoeng darat ara hama.

Remma pigang Wodon nari le Waioti goa woea geba sorti.

Haë mane medda lore nane wolo moa leeu leko le mai laen.

Kesso oebe make malet denna wai norang lai.

Gadi mapi nara wona denna lihang norang lalang.

MAR 31 1916
7252

OVERZICHT

DER

AFDEELING SOEKADANA

DOOR

J. P. J. BARTH.

VERHANDELINGEN VAN HET BATAVIAASCH GENOOTSCHAP
VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

DEEL L.

2e STUK.

BATAVIA,
ALBRECHT & Co.

'S HAGE
M. NIJHOFF.

1896.

MAR 31 1916

OVERZICHT

DER

AFDEELING SOEKADANA

DOOR

J. P. J. BARTH.

INLEIDING.

Bij het zamenstellen dezer bijdrage tot de kennis van de afdeeling Soekadana stelde ik mij voor het maken van eene nota, welke van belang kan zijn voor mijne opvolgers als controleur in die afdeeling, door hen in compacten vorm een overzicht, hoofdzakelijk op politiek gebied, te geven.

Hoe moeielijk het is zich in eene nieuwe afdeeling „in te werken", zal ieder bestuurs-ambtenaar mij wel willen toegeven.

Boeken, schrifturen en dergelijke, die ons op de hoogte kunnen brengen, zijn niet altijd voor de hand en, zoo al, dan is er zoo'n verscheidenheid, dat de lezing niet altijd even gemakkelijk is.

Met name, wat de afdeeling Soekadana aangaat, heeft men bij voorbeeld niet dadelijk het bekende werk van Professor Veth over Borneo's Westkust of de in de Indische gids door den heer E. B. Kielstra geleverde bijdragen tot de geschiedenis der Westerafdeeling van Borneo bij de hand en, zoo al, dan is juist door de behandeling van de Westerafdeeling van Borneo „en bloc" niet bepaald gemakkelijk uit de vele hoofdstukken en hier en daar verspreide mededeelingen juist altoos datgene te putten, wat speciaal voor of over de afdeeling Soekadana geschreven is.

Van dit beginsel uitgaande, heb ik het opstel meenen te moeten splitsen in de volgende afdeelingen:

1° eene beschrijving der tegenwoordige afdeeling Soekadana, niet uitvoeriger dan noodig is om te kunnen volgen

2° eene korte nota, hoofdzakelijk aan de hand van Professor Veth en van den heer E. B. Kielstra, betreffende de geschiedenis der politieke verhouding van het Gouvernement tot de zuidelijke leenlanden, Simpang, Soekadana en Matan, welke de afdeeling Soekadana (ook wel de „Zuidelijke afdeeling" genoemd) uitmaken, — uit het practische oogpunt, waarmede dit opstel geschreven is, beginnende met de herstelling van het Nederlandsche gezag ter Borneo's Westkust na het Londensche tractaat van 1824;

3° eene beschrijving meer en détail, hoofdzakelijk van de politieke verhoudingen van elk der rijken in de afdeeling Soekadana, geput uit mijne reisverslagen.

Dat het opstel volledig is, zij verre.

Aan mijne opvolgers in de afdeeling Soekadana dus de taak om leemten en gapingen aan te vullen, mogelijke fouten verbeterende!

Nanga Pinoh, Maart 1894.

OVERZICHT

DER

AFDEELING SOEKADANA.

De afdeeling Soekadana bestaat uit:

1° het landschap Soekadana, (waartoe de Karimata-archipel behoort), dat ten Westen door de zee wordt begrensd en aan de landzijde omvat wordt door de mede tot die afdeeling behoorende landschappen Simpang (in het Noorden) en Matan (ten Oosten en Zuiden).

Het heeft de gedaante van een scheefhoekig paralelogram, waarvan Kwala Mĕlia, het Palongan-gebergte (oorsprong Soengai Mĕlia), de Westwaartsche buiging van de Soengai Sidoek en Kwala Sidoek de hoekpunten zijn, terwijl als zijden dienst doen:

ten Noorden: de Soengai Mĕlia;

ten Oosten: de Soengai Sidoek van haren oorsprong tot hare Westwaartsche buiging;

ten Zuiden: de Soengai Sidoek van die buiging tot aan hare monding:

ten Westen: de kustlijn.

2° het landschap Simpang, waarvan de grenzen zijn:

A. ten Noorden, Mĕliouw:

de monding der Soengai Labai in de Batang Mendaoep, deze rivier volgende tot haren oorsprong op den berg Senangkoeï [1]), en van hier in eene rechte lijn loopende over de bergen Koeala [2]), Toekoeng, Pegenting Njala, Prahoe Bĕlah, Rangga Raja, Kaboedoek Laga tot aan den Boekit Raja [3]).

B. ten Oosten:

1° Sĕkadau:

---

1) Er bestaat bij het inlandsch zelfbestuur van Simpang steeds quaestie, of de Labai Tjondong, dan wel de Labai Kĕtimbang de oorsprong is der Soengai Labai, en zulks niettegenstaande dit op het terrein door den Controleur van Mĕliouw en later in 1890 door dien van Soekadana is uitgemaakt. Dit en de rechte lijn, welke van den Boekit Senangkoeï naar den Boekit Raja gaat, de grens uitmakende tusschen Simpang en Mĕliouw, daarbij talrijke, rechter zijtakjes van de Soengai Koealan halveerende, geven aanleiding, dat de Panembahan van Simpang zich nog niet neêrlegt bij de vastgestelde grenzen, ofschoon deze overigens geheel zijn opgemeten overeenkomstig de desbetreffende overeenkomst tusschen Simpang en Mĕliouw dd. 10 September 1886.

2) In de Maleische tekst der overeenkomst staat: „Koeali".

3) Overeenkomst dd. 10 September 1886, hierboven aangehaald.

de berg Sĕpanggang, voorts het riviertje Batang Pioengkang, zijnde een tak van de Batang Laoer.

2° Matan:

de rivier Batang Laoer naar het Zuiden tot aan de monding van het riviertje Lĕkahan in de Batang Laoer.

C. ten Zuiden;

1° Matan:

Van de monding der Soengai Lĕkahan in de Batang Laoer, dit riviertje opwaarts tot aan zijnen oorsprong op het Palongan-gebergte en van hier eene rechte lijn tot de bron der Sidoek-rivier [1]).

2° Soekadana:

Van de bron der rivier Sidoek op het Palongan-gebergte in eene rechte lijn tot aan den oorsprong van de Mĕlia-rivier (waarvan de Soengai Bĕlaban de oorsprong is [2])) en deze volgende tot haie monding in de Koeala Simpang [3]).

D. ten Westen:

Koeboe:

Van de monding der Straat Maja, deze straat door naar de Simpang Lida, voorts deze rivier opwaarts naar de rivier Mendaoep, deze opwaarts tot daar, waar het riviertje Labai zich in haar stort; behoorende bij deze omschrijving de eilanden

---

1) In de omschrijving der grenzen, behoorende bij art. 2 van het Simpangsche contract van 1881, staat abusievelijk: „van daar (d. i. van de monding der Soengai Lekahan in de Batang Laoer) *een rechte lijn* tot aan de bron der rivier Sidoek op den berg Palongan", hetgeen niet overeenkomt met art. 3 van het Matansch contract van 1861 en met art. 5 van dat van 1845, en trouwens ook niet de bedoeling kan zijn.

2) Zie besluit Resident der Westerafdeeling van Borneo dd. 10 Juni 1892.

3) De omschrijving der grenzen, behoorende bij art. 2 van het Soekadanasch contract van 1881, neemt ongelukkigerwijze op: „wordende hierbij bepaald, dat de berg Goong" (dit woord „Goong" is geschrapt en veranderd in „Paloong") „waaruit beide rivieren" (Sidoek en Mĕlia) *„schijnen* te ontspringen, blijkens art. 2 van het contract van 1850 wordt gerekend tot Soekadana te behooren". Hierdoor ontstond eene grensquaestie over het bezit van het Palongan-gebergte (geen „berg", zooals de omschrijving zegt) tusschen Simpang en Soekadana, waarbij, zelfs na het besluit van den Resident der Westerafdeeling van Borneo dd. 10 Juni 1892 (hierboven aangehaald) naar aanleiding eener plaatselijke opname door den Controleur van Soekadana, de Panembahan van Simpang zich nog niet neêrlegt. Waar men trouwens zóó definitief eene grens bepaalt bij zooveel onzekerheid, met name wegens gemis van goede kaarten (men wist niet eens, of de quaestieuse „berg" „Goong" of Paloong" heette), had men vóór alles te vermijden opsommingen te doen als van: bergen, enz. „die worden gerekend te behooren". Dit doet tot de zaak in het geheel niets af. De „berg Paloong" wordt dan ook volstrekt niet genoemd in het aangehaalde art. 2 van het contract van 1850. De omschrijving, zooals die daarin gegeven wordt, had niet duidelijker kunnen zijn. Na eene omschrijving van de plaatsen, welke tot het gebied van Soekadana behooren, volgt n. l.: „welk gebied wordt begrensd aan de zijde van Matan door de rivier Sidoek van haren oorsprong tot de uitwatering in zee en aan de zijde van Simpang door de groote Mĕlia-rivier van den oorsprong tot aan zee en verder van dien oorsprong in eene rechte lijn tot de bron van de rivier Sidoek."

Met de rechte lijnen, welke de oorsprong van de Soengai Lekahan met die der Soengai Sidoek en deze met die der Soenga Mĕlia verbinden, hebben wij eenigermate vrede. Behalve dat de afstanden betrekkelijk kort zijn, zouden après coup die rechte lijnen over het ruwachtige Palongan-gebergte toch niet te meten zijn.

Koembang, Antoe, Malang Mĕrakit (2 eilanden), Masa Tiga (3 eilandjes) en Poelau Nanas tot het landschap Simpang [1]).

3° het landschap Matan, waarvan de grenzen zijn:

A. ten Westen en Noorden:

1° Simpang: de Laoer rivier van haren oorsprong tot aan de monding van het riviertje Lĕkahan, van daar dat riviertje opwaarts tot aan zijn oorsprong en van daar eene rechte lijn tot aan de bron der rivier Sidoek op het Palongan-gebergte;

2° Soekadana: de rivier Sidoek van haren oorsprong tot hare monding in zee [2]).

B. De verdere Noordelijke en Oostelijke grenzen van dit landschap kunnen in het kort omschreven worden als de waterscheiding tusschen het stroomgebied van de Pawan- en Kapoeas-rivieren, terwijl de grens met Kottawaringin is de waterscheiding tusschen de Soengai's Djelai en Bila tot aan beider samenvloeiing en van hier de rivier stroomafwaarts tot aan hare monding [3]).

Uit het bovenstaande merken wij op, dat het Palongan-gebergte het punt van samenkomst is der drie rijken.

De afdeeling Soekadana is ongeveer zoo groot als West-Java zonder Bantam.

De bevolking bedraagt in globale cijfers:

Matan: Dajaks.	20.000	
Maleiers.	10.000	
	———	30.000 zielen.
Simpang: Dajaks.	5.000	
Maleiers	5.000	
	———	10.000 id.

1) Overeenkomst omtrent de grenzen tusschen Simpang en Koeboe dd. 28 December 1886.

Malang Mĕrakit is ons alleen bekend als een rotswand aan den Westkant van Poelau Maja, tusschen de Soengai's Doesoen Kĕtjil en Boeaja. Daarentegen kennen wij twee eilanden onder den naam van *Poelau Doea* in de *Straat Maja*.

Waarom verder, evenals P. Nanas, de eilanden Aroh en Perling aan de Z. W. zijde van P. Maja niet genoemd worden, is niet duidelijk.

Het eiland Mĕrĕsak, dat mede niet genoemd wordt, is, meenen wij, volgens de grenslijn op de kaart, bij de overeenkomst behoorende, ook tot Simpang getrokken. Wij begrijpen niet, hoe men er toe gekomen is om de eilanden, welke dichter bij den wal van Poelau Padang Tikar, dus Koeboesch grondgebied, gelegen zijn, in te deelen bij Simpang.

Trouwens de bevolking, die van contracten niets afweet, legt ladangs aan op die eilanden, niet anders meenende als op Koeboesch grondgebied te zijn en er dus volstrekt niet aan denkende hasil aan Simpang op te brengen

Een geschikt punt om eene grensquaestie op te werpen, als die Simpangsche eilandjes na verloop van tijd aan den Koeboeschen wal vastgegroeid zijn en er zelfbestuurders regeeren als de tegenwoordige Panembahan van Simpang.

2) Art. 3 contract 1861 juncto art. 5 contract 1845.

3) Missive Gouvernements Secretaris dd. 8 December 1892 No. 3032, welke in hoofdzaak beslist het sinds onze hernieuwde komst op Borneo, na het Engelsche tusschenbestuur, bestaan hebbende grensgeschil tusschen Matan en Kottawaringin. Eene beslissing en detail moet nog getroffen worden.

	30.000	zielen.
	10.000	id.
Soekadana: Maleiers.	2.300	id.
Totaal. . .	42.300	zielen.

De sterkte der Chineesche bevolking wordt, als in verhouding tot het geheel een weinig beduidend onderdeel uitmakende, buiten beschouwing gelaten.

In elk der drie vorengenoemde rijken is een vorst met den titel van Panembahan, wier zetels zijn: in Soekadana en Simpang de gelijknamige plaatsen; in Matan Kĕtapang en van deze kampong meer speciaal het gedeelte Mĕlia Kerta.

De afdeeling staat onder het directe toezicht van een Controleur [1]), wiens standplaats is Soekadana.

1) Sinds 1883. (G. B, dd. 17 Juni 1883 No. 7; Stbl. No. 161). Vroeger waren er posthouders.

ONZE POLITIEKE VERHOUDING,

SINDS HET

LONDENSCHE TRACTAAT.

Het tractaat, dat den 13^{en} Augustus 1814 tengevolge van den val van Napoleon en overeenkomstig het bepaalde bij den vrede van Parijs (30 Mei 1804) tusschen Engeland en Nederland gesloten werd, herstelde Nederland, met eenige uitzonderingen, in het bezit van de koloniën, welke het op den 1^{en} Januari 1803 bezeten had, waartoe Borneo's Westkust behoorde.

De vorsten van deze kust, die door het Engelsche bewind niet tegen de voortdurende aanvallen der zeeroovers en den steeds toenemenden oproergeest der Chineezen waren beschermd, vernamen met blijdschap de herstelling van het Nederlandsche gezag, zoodat de Sultans van Sambas en Pontianak reeds in 1816 gezantschappen naar Batavia zonden met verzoek om de oude betrekkingen weder aan te knoopen. Hoewel men niet aarzelde de voldoening van dit verlangen te beloven, duurde het echter tot 1818, eer daaraan gevolg kon worden gegeven.

Bij besluit van 9 Juni 1818 werd het herstel van de betrekkingen der Nederlanders met Borneo's Westkust opgedragen aan den heer J. van Boekholtz, die zich in 1816 van eene zending naar Bandjermasin tot overneming van het bestuur van dit etablissement uit handen der Britten en regeling van ons gezag aldaar onder moeielijke omstandigheden voortreffelijk gekweten had [1]).

Vergezeld van eene militaire macht, uit ruim 600 man bestaande [2]), begaf de expeditie zich den 26 Juni 1818, ingescheept op 7 oorlogsvaartuigen, naar Pontianak.

In de tweede helft van Juli voor de rivier van Pontianak ten anker komende, had men alras gelegenheid zich te overtuigen, dat men op het rechte tijdstip gekomen was om eene poging der Engelschen tot aanknooping van verstandhouding met Sultan Kasim en tot afweering van onze vestiging op Borneo's Westkust te voorkomen of althans te verijdelen.

Zij, die de overgave der koloniën zoo lastig hebben gemaakt, wilden, nadat hunne laatste agenten Borneo's Westkust in 1815 verlaten hadden, ons ook hier den voet dwars zetten.

---

1) Zie voor de loffelijke bedoelingen der toenmalige Regeering de instructie, aan den Commissaris voor de Westkust medegegeven, Veth, II, pag. 4.

2) Met deze vrij aanzienlijke macht zouden de voornaamste punten op Borneo's Westkust bezet worden.

De majoor Farquhar, Resident van Malakka, — die door den Gouverneur van Poelau Pinang tot Britsch agent bij de vorsten van Borneo's Westkust en Sumatra's Oostkust en van den archipel van Riouw benoemd was, met last om handelstractaten met hen aan te gaan, welke de uitsluiting of bemoeielijking van den Britschen handel ten gevolge van de weldra verwachte komst der Hollanders zouden voorkomen, en om tevens een geschikt punt voor eene Britsche nederzetting in deze wateren op te zoeken en in bezit te nemen, — kwam, vergezeld van een detachement troepen en voorzien van volmachten en brieven voor de genoemde vorsten, juist aan, toen de Nederlandsche expeditie op de reede was ten anker gekomen.

Hoewel de Britsche agent nog gelegenheid vond den brief, voor den Sultan van Pontianak bestemd, in diens handen te spelen, overtuigde hij zich echter spoedig, dat hij te laat was gekomen en onverrichter zake zou moeten aftrekken, toen een der ter beschikking van den Commissaris gestelde ambtenaren, de heer George Muller, bij hem aan boord roeide om zich van het doel zijner komst te vergewissen. De heer Muller vernam van hem, dat hij in last had met de vorsten van Borneo's Westkust en van Riouw te onderhandelen en de Karimata-eilanden, zoo mogelijk, te bezetten; doch de vertoogen van onzen afgevaardigde en het gezicht onzer vloot waren voldoende om hem te bewegen, niet alleen de onderhandelingen met Pontianak te staken, maar ook van de onderneming op de Karimata-eilanden af te zien, daar hij niet hoopen kon bij de 70 of 80 Orang-Laoet, die de bevolking dezer groep uitmaakten, genoegzamen steun tegen onze overmacht te vinden. De Heer Farquhar wendde daarop den steven naar Sumatra.

Hiermede eindigde voorloopig deze poging der Engelschen om ons te dwarsboomen, maar zij gaven daarom het plan niet op om op Borneo's Westkust voet aan wal te krijgen.

Tegen het einde van het jaar 1818 en in het begin van 1819 werden de verdragen met de Vorsten van Sambas, Pontianak en Mampawa vernieuwd, waarbij zij het oppergezag van Nederland erkenden.

Het duurde tot 1822, eêr wij weder met het zuidelijke gedeelte van Borneo in aanraking kwamen.

Deze aanraking bestond uit het zenden door den toenmaligen Commissaris Tobias van een inlandsch gezantschap met Wan Hasan (een broeder van den Sultan Osman van Pontianak) aan het hoofd, belast met de overbrenging van brieven en geschenken aan den Sultan van Matan, Mohammad Djamaloe'd-dîn [1]) en aan diens neef en zwager Soeria-ning-Rat, die den post van rijksbestuurder in het Matansche rijk bekleedde en tevens het landschap Simpang als leen van Matan, onder den titel van Panembahan, bestuurde.

De Commissaris beoogde daarbij vooral de beteugeling der zeerooverij; maar ook de gunstige ligging der Karimata-eilanden was zijnen blik niet ontgaan en hij wenschte een onderzoek voor te bereiden, in hoeverre deze eilanden voor eene

1) Sedert 1790 (Veth, I, pag. 359).

vestiging zouden geschikt zijn. De voorslagen van den Commissaris werden door genoemde vorsten allergunstigst ontvangen en, behalve het uitzicht op een spoedig aan te gaan contract, verwierf hij bij voorraad van hen de belofte, dat zij den zeeroof, zooveel mogelijk, zouden tegengaan. Opvolgende gebeurtenissen hebben echter geleerd, dat het hun òf aan goeden wil òf aan het vermogen haperde om hunne belofte gestand te doen.

Ten einde, op grond der reeds aangevangen onderhandelingen, voorloopige overeenkomsten met de vorsten van Simpang en Matan tot stand te brengen werd in het laatst van 1822 de bovengenoemde heer G. Muller belast met eene zending naar die rijken.

Deze, dien wij hierboven reeds genoemd hebben als een der ambtenaren ter beschikking van den Commissaris voor de overname onzer bezittingen. werd, na later Resident van Sambas te zijn geweest en in 1819 zijn ontslag uit die betrekking verkregen te hebben, thans weder toegevoegd aan den Commissaris Tobias onder den titel van Inspecteur der binnenlanden, als hoedanig hem de bijzondere last was verstrekt om de binnenlanden van het eiland Borneo, zooveel mogelijk, nader te leeren kennen, de bescherming der Nederlandsche Regeering aan de verdrukte Dajaks aan te bieden, niet slechts met hunne Maleische overheerschers, maar ook afzonderlijk met hunne eigene hoofden te onderhandelen, de beste wegen van vervoer op te sporen voor de handelsartikelen, welke reeds bekend waren of het onderzoek der binnenlanden hem wellicht zoude leeren kennen, en te dien einde het land en de voornaamste rivieren, zoo nauwkeurig mogelijk, op te nemen.

Twee omstandigheden vooral maakten de spoedige zending van een afgevaardigde naar Simpang en Matan gebiedend noodzakelijk: de intrigues van den Britschen Gouverneur van Benkoelen, Sir Thomas Stamford Raffles, en eene nieuwe daad van zeerooverij, waarin de vorsten dier staten betrokken waren, niettegenstaande beloften, weinige maanden te voren aan den Commissaris gegeven.

De komst der Nederlanders op Borneo's Westkust had, zooals wij gezien hebben, de plannen der Engelschen, met name die van Raffles, verstoord. Deze plannen van den Britschen Gouverneur van Benkoelen waren, nadat door hem vergeefs getracht was Bandjermasin ons te ontfutselen, niet minder dan den Hollanders te beletten verbindtenissen aan te gaan met de overige vorsten van Borneo en met de naburige, nog niet aan hun gezag onderworpen eilanden en kusten, welke tot uitsluiting van den Britschen handel zouden kunnen leiden. Raffles zag volkomen goed in, welk eene uitmuntende stapelplaats eene vestiging op de Karimata-eilanden aan den Britschen handel verschaffen zou.

Echter zonder openlijke vijandschap te Pontianak of Sambas kon hij weldra de Hollandsche Regeering aldaar niet meer dwarsboomen, terwijl de stichting van Singapoera in 1819 de vestiging van een handelsdepot op de Karimata-eilanden tot eene zaak van ondergeschikt belang maakte.

De gesteldheid van Simpang en Matan evenwel, die nog door geene tractaten met het Nederlandsche Gouvernement verbonden waren, bood aan den vruchtbaren geest van Raffles eene te gunstige gelegenheid, dan dat hij zou verzuimd hebben die ten behoeve van den handel zijner nieuwe stichting te exploiteeren.

Zijne pogingen daartoe werden echter ook nu door de waakzaamheid van het Nederlandsche gezag verijdeld, schoon de vorsten van Matan en Simpang des te meer bereid waren om zich in de armen der Engelschen te werpen, dewijl zij zich bewust waren hunne belofte tot beteugeling van den zeeroof, aan het Nederlandsche bestuur gedaan, op de schandelijkste wijze te hebben geschonden! In den loop van het jaar 1822 hadden de roovers van Matan niet sleehts eenige Javaansche vaartuigen geplunderd, maar ook den Nederlandschen kotter, Hermina, afgeloopen en zijne bemanning om het leven gebracht; en, terwijl de prauwen, die zich daaraan hadden schuldig gemaakt, te Pĕngandongan [1]) en Simpang eene schuilplaats vonden, had de Sultan van Matan niet geaarzeld zich persoonlijk een deel der geroofde goederen toe te eigenen.

De heer Muller ontving zijne instructie den 6^{en} November 1822 en ging 2 dagen later van Sambas naar Pontianak onder zeil, waar hij op den aldaar ter reede liggenden schoener, Emma, overging om daarmede den tocht te vervolgen, terwijl den 10^{den} zes inlandsche vaartuigen onder bevel van den majoor Radja Akil [2]) zich bij hem voegden.

Bij zijne komst te Simpang bleek het den heer Muller, dat de onderhandelingen met de Engelschen nog niet waren afgebroken.

Er liep een gerucht, dat Britsche schepen verwacht werden, en inderdaad werden op den dag zelven der aankomst van onzen afgevaardigde brieven aangebracht, welke duidelijk bewezen, dat de werkzame vijand der uitbreiding van het Nederlandsche gezag nog niet rustte.

De onderhandelingen, welke de heer Muller met den Panembahan van Simpang en den Sultan van Matan, die toevallig te Simpang aanwezig was, voerde, leidden tot voorloopige overeenkomsten, welke de basis zouden uitmaken der contracten, later met den Commissaris zelven aan te gaan. Van den inhoud dier overeenkomsten is voor ons doel het volgende van belang.

De Sultan van Matan verklaart uitdrukkelijk, dat hij er genoegen mede neemt, dat het Gouvernement met zijnen vasal, den Panĕmbahan van Simpang, afzonderlijk onderhandelt.

---

1) Pĕngadongan (= Veth's Bengadong) was gelegen ter plaatse van het tegenwoordige Kĕtapang.

2) Ofschoon de figuur van Radja Akil in de geschiedenis onzer politieke verhouding met de zuidelijke staten van Borneo's Westkust eene gewichtige rol speelt, zijn wij ter bekorting genoodzaakt omtrent zijn vroegeren loopbaan en karakter niet (gelijk wij tot dusver bijna woordelijk deden) te citeeren uit Veth's Borneo's Westkust, hoe belangwekkend overigens het op pag 150, deel II van dat werk van dien Siakschen prins geschetste portret is.

Tussehen het Nederlandsche Gouvernement en de vorsten van Matan en Simpang zal een vaste vrede, vriend- en bondgenootsehap bestaan, waarbij de vorsten hunnen wenseh te kennen geven om den zeeroof te beteugelen, de seheepvaart te beschermen en den handel te bevorderen, roepende zij daartoe, in het gevoel van hun onvermogen, de hulp in van het Nederlandsche gezag, onder welks beseherming zij zieh stellen en aan hetwelk zij hunne staten in hunnen geheelen omvang afstaan. Het bestuur daarover werd hun evenwel, onder het Nederlandsche oppergezag, teruggegeven.

Alleen de Karimata-eilanden zullen voor altijd onder het onmiddellijke gezag van het Nederlandsehe Gouvernement blijven, terwijl de oude reehten van het Gouvernement op het landschap Soekadana (dat in 1778 door Bantam aan de Oost-Indisehe Compagnie was afgestaan [1]) werden erkend.

Nadat de onderhandelingen over deze overeenkomsten den 23 November 1822 afgeloopen waren, werden zij openlijk te Simpang bekend gemaakt onder het hijsehen van de Nederlandsche vlag vóór den dalam van Simpang, in tegenwoordigheid van den Sultan Panembahan, de rijksgrooten en de verzamelde volksmenigte.

Daarop vertrok de heer Muller, vergezeld van den Sultan, naar Matan, alwaar den 3^{en} Deeember te Pengadongan, de toenmalige verblijfplaats van den Sultan, met groot eeremonieel de Nederlandsehe vlag geplant werd.

Bij zijn terugkeer van Matan naar Pontianak werd door den heer Muller ook Soekadana bezoeht, alwaar den 18^{en} December 1822, in bijzijn o. a. van de beide onder-rijksbestuurders van Matan, Pangeran Djaja di Laga en Pangeran Daeng Tjĕla', met de gebruikelijke pleehtigheden de Nederlandsehe vlag werd opgericht bij den Noordelijken hoek van den riviermond.

Versehillende omstandigheden beletten een tocht naar de Karimata-eilanden, doch de reeds vermelde Wan Hasan van Pontianak, die den heer Muller ook op deze reis vergezelde, verriehtte niet lang daarna de taak om uit naam van het Gouvernement de Nederlandsehe vlag op Groot-Karimata te planten [2]).

Zoo was dan ten gevolge dezer reis van George Muller het Nederlandsche gezag in de Zuidelijke staten van Borneo's Westkust alom erkend en gevestigd.

In Juni 1823 werd het door Muller met den Panembahan van Simpang aangegaan voorloopig eontraet door den Commissaris Tobias bij zijn toeht naar dat landsehap in een definitief veranderd; desgelijks door den Gezaghebber ter Westkust, C. L. Hartmann, wien onder dezen titel bij de terugkeer naar Java van den

---

1) Veth, I, pag. 260.

2) De Karimata-eilanden, welke sedert 1765 of 1770 (Veth, I, pag. 266) tot een toevluchtsoord strekten aan uit Siak verdreven vorstentelgen met hunne volgelingen, die zich op Groot Karimata en Seroetoe vestigden en hoofdzakelijk in zeeroof een middel van bestaan hadden, stonden toenmaals onder zekeren Batin Galang, die onder de bescherming der vorsten van Matan en Simpang heette te staan (Veth, I, pag. 363).

Commissaris Tobias het hoogste plaatselijke gezag werd opgedragen, de voorloopige overeenkomst met Matan.

Bij het sluiten dezer overeenkomsten bleef het voorloopig. Aan een meer duurzame grondvesting van ons gezag in de zuidelijke staten, als aan de beöogde vestiging van militaire posten te Soekadana en Karimata, kon geene uitvoering gegeven worden, eensdeels omdat daartoe geene toereikende middelen beschikbaar waren [1]), anderdeels omdat geene voordeelen van eenig belang de onkosten eener militaire vestiging op de evengenoemde plaatsen zouden vergoeden, als alleen, dat deze zoude strekken tot beteugeling van den zeeroof [2]).

Ten dezen aanzien werd dus de gezaghebber ter Westkust alleen aangemoedigd om te doen, wat hem met de op Borneo voorhanden middelen mogelijk zou zijn. Daartoe bleef Radja Akil met zijne prauwen op de kust van Borneo kruizen [3]) en werd met Batin Galang, het hoofd der Orang-Laoet van Karimata, verstandhouding aangeknoopt, ten gevolge waarvan hij met zijne onderhoorigen het rooversleven vaarwel zeide en een trouw dienaar van het Gouvernement werd.

Maar dat weinige was niet toereikend om den zeeroof op deze kusten krachtdadig te beletten en de voortdurende begunstiging daarvan door den Sultan van Matan, in spijt der met het Nederlandsch gezag gesloten contracten, tegen te gaan.

Onder gunstiger omstandigheden dan in het tijdvak, toen „beperking van invloed en uitgaven" op Borneo's Westkust het wachtwoord was, zoude Sultan Mohammad Djamaloe'd-dîn voorzeker reeds lang de verdiende tuchtiging zijn toegebracht, doch hiervan moest voorhands worden afgezien, tot een hernieuwde en stoute daad van zeerooverij, gepaard met eene ernstige beleediging der Nederlandsche vlag, het Gouvernement tot eene krachtdadige tusschenkomst dwong.

Een Nederlandsch schip n.l. was op Gouvernements grondgebied, de Karimata eilanden, gestrand, doch, nadat het door het volk verlaten was, had de bovengenoemde Batin Galang Setia Radja, die hier namens het Gouvernement het gezag voerde, een gedeelte der lading en wapening weten te redden. De Sultan van Matan eischte, dat hem de lading zou worden uitgeleverd, en toen het genoemde opperhoofd zulks weigerde, overviel hij in de maand December 1827 het eiland Groot-Karimata met 22 gewapende prauwen, doodde Batin Galang en zijnen broeder Panglima Radja, die beiden de Nederlandsche vlag verdedigden, en voerde hunne op picken gestoken hoofden, benevens de verscheurde vlag, als zegeteekenen naar zijne hoofdplaats, werwaarts ook de geroofde goederen en wapenen gesleept werden.

---

1) G. B. dd. 23 September 1823.

2) Algemeen Rapport van den Commissaris Tobias dd. 30 October 1825.

3) Reeds toen werd meermalen het plan geöpperd Radja Akil te Soekadana of op Karimata te vestigen, doch hieraan vooreerst geen gevolg gegeven.

De Commissaris-Generaal du Bus besloot, op het vernemen dezer euveldaad, den Sultan niet slechts te tuchtigen, maar hem van de regeering vervallen te verklaren en deze, ter belooning voor de door hem aan het Gouvernement bewezen diensten, als een leen van het Gouvernement op te dragen aan den majoor Radja Akil.

Daartoe werd eene expeditie, bestaande uit een fregat, een schoener en drie kanoneerbooten, uitgerust onder den Kapitein ter zee Dibbetz. waarbij zich Radja Akil met zijne flottilje van 9 prauwen voegde.

Kapitein Dibbetz vertrok den 16en Juli 1828 van Pontianak, doch door allerlei omstandigheden kon de landing aan de beide takken Kandang Karbau en Kĕtapang der Pawanrivier eerst op den 2en September plaats hebben, waarna men met den vijand slaags geraakte en met behulp van Radja Akil eene schitterende overwinning behaalde.

Een voorgenomen tocht naar Moeara Kajoeng om den vluchtenden vijand ook aldaar te bestoken bleek onuitvoerlijk, omdat de rivier door veelvuldige regens ontzaggelijk gezwollen was.

Nu werd eene publicatie aan het volk van Matan uitgevaardigd, waarbij gezegd werd, dat de Sultan, die het contract met Nederland geschonden en de Nederlandsche vlag verscheurd had, niet langer aan het bewind kon blijven; dat thans de majoor Radja Akil aan het hoofd des bestuurs was geplaatst, maar dat aan ieder, die uit zijn schuilhoek huiswaarts keerde en het gezag van den nieuwen Sultan erkende, volkomen vergiffenis voor het gebeurde zou geschonken worden.

Deze publicatie had de vereischte uitwerking. De Sultan, die reeds vóór het begin der vijandelijkheden zich naar de bovenlanden teruggetrokken had, door allen verlaten, vond zich genoodzaakt zich aan de Nederlandsche Regeering en alle schikkingen, die zij zou wenschen te maken, te onderwerpen en verzocht slechts uitstel tot de volgende maand, als wanneer hij beloofde den Resident (Gronovius) ter verdere regeling der zaken van Pontianak te doen afhalen.

Onder het bestuur van Radja Akil werden al dadelijk het landschap Soekadana en de Karimata-Eilanden gesteld, doch de regeling van zijne verhouding tot Matan, als ook tot Simpang, dat als leen van Matan hem nu ook eenigermate ondergeschikt behoorde te worden, was eene zaak van zeer ingewikkelden en moeielijken aard, doordien Sultan Djamoe'd-dîn, zonder aan zijne belofte te voldoen, zich met zijne zonen en bloedverwanten in de binnenlanden schuil hield.

Terwijl de bevestiging van het oppergezag des nieuwen Sultans over Matan en Simpang aan het beleid van den Resident Gronovius werd overgelaten, erlangde Radja Akil de vergunning om zich met zijne volgelingen te vestigen, waar vroeger Soekadana gestaan had [1]).

De nieuwe nĕgri, die daar werd opgebouwd, ontving — zeker als eene herin-

1) Zooals bekend is, werd Soekadana in 1786 door de Oost-Indische Compagnie, met behulp van den Sultan van Pontianak, verwoest.

nering aan de afkomst van den Commissaris-Generaal du Bus — den eenigzins zonderlingen naam van Nieuw-Brussel 1).

Radja Akil aanvaarde zijne regeering onder den titel van Abd'oel Djalil jang di Pertoean Sjah di Brussel.

Door de verovering van Matan werd aan de zeerooverij wel een belangrijke slag toegebracht, doch daarom hield zij nog niet geheel op.

Het bleek bovendien weldra, dat het Gouvernement zich met de verheffing van Radja Akil vrij wel in een wespennest gestoken had.

Sultan Djamaloe'd-dîn kwam zijne beloften niet na, doch zijn overlijden in 1829 ruimde gelukkig een der voornaamste hinderpalen voor de regeling der Matansche zaken uit den weg.

Van meer belang was de houding, welke Radja Akil na zijne verheffing aannam.

Behalve dat hij van een wel geregelden staat niet het minste begrip had, nam hij tegenover het Gouvernement eene houding aan, als zoude het wezen, alsof niet het Gouvernement met zijne hulp het Matansche rijk gekastijd en den Sultan Djamaloe'd-dîn onttroond had, waarna hem, Radja Akil, de troon geschonken werd ter belooning zijner dienst aan het Gouvernement, doch alsof hij zelf zich een rijk veroverd had met behulp van het Gouvernement; meer nog: hij nam zelfs den toon aan van een vorst, wiens geslacht den troon sedert eeuwen bekleed had.

Dit liep zelfs zóó hoog, dat de Resident Gronovius aan de Regeering moest rapporteeren, geheel buiten staat te zijn om met Radja Akil over een met hem te sluiten contract te onderhandelen.

Tegenover de hoofden en de bevolking was zijne houding van dien aard, dat hij hen van zich vervreemdde, waardoor deze een weerzin kregen tegen Radja Akil en de erkenning van diens gezag mitsdien niet de geringste vordering maakte.

Was te Simpang, in de plaats van den waarschijnlijk inmiddels gestorven Panembahan Soeria Ning Rat, Pangeran Soema Inda (zoon van een halven broeders van Panembahan Soeria Ning Rat en schoonbroeder van Sultan Djamaloe'd-dîn)

---

1) Dat de naam Nieuw-Brussel „eenigzins zonderling" is, zijn wij geheel met Professor Veth eens; minder juist is echter de daaropvolgende mededeeling: een naam „die zich dan ook nimmer recht in het gebruik heeft kunnen handhaven en weldra door den ouden naam van Soekadana verdrongen werd". Immers de bevolking, vooral die der binnenlanden, spreekt nog steeds van Brussel (uitgesproken als „Brósól" of meer verbasterd „Breusseu s") wanneer het met name het Gouvernements etablissement te Soekadana bedoelt. De Chinees spreekt van „Woet—Loet—Soet". (吻律述. Schaank, de Kongsi's van Montrado, Tijdschrft Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde Deel XXXV, aflevering 5 en 6, pag. 512). De naam „Nieuw-Brussel", welke later speciaal aan de te Soekadana opgerichte versterking (batterij) gegeven werd en als zoodanig steeds met zwarte letters op een wit bord aan den ingang van het fortje geprijkt heeft, kan gezegd worden officieel te zijn verdwenen met het intrekken der militaire bezetting van Soekadana op het einde van 1891; maar eerst, wanneer de verplaatsing van den bestuurszetel van Soekadana naar Matan, waaromtrent mede in 1891 door het Gouvernement in beginsel reeds eene beslissing is genomen, haar beslag zal hebben gekregen, in welk geval het Gouvernements etablissement te Soekadana zal ophouden te bestaan, zal wellicht de naam Brussel van lieverlede uit den mond der bevolking verdwijnen.

tot Panembahan verheven onder de opperhoogheid van Sultan Abd'oel Djalil (1829), te Matan was (in datzelfde jaar) de Resident Gronovius, uit vrees voor algeheele regeeringloosheid door Radja Akil's houding en den weerzin der bevolking tegen hem, genoodzaakt een regent aan te stellen, mede onder het oppergezag van den Sultan van Nieuw Brussel.

De persoon, die tot deze waardigheid met den titel van Panembahan Anom Kĕsoema Nagara verheven werd, was Pangeran Adi Mangkoerat.

Hij was een zoon van Pangeran Mangkoe-rat Soema Indra, die een halve broeder was van Sultan Djamaloe'd-dîn. Eenmaal door zijnen vader, Sultan Aehmad (Mohammad) Kamaloe'd-dîn, tot troonsopvolger bestemd, heeft Pangeran Mangkoerat Soema Indra nimmer de aanspraken, daardoor verworven, laten varen, ofsehoon hij door het hem als erfelijk domein toegewezen Kendawangan voor het verlies der kroon sehadeloos was gesteld. En na zijn overlijden in 1817 beschouwde Pangeran Adi Mangkoerat, die gehuwd was met eene dochter van Sultan Djamaloe'd-dîn (Oetin Tima), zieh als de erfgenaam van zijns vaders aanspraken.

Als zoodanig heeft hij o. a. de behartiging zijner eigene belangen niet verzuimd, toen hij in 1822 als afgezant van den Sultan van Matan naar Benkoelen werd gezonden om met Raffles te onderhandelen. Door den invloed van Raffles hoopte hij n. l. te verwerven, dat hem de troonsopvolging in Matan werd toegezegd. Hoewel hij met de belofte van ondersteuning naar Matan terugkeerde en werkelijk kort daarop zieh daar en te Simpang een Britseh agent vertoonde om, nevens het afkeerig maken der vorsten van het Nederlandsche gezag, ook de belangen van den Pangeran te ondersteunen, sloeg de spoedige tussehenkomst der Nederlanders zijne verwaehtingen in duigen. Na den val van Sultan Djamaloe'd-dîn trad hij eehter weêr op den voorgrond: wij hebben gezien met welk resultaat.

Ofsehoon hij in de jongste onlusten mede een rol had vervuld, had hij zieh in de laatste jaren meestal rustig gedragen, steeds den weg van minnelijke sehikking aanbevolen en dadelijk na de verovering van Pĕngadongan het gezag van Radja Akil erkend. Bovendien was hij bij het volk bemind en had zijn oudere broeder, de Pangeran Tjakra Nagara, uit eigen beweging van alle aanspraak op de waardigheid van Panembahan afstand gedaan, daar hij voornemens was zieh in de erfgoederen van Kendawangan te vestigen — altemaal redenen, die de keuze van den Resident Gronovius op Pangeran Adi Mangkoerat bepaalden.

Hoewel de Resident aan den nieuwen Panembahan eene instructie ter hand stelde, welke zijne verhouding tot den Sultan van Nieuw-Brussel regelde, braeht deze aanstelling nog meer verwarring te weeg en had op een gegeven oogenblik (1830) zelfs een bevelschrift van den Resident om den Panembahan van Matan tot erkenning en eerbiediging van Radja Akil's gezag aan te sporen en mitsdien aan diens oproeping om te Brussel voor den Sultan te versehijnen gevolg te geven geene uitwerking, daar de Panembahan beweerde niet onder de bevelen van den Sultan

van Brussel te staan, maar alleen met het Gouvernement in vriendschap te willen leven, waarop de Sultan bij de Indische Regeering op verbanning van den weêrspannigen Panembahan aandrong, met het verzoek dezen te vervangen door den Pangeran Ratoe, zoon van Sultan Djamaloe'd-dîn, — eene benoeming, waartoe de Sultan later zelf overging, zonder de machtiging van het Gouvernement af te wachten.

Het was niet te miskennen, dat Panembahan Anom Kĕsoema Nagara zich aan wederspannigheid tegenover den Sultan had schuldig gemaakt door het niet opvolgen van diens bevelen.

De Panembahan verantwoordde zich met de bewering, dat Radja Akil een eedbreker was. Immers Radja Akil had eens, ter gelegenheid van vroegere vijandelijkheden te Matan gevangen genomen, de vrijheid slechts herkregen na een eed, dat hij en zijne nakomelingen tot in het zevende geslacht zich van alle vijandelijkheden tegen Matan zouden onthouden.

Dien eed had Radja Akil tijdens de expeditie onder Kapitein Dibbetz gebroken en, schoon de Panembahan liever gehoorzaamd zou hebben aan den geringsten slaaf, van wege het Gouvernement gezonden, had hij den Resident niet willen weersteven, hoeveel moeite het hem ook gekost had zich aan het gezag van Radja Akil te onderwerpen. Met dat al zoude hij er nog niet toe gekomen zijn zich tegen den Sultan te verzetten, indien de Sultan de adat niet met voeten getreden had en zich herhaalde knevelarijen had veroorloofd.

Wanneer bij al deze troebelingen eene, zeer goed te begrijpen, gespannen verhouding gevoegd wordt tusschen den hoogsten vertegenwoordiger van het Nederlandsche gezag ter Westkust en den Sultan van Soekadana, die zich vermat zulk een vermeten toon aan te slaan tegenover datzelfde Gouvernement, waaraan hij alles te danken had, dan is het verklaarbaar, hoe weldra de tusschenkomst der regeering dringend noodzakelijk werd.

Den 3^{en} September 1830 nam de Gouverneur-Generaal een besluit, houdende, dat de Resident en de Sultan eerst mondeling gehoord zouden worden, ten einde met kennis van zaken eene beslissing te kunnen nemen in de regeling der bestuursaangelegenheden in het rijk van Soekadana en tevens te geraken tot het sluiten van een contract met den Sultan.

In den aanvang van 1831 hadden daarop te Batavia onderscheidene conferenties plaats met den Resident en den Sultan, in tegenwoordigheid van het lid in den Raad van Indië, Goldman, welke — om kort te gaan — leidden tot het politieke contract van 10 Maart 1831 met den Sultan van Nieuw-Brussel, hetwelk bij besluit van den Gouverneur-Generaal van den 12^{den} Maart bekrachtigd werd.

Behalve de bepalingen, die als naar gewoonte in dergelijke contracten voorkomen (verbod tot het sluiten van contracten met Europeesche mogendheden of inlandsche vorsten; tegengang van zeeroof en slavenhandel; bescherming van handel; bevordering van nijverheid, enz), zijn voor ons doel de volgende bepalingen van belang.

1°. *Ten aanzien der verhouding van den Sultan tot het Gouvernement:*

De Sultan van Brussel [1]) erkent het Nederlandsche Gouvernement voor *wettig en eenig opperheer* der landen Matan [2]), Simpang en Brussel en dier onderhoorigheden en verklaart, zoo voor zich, als voor de zijnen en nakomelingen, dat er eene onverbreekbare verplichting op hem rust voor de door hem van het Gounement genotene weldaden en *voornamelijk voor zijne aanstelling tot Sultan dier landen* (art. 1).

Het Nederlandsche Gouvernement staat aan den Sultan bovengemelde landen *in leen* af om aldaar te regeeren op zoodanige wijze, *als het Gouvernement zal goedvinden te bepalen*, en belooft hem en zijne nakomelingen in die waardigheid te zullen beschermen, *zoo lang zij zich die bescherming zullen waardig maken.*

Het „district" Matan zal onder het opperbestuur van den Sultan worden geadministreerd door een daartoe van wege het Nederlandsche Gouvernement te benoemen inlandschen vorst, onder den titel van Panembahan (art. 2) [3]).

De Sultan verbindt zich, zoo voor zich, als voor zijne nakomelingen, om het Gouvernement dien bijstand te verleenen en zoodanige diensten te bewijzen, als in billijkheid van hem *als leenman* [4]) gevorderd kunnen worden, zonder daarvoor het Gouvernement iets in rekening te kunnen brengen (art. 10) [5]).

2°. *Ten aanzien van de rechtspleging:*

Er zal te Brussel een landraad worden opgericht, waarin de Sultan algeheele rechtsbevoegdheid zal bezitten tot en met het uitspreken van de doodstraf, voor welker executie alleen het fiat van den Resident noodig is (art 12).

3°. *Ten aanzien van het Europeesch bestuur:*

Het Gouvernement zal te Brussel onder de onmiddelijke bevelen van den Resident een civielen gezaghebber plaatsen, dien de Sultan naar behooren zal respecteeren en aan wien Z. H. verslag zal doen van alle zaken, het bestuur van het Rijk betreffende (art. 16).

Nevens dit contract werd bij Gouvernements besluit de benoeming van Pangeran Adi Mangkoerat als Panembahan van Matan bevestigd en de hem reeds gegeven instructie bekrachtigd.

Om echter den Sultan „eenig genoegen" te geven werd o. m. bepaald, dat hem alsnog een som van / 30.000 bij wijze van voorschot „tot bevordering van handel en nijverheid" zou worden uitbetaald en bij voor achterstallige rantsoenen van April 1828 tot het einde van 1830 42.900 ponden rijst uit 's lands voorraad zou ontvangen!

1) Geen: „Nieuw" Brussel.

2) Hier en in het vervolg staat in dit contract steeds abusievelijk *Mattam*.

3) Van Simpang wordt verder gezwegen.

4) De Maleische vertaling luidt: „sabagai radja jang memindjamkan tanah" (!).

5) Veel voordeel heeft het Gouvernement van Sultans bijstand niet gehad. Z. H. liet bij zijn overlijden (1849) na eene schuld aan den Lande van meer dan / 50.000, welke in 1857 afgeschreven werd. (Kielstra: Bijdrage, enz. Ind. Gids, 12de jaargang, pag. 2199).

De civiele gezaghebber zoude een tractement van *f* 250.— genieten.

Een detachement, sterk 1 sergeant, 2 korporaals en 16 man, zou te Soekadana in een fortje, dat daartoe voor *f* 1600 gebouwd zou worden, in garnizoen worden gelegd.

Ofschoon nu, na zoo langdurige twisten en onderhandelingen, de zaken van Matan eenige meerdere vastheid hadden erlangd, bleek dit slechts op schrift zóó te zijn: de feitelijke toestand zou dit, al dadelijk na de terugkomst van den Sultan te Soekadana, anders uitwijzen.

Van zijne terugkomst en van de komst van een nieuwen gezaghebber te Soekadana gaf n. l. de Sultan behoorlijk kennis aan den Panembahan, met verzoek om naar Soekadana af te komen, doch in beide gevallen zonder eenig gevolg: zelfs de uitnoodiging van den gezaghebber zelven beantwoorde de Panembahan met eene weigering, onder voorwendsel van ziekte.

Bovendien ontving de Sultan niets van de inkomsten van Matan, welke hem bij het contract waren toegekend.

Gewoon, naar het schijnt, om steeds in hoogste instantie recht te zoeken, gaf de Sultan van een en ander in het begin van 1833 kennis aan den Raad van Indië, Goldman, met bericht, dat hij zich te vergeefs met zijne klachten tot den Resident ter Westkust had gewend, en met verzoek om thans de krachtdadige hulp der Regeering te willen verleenen tot handhaving zijner rechten.

Deze stukken werden den Resident van Borneo's Westkust gezonden om bericht, doch eerst diens opvolger bewerkte in het begin van het volgende jaar (Januari 1833) eene verzoening tusschen den Sultan en den Panembahan van Matan, terwijl te Soekadana eene overeenkomst werd tot stand gebracht, waarbij de Panembahan zich verbond om in goede verstandhouding met den Sultan te leven en voor de richtige uitkeering der hem toegewezen inkomsten van Matan te zorgen.

Doch ook dit oefende op het gedrag van den Panembahan niet den geringsten invloed uit en ging hij steeds voort den Sultan, zooveel mogelijk, te ontwijken.

Te dien einde verwijderde hij zich zelfs naar de binnenlanden en liet alle uitnoodigingen van den Sultan om naar Soekadana af te komen eenvoudig onbeantwoord.

Geen wonder, dat de Sultan in een gesprek voor Kwala Kĕtapang met den naar Java terugkeerenden Regeerings Commissaris, Francis, (Mei 1833) weder de oude klachten tegen den Panembahan van Matan te berde bracht.

De Commissaris raadde den Sultan om nog eene laatste, minzame poging tot herstel der goede verstandhouding te beproeven en, zoo die vruchteloos mocht blijven, den Panembahan te doen aanzeggen, dat hij, Sultan, zijne verwijdering als opzettelijke verlating van zijnen post te Kajoeng zou aanmerken en zich genoodzaakt zou zien om van zijn wettig gezag gebruik te maken ten einde rust en orde in zijn rijk te verzekeren.

Na het vertrek van den Commissaris wendde de Sultan zich tot den Resi-

dent met het bericht, dat de Panembahan van Matan voortging met hem alle gehoorzaamheid te weigeren, en met verzoek om nadere bevelen hoe te handelen.

De Resident begaf zich onmiddelijk naar Soekadana om te zien, wat zijne persoonlijke tusschenkomst kon uitwerken.

Zijne reis hield bovendien verband met intusschen voor de Wester-afdeeling van Borneo getroffen, organieke regelingen, waarbij o. m. de militaire bezetting ter Westkust zeer zou worden verminderd en mitsdien ook de sinds 1831 te Soekadana opgerichte, militaire post zou komen te vervallen.

Aan den Sultan, dien de Resident te Kĕtapang ontmoette (20 Juni 1833; de Panembahan bleef nog steeds afwezig), gaf ZHEdGestrenge kennis van bovenbedoelde Regeerings-beschikking, waarbij de Resident tevens de hoop uitsprak te mogen rekenen op des Sultans medewerking tot beperking der uitgaven voor het Gouvernement, voor zoover die met de handhaving eener goede politie bestaanbaar was, — iets, dat niet meer dan billijk geacht kon worden na de opofferingen, welke het Gouvernement zich sinds vijf jaren voor den Sultan en zijn rijk had laten welgevallen: waar derhalve de intrekking van den militairen post gepaard zoude gaan met de plaatsing van een posthouder (op een tractement van / 150.— 's maands) en van eenige (vijf) „goed gewapende en gekleede" oppassers te Soekadana, kon dit slechts geschieden, indien de Sultan de middelen daartoe uit de rijksinkomsten kon aanwijzen. Den Sultan werd daarom o. a. voorgesteld eenige pachten (opium, lombard en hazard) in te voeren.

Dit nu was voor den Sultan een geschikt middel om zijn stokpaardje, voortdurende oneenigheid met den Panembahan van Matan, te berijden; de Sultan gaf te kennen, dat hij van de hulpmiddelen des rijks niets afwist en dat dit alleen te wijten was aan het wederspannig gedrag van den Panembahan, die hem daartoe niet in de gelegenheid had gesteld. Hij verzoeht dus de aangelegenheid betreffende den post Soekadana eenige maanden te laten rusten en trachtte aan den Resident de noodzakelijkheid te betoogen van eene verandering in het bestuur van Matan.

Vruchteloos werd door tusschenkomst van den vorst van Kocboe en den Pangeran Laksamana van Pontianak, die den Resident vergezelden, onderhandeld met den Panembahan van Matan, — die inmiddels was afgekomen, doch zich niet vertoonde, — om hem tot het vragen van verschooning aan den Sultan te bewegen.

De Panembahan weigerde kortaf — anders als bij wijze van bloote plichtpleging en dit nog alleen, indien de Resident zulks uitdrukkelijk verlangde, — verschooning aan den Sultan te vragen, daar de haat, dien hij dezen toedroeg, hem niet veroorloofde zulks van goeder harte te doen; meer nog; hij zou des Sultans gezag nimmer erkennen en dus ook na het vertrek van den Resident niet anders omtrent den Sultan handelen, dan hij tot dusverre gedaan had. En, ofschoon hij wel verschooning vroeg aan het Gouvernement voor alles,

wat hij jegens hetzelve misdreven mocht hebben, verstoutte de Panembahan zich toch bij deze mededeelingen het verzoek te voegen, dat de Resident met hem als een op zich zelf staand vorst moeht onderhandelen.

De Resident, die den Panembahan reeds onder het oog had doen brengen, dat het niet aanging de belangen van een Vorst, die het Gouvernement gedurende 14 jaren trouw en moedig had gediend, op te offeren aan de onbillijke eischen van hem, die nu reeds vijf jaren niets anders gedaan had dan zich op allerlei slinksche wijzen aan de nakoming van 's Gouvernements bevelen te onttrekken en op wiens pleehtigste beloften niet de geringste staat was te maken, moest tot strengere maatregelen overgaan.

Deze begonnen hiermede, dat den Panembahan aangeraden werd vrijwillig zijn ontslag te verzoeken en zulks om opzien te vermijden en zich niet te zeer in het oog der bevolking te vernederen.

Toen de Panembahan hierop antwoordde, dat hij met den meesten eerbied voor het Gouvernement zich tegen zijne afzetting niet zou verzetten, indien de Resident dat noodig oordeelde, maar dat hij niet van zich kon verkrijgen om zijn ontslag te vragen, werd den 24en Juni 1833 in eene vergadering met Pangeran Tjakra Nagara (de reeds genoemde, oudere broeder van den Panembahan) en de mantri's van Matan door den Resident, onder nadere goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, het volgende besloten:

1°. de Panembahan Anom Kĕsoema Nagara wordt uit hoofde zijner aanhoudende weêrspannigheid ontslagen van alle gezag, doch hem wordt — en dit getuigt van de verschooning, waarmede men toen ter tijd weêrspannige grooten behandelde — een pensioen gelaten van ƒ 2000 of van 30 kati's witte vogelnestjes [1]) in natura, hem jaarlijks door den Sultan uit te keeren uit de inkomsten, voor den Panembahan van Matan vastgesteld;

2°. onder het onmiddellijke toezicht van den Sultan en onder het genot van het overige deel der bij de contracten aan den Panembahan van Matan toegewezen inkomsten wordt het gezag opgedragen aan Pangeran Tjakra Nagara.

Nadat de ontslagen Panembahan de acte zijner aanstelling, zijne instructies en de rijkszegels had ingeleverd en zijne volledige onderwerping had te kennen gegeven, werd de verandering des bestuurs bij publicatie van 25 Juni 1833 den volke bekend gemaakt, waarna de Resident, na nog eenige regelingen van minder belang in verband met zijn besluit getroffen te hebben, naar Pontianak terugkeerde.

Als een staaltje, over hoe weinige en geringe middelen men in die dagen te beschikken had om bestuur te voeren (maar noehtans veel gedaan scheen te krijgen), moge hier een woordelijk afschrift volgen van bovengenoemde publicatie, geschreven door L. M. Blok, „Sergeant, Civiel en militair Kommandant in de af-

---

1) Is dit geen vergissing? Of zouden werkelijk de Matansche vogelnestjes, die thans $ 18.— d. i. ± ƒ 36.— per kati kosten, toen zoo duur zijn geweest?

deeling Brussel". „Bahoua ini Kami Tuwan Resident Tana Borneo sabla Barat „Mimbri tau segala orang-orang Islam den Kina [1]) den Dajak Jaing Diam de ta-„na Brussel Mattam dan simpan [2]) Jaing Kami Soeda toerongkan panambahan [3]) „Anom Kesoemo Negara Deri pada Kemprenta Akan [4]) tana Mattam Krana panam-„bahan bersala-an pada Gouvernement Neederland Tiada Mau Menikot prentahan „Seri padoeka Sultan Abdul Jalil Cha Jaing Bertahatta Katojaan [5]) Dallem Ne-„geri Brussel Mattam Dan simpan seperti de tita akan [6]) Tuwan Bezaar Gou-„verneur Generaal Derri tana Indie Neederland [7]), pada panambahan, Den siapa „siapa di Blakkan hari Menikot lagi prenta panambahan pigi manna Roepa „orang itoe sala Den Torahaka Kapada Gouvernement Neederland, den Dapat „Hoekoeman Dingen patot Kesalaän itoe, Den lagi Kami Memberi tau Jaing „Diatas Kesoekaän Den permintaän Serie padoeka Sultan Brussel Mattam Dan „simpang [8]) Serta Dingen Mapakad Den segala Manteri Manteri Jaing ada „Trehimpon Dingin [9]) hari Inie di Katapan, Den Kami poelangkan prenta „diatas tana Mattam Jain di bawa prenta Seri pedoeka Sultan itoe Kapadda „Tuwan pangeran Tjekro Negara Den Kami tita akan pola pada segala orang „orang Jaing ada di tana Mattam, Hendakla Menikot den Menoerot Den Mem-„bri Hormat Kapada pangerang Tjekra Negara, Kebatran [10]) den Kami Membri „Engatan lagi Kapadda segala orang orang, Jaing seri pedoeka Sultan Abdul Jalil „Cha soeda di ankat Gouvernement Jiddi Radja di atas tanna Brussel Mattam den Den „simpan [11]), Den siapa siapa Jaing Dorakakka padda Tuwan Sultan Abdul Jalil „Cha Meleinkan Dorahaka [12]) Kapada Gouvernement Neederland, Ter soerat di

---

1) = Tjina.

2) = Simpang.

3) Zou het schrijven van „panembahan" zonder kapitale letter door den civielen en militairen commandant met opzet geschied zijn, als niet betamende met de positie van een wederspannige?

4) Kaprentahan.

5) In tegenstelling van „panembahan" thans van „Sultan" af een dozijn woorden achter elkaâr met kapitale letters, waarschijnlijk uit eerbied voor den vorst, die veertien jaren den Lande „trouw en moedig" gediend had. Wat „simpan" (= Simpang) met kleine letter aangaat, wij willen niet aannemen, dat de commandant hierbij gedacht heeft aan het grondwoord van „bersimpan, menjimpan", maar veeler veronderstellen, dat, nu het dozijn woorden met kapitale letters voltallig was, het dertiende gevoegelijk met kleine letter kon beginnen.

6) = dititahkan.

7) Hier staat het eerste leesteeken, n. l. een komma. Het wordt dan ook meer dan tijd, zij het ook, dat de plaatsing minder juist is. Later volgen te hooi en te gras meer komma's.

8) Zij het ook zonder hoofdletter is het woord thans goed gespeld.

9) De commandant heeft 't na het deftige woord „Trehimpon" wat warm gekregen: er moest dus noodzakelijk „dingin" volgen.

10) Niet goed meer leesbaar, daar het schrift zeer verbleekt is; er staat: „Kebatran" of „Kebatian". In beide gevallen begrijpen wij den zin van het woord niet.

11) On revient toujours à ses premiers amours!

12) Hier komt het woord, dat aanvankelijk „Torahaka" later „Dorakakka" geschreven wordt, bijna tot zijn recht.

„Katapan Kapada hari 26e Junij Taun een Duizen acht honderd Drie en „Dertig [1]).

„De waarnd.
„Resident ter
„Wt Kt Borneo
„w: gt Ritter" [2]).

„Voor cop: conform.
„De Civiel en Militair Kommandant in de Afdeeling Brussel".
(w. g.) „L. M. Blok sergt".

Inmiddels had de Resident Ritter, wel beseffende, dat het intrekken van den militairen post te Soekadana niet kon worden uitgesteld om de aarzeling van den Sultan van Nieuw Brussel in de aanwijzing der voor den nieuwen post gevorderde middelen, reeds den 20en Juni 1833 der Regeering het voorstel gedaan om de kosten van dien post te vinden uit den verkoop van zout, welke in Soekadana, Matan en Simpang op 45 kojan geschat werd, met eene zuivere winst van ƒ 4530, waarvoor een posthouder met 16 oppassers ad ƒ 4108 in dienst kon worden gesteld.

De beslissing der Regeering omtrent de aangelegenheden van Soekadana en Matan bleef maanden lang achterwege, hetgeen aanleiding gaf tot een ernstig gesehil tussehen den Resident en den militairen Commandant te Pontianak, ontstaan uit eene uiteenloopende verklaring van het besluit omtrent de militaire organisatie van Borneo's Westkust.

De eerste hield vol, dat de militaire post niet moest worden ingetrokken, voordat de Gouverneur-Generaal zijne bevelen omtrent de regeling der zaken had gegeven; de laatste ging echter voort met de intrekking voor te bereiden; en toen de Resident zich daartegen verzette, weigerde hij, in overleg met den garnizoensraad, na 1 Januari 1834 een penning voor soldij en vivres der te Soekadana liggende troepen te voldoen.

Het duurde tot Maart 1834 [3]), eer de hooge Regeering ten aanzien der zaken van Soekadana eenige beslissing nam.

De afzetting van den Panembahan, Anom Kesoema Nagara, en de benoeming in zijne plaats van den Pangeran Tjakra werd bekraehtigd [4]).

De vaststelling van den nienwen post bleef evenwel nog uitgesteld tot

---

1) De Maleische taalkennis van den commandant strekt zich niet zoover uit, dat hij in het Maleisch tot duizend kan tellen.

2) Hier staat de eerste punt, zij het ook bijna onleesbaar.

3) Bij deze gelegenheid werd aan den vorst van Koeboe en den Pangeran Laksamana van Pontianak, voor de door hen bewezen diensten, eene gratifisatie van ƒ 100.— toegekend.

4) Dit verklaart, waarom bij Veth, I, pag. 131 als tijdstip van intrekking van den militairen post 1833 en II, pag. 521 de aanvang van 1834 genoemd wordt; het eerste doelt zeker op den datum der betrekkelijke beschikking; het tweede op de feitelijke intrekking.

11 Mei 1834, wegens de moeielijkheid om een geschikt persoon voor posthouder te vinden. De regeling, toen zij haar beslag kreeg, had op merkelijk zuiniger voet plaats, dan door den Resident was voorgesteld.

De betrekking van posthouder werd opgedragen aan H. von Dewall, opperwachtmeester bij de djajang sekars te Cheribon, op een maandelijksch tractement van / 150, terwijl hem slechts vijf oppassers werden toegevoegd, waardoor, met eenige kleinere uitgaven, de gezamelijke kosten van den post op / 2900 gebracht werden [1]).

In October 1834 trad mitsdien de laatste sergeant, civiel en militair commandant (de voornoemde L. M. Blok) als zoodanig af en ging het civiele gezag over op voornoemden H. van Dewall [2]).

De benoeming van Pangeran Tjakra Nagara tot Panembahan van Matan bleek al ras volstrekt geene verandering ten goede in den toestand van dat landschap en in zijne verhouding tot den Sultan van Nieuw-Brussel gebracht te hebben.

De gewezen Panembahan verklaarde den civielen gezaghebber rond uit „nimmer de bevelen van den Sultan van Brussel te willen gehoorzamen en zelfs „bereid te zijn, bijaldien in die zaak door den Sultan eenige vijandelijkheden in „het werk wierden gesteld, geweld met geweld te weren; dat hij echter volgaarne „onder de onmiddelijke bevelen van het Gouvernement wilde staan en het dus zijn „verlangen was, dat zijn broeder, de Pangeran Tjakra, of hij zelve door het Gouver„nement als een van den Sultan onafhankelijk hoofd van het rijk Matan werd „aangesteld en dat hij alsdan een getrouw dienaar van het Gouvernement zoude „worden bevonden; dat hij volstrekt geen persoonlijken haat tegen den Sultan „van Brussel voedde en hem naar vermogen in alles zoude behulpzaam zijn, zelfs „de helft der inkomsten van het rijk Matan afstaan, wanneer hij denzelven niet „meer als hoofd, maar als vriend en broeder mocht beschouwen en zijn eigen chutbat „in de moskee mocht doen lezen; dat hij eindelijk zijne acte van aanstelling, die „hem bij zijne afzetting was afgevorderd, terug verlangde" (Missive civiele gezaghebber dd. 24 Maart 1835 No. 50).

Van den Pangeran Tjakra rapporteerde de civiele gezaghebber, dat „hij

---

1) H. von Dewall is dus de eerste „posthouder" te Soekadana. Hij werd later Adsistent-resident van Koetai. Zijne voorgangers heeten „civiele gezaghebbers". Aldus Veth, I, pag. 131 en de aanteekening 4 op die pagina. Uit officieele stukken blijkt echter, dat ook H. von Dewall zich „civiel gezaghebber" noemt.

2) De intrekking van den militairen post schijnt òf achteewege te zijn gebleven (in verband wellicht daarmede, dat den posthouder slechts vijf oppassers werden toegevoegd en niet 16, zooals door den Resident voorgesteld was), òf werkelijk plaats te hebben gehad, terwijl kort daarop Soekadana weder militaire bezetting kreeg. In Veth, I, pag. 131 staat n. l.: „Doch bij de reorganisatie der militaire macht op Borneo in 1833 werd de post weder ingetrokken". Zooals uit het vorenstaande blijkt, bestond echter de post nog in Juni 1833, ook nog in October 1834, terwijl in 1836, de meergenoemde sergeant Blok nog commandant te Nieuw-Brussel was, zooals blijkt uit eene correspondentie in het archief te Soekadana over een geschil omtrent de waarneming door den militairen commandant van het civiel gezag te Brussel tijdens afwezigheid van den gezaghebber.

„verhaalt, dat hem onmogelijk is aan den Sultan van Brussel deszelfs aandeel aan „de vogelnestjes ter hand te stellen, wijl deszelfs broeder, de gewezen Panembahan, „de vier dessa's, welke de meeste vogelnestjes leveren, niet wil afstaan: dat hij „te vergeefs met goede woorden heeft getracht zijnen broeder tot deszelfs plicht „terug te brengen, en dat hij vreest, strenge maatregelen tegen denzelven te „gebruiken, als wanneer wellicht het geheele land in oproer zoude komen, hebbende „ook van het bestuur (den gewezen Resident Ritter) last bekomen geen geweld „in die zaak te gebruiken; dat hij zelve slechts 18 kati's vogelnestjes jaarlijks uit „de dessa Kendawangan en voorts nog eene geringe hoeveelheid rijst uit eenige „andere dessa's trekt, welke inkomsten niet genoegzaam zijn om in deszelfs be- „hoeften als hoofd van het rijk Mattam te voorzien, en dat wanneer" de Adsistent-resident van Pontianak in die zaak niet spoedig hulp verleent, hij het niet langer „zal kunnen volhouden en genoodzaakt zijn om zijn ontslag te verzoeken; en dat „hij liever zal zien, dat het gezag over het geheele rijk weder aan zijn broeder „wordt opgedragen, dan dat hij nog langer in die omstandigheden moet verkeeren; „dat het ook zijn wensch is, even als die van den gewezen Panembahan en van de „geheele bevolking, dat het rijk Mattam, geheel onafhankelijk van den Sultan van „Brussel, alleen onder de onmiddellijke bevelen van het Gouvernement worde „gesteld" (missive als boven dd. 24 Maart 1835 No. 51).

Terwijl de gezaghebber beiden vorsten aanraadde zich met hunne klaehten te wenden tot den Adsistent-resident te Pontianak, stelde hij dezen voor, dat verwijdering van den gewezen Panembahan uit het rijk „Mattam" het eenige middel zoude zijn om „dat land onder de bevelen van Z. H. den Sultan te brengen"; want, „ofschoon dezelve nu met veel schoone woorden zijne getrouwheid en verknochtheid „aan het Gouvernement aanprijst, zoo levert nogthans deszelfs gedrag tegen Z. H. „den Sultan gedurende 6 jaren, ... het sprekendste bewijs op, dat men op „deszelfs beloften geen staat kan maken".

De Adsistent-resident achtte het tengevolge van bovenstaande mededeelingen dienstig „zich in persoon met de zaken op de plaats zelf bekend te maken" (missive dd. 10 April 1835 No. 122) en vertrok daartoe naar Soekadana.

Hij trof den stand van zaken alleszins aan, zooals de gezaghebber dien had geschetst.

Naar Soekadana, alwaar de Adsistent-resident wenschte de acte van aanstelling aan den nieuwen Panembahan plechtig uit te reiken, kon hij dezen niet bewegen op te komen.

De Sultan verzekerde, dat de van Matan bedongen inkomsten hem steeds werden onthouden.

De gezaghebber klaagde over verboden handel in het Matansche, vooral in zout, waarbij de gewezen Panembahan de smokkelaars, zooveel mogelijk, beschermde.

De Adsistent-resident kon niet wel anders als zich daarop naar Kajoeng begeven.

Hier wist de afgezette Panembahan zich met zulk een goed gevolg in zijne gunst te dringen, dat, geheel in tegenstelling met het voorstel van den gezaghebber tot diens verwijdering, de Adsistent-resident juist op diens herstel in het gezag bedacht werd, te meer wijl Pangeran Tjakra niets liever wensehte dan zich ten behoeve van zijnen broeder weder van het bestuur te ontdoen.

De Adsistent-resident had verder gelegenheid zich te overtuigen, dat de Sultan van Soekadana nog altijd evenzeer gehaat was in Matan en er zelden anders dan door den naam van „de Siakker" werd aangeduid ; hij geloofde niet, dat dit gewest immer goedwillig het gezag des Sultans erkennen zou, en ondersteunde zeer den wensch der Matansche vorsten om te Kajoeng een civielen gezaghebber van wege het Gouvernement geplaatst te zien, als het eenige middel in zijne oogen om een einde te maken aan de regeeringloosheid en de smokkelarij in Matan, welke tevens oorzaken waren, dat de handel van Soekadana, 't welk op zich zelf geene producten voor retourladingen opleverde [1]), in weerwil der voortreffelijke reede in kwijnenden toestand bleef.

Tot het doen van bepaalde voorstellen kwam evenwel de Adsistent-resident niet, „uit vrees, dat zij niet met de zienswijze van den Gouverneur-Generaal zou„den strooken".

Noehtans nam de Regeering op zijn rapport den 12en Augustus 1835 een besluit, waarbij de verheffing van Pangeran Tjakra Nagara tot Panembahan provisioneel buiten werking werd gesteld, terwijl aan den Adsistent-resident werd opgedragen eene nieuwe regeling der Matansche aangelegenheden, in overleg met den Sultan, te ontwerpen.

Aan dezen last werd spoedig voldaan. Reeds in November ontving de Adsistent-resident een brief van den Sultan, waarin hij aandrong op de verbanning van beide de Matansche vorsten en de plaatsing van een civielen gezaghebber te Kajoeng, ten einde hem zijn wettig aandeel in de inkomsten van Matan te verzekeren, die hij op wel / 50.000 's jaars meende te mogen stellen. Kon het Gouvernement in dit voorstel niet treden, dan wensehte hij, dat hem eene vaste bezoldiging moeht worden toegelegd. Bovendien verzocht hij om een nieuw voorsehot van / 10.000 en om Soekadana in de aan Sambas en Pontianak toegekende voordeelen van vrij handelsverkeer te doen deelen. Daarentegen verklaarde hij zich bereid om zich aan het hoofd te stellen eener expeditie tot nitroeijing der zeerooverij, indien het Gouvernement hem het bevel over eenige kruisprauwen en een schoener tot zijn verblijf wilde toevertrouwen, met verzoek, dat hem in dat geval een Europeesch ambtenaar mocht worden toegevoegd „om getuige zijner

---

1) Juist dit — het gevolg van gemis aan rivieren van eenig aanbelang — is de onoverkomelijke hinderpaal voor eene toename van de welvaart van het landschap Soekadana op zich zelf. De Malcier drukt zich ten dezen, wanneer hij in vergelijking treedt tusschen de geografische gesteldheid van de landschappen Matan en Simpang tot Soekadana, zeer juist uit met: „negri Soekadana tiada oeloenja".

daden te zijn", en dat zijn oudste zoon en bestemde opvolger, Tongkoe Besar Anom, na hem tot commandant der expeditie zou worden aangesteld.

De Adsistent-resident zond dezen brief den 11^en^ November met eene begeleidende missive naar Batavia, waarin hij als zijne meening te kennen gaf, dat de verbanning der beide Matansche vorsten niets baten zoude om den Sultan het ongestoord bezit van Matan te verzekeren, dewijl hunne achterblijvende betrekkingen ongetwijfeld hun voetspoor zouden blijven volgen; hij bleef dus het herstel van Panembahan Anom Kesoema Negara, in verband met de aanstelling van een civielen gezaghebber te Kajoeng, als den besten maatregel beschouwen. Die gezaghebber zoude alsdan noodwendig door een militair detachement moeten ondersteund worden, terwijl tevens de Adsistent-resident een zoutverkooppakhuis te Kajoeng wilde vestigen om daar aan de Dajaks het zout, dat zij thans van de Matansche kooplieden ontvingen, tegen een matigen prijs te leveren. De Dajaks van Matan, die hij op twee à drie duizend huisgezinnen begrootte, wenschte hij onder het onmiddelijke gezag van het Gouvernement te brengen: den waarborg, dien zij daarin tegen verdrukking zouden vinden, zouden zij gaarne met de jaarlijksche betaling van ƒ 5.— per lawang vergelden. Voor 't overige zouden de kosten van het etablissement door de heffing van haven- en ankerage-gelden, van een consumptiereeht op den tabak, het invoeren der verpachtingen van opiumverkoop, lombardhuizen en dobbeltafels gemakkelijk gedekt worden. De raming der inkomsten van Matan door den Sultan beschouwde echter de Adsistent-resident als zeer overdreven. Het voorstel tot vrijverklaring der haven van Soekadana meende hij te mogen ondersteunen, daar die plaats door de nieuwe handelsbepalingen zoo zeer geleden had, dat de ankerage-gelden er nauwelijks ƒ 150.— 's jaars opleverden. Het verval dier negri, gevoegd bij het gemis der Matansche inkomsten, had den Sultan tot zoo diepe armoede gebracht, dat niet de minste kans bestond op de terugbetaling van het voorschot van ƒ 30.000, hem in 1831 verleend, zoomin als op die van het nieuwe, thans gevraagde, zoo het Gouvernement daartoe besluiten mocht. Ten slotte meende hij, dat werkelijk de Sultan, zoo hij tot bevelhebber der kruisprauwen benoemd werd, nog belangrijke diensten aan het gouvernement zou kunnen bewijzen.

Kort na de verzending van deze brieven werden door de Matansche vorsten ƒ 2000 ten behoeve van den Sultan van Soekadana te Pontianak gedeponeerd, doch in den stand der zaken bracht dit weinig verandering. De Sultan werd ongeduldig, omdat de beschikking op zijne voorstellen achterbleef, en gaf den Adsistent-resident te kennen, dat hij voornemens was zich in Februari des volgenden jaars naar Batavia te begeven, indien vóór dien tijd geene beslissing ontvangen werd. Het gelukte den Adsistent-resident hem van dit voornemen af te brengen, maar voor het overige slaagde hij zoo sleeht in de hem opgedragen onderhandelingen, dat hij den 10^en^ Juli en den 28^en^ October 1836 zich in klachten over zijne mislukte pogingen bij de Regeering lucht gaf. Hij verklaarde, dat het hem onmogelijk was

de bevelen, hem te dien aanzien gezonden, te volvoeren en dat de Sultan steeds met meer kracht op de beslissing van den Gouverneur-Generaal bleef aandringen. Inmiddels had de Directeur Generaal van financien den 21^{en} September zijn advies over de regeling van Matan gegeven, daarop nêerkomende, dat de gewezen Panembahan hersteld en eene zoo hoog mogelijke uitkeering uit de inkomsten van Matan aan den Sultan van hem bedongen, bovendien eene maandelijksche toelage uit 's Lands kas aan dien vorst verzekerd, de post te Soekadana, door eene militaire bezetting onderstemd, aangehouden en het gevraagde voorschot van ƒ 10.000, voor zoover dit blijken mocht dringend noodig te zijn, aan den Sultan verleend zou worden. Dit advies, benevens de verschillende brieven van den Sultan en van den Adsistent-resident, werden ter hand gesteld aan den Inspecteur van financiën, J. B. de Linge, die bij besluit van den 25^{en} September tot Commissaris der Hooge Regeering op Borneo's Westkust was benoemd.

Intusschen heerschte er in de afdeeling Soekadana een toestand van volstrekte regeeringloosheid.

Den gewezen Panembahan had de Adsistent-resident provisioneel gemachtigd gezamelijk met diens broeder het rijk Matan te regeeren (zie o. a. missive gezaghebber Soekadana dd. 13 Juli 1835, n°. 101), waarom deze zich veroorloofde in zijn zegel den titel van „Kalief Panembahan van Matan" te voeren en passen rechtstreeks naar Pontianak uit te reiken.

Tronwens dit kon wel niet anders, waar, bij het bestaan van een onzekeren toestand, in de jaren 1835 en 1836 de brieven van den gezaghebber steeds afgingen aan den gewezen Panembahan van Matan en aan Pangeran Tjakra te Kendawangan.

Dat het hiermede niet goed kon gaan, bleek o. m., toen op het laatst van 1835 zeeroovers van Laut Poelo zich te Kendawangan wilden vestigen om daar een geregeld leven te leiden, bij welke gelegenheid de gezaghebber, alvorens eene beslissing te nemen, verzocht, dat de aanvoerders naar Nieuw-Brussel zouden worden opgezonden, terwijl op de achterblijvenden een waakzaam oog zou worden gehouden.

Vergeefs evenwel wachtte de gezaghebber op bericht, totdat eindelijk de Panembahan hem door een inwoner van Brussel weten liet, „dat de roovers reeds te Kendawangan waren aangekomen en, hem (Panembahan) voorbij gaande, zich rechtstreeks naar den Pangeran Tjakra hadden begeven; dat hij zich daardoor ten hoogste beleedigd achtte en sleehts de bevelen van den gezaghebber afwachtte om de roovers met geweld naar Brussel op te zenden" (missive dd. 2 September 1835 L^{t}. C).

De gezaghebber klaagde verder over gemis aan medewerking van den kant der Matansche vorsten (missives dd. 29 April 1836 No. 52 en 26 December 1836 No. 100): het ging zelfs zoover, dat de gezaghebber (missive dd. 29 April 1836 No. 51) rapporteerde, dat het hem „hoe langer hoe duidelijker" werd, „dat de

gewezen Panembahan van Mattam" hem „niet als civielen gezaghebber van het rijk Soekadana erkent en het rijk Mattam als onafhankelijk van Brussel beschouwt, ziende hij zich, bijaldien de Mattamsche vorsten die onverschilligheid jegens hem, die ook van de zijde van den Pangeran Tjakra genoegzaam is gebleken, blijven aan den dag leggen, genoodzaakt, ter voorkoming van verdere onaangenaamheden, zijne correspondentie met dezelven af te breken"!

Ook de Sultan bleef met zijne klachten niet achter. In December 1836 wendde hij zich tot het bestuur ter bekoming der door den gewezen Panembahan van Matan jaarlijks uit te keeren som van *f* 2000.— voor het jaar 1835. Sedert geruimen tijd van alle inkomsten, behalve zijn aandeel in de zeer onbeduidende haven- en ankeragegelden, verstoken, verkeerde de Sultan met zijne geheele familie in een „allerarmoedigsten staat", van welken de gezaghebber, „maar al te vaak getuige moest zijn". Zoo kon hij op het bericht van een te verwachten aanval van zeeroovers slechts vier bidars doen uitvaren ter bewaking der plaats (Missive gezaghebber dd. 31 December 1836 No. 103).

De Adsistent-resident erkende, dat de toestand van den Sultan „netelig" was (Missive dd. 18 Januari 1837 No. 16).

Dat bij zulk een toestand een aantal rijksgrooten en hunne volgelingen schoon spel hadden om de inheemsche bevolking uit te zuigen [1]), is begrijpelijk: armoede en gebrek zag men nooit in die mate onder eenig volk.

Eene der eerste werkzaamheden van den Commissaris de Linge was dan ook de regeling der zaken van de zuidelijke afdeeling. De resultaten daarvan zijn neergelegd in het contract dd. 24 April 1837, te Mariannas-oord gesloten met den Sultan van Soekadana, dat in substantie de scheiding uitsprak van het Matansche rijk van Soekadana, hetgeen voortaan alleen zoude bestaan uit de landschappen Simpang en het oude Soekadana (Brussel). Dit contract is van zooveel belang, dat wij hier zijnen inhoud laten volgen:

De Commissaris van het Nederlandsch Indische Gouvernement, J. B. de Linge, Z. H. den Sultan van Brussel, Abdul Djalil Sjah, te Mariannas-oord (Pontianak) ontmoet hebbende op de voorgenomen reis van Z. H. naar Batavia en Z. H. welmeld het voorstel gedaan hebbende om over de aangelegenheden der landen Matan, Simpang en Brussel (Soekadana), bij contract van den 5en Maart 1831 door het Nederlandsch Indische Gouvernement aan Z. H. den Sultan Abdul Djalil Sjah in leen afgestaan, in conferentie te treden, heeft de Sultan daarin met gretigheid toegestemd en hebben de onderhandelingen over de hangende punten, die landen betreffende, een dadelijken aanvang genomen; en Z. H. aan den Gouvernements Commissaris op nieuw ontvouwd hebbende alle de bezwaren en klachten, welke Z. H. heeft tegen den Panembahan, Anoem Koesoema Nagara, in wiens handen

---

1) Memorie van den Luitenaut-Kolonel, W. E. Kroesen, dd. 7 Januari 1858 in „Bijdragen tot de geschiedenis van Borneo's Westerafdeeling" van E. B. Kielstra, Ind. Gids, 12e Jaargang, II pag. 2199.

het bestuar over Matan stilzwijgend is gebleven, doordien zijn broeder, de Panembahan Tjakra Nagara, in 1834 geweigerd heeft naar Brussel (Soekadana) te komen, alwaar de Adsistent-resident van Pontianak hem had ontboden om hem op eene plechtige wijze zijne acte van aanstelling als Panembahan van Matan — tot welke waardigheid hij benoemd was bij Gouvernements resolutie van den 9en Maart 1834 No. 3 — uit te reiken en welke aanstelling dientengevolge provisioneel buiten effect is gesteld bij Gouvernements resolutie van den 12en Augustus 1835 No. 20 op het rapport van den Adsistent-resident van Pontianak dd. 16 Mei t. v. No. 14, welke klachten hoofdzakelijk daarin bestaan, dat de Panembahan van Matan, behalve de / 2000.— over 1835, en gelijke som, over 1836 uitgekeerd, volslagen weigert het aandeel, den Sultan toekomende in de inkomsten van Matan, uit te keeren en van dezelve rekenschap te doen, zoo als bepaald is bij het contract van 5 Maart 1831 en den Panembahan in last is gegeven te doen bij de instructie, hem door de Hooge Regeering uitgereikt, van denzelfden datum, verzoekt Z. H. welmeld den Gouvernements Commissaris, dat hierin moge worden voorzien.

En nademaal eene tienjarige ondervinding het bewijs heeft opgeleverd, dat de vorst van Matan en de bewoners van dat landschap met eenen, maar al te duidelijk aan den dag gelegden tegenzin onder de heerschappij van den Sultan van Brussel leven, waaruit de grootste onheilen geboren worden, welke het Nederlandsch Indische Gouvernement als deszelfs plicht als *Souverein* over de landen Matan, Simpang en Brussel (Soekadana) acht te moeten voorkomen, zoo wordt door den Commissaris voornoemd aan den Sultan het voorstel gedaan om het bestaande contract in te trekken en buiten effect te stellen en hetzelve te vervangen door eene overeenkomst, welke aan Z. H. den Sultan een vreedzaam en onbekrompen bestaan zal verzekeren, in het genot der hooge waardigheid, door het Gouvernement aan Z. H. geschonken voor zijne trouwe en goede diensten, en afgescheiden van alle de zorgen en bekommeringen, welke een onmiddelijk bestuur over onwilligen en kwalijkgezinden na zich slepen en niet meer overeenkomen met den hoogen ouderdom van zijne Hoogheid.

Waarin Z. H. toegestemd hebbende, de in den hoofde dezer vermelde partijen, eerstgenoemde onder nadere goedkeuring van zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië en de partij ten andere definitief, met intrekking van het op den 5en Maart 1831 gemaakt contract hebben gesloten het navolgende:

Contract tusschen het Gouvernement van Nederlandsch-Indië, gerepresenteerd door deszelfs Commissaris voor Borneo's Westkust, J. B. de Linge, en Z. H. den Sultan van Brussel, Abdoel Djalîl Sjah.

Artikel 1.

De Sultan erkent het Nederlandsche Gouvernemet als wettig en eenig opperheer der landen Matan, Simpang en Brussel (Soekadana) en verklaard, dat er

een onverbreekbare verplichting op hem rust voor de door hem van het Gouvernement genoten weldaden en voornamelijk voor zijne verheffing tot de hooge waardigheid van Sultan.

Artikel 2.

Het landschap Matan zal voortaan niet meer behooren tot het vereenigd rijk der landen Matan, Simpang en Brussel (Soekadana), bekend onder den naam van het rijk „Nieuw-Brussel", zullende dat rijk van nu en in den vervolge samengesteld zijn uit de landschappen Simpang en het oude Soekadana, thans Brussel genaamd, en onderhoorig blijven aan de residentie Pontianak, behoudende het Gouvernement zich voor om de juiste grenzen tusschen deze landen nader te bepalen.

Artikel 3.

De inlandsche vorsten, welke het Gouvernement in het Matansche zal erkennen, zullen echter telken reize, dat zijlieden of één hunner op het grondgebied van het rijk Nieuw Brussel zullen komen, hunne eerbewijzingen afleggen bij Z. H. den Sultan, belovende Z. H. welmeld aan de Matansche vorsten of grooten bij die gelegenheid goed onthaal en vriendschap te bewijzen.

Artikel 4.

De haven van Brussel (Soekadana) zal opengesteld worden op denzelven voet, als de havens van Pontianak en Sambas bij de resolutie van den 18^{en} Februari 1833, Stbl. n°. 8, Art. 9 gesteld zijn, enz.

Artikel 5.

Alle belastingen . . . , geene uitgezonderd, zullen worden geïnd van wege het Gouvernement door den ambtenaar, te Brussel geplaatst, of door inlandsche hoofden, door hem tot het innen van belastingen behoorlijk per geschrifte gekwalificeerd. (Medewerking van den Sultan tot het geregeld binnenkomen der belastingen).

Artikel 6.

Van de bruto opbrengst van alle inkomsten, zoomede van alle kosten van inning en van de justicieele, civiele en militaire uitgaven in het algemeen, tot het Gouvernements etablissement te Brussel behoorende, zooals het Gouvernement in het belang dier bezitting zal geraden oordeelen vast te stellen, zal de Civiele gezaghebber aldaar zoodanige rekeningen, boeken en staten formeeren, als

hem door den Adsistent-resident van Pontianak zullen voorgeschreven worden, zullende het saldo der algemeene rekening van Nieuw Brussel, na verificatie en examinatie door gemelden Adsistent-resident, door dien ambtenaar worden gearresteerd, waarmede de Sultan genoegen zal moeten nemen.

Artikel 7.

Het batig saldo dier rekening zal door het Gouvernement en den Sultan in gelijke deelen worden genoten en het aandeel, Z. H. aankomende, door den Civielen gezaghebber worden uitbetaald, onverschillig tot welke hoogte dat aandeel mocht stijgen.

Artikel 8.

Ten einde aan Z. H. het onbezorgde bestaan te verzekeren, 't welk eene der voornaamste bedoelingen dezer overeenkomst uitmaakt, wordt aan Z. H. welmeld, ingeval zijn aandeel in het saldo der algemeene rekening ontoereikende mocht zijn, een minimum verzekerd van ƒ 7000.— 's jaars, voor ƒ 5040.— te betalen in zout, welk zout de Vorst niet beneden Gouvernements prijs mag verkoopen ; zullende Z. H. alle pogingen in het werk moeten stellen om het hem geleverde zout in de bovenlanden te debiteeren in verruiling tegen produeten, ten einde daardoor den binnenlandschen handel met Brussel te trachten aan te knoopen.

Artikel 9.

Tengevolge der voordeelige stipulatie in artikel 8 vervat, mag de Sultan zelf geen belastingen hoegenaamd heffen of doen heffen.

Art. 10, 11, 12 en 13.

Niet van belang.

Artikel 14.

De Sultan heeft geene reehtsbevoegdheid, hoegenaamd; zelfs in zaken van kleine politie zal hij steeds de autoriteit en uitspraak van den Civielen gezaghebber moeten inroepen.

Artikel 15 en 16.

Niet van belang.

Artikel 17.

Z. H. verbindt zich en de zijnen al verder het Gouvernement met alle de macht in zijn bereik te zullen volgen in alle oorlogen en expedities, alwaar zijne hulp en medewerking zal ingeroepen worden, en alle de bevelen, welke hem en de zijnen door 's Gouvernements bevelhebbers der land- of zeemacht zullen gegeven worden, met moed en trouw te zullen opvolgen, zooals een braaf leenman behoort te doen en zonder daarvoor iets in rekening te mogen brengen.

Artikel 18 en 19.

Niet van belang

Artikel 20.

Van en met den 1en Juli 1839 zal de Sultan f 2000.— 's jaars afbetalen van zijne schuld aan het Gouvernement, te verrekenen met de hem volgens artikel 8 uit te keeren gelden.

Artikel 21.

Behoudens nadere goedkeuring van het Gouvernement op het contract, za de stipulatie in artikel 8 ingaan van en met 1 Mei 1837.

Artikel 22.

Niet van belang.

Artikel 23.

Na ommekomst van 5 jaren, alzoo op 1 Mei 1842, zal het contract worden herzien om daarin al zulke veranderingen te brengen, welke de ondervinding als raadzaam en nuttig zal hebben aangewezen.

Aldus gesloten, enz. [1]).

Nog zij medegedeeld, dat de militaire bezetting van Matan, als geheel strijdig met den geest van het toenmalig opperbestuur, niet in aanmerking kon komen.

Verder werd, mede te Mariannas-oord, met de beide vorsten van Matan, onder dd. 26 Mei 1837 een contract gesloten, waarvan een der voornaamste bepalingen was, dat de gewezen Panembahan, Anom Kesoema Negara, wederom als zoodanig bevestigd werd, zooals wij gezien hebben, geheel onafhankelijk van den Sultan van Soekadana.

---

1) Wij zien, dat de macht van den Sultan belangrijk ingekrompen werd, — niet de uitgebreidheid van zijn rijk, — niet het minst door de artikelen 9 en 14, die den vorst alle bevoegdheid in zake belastingheffing en rechtspraak (de voornaamste kracht van inlandsch zelfbestuur) ontnamen.

De inhoud van dit contract is de volgende:

De Commissaris van het Nederlandsch-Indische Gouvernement, J. B. de Linge, handelende voor en van wege Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal en onder Hoogstdeszelfs nadere goedkeuring, willende aan de vorsten van Matan een nieuw blijk geven van 't belang, 't welk het Gouvernement in de rust en in het welvaren van Matan stelt, heeft met den Panembahan, Anoem Kasoema Nagara, en met den Pangeran, Tjakra Nagara, de volgende overeenkomst gesloten.

Artikel 1.

Het landschap Matan zal voortaan afgescheiden blijven van het rijk Nieuw-Brussel en onder het onmiddelijke oppergezag van het Nederlandsche Gouvernement beheerd worden.

Artikel 2.

De Pangeran Tjakra Nagara, die reeds vroeger verzocht heeft, dat het beheer van Matan aan zijnen broeder, den Panembahan Anoem Kasoema Nagara, mocht opgedragen worden, onder genot voor hem personeel van een gering pensioen, bij deze dat verzoek vernieuwd hebbende, draagt de Commissaris van het Gouvernement uit kracht der opperheerschappij en van den eigendom, welke hetzelve heeft over het landschap Matan en bij deze op nieuw plechtig erkend worden door den Panembahan en Pangeran voornoemd, het beheer van dat landschap op aan den Panembahan, Anoem Kasoema Nagara, onder het gezag van den civielen gezaghebber te Nieuw-Brussel of van den Adsistent-resident van Pontianak, wanneer deze laatste geraden mocht oordeelen rechtstreeksche bevelen aan den Panembahan te geven.

Artikel 3.

De Panembahan zal in de uitoefening van het hem opgedragen beheer en der macht, aan hetzelve bij deze verbonden, steeds handelen in naam van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië.

Artikel 4.

De Panembahan zal den civielen gezaghebber, door het Gouvernement te Nieuw-Brussel geplaatst, dan wel de civiele autoriteit, nader in het Matansche te plaatsen, eerbiedigen en aan hem van alle zijne verrichtingen verslag doen.

Artikel 5.

De Panembahan en de overige vorsten en grooten van Matan zijn verplicht,

zoo dikmaals zijleiden op het grondgebied van Nieuw Brussel komen, hunne eerbewijzingen af te legen bij Z. H. den Sultan.

ARTIKEL 6.

De opbrengst van Matan aan vogelnestjes en alle overige inkomsten, geene uitgezonderd, daaronder ook de volgens landsgebruik van de Dajaks te heffen jaarlijksche schatting, zullen tusschen het Gouvernement en den Panembahan in gelijke deelen worden genoten; nemende de Panembahan echter aan om, zoolang het Gouvernement niet geraden zal kunnen oordeelen het landschap Matan onder zijn onmiddelijk beheer te nemen, als minimum eene som van *f* 5000.— 's jaars in 's Landskas te Nieuw Brussel of te Pontianak te storten, in halfjaarlijksche betalingen, in te gaan met 1° Juli 1837.

De belasting, van de Dajaksche bevolking te heffen, zal in geen geval hooger mogen stijgen dan *f* 5.— zilver per huisgezin en zulks in vervanging van alle tot dus verre geheven belastingen op die bevolking, van de van haar gevergde diensten en op dezelve uitgeoefende monopolien in de artikelen, tot haar levensonderhoud, kleeding en gebruik dienende.

Zoo de belasting kan vervangen worden door nader te regelen arbeid aan 's Gouvernements gronden, zal het minimum hiervoren van *f* 5000.— in evenredigheid van *f* 2,50 per ieder huisgezin, 't welk arbeid verricht, verminderen.

ARTIKEL 7.

Van alle de inkomsten, onder welke benaming dezelve ten gevolge van 's Gouvernements autorisatie of bevelen zijn geïnd, zal de Panembahan eene duidelijke en ter goeder trouw opgemaakte en gecertificeerde rekening met 1° Januari en 1° Juli van elk jaar aan den Civielen gezaghebber van het Gouvernement te Nieuw Brussel indienen, onder bijvoeging van al zulke ophelderingen, als ter zake nuttig kunnen zijn; en, wanneer de inkomsten boven de *f* 10,000, waarvan de helft bij Art. 6 als minimum bepaald is, gestegen is, zal hij 's Gouvernements aandeel telken reize daarbij voegen.

ARTIKEL 8.

Ten einde de oneenigheden en moeielijkheden te vermijden, welke uit het gemis van welbepaalde grenzen al te dikwijls ontstaan, zullen de grenzen tusschen het rijk Nieuw Brussel en het landschap Matan ten spoedigste bepaald worden, waartoe de Panembahan of iemand zijnentwege met de gedelegeerden van den Sultan van Nieuw Brussel en den gezaghebber van het Gouvernement zich zullen vereenigen ter plaatse, door dezen laatste aan te zeggen.

Artikel 9.

In deze bepaling zal, zooveel mogelijk, de loop van rivieren, waterleidingen of bergen gevolgd worden en executie gegeven worden aan het slot van artikel 5 der vorige instructie van den Panembahan, gearresteerd bij resolutie van den Gouverneur-Generaal in dato 5 Maart 1831, No. 8, om 200 à 300 Dajaksche huisgezinnen uit het grondgebied van Matan bij het rijk Nieuw Brussel te hebben.

Artikel 10.

De Panembahan zal met de meeste oprechtheid den Civielen gezaghebber behulpzaam zijn in het formeeren van het statistiek [*sic*] van het landschap Matan, als zijnde erkend de eenige, zekere basis te zijn van alle billijke en gelijkdragende lasten, waardoor de rust en de tevredenheid van het volk verzekerd en het welzijn van het land bevorderd worden.

Artikel 11.

De Panembahan neemt aan en verbindt zich aan zijnen broeder, Pangeran Tjakra Nagara, gedurende zijn leven een jaarlijksch pensioen uit te betalen van *f* 1800.—, reversibel voor de helft op de wettelijke erfgenamen van den Pangeran in den eersten graad; zullende de Panembahan zijnen broeder behulpzaan zijn in het verschaffen van eenig inkomen aan zijne kinderen uit door hen te ontvangen gronden voor den landbouw.

Artikel 12.

Mits het pensioen en de gunstige bepalingen voor zijne kinderen, in het laatste voorgaand artikel gestipuleerd, staat de Pangeran Tjakra Nagara af alle de tot dus verre door hem genotene inkomsten uit de vogelnestjes en uit de belastingen en monopoliën, zonder eenige uitzondering, om dezelve door den Panembahan geind en verantwoord te worden, als in Art. 6 en 7 is overeengekomen voor de overige inkomsten van het Matansche; en belovende hij, Pangeran, zich nimmer met eenig beheer in te laten of eenig gezag uit te oefenen, noch te gedoogen, dat zulks door de zijnen geschiede.

Artikel 13.

De Panembahan zal, in overleg met den civielen gezaghebber, de meest geschikte gronden uitkiezen tot de teelt van producten, geschikt voor de Europeesche markt en belooft zijne uiterste pogingen in het werk te stellen om de

voordeelen der eultures door de bevolking te doen begrijpen en dezelve daartoe aan te moedigen, des noods bevelen te zullen uitvaardigen om 's Lands koffij- en pepertuinen of andere gronden ter behoorlijken tijd te doen bebouwen, beplanten, schoon houden en de oogsten in te zamelen.

Nadere instrueties, aan den gezaghebber te geven, zullen de grondslagen aanwijzen, aehtereenvolgens welke de eultures zullen ingevoerd en de belooningen aan de bevolking geregeld worden. Voor de koffij wordt eehter de belooning van nu af gesteld op *f* 6.-- voor de eerste en *f* 5.— voor de tweede soort en voor de peper op *f* 4.—, alles kopergeld, per pikol van 100 kati's, wel gedroogd en gezuiverd product, afgeleverd in 's lands pakhuis.

Artikel 14.

Aan den Panembahan zal ter verdeeling onder hem en de hoofden, welke door hem als opzieners en mandoers over de gronden en het product en over het werkvolk zullen aangesteld worden, eene belooning van één en een kwart gulden, koper munt, voor iederen pikol koffij en 75 eents voor iederen pikol peper van 100 kati's, welke behoorlijk gedroogd en gezuiverd in 's Gouvernements pakhuizen zal geleverd worden, worden uitgekeerd; zullende deze verdeeling in der minne door den Adsistent-resident van Pontianak of den Civielen gezaghebber met den Panembahan geregeld worden na den voornaamsten pluk; voor de overige eultures zullen, bij derzelver invoering, pikolgelden bepaald worden [1]).

Artikel 15.

Handelt over het waken tegen zeeroof.

Artikel 16.

Idem tegen knevelarijen en afpersingen.

Artikel 17.

Onder afpersingen is ook begrepen de handel met de Dajakkers, bekend

---

1) Inderdaad fraaie regelingen . . . . . op papier! Ofschoon wij niet meer in de gelegenheid waren het archief ten dezen te raadplegen, durven wij in verband met de huidige toestanden, trots de missive van den gezaghebber van Nieuw Brussel dd. 28 Augustus 1837 Lt. E., geschreven kort na 's Panembahans bevestiging en waarin getuigd wordt, dat „alle reden bestaat om met den ijver van den Panembahan tot het invoeren der koffij- en pepereultuur tevreden te zijn"—, het in „'s Lands pakhuizen" ingeleverde, „wel gedroogde en gezuiverde product", zoowel koffij, als peper, te schatten op: nihil.

Het komt ons voor, dat men, zeker uit onbekendheid, te weinig rekening heeft gehouden met den toestand en Borneo op één lijn gesteld heeft met Java.

onder den naam van dagang serahan, en alle andere monopoliën, welke bij deze ten strengste verboden worden; zijnde de handel met de bewoners der bovenlanden voor iedereen geopend, mits zich onderwerpende aan de bestaande of nader in te voeren, algemeene of bijzondere verorderingen.

Artikel 18.

Het beheer der Dajaksche kampongs zal door den Civielen gezaghebber, in overleg met den Panembahan en onder nadere goedkeuring van den Adsistent-resident van Pontianak, aan die hoofden, welke door hunne, tot welzijn van het land aangewende pogingen, daarop eene billijke aanspraak hebben, opgedragen worden.

Artikel 19.

Er zal voor het landschap Matan een reglement van justitie en politie worden opgemaakt, waarnaar de Panembahan zich ten stiptste zal hebben te gedragen.

Artikel 20.

De Panembahan zal zorgen:

1°. dat, zoowel de invoer van slaven, als de uitvoer van Dajakkers, welke volgens de vroegere wetten van het land tot slaven gemaakt en verkoeht konden worden, ten strengste worde tegengegaan;

2°. dat geene rangen of titels worden toegekend of aangenomen zonder toestemming van het Gouvernement;

3°. dat alleen de gangbaar verklaarde Gouvernements muntspeciën in het gebied van hem, Panembahan, gangbaar zijn;

4°. dat er te Matan geen ander zout worde ingevoerd, dan hetwelk voor rekening van het Gouvernement aldaar zal worden aangebracht of van een geleide billet, door eene Nederlandsche autoriteit afgegeven, zal voorzien zijn en door particulieren uit een van 's Lands verkoop-pakhuizen ter Westkust Borneo zal verkregen zijn; zijnde de Panembahan verplicht om dit zilt, voor rekening van bijzondere personen op eene andere wijze ingevoerd wordende, aan te houden en daarvan aan den Civielen gezaghebber kennis te geven;

5°. dat geen opium anders dan voor rekening van de pachters worde ingevoerd;

6°. dat geene vaartuigen, andere dan te dezer kust te huis behoorende en komende van plaatsen, op dezelve gelegen, in eene der havens, rivieren, kreken of uitwateringen van het landschap Matan worden toegelaten; zullende de vaartuigen, in overtreding der resolutie van 18 Februari 1833, waaruit deze stipulatie voortvloeit, handelende, door den Panembahan in beslag genomen en onder ver-

zekerde bewaring naar Nieuw Brussel aan den civielen gezaghebber aldaar worden opgezonden, wanneer hij niet zelve te Kajoeng aanwezig is:

7°. dat geene Europeesche lijnwaden, anders dan vergezeld van een geleidebillet of ladingslijst, afgegeven door een daartoe bevoegd Nederlandsch ambtenaar ter Westkust Borneo, in het Matansche ingevoerd worden; zullende de ter sluik of in overtreding dezer bepaling ingevoerde lijnwaden aangehaald en aan den civielen gezaghebber opgezonden worden.

Artikel 21.

Van alle verbeurdverklaringen en boeten ten gevolge der aanhalingen, door of van wege den Panembahan gedaan, zal aan hem een derde worden uitgekeerd, zullende hij uit dat 1/3 gedeelte, onder minnelijke schikkingen, door den civielen gezaghebber te maken, een billijk loon afstaan aan de aanbrengers of aanhalers, 't welk hun door den civielen gezaghebber zal worden uitgekeerd.

Artikel 22.

Aan den Panembahan wordt ten sterkste aanbevolen om te zorgen, dat geene gestrande menschen als slaven worden behandeld, als zijnde het zoogenaamde recht van de inwoners van Matan, bekend onder den naam van tawanan karang voor altijd afgeschaft.

Artikel 23.

Alle Javanen, door zeeroovers te Matan als slaven ingevoerd, zijn vrij; zullende al degenen, die nog eenige dezer menschen mochten aanhouden, gestraft worden met eene boete van vijftig gulden voor ieder als slaaf ingevoerden Javaan.

Artikel 24.

De Panembahan zal te Kajoeng in de nabijheid zijner woning eene verblijfplaats voor den civielen gezaghebber, voorzien van de meest benoodigde vertrekken om aldaar tijdelijk te kunnen logeeren en zijne werkzaamheden te verrichten, kosteloos voor het Gouvernement doen in gereedheid brengen en voor dezelve eenen vlaggestok plaatsen, ten einde, gedurende het verblijf van den civielen gezaghebber te Kajoeng, de Nederlandsche vlag kan geheschen worden, 't geen ook plaats zal moeten hebben, zelfs in de afwezigheid van den gezaghebber, op de verjaardagen, van den Koning, de Koningin, den Kroonprins en op den 26en Mei, ter gedachtenis, dat op dien dag het Nederlandsche Gouvernement door deze overeenkomst de regeeringloosheid in het Matansche heeft doen ophouden, de afstammelingen der oude Matansche vorstelijke familie weêr in deszelfs gunst en bescherming heeft toegelaten en het verlangen van den Panembahan om het

landschap Matan op zich zelve onder de rechtstreeksche bevelen van het Nederlandsch Gouvernement te beheeren heeft ingewilligd.

Ook zal eens in het jaar door den civielen gezaghebber dit contract aan den Panembahan, in tegenwoordigheid van alle de leden zijner familie, voorgelezen worden, ten einde allen met hetzelve bekend blijven en daardoor eene stipte navolging verzekerd worde.

Aldus gesloten", enz. [1]).

Van het optreden van Panembahan Anom Kesoema Negara werd bij publicatie van den 7en Juli 1837 den volke kond gedaan; en het schijnt, dat de Panembahan als zoodanig voldeed, getuige de, reeds kort na zijne bevestiging, door den gezaghebber afgelegde verklaring, dat hij „alle reden heeft om met den ijver van den Panembahan tot het invoeren der koffij- en pepercultuur tevreden te zijn".

Werd alzoo de „ondoordachte en onbillijke handeling" [2]) van de stichting van het zoogenaamde rijk van Nieuw-Brussel voor een deel te niet gedaan, zij was dit nog niet geheel. Immers het landschap Simpang, dat volgens de verhouding, in 1823 in het leven geroepen, eerst onbillijkerwijze gevoegd werd onder Matan en als zoodanig daarvan een deel heeft uitgemaakt, werd thans weder gevoegd onder Sockadana.

Doch, gelijk Sockadana zijn gezag niet in het Matansche heeft kunnen handhaven, was dat nu evenmin het geval met Simpang.

Het gevolg hiervan was dan ook, dat nog vóór het overlijden van Sultan Abd'oel Djalil Sjah het landschap Simpang weder zelfstandig werd.

Dit geschiedde bij het met dat rijk onder dd. 15 Juli 1845 gesloten contract [3]), dat het volgende inhoudt:

ARTIKEL 1.

Dewijl bij Art. 1 van het contract, door het Gouvernement met den Panembahan van Simpang aangegaan op den 14en Junij 1823, het gansche land van

---

1) Wij denken niet, dat er op den duur veel is terecht gekomen van het voorgeschreven vlaggenhijschen en van de voorlezingen; de menschen hebben er geen begrip van.

Overigens hebben wij het contract in extenso overgenomen om duidelijk in het licht te stellen, hoe men in die dagen zelfs kleinigheden tot in de minste details met de noodige omslachtigheid heeft geregeld in een contract, waar o. b. i. slechts hoofdzaken vermeld dienen te worden; verder om aan te toonen, dat het geheel minder den indruk maakt van een contract in den zin van „overeenkomst", maar veeleer dien van een wet, door den overwinnaar gesteld voor een veroverd wingewest. De omstandigheden zijn ten dezen sinds het herstel van het Nederlandsche gezag op Borneo enorm ten voordeele van het Gouvernement, veranderd.

2) Ind. Gids als voren, pag. 2199.

3) Dit contract, hetgeen beduidend korter is dan de in 1837 met Soekadana en Matan gesloten overeenkomsten, werd den 30sten September 1845 door de Regering bekrachtigd.

Simpang aan het Gouvernement is afgestaan in vollen eigendom, zoo wordt alhier voor nu en de toekomst aangetcekend, dat het Gouvernement van Nederlandsch Indië de onverdeelde eigenaar is van het geheele land met al deszelfs onderhoorigheden.

Artikel 2.

De Panembahan Kesoema Ningrat wordt bij deze als wettig hoofd van het landschap Simpang erkend, zullende hij het bestuur voeren uit naam van het Gouvernement.

Artikel 3.

Mits deze wordt bepaald. dat de 165 Dajaksche huisgezinnen van Kwalan, Semandang, Kembera, Bajĕ, Gerai, Mantoek, Sepotong, Kĕpari en Bĕngaras [1]), welke thans onder Matan ressorteeren, van nu af aan wederom behooren onder het bestuur van Simpang.

Artikel 4.

Bepaalt de grenzen van het landschap Simpang. overenkomende met de tegenwoordig nog bestaande.

Artikel 5.

Nu en altoos zal de Panembahan van Simpang opvolgen de bevelen van den Civielen gezaghebber, dan wel van den Adsistent-resident van Pontianak, en zal steeds in overeenstemming handelen met 's Lands ambtenaren.

Artikel 6.

De Panembahan van Simpang neemt aan te zorgen:

dat in het geheele gebied van dat land geen ander zout worde ingevoerd, dan het Gouvernements zout van Java:

dat de pachten van het Gouvernement niet worden benadeeld, maar dien aangaande worde gehandeld ingevolge de bevelen van den Civielen gezaghebber of van den Adsistent-resident van Pontianak.

---

1) De drie laatstgenoemde zijn bij Art. 3 der overeenkomst van 1861 met Matan weder aan dit rijk toegevoegd.

Artikel 7.

Waken tegen zeeroof.

Artikel 8.

Waken tegen belemmering van handel.

Artikel 9.

Het leggen van versterkingen of bezettingen zal alleen door het Gouvernement geschieden.— De Panembahan zal daarin hulp moeten verleenen.

Artikel 10.

Het Gouvernement behoudt zich uitsluitend het recht voor van om de personen, onder deszelfs wet behoorende, belastingen te heffen.

Artikel 11.

Alle Chineezen, Maleiers, Boegineezen en andere Indische vreemdelingen behooren onder de wet van het Gouvernement.

Artikel 12.

Chineezen, Maleiers of Boegineezen zullen zich voortaan niet binnen Simpang mogen nederzetten zonder schriftelijk verlof van den Adsistent-resident van Pontianak dan wel van den civielen gezaghebber. Bij oproeping zullen zoodanige personen moeten worden uitgeleverd.

Chineezen zonder pas mogen noch wonen, noch reizen binnen Simpang.

Artikel 13.

Geene Europeesche vreemdelingen, dus geen Nederlanders zijnde, buiten en behalve de reeds hierboven genoemde personen, zullen zich binnen Simpang mogen vestigen zonder schriftelijk verlof van het Gouvernement of van den Adsistent-resident van Pontianak.

Personen in nood moeten altoos geholpen worden zonder eenig strandrecht te heffen.

Artikel 14.

De Panembahan zal nu en altoos de bevolking aansporen tot nuttige cul-

tures en de Dajaks in de gelegenheid stellen hun levensonderhoud te bekomen, opdat de welvaart van Simpang vermeerdere.

ARTIKEL 15.

De regeering van Simpang zal zorgen, dat geen slavenhandel gedreven worde en dat het koppensnellen der Dajaks worde tegengegaan, opdat de bevolking toeneme.

ARTIKEL 16.

Zonder toestemming van het Gouvernement zullen er binnen Simpang geene titels mogen verleend worden aan personen, die daarvoor in aanmerking komen.

ARTIKEL 17.

Door dit contract komen al de vroeger geslotene te vervallen en bijzonder dat, aangegaan op den 14en Juni 1823.

Op dit contract zal het welbehagen van het Nederlandsch Indisch Gouvernement worden verzocht, enz.

Doch werd al, door Matan en Simpang weder op zich zelf te doen staan, met den onnatuurlijken toestand in de zuidelijke afdeeling gebroken, de gevolgen der plaats gehad hebbende regeeringloosheid hielden echter niet op.

Het kwaad had gedurende zoovele jaren te goed wortel geschoten; de rijksgrooten en hunne volgelingen gingen voort met zich over het volk rechten aan te matigen, welke zijne welvaart ondermijnden en het den lust benamen om zich op landbouw of handel toe te leggen.

Wel overleed in 1849 Sultan Abd'oel Djalil Sjah, „de beruchte Sultan van Nieuw-Brussel", — hij, die niets anders gedaan heeft dan ruime voorschotten en inkomsten van het Gouvernement genieten en bij zijn overlijden dan ook eene schuld van meer dan *f* 50.000 den Lande naliet [1]), trots waarvan hij Soekadana noch in handel, noch in welvaart heeft kunnen doen toenemen om het tot zijn vroegeren rang op te heffen; hij, die de verwachting, door de Indische Regeering eenmaal van hem gekoesterd, geheel den bodem heeft ingeslagen, — doch ook zijn zoon, Tongkoe Besar Anom, die hem opvolgde, niet meer met den weidschen titel van Sultan, maar met den geringeren van Panembahan, was bij lange na niet in staat het rijkje, dat men voor de afstammelingen van den Siakschen vorst geschapen heeft, ook maar eenigzins op te beuren.

En wat werd nu het lot van dat rijkje?

Het is hier de plaats om het oordeel van den Luitenant Kolonel, W. E. Kroesen, in zijne memorie dd. 7 Januari 1858, woordelijk na te schrijven [2]):

1) Zie noot 4 op pag. 17 hiervoren.

2) Ind. Gids als voren, pag. 2200.

„Omgeven door het volk, waaraan men zijne eigene vorsten zoo goed als „benomen had, dat door die daad was overgeleverd aan regeeringloosheid, kneve„larij, armoede en gebrek, wordt Soekadana door het volk veracht. Niet dan „schoorvoetend brengen de handelaren en inboorlingen daar hunne waren te markt; „omdat handel en vertier daardoor kwijnende blijven, neemt de bevolking niet toe.

„Deze stemming wordt door de vorsten van Matan en Simpang steeds le„vendig gehouden en geen hunner, te Soekadana bij den posthouder komende, „zal in de kampong verblijf houden; zij blijven in hunne vaartuigen [1]).

„De Panembahan van Soekadana, Tongkoe Besar Anom, is de man niet om „dit groote struikelblok voor de opbeuring van zijn rijkje uit den weg te ruimen: „integendeel, zijn domme trots, die hem zelfs heeft doen vragen om den Sultans„titel, welke de vroegere gebeurtenissen weder in het geheugen zouden hebben „teruggeroepen, leidt er toe om de kloof al dieper en dieper te doen worden. „En zoo zeker is hij zelf van het onmogelijke om zijn rijkje anders dan door „kunstmiddelen in wezen te doen blijven, dat hij niet ophoudt met te verzoeken „toch geen gevolg te geven aan het voornemen om te Kajoeng een Europeesch „gezag te vestigen, waardoor de handelaren en hunne vaartuigen ontheven zullen „worden van de verplichting om naar Soekadana op te komen. Het eenige, wat „ik heb kunnen doen, is, gelijk gezegd, het voorstel om den zoutverkoop vooreerst „alleen te Soekadana te doen plaats hebben: daardoor zal nog eenigermate het „volksverloop kunnen worden tegengegaan.

„Het middel is zeker kunstmatig, maar ook kunstmatig werd het rijkje „Soekadana in het leven geroepen: en kunstmatig zal het dan ook vooreerst op„gehouden moeten worden".

Dit was waar in 1858 en . . . . is het grootendeels, behoudens eenige veranderingen, die de tijd heeft medegebracht, nog.

Doch wij zouden den tijd vooruitloopen; terugkeerende tot het overlijden van Sultan Abd'oel Djalil Sjah, dienen wij eerst nog melding te maken van het contract, dat slechts een maand later, nadat Simpang zijne onafhankelijkheid herkreeg, den 14en Augustus 1895 gesloten werd met Matan, na het overlijden van den Panembahan Anom Kĕsoema Nĕgara. Het contract is, behoudens de navolgende verschillen, geheel conform aan het een maand te voren met Simpang gesloten.

ARTIKEL 1.

Dewijl bij het contract van het Gouvernement met het rijk Matan, aangegaan op den 14en Juni 1823, het gansche rijk van Matan, benevens de daaronder ressorteerende eilanden van Karimata, aan het Gouvernement zijn afgestaan en dewijl nader, in den jare 1828, daarenboven het rijk van Matan door 's Gouver-

1) In dit opzicht is thans de verhouding met Matan zeer verbeterd. Met Simpang is (niet het minst door de quaestie van het bezit van het Palongan-gebergte) de verhouding nu, zooals die geschetst is.

nements wapenen is overwonnen, zoo wordt alhier aangeteekend, dat het gansche rijk van Matan met al deszelfs onderhoorigheden in vollen eigendom behoort aan het Gouvernement van Nederlandsch-Indië.

ARTIKEL 2.

Daar de Panembahan van Matan, Anom Kĕsoema Nĕgara, overleden is, heeft het Gouvernement bevolen (!), dat als Panembahan zal benoemd worden de Pangeran Mohammad Sabran, doch dat, zoolang hij afwezig zal zijn, het bestuur over het Gouvernements land (!) Matan zal opgedragen worden aan eenen Raad, bestaande uit vijf (niet der vermelding noodige) mantri's met Pangeran Mangkoerat aan het hoofd, wordende mitsdien dit waarnemend bestuur als wettig erkend tot de terugkeer van den Pangeran Mohammad Sabran [1]).

ARTIKEL 3.

Betreft den afstand door Matan aan Simpang van de hooger bedoelde 165 Dajaksche huisgezinnen, conform aan het overeenstemmende art. 3 van het Simpangsche contract, behoudens de bijvoeging, dat de „regeering van Matan dus van die Dajaks geen opbrengsten zal mogen heffen".

ARTIKEL 4.

Zoo lang nog de Pangeran Tjakra Nĕgara zal in leven zijn, zal door hem voor het bestuur, dat hij volgens het Gouvernements besluit van 10 December 1839 n°. 3 over Kendawangan heeft [2]), opgebracht worden de som van *f* 500 koper. Deze som zal strekken als een helft van de afbetaling der achterstallige schuld van Matan tot aan de aanzuivering van dien. Bij overlijden van den Pangeran Tjakra Nĕgara zal het bestuur over Kendawangan gebracht worden onder de regeering van Matan en de opbrengsten van daar worden geind en beheerd door de regeering van Matan.

ARTIKEL 5.

Bij deze wordt bepaald, dat de grenzen van het land Matan zullen zijn:

1) De ter nauwernood 14 jarige Pangeran Mohammad Sabran bevond zich, toen de troon openviel, met zijnen jongeren stiefbroeder (van eenzelfden vader, doch andere moeder), Achmad Hazran, ter bedevaart te Mĕkah.— In verband met de stipulatie in Art. 2 werd Pangeran Mangkoerat voortaan Firdana mantri (eerste rijksminister) genoemd. Na zijn overlijden werd de bovenbedoelde stiefbroeder van den Panembahan bij gouv. besluit dd. 25 April 1859 No. 37 aangesteld tot rijksgroote, onder den titel van Pangeran Moeda Hadji Achmad Hazran.

2) Op den 19en Januari 1852 werd Pangeran Tjakra Nĕgara in dat bestuur opgevolgd door zijn zoon, Pangeran Adi, onder het opperbeheer van den Panembahan van Matan.

met Kottawaringin:

in de binnenlanden de berg Batoe Hadjie en meer zeewaarts de berg Penampoengan. Op deze wijs zullen de Dajaks van Soematjawat, en Rokok onder Matan, en die van Tanjong Peringin en Rokok Panariekan onder Kottawaringin behooren;

met Laway:

de Dajaks van Bagintji zullen de laatste Dajaks zijn op de zijde van Matan, wordende deze grens nog als voorloopig beschouwd:

met Simpang:

de rivier Laur tot aan de monding van het riviertje Lekahan in dezelve en van daar dat riviertje opwaarts tot aan deszelfs oorsprong en van daar eene rechte lijn tot aan de bron der rivier Sidoek op het Palongan gebergte;

met Soekadana:

de rivier Sidoek van haren oorsprong tot aan hare monding in zee.

Volgt opgave van eenige eilanden, welke onder Matan ressorteeren.

ARTIKEL 7.

De regeering van het Gouvernements land Matan zal aan het Gouvernement opbrengen eene jaarlijksche schatting van drie duizend gulden koperen munt.

Van die schatting zal een derde strekken, dat is een duizend gulden koper, tot afbetaling der achterstallige schatting ten bedrage van *f* 22550,68 koper (daaronder de schuld van den Pangeran Tjakra Nĕgara), welke schuld thans plechtig wordt erkend.

De overeenkomst werd 30^{en} September 1845 door de Regeering bekrachtigd.

Na den terugkeer van Pangeran Mohammad Sabran werd hij bij gouv. besluit dd. 11 Maart 1847 n°. 3 definitief aangesteld tot Panembahan van Matan, doch gedurende zijne minderjarigheid slechts vergund te regeeren gezamelijk met den bij art. 2 van het contract ingestelden Raad van mantri's.

Wat Soekadana aangaat, na het overlijden van Sultan Abd'oel Djalil Sjah werd met diens oudsten wettigen zoon, die, zooals gezegd, hem onder den titel van Panembahan Tongkoe Bĕsar Anom opvolgde, dd. 16 Januari 1850 te Pontianak het volgende contract [1]) gesloten:

ARTIKEL 1.

Aangezien reeds in het jaar 1772 het landschap Soekadana door den Sultan van Bantam in eigendom aan de Nederlandsche Oost Indische Compagnie is afgestaan, zoo wordt dit landschap verklaard tot Nederlandsch-Indië te behooren en wordt Z. M. de Koning der Nederlanden, vertegenwoordigd door den Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië, als opperheer erkend.

---

1) Krachtens gouv. besluit van 16 Augustus 1849 Lt. Z^{r}. geheim.

Artikel 2.

Omschrijft het gebied van het landschap Soekadana. Nevens eene opsomming van de plaatsen, welke tot dat gebied gerekend worden te behooren, volgt: „welk gebied wordt begrensd aan de zijde van Matan door de rivier Sidoek van haren oorsprong af tot de uitwatering in zee en aan de zijde van Simpang door de groote Mĕlia-rivier van den oorsprong tot aan zee en verder van dien oorsprong af in eene rechte lijn tot de bron van de rivier Sidoe".

Wij houden dit nog voor de beste grens-omschrijving van Soekadana. Het Palongan gebergte wordt niet genoemd, en vooral het: „wordende dat gebergte gerekend tot Soekadana te behooren", zooals in de latere overeenkomst van 1881 staat en een twistappel tusschen Simpang en Soekadana is geworden, is gelukkig achterwege gebleven. Wij hebben in het algemeen overzicht van de afdeeling Soekadana reeds aangetoond, dat het noemen van het Palongan gebergte niet alleen overbodig is, maar bepaald vermeden had moeten worden.

Verder volgt eene omschrijving van de eilanden, welke tot Soekadana behooren, en eenigzins te wenschen overlaat.

Artikel 3.

Het gebied van Soekadana wordt in leen afgestaan aan den Panembahan, die het bestuur zal voeren in overleg met de ambtenaren, door het Gouvernement op Borneo beschikken.

Artikel 4.

Het beheer over de Karimata-eilanden zal als een onderdeel van Soekadana worden gevoerd door een door het Nederlandsch Indisch Gouvernement benoemd hoofd, onder genot der inkomsten, welke die eilanden opleveren.

Artikel 5.

Belofte van oprechte vriendschap.

Artikel 6.

Bij overlijden van den Panembahan zal het Gouvernement in de opvolging voorzien.

Artikel 7.

Aan het Gouvernement verblijven alle reehten, tollen, pachten en andere

middelen van inkomsten, welke reeds in het gebied van Soekadana ten behoeve van het Gouvernement ingevoerd zijn of ingevoerd zullen worden.

ARTIKEL 8.

Legt een maandelijkseh inkomen van / 150.— aan den Panembahan toe uit 's Lands kas.

ARTIKEL 9.

Verleent aan de weduwe van Sultan Abd'oel Djalil Sjah (moeder van Panembahan Tongkoe Besar Anom) en aan zijne broeders, Soeloeng en Said, gezamelijk een onderstand van / 75.— 's maands uit 's Lands kas.

ARTIKEL 10.

Bepaalt, dat de aanstelling van hoofden moet geschieden in overleg met de ambtenaren, door het Gouvernement te Soekadana bescheiden.

ARTIKEL 11.

De Panembahan heeft het beheer der kleine justitie en politie in het gebied van Soekadana, waarbij hij geen hoogere straffen mag opleggen dan 20 rotanslagen of geldboete van / 20.—

Europeanen, Chineezen en Indische vreemdelingen zijn binnen het gebied van Soekadana onderworpen aan de jurisdictie van het Gouvernement.

Koppensnellen en verminkende straffen verboden.

ARTIKEL 12.

Handhaving der rust door den Panembahan en belofte om met de aangrenzende landschappen den vrede te bewaren.

ARTIKEL 13.

Belofte van bevordering van handel en scheepvaart en van alle nuttige ondernemingen.

ARTIKEL 14.

Tegengang van zeeroof.

ARTIKEL 15.

Hulp aan gestrande schepen en schipbreukelingen.

ARTIKEL 16.

Geen brieven, geschenken of zendelingen ontvangen van vreemde mogendheden of aan dezelve zenden zonder voorkennis of toestemming van den Adsistent-resident van Pontianak.

ARTIKEL 17.

Verbiedt de toelating van Europeanen zonder voorkennis van den Adsistent-resident van Pontianak.

ARTIKEL 18.

Verbiedt den slavenhandel en doet waken voor de rechten van pandelingen, waarbij de Panembahan zal medewerken tot trapsgewijze afschaffing van het pandelingschap.

ARTIKEL 19.

De Panembahan zal een schriftelijken eed van houw- en getrouwheid indienen volgens de Mohammedaansche instellingen.

ARTIKEL 20.

De Panembahan erkent, dat op het gebied van Soekadana ten behoeve van het Gouvernement rust eene schuld van ƒ 31456,90 en dat hij zich onderwerpt aan de maatregelen, welke het Gouvernement omtrent de inning daarvan noodzakelijk zal oordeelen.

SLOT-ARTIKEL.

Bepaalt, dat door deze overeenkomst alle vroegere vervallen zijn.

Naar rangorde van tijd zullen wij thans melding maken van de veranderingen in de politieke contracten, welke de verhouding der drie landschapppen, de afdeeling Soekadana uitmakende, regelen tot het Gouvernement.

De eerste wijziging had plaats in 1861, te weten: wat Soekadana aangaat op 4 Juli en wat betreft Matan en Simpang op 5 Juli.

De inhoud dier contracten, den 30en October 1861 bekrachtigd, is de volgende.

Soekadana.	*Matan.*	*Simpang.*	*Aanteekeningen.*

„Alzoo veranderde tijdsomstandigheden, voornamelijk met betrekking tot het bestuur der Residentie Westerafdeeling van Borneo, eene wijziging noodig maken van het met den vorst van.

Soekadana,	*Matan,*	*Simpang,*
op 16 Januari 1850.	14 Augustus 1845.	15 Juli 1845.

gesloten contract, zoo is ter vervanging van hetzelve het volgende contract gesloten:

ARTIKEL 1.

Het rijk van Soekadana behoort uit kracht der vroeger verkregen reehten tot Nederlandseh-Indië en de vorst van Soekadana en zijne rijksgrooten erkennen andermaal Z. M., vertegenwoordigd door den Gouverneur-Generaal, als opperheer.	Conform, behalve: „behoort uit kracht van wapenen en van vroeger verkregen reehten".	Conform Soekadana.

ARTIKEL 2.

Het rijk van Soekadana en onderhoorigheden wordt als erfelijk leen afgestaan aan den vorst van dat rijk, onder uitdrukkelijke voorwaarde van met geene andere vreemde mogendheden eenig verbond of contract aan te gaan.	Conform Soekadana.

Artikel 3.

De omschrijving van het rijk Soekadana en onderhoorigheden, zooals die in het eontract van 16 Januari 1850 heeft plaats gehad, wordt besehouwd als voorloopig van kraeht te blijven.

Conform Soekadana, behoudens de verwijzing naar art. 5 van het contraet van 1845, de nadrukkelijke verklaring, dat het landschap Kendawangan is een deel van het rijk Matan, en de bijvoeging, dat „tot verbetering van art. 3 van dat eontract reeds nu alhier aangeteekend wordt, dat de districten Sĕpotong, Kĕpari en Bĕngaras behooren tot Matan".

Conform Soekadana, behoudens de verwijzing naar het eontraet van 1845 en gelijke aanteekening omtrent de districten Sĕpotong, Kĕpari en Bĕngaras, als in het Matanseh eontract.

Artikel 4.

Bij overlijden van den vorst gaat het rijk van Soekadana [1]) als erfelijk leen over op zijn oudsten, wettigen zoon, Tongkoe Poetra.

Conform Soekadana, behalve de naam van den troonsopvolger, die niet genoemd wordt.

[2])

„Bij overlijden van den vorst van Simpang, zonder eenen wettigen nakomeling na te laten, wordt het bestuur van het rijk in handen genomen door een regentschap, bestaande uit vier (der vermelding niet noodige) mantri's.

Dit regentschap vereenigt zich ten spoedigste na het overlijden van den Panembahan om volgens de wetten van het land eene keuze te doen van eenen opvolger, welke keuze aan de beslissing van den Gouverneur Generaal wordt onderworpen.

1) De bijvoeging „en onderhoorigheden" is vergeten.

2) Het Simpangsche contract regelt slechts de troonsopvolging van den vorst, wanneer hij geen wettige nakomelingen nalaat.

Of het artikel 4 in het Soekadanasch en Matansch contract is overbodig, daar reeds in artikel 2 van „erfelijk leen" gesproken wordt, òf het Simpangsch contract vergeet juist de hoofdzaak.

ARTIKEL 5.

Regelt den afstand van grond, waar het Gouvernement een ambtenaar zal plaatsen of bezetting zal leggen.

ARTIKEL 6.

Regelt het voeren van het bestuur, hetwelk in overleg en in overeenstemming zal moeten geschieden met de Gouvernements ambtenaren, in de zuidelijke afdeeling bescheiden.

ARTIKEL 7.

Verbod van het zenden of ontvangen van brieven en geschenken aan of van vreemde mogendheden.

ARTIKEL 8.

Belofte van oprechte vriendschap met het Gouvernement en met de vorsten, leenmannen van het Gouvernement. Vroegere oneenigheden worden als bijgelegd en afgedaan beschouwd („di katakan berhanti serta terpoetoes").

ARTIKEL 9.

Bescherming van den handel.

ARTIKEL 10.

Het heffen van tollen verboden.

ARTIKEL 11.

De landrente op het gewas en de billijke [1]) hasil der Dajaksche stammen [2]), welke het gezag der respectieve

1) Dit totaal gemis aan omschrijving van de hasil (eene omschrijving, zooals in de latere contracten met Soekadana en Simpang wel geschied is), terwijl alleen van *billijke* hefling wordt gewag gemaakt, is van belang, omdat het Matansche contract thans nog geldt, doch — dank zij het verstandige bestuur van den tegenwoordigen Panembahan, Hadji Mohammad Sabran — geene aanleiding heeft gegeven tot verarming der bevolking door bovenmatige heffingen. Het tegendeel kan getuigd worden.

Welis het vorstenbestuur bij de hasilhefling gebonden aan de adat, doch de ondervinding leert, gelijk in het naburige Simpang, dat zelfs eene omschrijving niet voldoende is om de deur te sluiten voor vexatiën.

2) Dajaksche stammen in Soekadana?! Sedert 1845 en, wil men, zelfs vóór dien tijd bestond het rijkje Soekadana, zooals het nu nog bestaat, en wist men in 1861 nog niet eens, dat er geene Dajaksche stammen in Soekadana zijn.

vorsten erkennen en op het gebied hunner rijken gevestigd zijn, behooren aan den vorst en de rijksgrooten, ieder over het hem aangewezen territoir. Het heffen van alle andere inkomsten wordt aan het Gouvernement voorbehouden.

ARTIKEL 12.

Bescherming van 's Lands pachten door het inlandsch bestuur.

ARTIKEL 13.

Verboden wordt de invoer van tabak, waarvan geen consumptierecht aan het Gouvernement is betaald.

ARTIKEL 14.

Voor den afstand van bovenbedoelde inkomsten en rechten krijgt de vorst eene jaarlijksche schadeloostelling van *f* 4.800.—

Voor dien afstand wordt de Panembahan van Matan ontheven van het betalen eener jaarlijksche schatting niet alleen, maar ook van de tot dusver verschuldigde achterstallige schatting.

Conform Soekadana, behoudens de schadeloostelling, welke *f* 2200.— bedraagt.

ARTIKEL 15.

Een onderstand van *f* 900.— 's jaars wordt toegekend aan de weduwen van Sultan Abd'oel Djalil Sjah, Tongkoe Said en Tongkoe Soeloeng.

ARTIKEL 16.

Het recht tot het oprichten van ondernemingen van landbouw, de ontginning van delfstoffen, de exploitatie van de vogelnestklippen van Paloengan in het

ARTIKEL 15.

Conform art. 16 Soekadana, behoudens de exploitatie der vogelnestklippen van Paloengan.

rijk Soekadana [1]), behoort aan het Gouvernement, behoudens c. q. billijke schadeloosstelling aan den vorst.

ARTIKEL 17.

In overleg met de eerste civiele autoriteit worden alle hoogere en lagere hoofden aangesteld door den Panembahan.

Het Gouvernement behoudt aan zich het recht voor tot benoeming van een hoofd over het tot het rijk Soekadana behoorend eiland Groot Karimata en zulks onder het genot der inkomsten, welke de Karimata-eilanden opleveren [2]).

ARTIKEL 18.

Ter voorziening in de behoeften der leden van de vorstelijke familie worden door den vorst, in evenredigheid van ieders rang en aanzien, bepaalde gronden aan hen afgestaan, hetzij ter bebouwing, hetzij om daarvan de geoorloofde inkomsten (hasil) te trekken.

ARTIKEL 19.

Het recht tot uitoefening van politie en justitie over alle inwoners van het landschap, van welke natie ook, behoort aan het Gouvernement als souverein des lands.

Aan den vorst wordt echter over de inlandsche bevolking overgelaten het beheer der kleinere justitie- en politie-zaken buiten de hoofdplaats, wanneer daar geen ambtenaar is gevestigd, en zulks in zooverre daaromtrent niets is of zal worden bepaald; en kan de vorst dat beheer, zoowel op de hoofdplaats, wanneer daar geen ambtenaar bescheiden is, als buiten de hoofdplaats, doen waarnemen door de mindere hoofden, met dien verstande, dat die hoofden geene zwaardere straffen mogen opleggen dan 20 rottingslagen of blok-arrest voor hoogstens drie dagen of gevangenis voor hoogstens acht dagen of ten arbeidstelling aan de openbare werken voor hoogstens één maand.

1) Men lette er wel op, dat hier reeds begonnen wordt met te spreken over het Palongan-gebergte *in het rijk Soekadana*.

2) Zie aanteekening op artikel 9 contract Soekadana 1881, hierachter.

Aan de justitie van het Gouvernement blijven uitsluitend onderworpen, behalve de Europeanen en de daarmede gelijkgestelde personen, de Chineezen, die in het rijk gevestigd zijn.

Zoo lang geen Landraad in de Zuidelijke afdeeling der Residentie is opgericht, blijft echter de Panembahan de thans door hem uitgeoefende rechtsmacht over de eigenlijk gezegde inlandsche bevolking behouden.

ARTIKEL 20. ARTIKEL 19.

De Panembahan verbiedt de tot zijn gebied behoorende Dajak's [1]) het koppensnellen.

ARTIKEL 21. ARTIKEL 20.

Geene vreemdelingen, van welke natie ook, mogen zich in het landschap vestigen zonder verlof door of van wege het Gouvernement.

ARTIKEL 22. ARTIKEL 21.

Alle munten, door het Gouvernement in circulatie gebracht, zijn gangbaar tegen den wettigen koers.

ARTIKEL 23. ARTIKEL 22.

Slavenhandel verboden. Waken tegen pandelingschap, „nemende de Panembahan aan de door het Gouvernement op het stuk van pandelingschap uitgevaardigde of nader uit te vaardigen bepalingen stiptelijk te zullen handhaven en doen naleven".

ARTIKEL 24. ARTIKEL 23.

Tegengang van zeerooverij.

ARTIKEL 25. ARTIKEL 24.

Hulp aan schipbreukelingen en verongelukte schepen.

ARTIKEL 26 en 27. ARTIKEL 25 en 26.

Alle vorige overeenkomsten vervallen, „voor zoover die in strijd zijn met het tegenwoordige contract.— Indiening van een schriftelijken eed van houw en getrouwheid aan Zijne Majesteit en den Gouverneur Generaal, na teekening en bekrachtiging van het contract.

1) Als boven, aanteekening 2 op artikel 11.

Het met Matan gesloten contract is tot op heden, behoudens enkele, hierna te vermelden wijzigingen en aanvullingen, nog geldende.

Dat met Simpang en Soekadana gesloten onderging, nadat de Panembahan van Simpang in 1872 en die van Soekadana in 1878 gestorven waren, in 1881 een algeheele wijziging. Dienvolgens luiden de thans vigeerende contracten met die rijken, als volgt:

„Aangezien het wenschelijk is voorgekomen om de wederzijdsche rechten en verplichtingen tusschen het Gouvernement van Nederlandsch Indië en den beheerscher van $\frac{\text{Simpang,}}{\text{Soekadana,}}$ en de landsgrooten van dat landschap meer, dan door de bestaande overeenkomsten geschiedt, in overeenstemming te brengen met de eischen van den tegenwoordigen tijd, zoo is den $\frac{\text{18 Juni}}{\text{3 December}}$ 1881 [1]) met den Panembahan en rijksgrooten van $\frac{\text{Simpang,}}{\text{Soekadana,}}$ overeengekomen, als volgt:

Artikel 1.

Evenals hunne voorgangers verklaren ook de tegenwoordige gebieder en de grooten van $\frac{\text{Simpang,}}{\text{Soekadana,}}$ dat dit landschap behoort tot het grondgebied van Nederlandsch-Indië en dat zij mitsdien den Koning der Nederlanden, vertegenwoordigd door den Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië, als wettig opperheer erkennen. Zij beloven derhalve aan het Gouvernement van Nederlandsch-Indië en aan zijne vertegenwoordigers trouw, gehoorzaamheid en onderwerping.

Artikel 2.

Geeft eene omschrijving van het gebied van het landschap.

(In die van Simpang is de grensaanwijzing met Matan foutief; in die van Soekadana is zulks het geval met de opgave der Karimata-eilanden. Zie hiervoor onder het „algemeen overzicht" en verder hierachter bij de behandeling van elk landschap afzonderlijk).

Artikel 3.

Afstand van het landschap in leen aan den Panembahan onder uitdrukkelijke voorwaarde van stipte en trouwe nakoming der in het contract omschreven verplichtingen.

Artikel 4.

Verbod om het landschap aan eenige andere natie „over te geven" of met

---

1) Bekrachtigd $\frac{\text{28 December 1881}}{\text{27 Maart 1882.}}$

eenige andere mogendheid eenig verbond of overeenkomst aan te gaan of briefwisseling te houden.

ARTIKEL 5.

Regeling der erfopvolging. De in het landsbestuur aangewezen prins treedt als Panembahan op, wanneer deze waardigheid openvalt.

ARTIKEL 6.

Regeling van het voogdijschap, indien de in het landsbestuur tot den troon geroepen opvolger minderjarig is.

ARTIKEL 7.

Het bestuur zal door den Panembahan gevoerd worden in overleg en in overeenstemming met de ambtenaren, in de Westerafdeeling van Borneo beschreiden.

Zonder hun medeweten of voorafgaand overleg mogen de gebieder en zijne grooten geen brieven, noch gezantschappen zenden aan het Nederlandsch Indisch Gouvernement.

ARTIKEL 8.

Belofte van voortdurende vrede en oprechte vriendschap met het Gouvernement, met den aankleve van dien (hulp op eerste aanvrage, enz.), desgelijks met de naburige rijken.

ARTIKEL 9.

Recht van het Gouvernement om ten allen tijde een of meer Europeesche of inlandsche ambtenaren en verder personeel in het landschap te vestigen.

De aanstelling van hoogere en lagere hoofden over de bevolking wordt in hoofdzaak aan den Panembahan overgelaten.

In Soekadana „blijft het Gouvernement zich echter voorbehouden de benoeming van een hoofd over het tot het rijk van Soekadana behoorend eiland Groot Karimata [1])".

---

1) Waarom hier speciaal „hoofd over het eiland Groot Karimata" staat, in plaats van „Karimata-eilanden", zooals de feitelijke toestand is en zooals ook art. 4 van het contract van 1850 aangeeft, is niet duidelijk. Dat alleen Groot Karimata (en dit nog wel slechts met één kampong) bewoond is, doet toch ten deze niets af.

Trouwens de bewoordingen van artikel 17 van het contract van 1861 zijn ook niet juist gekozen: daarin wordt gesproken van een hoofd van het „eiland Groot Karimata" onder genot der inkomsten van de „Karimata-eilanden",

Artikel 10.

Recht van het Gouvernement om bezetting te leggen, versterkingen op te werpen of etablissementen op te richten; waartoe het zelfbestuur kosteloos ter beschikking van het Gouvernement zal stellen eene uitgestrektheid gronds ter grootte van een vierkanten paal, behoudens billijke schadeloosstelling aan rechthebbenden.

Die terreinen zullen behoorlijk afgebakend en in kaart gebracht worden [1]).

Het Gouvernement zal dergelijke gronden niet vervreemden of verkoopen en, wanneer zij niet meer benoodigd zijn, weder aan het leen toevoegen.

Artikel 11.

Bepalingen nopens het met rechtvaardigheid regeeren tot welzijn van het volk; bevordering van landbouw, enz.

Artikel 12.

Handelt over den afstand van gronden aan Europeesche of andere vreemdelingen en hunne toelating en vestiging buiten de havens van het landschap; over arrestatie en uitlevering van personen, die zich zonder verlof hebben verwijderd uit 's Gouvernements militairen of maritiemen dienst, voortvluchtige veroordeelden of misdadigers en dergelijken.

Artikel 13.

Handelt over concessien tot ondernemingen van landbouw of mijnontginning, verhuur en verkoop van gronden aan personen, niet behoorende tot de inheemsche bevolking.

Recht van het Gouvernement om voor eigen rekening ondernemingen van landbouw of mijnontginning te doen aanvangen of voortzetten, dan wel het recht daartoe aan particulieren af te staan, behoudens billijke schadeloostelling.

Recht van het Gouvernement tot het, zonder eenige retributie aan het zelfbestuur, aankappen of opkoopen en uitvoeren van mast-, timmer- en brandhout.

Artikel 14.

Geene heffingen mogen door het inlandsch zelfbestuur gedaan worden, dan de voorgeschrevene [2]).

---

1) Ingevolge deze bepaling is in 1889 over den afstand van een vierkanten paal te Soekadana onderhandeld en deze door de topographische opname in kaart gebracht.

2) Voor het landschap Soekadana is echter verklaard, dat het zelfbestuur geen hasil mag heffen. De Panembahan geniet zijne maandelijksche schadeloosstelling van *f* 400.— 's maands zonder meer (zie art. 19). Alleen in het landschap Simpang zijn verschillende belastingen geregeld, welke de bevolking moet opbrengen. De Panembahan geniet hier een maandelijksche schadeloosstelling van *f* 183,33 (mede art. 19).

Tot voorziening in de behoeften der leden van de familie van den Panembahan worden door dezen, in evenredigheid van ieders rang en aanzien, bepaalde gronden aan hen afgestaan, hetzij ter bebouwing, hetzij om daarvan de geoorloofde inkomsten (hasil) te trekken [1]).

Het heffen van tollen (tjoekai) langs de baaien of rivieren in het landschap wordt verboden.

Artikel 15.

Alle Nederlandsch-Indische muntsoorten zijn in het landschap gangbaar tegen den wettigen koers.

Artikel 16.

Definitie van Gouvernements onderdanen, die staan onder het onmiddelijke gezag van den Resident.

Art. 17 en 18

regelende het rechtswezen, komen in hoofdzaak hierop neêr, dat het zelfbestuur algeheele rechtsmacht heeft over alle, tot de inheemsche bevolking van het landschap behoorende personen, waartoe evenwel niet gerekend worden die, welke binnen de Gouvernements etablissementen (de z. g. vierkante paal) gevestigd zijn [2]).

Artikel 19.

Alle door het Gouvernement verordineerde of nader te verordineeren inkomsten van het Gouvernement worden van verbindende kracht verklaard voor de ingezetenen, zonder onderscheid, van die plaatsen in het landschap, waar zoodanige inkomsten aan het Gouvernement zijn of eventueel zullen worden afgestaan [3]).

---

1) Dergelijke afstand van grond of beter verdeeling in apanages heeft (behoudens in het landschap Matan) alleen plaats in Simpang. In Soekadana leven de leden der familie van den Panembahan bijna uitsluitend van diens schadeloosstelling.

2) Deze bepalingen zijn van gewicht, omdat hierdoor de afdeeling Soekadana, in onderscheid met alle andere, tot de residentie Westerafdeeling van Borneo behoorende landschappen, in een geheel exceptioneelen toestand verkeert op het gebied van het rechtswezen. Uitvoeriger in Bijblad no. 3869.

3) De inkomsten van het Gouvernement in de afdeeling Soekadana bestaan thans uit:

1°. de zoutverkoop (hoofdzaak);

2°. de opbrengst der tolrechten (weinig);

3°. de verpachte middelen (zeer gering);

4°. bedrijfsbelasting (mede niet noemenswaard).

Eerst als de bestuurszetel van het onbeduidende Soekadana naar het veel belangrijkere Matan verplaatst zal zijn, kunnen deze inkomsten toenemen, omdat er dan minder kans zal bestaan tot smokkelhandel. Het is eigenlijk ook niet te vergen van de bevolking van Kendawangan o. a., dat zij haar zout moet koopen te Soekadana, en van Matansche vaartuigen, dat zij moeten inklaren te Soekadana. Dit is en blijft een groot bezwaar. Van daar ontduiking.

Speciale bepalingen bovendien omtrent opium en tabak. Voor den afstand dier inkomsten krijgt de Panembahan van $\frac{\text{Simpang}}{\text{Soekadana,}}$ eene jaarlijksche schadeloosstelling van $f\ \frac{2200}{4800}$.

Artikel 20.

Menschenroof en slavenhandel worden verboden [1]).

Ten aanzien van het pandelingschap neemt de Panembahan aan de door het Gouvernement op het stuk van pandelingschap uitgevaardigde of nader uit te vaardigen bepalingen stiptelijk te zullen opvolgen [2]).

Artikel 21 (speciaal voor Simpang).

Het koppensnellen der Dajaks wordt verboden [3]).

Art. 22 (conform 21 Soekadana).

Bijstand door het zelfbestuur aan alle in nood verkeerende schepen binnen het gebied van het landschap.

Art. 23 (conform 22 Soekadana).

De Panembahan zal het volksonderwijs krachtdadig ondersteunen en bevorderen [4]).

Artikel 24 (conform 23 Soekadana).

De Panembahan zal de vaccine toelaten en bevorderen.

Artikel 25 (conform 24 Soekadana).

Alle vorige overeenkomsten zijn door deze, voor zoo verre daarmede in strijd, vervallen. Omtrent nog niet voorziene punten zullen partijen zich in der minne verstaan.

---

1) In het Simpangsche contract is het woord „menschenroof" weggebleven.

2) Pandelingschap is een ingeworteld kwaad; doch, waar het volk er, om zoo te zeggen, zelf op uit is zich pandeling te maken en waar deze toestand slechts zelden tot verongelijkingen aanleiding geeft, kan het bestuur al heel weinig daartegen doen.

3) Eindelijk is deze bepaling voor Soekadana, waar geen Dajaks zijn, weggelaten.

4) De Panembahan van Soekadana maakt inderdaad veel werk van het geven van onderwijs, t. w. godsdienstonderwijs, dat zich uit den aard der zaak echter alleen bepaalt tot het z. g. „mengadji". Doch dit is dan ook een van de weinige banden, welke den vorst aan zijn volk binden.

Het Gouvernement zal den Panembahan en de grooten van het landschap en hunne opvolgers, zoolang zij de hun in dit contract opgelegde verplichtingen trouw en stipt nakomen, in hunne waardigheden en rechten als zoodanig handhaven, en zich niet verder met de inwendige huishouding van het landschap inlaten, als bij het contract is omschreven.

Veranderde tijdsomstandigheden maakten, — zij het ook slechts op het gebied van het rechtswezen, — in hetzelfde jaar 1881 eene verandering der betrekkelijke artikelen in het Matansche contract van 1861 noodig.

De overeenkomst, ten deze met den Panembahan van Matan gesloten, dateert van 16 Juni en is bekrachtigd den 21en September d. a. v.

Zij behelst uniforme bepalingen als de artikelen 17 en 18 van het Simpangsche en Soekadanasche contract van 1881.

In 1886 werden met Simpang overeenkomsten tot regeling der grenzen van dat landschap met de landschappen Meliouw (10 September) [1]) en Koeboe (28 December) gesloten.

In 1888 werden de contracten, met Soekadana, Matan en Simpang gesloten, nader aangevuld door eene overeenkomst betreffende misdrijven, overtredingen en rechtsverkorting met betrekking tot telegraaflijnen en kabels. De straf- en rechtsvorderingen ter zake n. l., hetzij de lijnen of kabels liggen binnen het gebied van den betrokken Radja of daarbuiten in het vrije zeegebied, gepleegd door onderdanen van het betrokken landschap, zullen in alle voorkomende gevallen berecht worden door de Nederlandsch-Indische rechtbanken en rechters en naar de Nederlandsch-Indische wetten (Soekadana dd. 27, Matan 28 en Simpang 30 April 1888; alle bekrachtigd 17 September d. a. v.).

---

1) Opmerkelijk is, dat de Panembahan van Simpang, nadat de grenzen *overeenkomstig het door hem zelf geteekende contract* met Meliouw gemeten zijn om in kaart te worden gebracht, zich *tegen die overeenkomst* verzet.

SOEKADANA.

Het rijk Soekadana bestaat uit het landschap Soekadana met aanhoorige eilanden [1]) en de Karimata-archipel. Tot eene opsomming der Karimata-eilanden gaan wij niet over, omdat hiertoe een blik op de topografische kaart voldoende is. Alleen wenschen wij te wijzen op eenige fouten, ingeslopen in de bij het contract met Soekadana behoorende omschrijving dier eilanden.

Zoo staat er:

„Oebang" moet zijn: „Pĕloebang".

„Lessing" lees: „Lising".

„Pandan, groot en klein" lees: „Pandan lalang en Pandan boelat".

„Bantangoer" lees: „Mĕntangoer".

„Grissik" lees: „Grĕsik".

„Goeroen, 2 eilanden" lees: „Goeroen bĕsar en Goeroen ketjil".

„Aur (2 eilanden)" en daarbeneden als vervolg: „Arok laut en Arok darat". De bedoeling is: „De twee eilanden Aoer laoet en Aoer darat".

„Goenoeng" lees: „Bĕgoenoeng".

„Sarang gading" lees: „Soeroeng gading".

„Boelak" lees: „Boeloeh bĕsar en Boeloeh kĕtjil".

„Kerra" lees: „Kĕra".

„Oud Karimata" lees: „Karimata toea".

„Sahak" lees: „Soeka".

„Melapis-(lees: „Pĕlapis")-hangoes" en „id. Ajar Tiris" zijn dezelfde namen voor „Pĕlapis Tiang Balai". De vier Pĕlapis-eilanden heeten:

1. Pĕlapis Tiang Balai (= P. hangoes = P. Ajar Tiris).
2. P. Rambai = P. Ajar masin.
3. P. Gĕnting.
4. P. Tĕkik.

„Pĕnimbangan" lees: „Pĕnĕbangan".

„Tiroesan Hadji" lees: „Tĕroesan hadji".

„Léman goewah" lees: „Léman goewa = L. sarang".

„Groot Léman" lees: „Léman pakoe".

Léman tjoekoes is vergeten op te noemen.

---

1) Er wordt met name op gewezen, dat tot Soekadana behooren de eilanden Sempadian-laoet en Sempadian-darat, ofschoon op de Matansche kust gelegen en, voor zooverre bebouwd (vruchten, pisang!), dit geschiedt door lieden uit Matan.

De Lĕman-eilanden zijn: L. Boedi, L. goewa = L. sarang, L. pakoe, L. Tjoekoes en Toekoeng (= rots) Lĕman.

Van al deze eilanden is Groot Karimata (Mal. „Karimata" sec) het grootst en bewoond (kampong Palembang aan den Z. O. hoek van het eiland). Op enkele der overige eilanden worden sleehts hier en daar ladangs aangelegd.

In de verdere omschrijving der tot Soekadana behoorende eilanden staat: „Dato Joanta"; lees: „Datoek" en op den volgenden regel: „Djoanta".

Het landschap Soekadana is, gelijk art. 14 van het politiek contract zou doen vermoeden, in tegenstelling met Simpang en Matan, niet in districten of apanages verdeeld.

Volgens de resultaten der topografisehe opname is het 13, 2 □ geogr. mijlen groot.

De bevolking, op 1 Juli 1891 2331 zielen sterk, woont verspreid op eene strook lands, welke zich in het Westelijke gedeelte van het landschap, langs het strand, van het Noorden naar het Zuiden over een lengte van ± 20 paal uitstrekt, maar naar het binnenland toe geene grootere breedte heeft dan 6 à 7 paal [1]).

Behalve de reeds genoemde Soengai's Sidoek en Mĕlia, van welke laatste de linker zijtakken Panti, Pĕngĕbrangan, Bajas, Sĕdahan en Sĕmandjak vermeldenswaardig zijn, zijn alleen de kleine rivieren Melinsoem en Sĕmanai van eenig aanbelang, als den weg banende naar het binnenland.

De voornaamste plaats is Soekadana, standplaats van den besturenden ambtenaar, van den Panembahan van Soekadana en van den Laothay der Chineezen. Zij is gelegen aan den Noordelijken oever van de Soengai Soekadana, die ontstaat uit de samenvloeiing van de Soengai's Lobang Tĕdoeng en Gĕmoeroeh.

Er is een vierkante paal Gouvernements grondgebied (art. 10 van het politiek contract). Het geheel heeft het aanzien van een onbeduidend visschersdorp.

Noordwaarts van Soekadana vindt men de kampongs:

Tamba Rawang,
Pĕlintoean,
Pasir Mĕntawa,
Mentoebang en
Tĕlok Bĕrkat.

Zuidwaarts:

Darat poelau Datoek,
Rampang,
Mĕlinsoem,
Tandjoeng Goenoeng,
Sĕmanai.

1) De bewoonde plaatsen „Bangkes" en „Penjinberangan", voorkomende op de topografische kaart, zijn ons als zoodanig niet bekend. Het waren zeker tijdelijke vestigingen van lieden, die boschproducten zochten.

Aan de Mĕlia-rivier:

Rantau Pandjang.

In het binnenland:

Lobang Tĕdoeng,
Ajar Si Bagoes,
Sĕlimau,
Sĕtĕgar,
Sĕnĕbing,
Pĕlĕrang en
Sĕdahan.

Van deze zijn Sĕnĕbing, Sĕdahan, Pĕlĕrang en Lobang Tĕdoeng door z. g. „orang boekit" bewoond. Hun zielental bedraagt 452.

Het overige gedeelte der bevolking bestaat uit 41 Javanen (op den vierkanten paal) en 61 Boegineezen (te Tandjoeng Goenoeng).

De rest (1777 zielen) bestaat uit Maleiers.

Verder zijn op de hoofdplaats Soekadana een achttal Chineesche huisgezinnen gevestigd 1).

Dajak's zijn er niet in het landschap Soekadana.

Op den vierkanten paal Gouvernements grondgebied oefent de Controleur rechtstreeks bestuur uit (art. 17 en 18 van het contract). Overigens berust het inwendig beheer bij den Panembahan.

De Panembahan, Tongkoe Poetra, is iemand van, voor een inlander, grooten lichaamsbouw; hij is reeds grijs en asthmatisch, weinig ontwikkeld, doch eerlijk.

Gewoon om bij de futielste zaken steeds zijn heil te zoeken bij den besturenden ambtenaar, draagt dit er niet toe bij om zijn initiatief te ontwikkelen.

Zijn oudste zoon, Tongkoe Andoet (bij G. B. dd. 28 September 1878 nº. 19 als troonsopvolger, Pangeran Ratoe, aangewezen), lijkt in dit opzicht geheel op zijn vader. Een voortdurend verblijf op Soekadana opent hem trouwens geen wijderen gezichtskring en geeft aan zijn geheele optreden iets stijfs en hoekigs.

De tweede zoon van den Panembahan, Tongkoe Siembab, is in alle opzichten de meerdere van zijnen broeder. Hij is zeer bescheiden, heeft een goed bevattingsvermogen en werkt mede, zoodra hij weet, waar het om te doen is. Tongkoe Siembab heeft trouwens meer gereisd dan de Pangeran Ratoe, daardoor meer gezien en meer ondervinding opgedaan.

Als lid van de vorstelijke familie kan nog vermeld worden een jongere broeder van den Panembahan, Tongkoe Daoed, een verslaafde amfioenschuiver.

De Panembahan heeft bijna in het geheel geen macht over de bevolking.

---

1) Eene zeker niet onbelangrijke bijzonderheid is, dat de bevolking voor 35, 8% van vuurwapenen (zij het ook voor een groot gedeelte vuursteen-geweren) voorzien is.

Niet het minst in hiervan oorzaak, dat hem volgens het contract het recht tot het heffen van belastingen (dat anders juist het gezag der zelfbestuurders ophoudt) ontnomen is [1]).

Hij en zijne familie leven thans bijna geheel van de schadeloosstelling ad ƒ 400.— 's maands, hem van Gouvernementswege toegekend; en als men nagaat, dat hiervan de Pangeran Ratoe slechts ƒ 25.—, Tongkoe Siembab en Daoed elk ƒ 15.— krijgen, dan kan men er zich niet over verwonderen, dat de leden van de vorstelijke familie met elken gewonen kampongbewoner uit visschen gaan.

Wel staat in het contract (art. 14), dat de Panembahan ter voorziening in het onderhoud der leden van de voorstelijke familse hun gronden afstaat om daarvan de geoorloofde inkomsten (hasil) te trekken, doch waar het heffen van belastingen verboden is, is ook eene verdeeling in apanages ongerijmd, terwijl, wat afstand ter bebouwing aangaat, men van ƒ 15.— of 25.— 's maands moeilijk nog eenige koelies kan bekostigen om landerijen te bebouwen.

Wij zeiden, dat de Panembahan bijna uitsluitend van zijne schadeloosstelling leeft. Maar eene niet onbelangrijke bijdrage tot het voeren van zijne huishouding is zeker het contingent, dat de bevolking hem levert in den vorm van jongens van 10 tot 15 jaar, die bij den Panembahan „mĕngadji". Deze jongens, van welke er meestentijds een twintigtal bij den Panembahan verblijven, doen tegen vergoeding van kost en van het bovenbedoelde onderwijs, t. z. t. dienst als waterdragers, roeiers, etc.

Dit is nog een van de weinige banden, die den vorst aan zijn volk binden.

Hoewel verder, strikt genomen, de Panembahan ook geen hasil mag heffen van bosehproducten, zoo zou het onbillijk zijn dit voorschrift uit te strekken tot het verbod tegen het heffen van die hasil van vreemdelingen, voor de enkele maal, dat zij in het landschap bosehproducten zoeken, al ware het alleen daarom om de rechten der inheemsche bevolking niet geheel prijs te geven aan die vreemdelingen. Immers op Matan en Simpang wordt van vreemdelingen ook die hasil geheven.

Verder biedt de bevolking [2]) bij het begin van den oogst de eerste snit den Panembahan aan. Over het geheel vormt deze z. g. „kĕbaroean" geene on-

---

1) Bijlage 2 van het vigecrend contract luidt:

„Opgave der belasting, welke de Panembahan en de leden der familie van den beheerscher dan wel de mantri's in het landschap Soekadana van hunne onderdanen mogen heffen.

„In het landschap Soekadana wordt door den beheerseher van dat landsehap of zijne rijksgrooten geene directe belasting van de bevolking geheven, ook niet van den grond, bij die bevolking in gebruik.

„Enkel is de Maleische bevolking verplicht bij groote feesten, zooals huwelijk van den vorst of van zijne wettige kinderen, naar de hoofdplaats op te komen en eenige kleine geschenken, bestaande in rijst of boschproducten, mêe te brengen.

„De hoeveelheid dier gesehenken wordt geheel aan de gevers overgelaten".

2) Met name de orang boekit. Elk huisgezin van Pelérang brengt 30 gantangs rijst en van Sĕdahan 20 gantangs op.

belangrijke bijdrage in de door den Panembahan benoodigde levensmiddelen, maar de opbrengst geschiedt, als ingewortelde hadat, geheel uit vrijen wil, zoodat het onbillijk zoude zijn tegen dit gebruik, op grond van het contract, te velde te trekken. Aan knevelarij valt niet te denken; zoodra trouwens eenige zweem hiervan bestond, dan — hiervan is de Panembahan zich in de eerste plaats bewust — zoude de bevolking eenvoudig verloopen en zich elders vestigen, waar wèl belasting opgebracht moet worden, maar aan een „radja açal".

Het geheele hebben en houden van den Panembahan is thans het politieke contract, waaraan hij zich dan ook stipt houdt, om niet te spreken van „zich vastklampt".

Wat de kĕbaroean aangaat, de bevolking kan er eenvoudig niet buiten.

Eene eigenaardige positie bekleedt het hoofd der Karimata-eilanden [1]). Hij wordt benoemd en bezoldigd door het Gouvernement [2]) en voert, daar de Karimata-archipel tot het rijk Soekadana behoort, gezag over een deel van dat rijk, hetgeen volgens art. 3 van het vigeerend contract aan den Panembahan in leen is afgestaan.

Aan den eenen kant dus onderdaan van het Gouvernement krachtens benoeming der Regeering op eene door Haar toegekende bezoldiging en onder Hare bevelen bestuur voerende, — mitsdien geheel onafhankelijk van den Panembahan, — is dat hoofd aan den anderen kant verplicht eerbied te bewijzen aan den Panembahan als leenheer. Ook volgt hieruit, dat het hoofd alleen justiciabel is aan het Gouvernement en geenszins aan den vorst of diens rechtbank [3]).

De tegenwoordige verhouding wordt nog eenigzins gecompliceerder, door dat het hoofd der Karimata-eilanden, Tongkoe Panglima Abd'oel Djalil, een oom is van den Panembahan; en het klinkt wel vreemd den grijzen leenheer over den veel jongeren leenman te hooren spreken als van „saja poenja bapa's" (verkorting van bapa's moeda = oom).

Tongkoe Panglima Abd'oel Djalil is een flink hoofd. Van moederszijde een kleinzoon van den bekenden Batin Galang Sĕtia Radja, die zijn leven liet ter bescherming der Nederlandsche vlag, en van vaderszijde neef van den „majoor" Radja Akil, is Tongkoe Panglima een trouw onderdaan van het Gouvernement [4]).

Den gouden stokkenknop, voorzien van 's Rijks wapen, dien zijn vader, Tongkoe Djafar, van het Gouvernement gekregen heeft als belooning voor zijne trouwe diensten, draagt Tongkoe Panglima met eerbied.

---

1) Ten onrechte spreekt art. 9 van het vigeerend contract van „hoofd over het eiland Groot Karimata".

2) *f* 50.— 's maands.

3) Missive Gouvernements Secretaris dd. 21 Juni 1885 no. 972.

4) Van zijn vader, Tongkoe Djafar, die in 1863 eervol ontslagen werd, onder toekenning van een onderstand van *f* 25.— 's maands en zulks wegens de door hem sedert 30 jaren aan den Lande bewezen langdurige en trouwe diensten (G. B. dd. 22 Maart 1863 no. 3), werd in 1858 getuigd: „het is wenschelijk als hoofd der Karimata-eilanden Tongkoe Djafar te behouden; zoolang hij over de eilanden gesteld is, zal zich daar niet licht kwaad volk vestigen" (Ind. Gids als voren pag. 2201).

Uit piëteit voor de nagedachtenis van wijlen zijn oom, Radja Akil, is Tongkoe Panglima echter zeer geneigd tot schuldenmaken.

Zijne standplaats is de kampong Palembang, aan de gelijknamige soengai gelegen, welke een 60tal huizen telt.

SIMPANG.

Het rijk Simpang is beduidend grooter dan Soekadana (± 15 maal).

De bevolking bestaat, gelijk wij gezien hebben, in globale cijfers: voor de helft (5000 zielen) uit Dajak's en voor de wederhelft uit Maleiers [1]). Hiertoe behooren eenige Boegineezen, die hoofdzakelijk in het z. g. „Doesoen", de westzijde van het eiland Maja, gevestigd zijn, en de z. g. Orang boekit, wier centra van bewoning zijn Moengoe' Djĕring en Koman. Een paar Chineezen zijn in de nĕgri Simpang (de zetel van het vorstenbestuur) gevestigd. Overigens vindt men hen op vele plaatsen langs de soengai's Mĕlia, Simpang en Koealan, maar vooral in de soengai Simpang met hare takken, in een tiental tot den verkoop in het klein ingerichte vaartuigen (prahoe djadjak), welke, van passen door het Europeesch bestuur te Soekadana voorzien, heen en weêr varen om hunne waren aan den man te brengen [2]).

De grootste rivier, die het landschap Simpang doorstroomt, is de soengai Simpang, welke ontstaat uit de samenvloeiing van de Batang Sĕmandang, die zich in zijn bovenloop splitst in de Sĕmandang Kiri en Kanan, en de soengai Simpang in engeren zin, die bij de kampong Simpang onstaat uit de vereeniging van de soengai's Sidjau en Matan.

De tweede, belangrijke rivier in het landschap is de Batang Koealan, wier lengte niet veel verschilt van de Batang Sĕmandang, maar veel minder breed en wier stroom beduidend sterker is. Hierdoor en door zijne talrijke bochten is eerstens het opvaren dezer rivier met een gewone bidar reeds beneden de kampong Sĕkoewai dikwijls niet anders mogelijk dan door middel van galah's (bamboezen stokken met houten punten en weerhaken, waarmede men het vaartuig deels voortboomt langs den bodem of den oever, deels voorttrekt langs overhangende

---

1) Speciaal ten aanzien van de Dajaksche bevolking wordt medegedeeld, dat volkstellingen op verschillende plaatsen (o. a. Bajĕ en Kembara in Simpang en Béas in Matan) tot de conclusie voeren, dat 0,35 à 0,36 pct. der bevolking uit werkbare mannen bestaat.

Het is hier tevens de plaats aan te teekenen, dat bij de Dajaksche bevolking in de afdeeling Soekadana het koppensnellen niet meer bestaat.

2) Het is opmerkelijk, hoe schuldzaken ter Westerafdeeling van Borneo schering en inslag uitmaken. Een Chinees van een prahoe djadjak ziet er bijv. niets in om aan bewoners van de meest verwijderde oorden waren op schuld te verkoopen. Doorloopend hebben zij mitsdien gelden uitstaan en het „tagih oetang" wordt daardoor een alledaagsch verschijnsel. Eigenaardig is, dat de bevolking zelf er nooit toe komt om een dergelijken, niettegenstaande de uitstaande schulden, toch zeker nog winstgevenden handel (anders zouden immers de Chineezen er spoedig meê breken) te drijven. Het zijn in de afdeeling Soekadana dan ook Chineezen, die, ook als opkoopers van boschproducten, de tusschenpersonen zijn voor klein- en groothandel.

takken), terwijl het afvaren het gebruik van z. g. „dajoeng paling" noodzakelijk maakt [1]).

Voorts bemoeielijken talrijke boomstronken in de bedding en drijfhout de vaart.

Het rijk Simpang is verdeeld in de volgende apanages:

1° Koealan (Oeloe en Ilir) speciaal van den Panembahan, die in het beheer daarvan wordt ter zijde gestaan door den Pangeran Ratoe;

2° Sĕmandang kiri van Raden Djaja Kĕsoema (derden zoon van den Panembahan) [2]);

3° Gĕrai-Mantoek, aldus genoemd naar de twee voornaamste Dajaksche lamans in die streek, die er de centra van uitmaken, aan de soengai Gĕrai, linkerzijtak van de Sĕmandang kanan, — toegewezen aan Oeti Rĕdjoena (Pangeran Mangkoe Boemi), jongeren broeder van den Panembahan;

4° Boekang-Banjoer, aldus, evenals sub. 3°, genoemd naar de twee voornaamste lamans in die streek, die de centra er van uitmaken, aan de soengai Banjoer, eveneens een linkerzijtak van de Sĕmandang kanan, toegewezen aan Pangeran Kĕsoema Joeda (tweeden zoon van den Panembahan).

5° Bajĕ van Raden Bahasan.

6° Kĕmbĕra van Oeti Idris (Raden Soema.)

7° Koman van Goesti Oemar, neef van den Panembahan.

Dit laatste apanage is onstaan na eene quaestie tusschen den Panembahan en genoemden Goesti. Aanvankelijk behoorde bij dat apanage ook de Dajaksche dessa Kalam (met 4 lawangs), doch bij de nieuwe regeling werd bepaald, dat deze dessa (ook om tegemoet te komen aan den wensch der betrokken Dajak's) onder het rechtstreeksch beheer van den Panembahan zou komen [3]).

Aangezien de verdeeling in apanages speciaal ten doel heeft de houders inkomsten te doen genieten van de aldaar wonende (Dajaksche) bevolking [4]), wijzen de voornoemde apanages, met uitzondering van Koman, dat door orang boekit wordt bewoond, tevens de centra van bewoning der Simpang-Dajaksche bevolking aan.

---

1) Het blad van een dajoeng paling is een cirkelvormige schijf hout, verbonden aan een lange staak. De dajoeng paling wordt vóór en achter het vaartuig bevestigd en dient om het roer behulpzaam te zijn bij een krachtig en snel wenden van het vaartuig, waar dit, voortgezwiept door den snellen stroom, scherpe boehten moet maken.

2) Deze Raden wordt ten onrechte Pangeran genoemd.

3) Overeenkomst tusschen den Panembahan en Goesti Oemar dd. 30 Maart 1892 (Rapport Controleur Soekadana van zijne reis naar de Laoer-rivier en Simpang in Februari en Maart 1892).

4) In het Matansche gaat hiermede gepaard, dat de apanagehouders tevens bestuurshoofden zijn over het hun aangewezen territoir. Van Simpang kan dit niet gezegd worden. Er is trouwens in vergelijk met Matan nog veel ongeregelds in het Simpangsche.

Een toestand, die door den tegenwoordigen Panembahan, trots alle aansporing van het bestuur, zooveel mogelijk gaande wordt gehouden, waarschijnlijk gedachtig aan het: „in troebel water is het goed visschen".

Waar de centra van bewoning der Simpangsche orang boekit zijn, hebben wij reeds gezien.

De Maleische bevolking [1]) woont voornamelijk aan den benedenloop van de soengai's Simpang en Koealan (Sĕkoewai en Balai Bĕrkoeah), terwijl er ook enkele verspreide vestigingen zijn in het binnenland. Het grootste deel der Maleiers vindt men aan de soengai Simpang, nadat de soengai Sĕmandang zich in haar gestort heeft. Van de monding af treft men achtereenvolgens de volgende kampongs aan: Pendjala's, Tandjoeng Boendoeng, Rangkap, Soengai Pinang en Batoe Barat. Een deel hiervan is verhuisd naar Doerian Sĕbatang aan de Batang Mĕndaoep op Koeboesch grondgebied. Vlak daartegenover tracht de Panembahan van Simpang eene nieuwe vestiging op te richten (onder Raden Bakar), zooals hij voorgeeft, om te waken, dat de naar Doerian Sĕbatang verhuisde Simpangers niet clandestien boschproducten zoeken op Simpangsch grondgebied.

Niet onvermeld mogen wij laten de nĕgri Simpang aan de samenvloeiing van de soengai's Sidjouw en Matan, minder om hare belangrijkheid, als wel omdat de Simpangsche vorstenfamilie (en uitsluitend deze) aldaar gevestigd is. Deze nederzetting telt een 15tal huizen. De woning van den Panembahan is weinig meer dan een armoedige, inlandsche woning met kadjang omwanding en atappen dak. De vorst kan er niet toe besluiten zich een betere woning te bouwen, omdat oude tradities dit niet veroorlooven: bedekking met sirappen bijv. zou slechts onheil aanbrengen. De aanlegplaats, die niet op soliditeit mag bogen, verbetert niet den algemeenen indruk van het geheel, dat, naar rato van 's vorsten verblijf, er even armzalig uitziet. Een waggelend, apart gebouwtje zonder omwanding dient tot balai, alwaar eens, bij de ontvangst van een Resident in den vooravond, aan elkaâr geregen eindjes kaars tot éénige verlichting dienden.

Eveneens moeten wij gewag maken van de plaats Matan, gelegen aan de soengai Matan, den voormaligen zetel van het Matansche vorstenhuis, die in het laatst der vorige eeuw, toen de Sultan van Matan Kajoeng tot zijne residentie koos, verlaten werd, terwijl het overschot der bevolking, dat den Sultan niet volgde, allengs naar het in opkomst zijnde Simpang verliep [2]).

Wij teekenden reeds aan, dat het Boegineesche deel der bevolking voornamelijk woont op de Westzijde van het eiland Maja. De geschiedenis dezer vestiging is de volgende.

In 1876 vestigde zich hier van Tandjoeng Saleh uit zekere Hadji Moham-

1) In de bijlage van het vigeerend politiek contract van Simpang, waarbij de belastingen, waarop het zelfbestuur recht heeft, geregeld zijn, staat apodictisch: „de Maleiers, in het landschap Simpang aanwezig, wonen in drie kampongs: Bengkalan, Manjak en Mambal". Deze plaatsen bestaan niet meer. Bengkalang was 2 à 3 tandjoengs opwaarts van de soengai Matan gelegen; Manjak een weinig bovenstrooms; de kampong Simpang en Mambal bij den berg Moengoe's Djĕring. De bewoners hebben zich echter alom verspreid, hoofdzakelijk te Soengai Pinang. Het verdient overweging bij eene nieuwe regeling der belastingen te Simpang hierop te letten.

2) Veth, Deel pag. I 124.

mad Wa Koeba, een ondernemend Boeginees, om koffituinen aan te leggen. Hem werd tegen zekeren geldelijken eijns door den Panembahan van Simpang een streek aan de Westzijde van Doesoen toegewezen, terwijl hij tevens door den Panembahan als bestuurshoofd werd aangesteld onder toekenning van rechtsbevoegdheid. De desbetreffende overeenkomst werd door den Resident goedgekeurd. Langzamerhand bleek echtér, dat Hadji Mohammad Wa Koeba met pandelingen werkte, over welke hem rechtsbevoegdheid was verleend!

Van de koffietuinen kwam niets, maar in plaats daarvan legde men klappertuinen aan. Zoo trad Hadji Mohammad Noor, na het overlijden van zijnen vader, Hadji Wa Koeba, in diens plaats, d. w. z. als ondernemer, die met koeli's werkte en aan wien de Panembahan van Simpang een stuk grond had afgestaan tegen zekere recognitie.

Doch eene poging om hem als bestuurshoofd aan te stellen (liefst met den weidschen titel van Poenggawa Sĕtia-Pahlawan) onder dezelfde voorwaarden als zijn vader in 1876 werd door het bestuur verijdeld, te eêr, wijl de intusschen in Staatsblad 1888, no. 121 verschenen instructie eene benoeming door den Panembahan niet toelaat.

De kolonie van Hadji Mohammad Noor is gevestigd aan de soengai's Boeaja en Doesoen Bĕsar [1]).

Een weinig noordwaarts vindt men de soengai Doesoen Kĕtjil, waar eene afgeleefde, eertijds zeer ondernemende, Boegineesche vrouw, nadat grootsche cultuurplannen in duigen zijn gevallen, met een paar ongehuwde doehters een arm bestaan leidt. Die vrouw draagt nog zooveel trots in zich om, dat zij zich schaamt naar Tandjoeng Saleh, hare vorige woonplaats, terug te keeren.

Melden wij ten slotte nog, dat aan de Noordkust van het eiland Maja eenige bewoners worden aangetroffen aan de soengai's Toetik en Sĕbian (Maleiërs) en aan de Zuidkust op Tandjoeng Satai (evenzeer Maleiers).

Het bestuur van het landschap Simpang is in handen van een Panembahan [2]),

---

1) Soengai Boeaja met 17 huizen, 79 zielen, w. o. 30 werkbare mannen. Soengai Doesoen Bĕsar met 7 huizen, 55 zielen w. o. 15 werkbare mannen.

2) De tegenwoordige Panembahan, Soeria Ningrat, is in 1875 bevestigd. Hij stamt rechtstreeks af (kleinzoon) van Panembahan Anom Soeria Ningrat (bladz. 8 hiervoren), rijksgroote van Matan en zwager van Sultan Djamaloe'd-dîn.

Simpang vermeent de ware rechthebbende te zijn op het bezit van de geheele afdeeling Soekadana, omdat de tegenwoordige Panembahan van Matan afstamt van de vrouwelijke, nederdalende lijn van Sultan Djamaloe'd-dîn en hij bovendien geen anak gahra is.

Het is vermakelijk ieder der drie vorsten in de afdeeling Soekadana, in een vertrouwelijk gesprek, over zijne aanspraken te hooren; zoo beweert Soekadana, op grond van de traditie van Radja Akil, dat hij feitelijk de ware rechthebbende is. En het is, omdat het Gouvt. het vroegere rijk van Soekadana in drie deelen gesplitst heeft, dat men zich in den bestaanden toestand schikt.

Trouwens de tegenwoordige vorstenbesturen van Simpang en Soekadana leven alleen voor het oog in

evenals te Soekadana, met dit essentieel verschil nochtans, dat de Panembahan van Simpang het recht heeft van belastingheffing 1).

Van dit recht wordt echter maar al te vaak door het Simpangsch vorstenbestuur (waarbij in hoofdzaak ook te letten valt op de leden daarvan) misbruik gemaakt; conflicten tusschen de belasting opbrengende bevolking en den vorst zijn niet zeldzaam.

Verhuizingen der Dajaksche bevolking, die, in afwachting, dat haar van wege het Europeesch bestuur recht zal wedervaren, vooral naar het naburige Mĕliouw trekt, zijn daarvan de gevolgen.

En, zoo het al mogelijk is, dat het Europeesch bestuur in dezen vorst en volk tot eene schikking weet te brengen, zekerheid is er niet, dat de schikking zal worden geëerbiedigd, als de besturende ambtenaar vertrokken is: van daar, dat de Dajak's zulk eene regeling dikwijls niet afwachten, en — schoon niet dan noode — hunne oude woonplaatsen, waar de graven hunner voorouders zijn, ruilen tegen een nieuw, rustiger oord.

Dat de Dajaksche bevolking zeer gehecht is aan hare oude woonplaatsen, is bekend; in het Simpangsche blijkt het uit het verzoek van eenige naar Matan (Laoer) verhuisde Sĕmandang-Dajak's om terug te keeren — wel te verstaan, onder het noodige voorbehoud, n. l. dat zij in lasten en verplichtingen zullen worden gelijk gesteld met de Koealan-Ilir-(Kajoe Boenga) Dajak's.

Voor deze Dajak's is niet dan na jarenlangen strijd, waarin zij steeds verzochten rechtstreeksche Gouvernements onderdanen te mogen worden, welk

---

vriendschap met elkander, d. w. z. vóór den besturenden ambtenaar zijn zij tegenover elkaâr de hoffelijkheid in persoon. Den Panembahan van Simpang, op Soekadana komende, zal het dan ook niet in de gedachte komen een bezoek bij zijnen collega van Soekadana af te leggen, waarom Soekadana ook nalaat dergelijke beleefdheden ten opzichte van Simpang te bewijzen. Wij behoeven nauwelijks op te merken, dat het „Palongan-gebergte" het struikelblok is voor eene toenadering der beide vorsten.

Matan houdt zich in dit opzicht buiten alle quaesties. Het leeft in (niet oogenschijnlijke) vriendschap met Soekadana. Eene aanraking tusschen de vorsten van Matan en Simpang hebben wij gedurende ons aanwezen te Soekadana niet bijgewoond, doch, voor zoover wij konden nagaan, bestaat er geen vijandschap tusschen die twee vorstenbesturen.

1) Eene opgave van de belastingen, die door het inlandsch zelfbestuur van Simpang geheven mogen worden, treft men aan als bijlage van het vigeerend politiek contract, hierachter onder bijlage III opgenomen.

Wij hebben tegen die opgave, dat zij veel te uitvoerig is. Er wordt n. l. in beschouwingen getreden omtrent den aard der belastingen, — beschouwingen, welke later hare plaats zouden gevonden hebben in eene korte nota, — terwijl des ondanks nog ruimte overblijft voor vexatiën. Zoo wordt de oepĕti wel gesteld op 20 gantang rijst, doch de hoegrootheid van de gantang niet omschreven. Verder staat het der bevolking vrij, bij misgewas, de belasting te betalen in geld of in boschproducten; tegen het eerste hebben wij geen bezwaar, omdat de gantang rijst op 10 centen gesteld is; nopens de betaling in boschproducten, „wier waarde gelijk moet staan aan die der te betalen rijst", valt op te merken, dat de prijzen der boschproducten zeer afwisselend kunnen zijn.

Zoo ook wordt er geene melding gemaakt van een zeer belangrijken vorm van belasting, n. l. de heerendiensten, waarop het inlandsch bestuur recht heeft, als pĕbĕlah (transport-diensten bij reizen van den vorst of grootwaardigheidsbekleeders) en kĕmit-(waeht-)diensten.

En zóó is er meer!

verzoek natuurlijk niet ingewilligd kon worden, eindelijk (Juni 1893) in overleg met den vorst en de betrokken Dajak's eene belastingregeling op vastere grondslagen getroffen, waarbij o. m. de regeling van pĕbĕlah- en kĕmit-diensten niet achterwege is gebleven. Nog voordat de overeenkomsten door wederzijdsche goedkeuring en teekening daarvan door de belanghebbende partijen ten overstaan van den controleur bekrachtigd waren, had de mare van den strijd en de daarmede verkregen resultaten zich reeds verbreid en — minder om de mildere bepalingen, als wel om de vastere grondslagen, waarop de regeling gebaseerd is, — het gevolg was, dat de naburige stammen aan den vorst en het bestuur het verzoek deden in een dergelijke regeling te mogen deelen; ook het verzoek van de naar Matan verhuisde Dajak's om onder diezelfde voorwaarden terug te mogen keeren naar hunne voormalige woonplaatsen sproot hieruit voort.

De strijd heeft jaren lang geduurd, zeiden wij: laten wij er bijvoegen, dat de Dajak's het zoolang niet zouden hebben volgehouden (niettegenstaande de meerderheid hunner stamgenooten successievelijk naar Mĕliouw verhuisd was), indien zich in hun midden niet ettelijke Saribas-Dajak's gevestigd hadden, menschen, die door hunne talrijke reizen bekend waren geraakt met haçil-regelingen in andere streken en aan de Koealan-Ilir-Dajak's, nadat zij in hunnen stam door aanhuwelijking waren opgenomen, beduid hadden, dat de vorst zich dikwijls aan onrechtmatige heffingen schuldig maakte.

Dit kon wel niet anders: immers volgens het contract heeft de Panembahan, met name in het district Koealan, recht op de meeste belastingen, — en deze meerderheid in vorm van belastingen is recht evenredig aan meerderheid in vorm van vexatiën.

En daar, waar het vuur van den aangebonden strijd dreigde te smeulen, waren de Sariba's steeds gereed om het weêr aan te wakkeren.

Niet onbegrijpelijk is het dan ook, dat de Panembahan op verbanning van deze zoogenaamde rustverstoorders heeft aangedrongen, waarop door den Resident is geantwoord, dat niet tot uitzetting of verbanning kon worden overgegaan, alvorens volledige bewijzen waren geleverd, dat de Sariba's inderdaad orde en rust verstoorden.

Wil men een ander bewijs van het onordelijke beheer in het Simpangsche, dan behoeft men slechts van de Laoer dwars het land over te steken naar de Simpang-Dajaksche lamans, Bajĕ en Kĕmbĕra, om het opmerkelijke verschil te zien tusschen de (betrekkelijke) welvaart in het Matansche en de haveloosheid en armoede in het Simpangsche.

Wanneer wij aan het vermelden van eenige eigenschappen van den Panembahan, die ons den vorst reeds eenigermate deden kennen, nog toevoegen, dat hij eene kleine, ineengedrongen gestalte heeft met kromme beenen, een leeftijd van 50 jaar, geene tanden, maar door het (overmatig) [1]) gebruik van amfioen versufte

1) Een controleur van Soekadana rapporteerde, dat de Panembahan voor een rijksdaalder daags aan amfioen verschuift.

oogen heeft, welke beide laatste eigenschappen hem bij eene conferentie steeds doen grijpen naar zijn „toemboek sirih" (instrument, waarin het sirihpruimpje wordt fijn gestampt) om, zooals hij zelf verklaart, zijn geest helder te houden, — en wij steken het geheel in een misvormde, gekleede jas met goud borduursel, een wijde, witte, ongebleekt katoenen pantalon en een paar ruime schoenen — dan meenen wij den algemeenen indruk van den tegenwoordigen Panembahan van Simpang te hebben wedergegeven, wanneer hij in ambtsgewaad verschijnt.

Met dezen man, — die verder de eigenaardige gewoonte heeft van over dag bijna altijd te slapen en de nachten wakende door te brengen en nooit rijst eet, — heeft, zonder uitzondering, geen enkele bestuursambtenaar te Soekadana overweg kunnen komen.

Door een Resident der Westerafdeeling van Borneo is hij dan ook gedefinieerd als een „domme, doch geslepen rijksbestierder" [1]).

Hij valt het bestuur steeds lastig met quaesties en welke!

Om het recht aan zijne zijde te krijgen schroomt hij niet het bestuur verlokkelijke voorstellen te doen, kortweg het bestuur te willen omkoopen: zoo o. a. in de hiervoren reeds behandelde grensquaestie tusschen de rijken Simpang en Soekadana, waarbij het voor Simpang om het bezit van het Palongan-gebergte te doen was [2]).

Van den Panembahan en de verdere leden van de Simpangsche vorstenfamilie valt weinig anders te zeggen, dan dat zij van een geregeld bestuur geen begrip hebben.

Als voornaamste rijksgroote fungeert de jongste broeder van den Panembahan, Oeti Radjoena, met den titel van Pangeran Mangkoe Boemi.

Het is voorwaar een koddig gezicht dezen versuften en drie kwart dooven idioot tijdens eene conferentie gade te slaan, met name, wanneer de vorst, om kracht bij zijne beweeringen te zetten, zich tot hem wendt met de vraag: „is het niet waar, Pangeran Mangkoe?" in welk geval de „rijksbestuurder", uit zijn zoeten dommel ontwakende, na vluchtig met verwilderden blik rondgekeken te hebben als om zich te orienteeren, tot bevestiging knikt, iets onverstaanbaars mompelend! Wij hebben het raadsel nimmer kunnen oplossen, of de man werkelijk zóó is, als hij zich voordoet. Is hij inderdaad idioot, dan is hij zeer zeker te beklagen, maar pleit het niet voor den Panembahan, dat hij zich zulk een rijksbestierder kiest, die niets anders weet te doen dan half verwilderd t. z. t. al mompelend „ja"

---

1) Missive van den Resident Gijsberts in de correspondentie over de te sluiten overeenkomst betreffende de grenzen van Simpang en Mĕliouw.

2) Zooals wij reeds aantoonden, is de quaestie ten nadeele (wil men deze uitdrukking bezigen) van Simpang beslist. Eigenlijk was er geene quaestie! Deze is geboren door de opname van de woorden: „wordende gerekend het Palongan-gebergte tot Soekadana te behooren" in het Soekadanasche contract.

Doch de Panembahan van Simpang legt zich bij deze beslissing niet neêr. „Natuurlijk!" kunnen wij er best bijvoegen.

te knikken. En deze rijksbestierder draagt den wijdschen naam van Pangeran Mangkoe Boemi!

De Pangeran Ratoe, Oeti Mansoer, oudste zoon van den Panembahan, gelijkt in vele opzichten op zijn vader; hij is een onbeduidend, jong mensch van ± 22 jaar, eet, evenals zijn vader, geen rijst, maar heeft boven hem dit voor, dat hij niet aan het heulsap verslaafd is, — iets, wat trouwens van geen der overige zonen van den Panembahan gezegd kan worden.

Daarentegen paart hij aan zijne domheid de noodige brutaliteit [1]), terwijl hij zich dikwijls door zijn drift laat vervoeren.

Opmerkelijk is, dat in eene op 25 Oetober 1880 door den Resident belegde rijksvergadering ten einde, in voldoening aan artikel 5 van het op dien datum met den Panembahan van Simpang gesloten contraet, de bevolking van dat rijk te hooren omtrent de keuze van een troonsopvolger, de Panembahan zijn oudsten wettigen zoon, Oeti Mansoer, niet voor troonsopvolger wenschte in aanmerking te brengen „omdat zijn hoofd niet zeer helder is", doch als zoodanig aanbeval zijnen tweeden, wettigen zoon, Oeti Samba, den tegenwoordigen Pangeran Kasoema Joeda. Wijl de aanwezigen ter vergadering niets ten nadeele van Oeti Mansoer wisten te getuigen, dan dat hij zich dikwijls boos maakt en zich veel in het binnenland ophoudt, werd hun medegedeeld, dat de Resident „het verzoek van den Panembahan nog niet aan de Regeering kon voortschikken; dat hij eerst Oeti Mansoer persoonlijk verlangde te ontmoeten en later eene vergadering te Simpang zou beleggen om de bevolking meer algemeen te kunnen hooren" [2]).

Het verzoek van den Panembahan is des te opmerkelijker, omdat Oeti Samba (Pangeran Kasoema Joeda) de gunstige uitzondering is, waarvan hierboven gewag is gemaakt. Hij staat tot zijn ouderen broeder, den Pangeran Ratoe, als te Soekadana Tongkoe Siembab staat tegenover den troonsopvolger. Hoewel van weinig ontwikkeling, toont hij meer bevattelijkheid en is hij zeêr meêgaande.

Behalve Pangeran Mangkoe Boemi en Pangeran Kasoema Joeda fungeeren te Simpang nog als rijksgrooten Oeti Ismail (Raden Djaja Kasoema), derde, en Oeti Tamdjid (Pangeran Anom), vierde zoon van den Panembahan. Deze laatste is speciaal belast met het beheer der godsdienstige aangelegenheden en bekleedt, schoon nergens eenige opleiding daartoe gehad hebbende, den graad van „kapala agama!" Dit is opmerkelijk, omdat in den regel de vorst zelf in zijn eigen rijk zich als zoodanig beschouwt.

---

1) Tijdens het afwezen van zijn vader heeft hij eens wederrechtelijk een sampan van een onderdaan van het landschap Soekadana aangehouden. Op het driemaal herhaalde, schriftelijke verzoek van den controleur om uitlevering van die sampan heeft hij driemaal geweigerd, waarvoor hij dan ook arrest voor drie maanden ter hoofdplaats Pontianak als zijn welverdiende straf gekregen heeft.

2) Van deze vergadering kwam niets. Van de besprokene bevindt zich een proces-verbaal (in simplo) in het archief te Soekadana.

Al de genoemde mantri's zijn voorzien van acten van aanstellingen, in welke Oeti Ismail als Raden betiteld is, hoezeer de Panembahan hem steeds als Pangeran (Djaja Kasoema) voorstelt.

Thans begint ook op den voorgrond te treden de vijfde zoon van den Panembahan, Oeti Mohammad Kasim, doch als rijksgroote mag hij niet aangemerkt worden, wijl hij nog niet voorzien is van eene acte van bevestiging als zoodanig.

Van al deze onbeschaafde leden der vorstenfamilie kan weinig meer gezegd worden, dan dat zij van een geregeld bestuur totaal geen begrip hebben. Een blik op de vervallen negri Simpang alleen is voldoende om dit te bevestigen.

Wel zou de armoedige omgeving van den vorst niet dadelijk doen denken, dat de bevolking bepaald uitgemergeld wordt, maar ieder bestuursambtenaar weet, dat armoede en knevelarij nauw samenhangen : zelfs de maandelijksche schadeloosstelling van den Panembahan ad ƒ 183,33 wordt maanden vooruit aan verschillende Chineezen te Sockadana beleend.

En dat met de negri Simpang het geheele landschap in armoedigen staat verkeert, dit zagen wij reeds in het voorgaande.

MATAN.

Het rijk Matan, ook wel Kajoeng geheeten, is èn van wege zijne uitgestrektheid èn om de betrekkelijke welvaart, welke er heerscht, verreweg het belangrijkste deel van de afdeeling Soekadana.

Het is ongeveer 450 □ geografische mijlen groot [1]); de bevolking bedraagt ± 30.000 zielen [2]).

Drie belangrijke rivieren doorsnijden dit landschap: de Pawan, de Kendawangan en de Djelai, waarvan de eerstgenoemde met eene stroomlengte van ± 42 geografische mijlen [3]) de grootste is.

Om eenig overzicht van den tegenwoordigen toestand van dit uitgestrekte gebied te krijgen doen wij het best eerst kennis te maken met den tegenwoordigen Panembahan van Matan, Hadji Mohammad Sabran, en zijne familieleden, om daarna in gedachten een paar flinke tournée's door het landschap te maken.

Wij begeven ons daartoe per gouvernements stoomer, die voor deze reis door het hoofd van gewestelijk bestuur ter beschikking van den controleur der afdeeling is gesteld, van Soekadana op weg naar Kĕtapang.

De uitgestrekte kampong Kĕtapang, in het Oostelijkste gedeelte waarvan (Mĕlia Kerta) de zetel van den Panembahan van Matan zich bevindt, is gelegen aan de zuidelijkste van de twee takken, waarin zich de Pawan, alvorens in zee uit te monden, splitst.

De Noordelijkste en grootste dezer armen heet Kandang Karbau, de andere Kĕtapang.

Even beneden het deel Sampit van de kampong Kĕtapang begint de Kĕtapang kĕtjil, die na eenige Noordwaartsche kronkelingen zich een weinig stroomafwaarts weder met de Kĕtapang vereenigt [4]).

Wij komen na een 7 uur stoomens voor de monding der Kĕtapang ten

---

1) Nagenoeg 3/4 van Nederland, of gelijk aan de Oostelijke uitwas van Java (Bezoeki, Probolinggo en Pasoeroean) + de residentie Soerabaja.

2) Derhalve nog minder dan het tiende gedeelte van de minst bevolkte residentie van Java (Krawang).

3) Slechts een weinig minder dan het vierde gedeelte van de lengte van den Rijn.

4) Terloops wordt hier aangeteekend, dat men op de delta, door dé Kandang Karbau en de Kĕtapang gevormd, Poelau Kandang Karbau geheeten, een kleinen karbauwen-stapel vindt, aan den Panembahan van Matan toebehoorende. Niet onmogelijk is, dat aan het aanwezen dier karbauwen de naam „Kandang Karbau" voor de Noordelijkste uitwatering der Pawan en voor de delta zijn onstaan te danken heeft.

In Veth I, pag. 146 leest men, dat de Noordelijke tak „de Karbouw of Buffel wordt genoemd naar de zonderlinge gedaante eener aldaar zich vormende landtong". Wij laten de juistheid hiervan in het midden en merken alleen op, dat wij dien Noordelijken tak nimmer „Soengai Karbau", doch steeds „Soengai Kandang Karbau" hebben hooren noemen.

anker. Ware het springtij geweest, dan had de gouvernements stoomer, welke niet dieper gaat dan 6 voet, de Kandang Karbau kunnen binnenstoomen [1]).

De Panembahan, die van onze komst onderricht is, heeft een bidar aan de monding gestationneerd, welke, getooid met de Nederlandsche vlag, weldra naar het schip roeit.

In deze bidar bevinden zich, zoo niet een of meer Pangeran's, dan zeker de Poenggawa, die de functien van Datoek bandar (havenmeester) vervult, meestal vergezeld door den zoogenaamden Kapitan Melajoe.

Zij heeten ons welkom en stellen namens den Panembahan de bidar voor het debarquement ter onzer dispositie.

Met een der sloepen van het gouvernements stoomschip zouden wij den wal wel bereiken, doch tot de kampong Kĕtapang, met name, wanneer de eb is ingetreden, niet dan met de grootste moeite opvaren kunnen.

Met de bidar doen wij er ongeveer drie uur over en komen dan, na de kampong Kĕtapang voor een groot deel gepasseerd te zijn en daarbij te hebben opgemerkt, dat hier vrij wat welvaart heerscht, getuige o. a. de talrijke vaartuigen, zoowel voor zee- als riviervaart, die wij alom aantreffen [2]), aan den steiger voor de woning van den Panembahan, waarnaast aan een vlaggemast de Nederlandsche driekleur wappert [3]).

Na de landingsplaats gepasseerd te hebben, die hier vrij wat beter is dan te Simpang, daar zij geheel uit ijzerhout gemaakt is, loopen wij onder den gelen staatsie-pajoeng nog een 70 M. verder en komen dan in de ruime balai van 's vorsten woning, waar wij door hem zelven worden verwelkomd.

Na de gebruikelijke plichtplegingen worden wij tot zitten genoodigd om de ronde, marmeren tafel in het midden der balai, wordt ons een sigaar en daarna een kop (met blikmelk en suiker maar al te zeer gesuikerde) thee gepresenteerd en maken wij van deze oogenblikken gebruik om onze omgeving op te nemen.

---

1) Tot dit doel is in den laatsten tijd de geul in de bank voor deze rivier van wege het Matansche bestuur afgebakend. Daar de zandige geul zich echter met de moesons verlegt, verdient het overweging om, wil een gouvernements stoomer de Kandang Karbau binnenstoomen, vooraf in overleg te treden met den Panembahan van Matan, omdat het niet onmogelijk is, dat de geul zich verlegd heeft, waardoor nieuwe afbakening noodzakelijk wordt. Overigens is uit dagelijksche waarnemingen van den waterstand te Soekadana vooruit te bepalen, op welken datum en op welk uur ongeveer men de Kandang Karbau kan binnenloopen.

Van de Kandang Karbau wordt per gouvernements stoomer de kampong Kĕtapang in vier uur bereikt.

2) Reeds in de meer aangehaalde memorie van den Luitenant-Kolonel W. E. Kroesen dd. 7 Januari 1858, toen Kajoeng nog de standplaats van het vorstenbestuur was, werd aangeteekend, dat: „de handelplaats „Kĕtapang de bronnen bezit om eenmaal als een der levendigste te worden aangemerkt", (Ind. Gids als voren pag. 2198).

3) Het is niet onvermeldenswaardig, dat alle vorsten en grooten in de Zuidelijke afdeeling de Nederlandsche vlag voeren, terwijl elders ter Westerafdeeling van Borneo immer de gele vlag door de vorsten geheschen wordt.

Alleen bij reizen te water voeren de eerstgenoemden eene inlandsche vlag (voor de vorsten geel, voor de rijksgrooten geel met verschillend gekleurde randen, voor de overige hoofden nog andere soorten) aan den voormast en de Nederlandsche vlag aan de gaffel of aan het roer.

Aan weêrskanten van de balai zien wij twee kamers, waarvan het eene paar als logeerkamers en het andere als kantoor van den Panembahan en van zijn schrijver dienst doet. Aan de achterzijde loopt de balai samen met het vrouwenverblijf, dat iets hooger dan de balai gelegen is.

Allereerst valt ons op, dat de Panembahan en zijne grooten bijna geheel op Europeesche wijze gekleed zijn.

De Panembahan, die links van ons zit, heeft een met goud geborduurde zwarte muts op, een lakensche gekleede jas met gouden W knoopen, een witte pantalon en schoenen; eene kleeding, welke voor al de rijksgrooten in meer of mindere mate conform is.

De 64jarige, reeds grijze vorst is klein van gestalte, zeer vertrouwelijk in den omgang, jammer genoeg eenigzins hardhoorig. Hij draagt aan zijn borst de gouden medaille, hem als erkenning zijner verdiensten door het Gouvernement geschonken [1]).

Ware het een meer plechtige gelegenheid, dan zoude hij ook de gouden ketting, bij die medaille behoorende, omgehangen hebben, doch dan zou tevens zijn rijk geborduurde jas niet achtergebleven zijn.

Links van den Panembahan zit de 45jarige, dikke Goesti Hidajat, een neef van den Panembahan, die, den titel voerende van Pangeran Mangkoerat Firdana Mantri, de eerste rijksgroote van Matan is.

Deze man trekt ons door zijn uitwendig voorkomen al dadelijk aan: behalve zijne dikke gestalte, zeker niet benadeeld door het bier, dat de Pangeran gewoon is te drinken, vallen ons zijne handschoenen en bril (waarover, eêr dan waardoor, hij kijkt) in het oog. Hij heeft ons reeds met een „Mògĕ!" (Morgen) verwelkomd en zal, als de gelegenheid daar is, haar niet ongebruikt laten om ons op een hombretje te inviteeren, waar hij, vooral om eenige beschaving ten toon te spreiden, dol op is.

Rechts van ons zit Oeti Boesjra, de ± 23jarige Pangeran Ratoe, oudste, wettige zoon van den Panembahan en mitsdien (volgens het politiek contract) zijn opvolger. Hij maakt met zijn door het gebruik van amfioen versuft uiterlijk, met zijne verglaasde oogen en dikke, meerendeels geopende lippen geen aangenamen indruk. Het mag voor ons een buitenkansje heeten hem hier aan te treffen, daar hij in den regel wegblijft, hetzij wegens ziekte of vischvangst dan wel om andere redenen.

Onze verdere omgeving bestaat uit den ruim 36jarigen Oeti Tsalihin (Pangeran Bandahara Kasoema Matan) en zijn jongeren broeder, Oeti Mochsin; (Pangeran Laksamana Kĕsoema Nagara), onwettige zonen van den Panembahan; verder uit den circa 28jarigen Goesti Dioesca (Pangeran Adipati Anom Kĕsoema Ningrat), jongeren broeder en Goesti Moeslin (Pangeran Soeria Perboe Nata), den circa 35jarigen zwager van Goesti Hidajat.

---

1) G. B. dd. 20 Januari 1893 no. 6.

Wanneer wij ten slotte nog den 30jarigen Oeti Djakaria (Pangeran Kĕsoema Djaja Matan), zoon van 's vorsten stiefbroeder, Pangeran Moeda Hadji Achmad Hazran, noemen, dan hebben wij, met uitzondering van den Pangeran Ratoe, den raad van mantri's in rangorde bij elkâar, die, onder het presidium van Goesti Hidajat, naar aanleiding van art. 16 van het vigeerend politiek contract, in Juni 1893, bij gelegenheid van de uitreiking van de gouden medaille met keten aan den Panembahan, door den Resident der Westerafdeeling van Borneo is ingesteld.

De Panembahan is ontegenzeggelijk een flink vorst. Hij trad als zoodanig in 1847 op en is dus een van de oudste, zoo niet de oudste, regeerende, inlandsche vorst in Neêrlandsch-Indië. Toen hij bij het overlijden van zijn vader, den Panembahan Anom Kesoema Nagara, in 1845 tot de regeering geroepen werd [1]), bevond hij zich, ternauwernood 14 jaar oud, met zijnen stiefbroeder Achmad Hazran [2]) te Mekah.

Omstreeks het einde van 1846 van daar teruggekeerd, werd hem, ofschoon bij Gouvernements besluit dd. 11 Maart 1847 No. 3 definitief als Panembahan aangesteld, gedurende zijne minderjarigheid slechts vergund te regeeren gezamenlijk met den raad van mantri's, aan wie bij het overlijden zijns vaders het bestuur over Matan provisioneel was opgedragen en welke raad onder het presidium stond van Pangeran Mangkoerat, zwager van den overleden vorst.

Gedurende het begin zijner regeering kwamen vrij wat klaehten in; jong, als de Panembahan was, en vooral het gemis aan goede leiding, met name van de toenmalige posthouders van Soekadana, wier meerendeels bekrompen denkbeelden hen deden terugdeinzen van eene verstandige bemoeienis met het bestuur van Matan, doen het geen wonder zijn, dat de Panembahan zich weinig om het lot zijner bevolking bekreunde [3]).

Nochtans gaf zulks aanleiding tot verwikkelingen [4]), welke in Februari 1856 uitliepen op het verplichte vertrek van den Panembahan naar Batavia en de aanhouding van een aantal rijksgrooten te Pontianak. De Panembahan, hoewel

---

1) G. B. dd. 19 April 1845 no. 27.

2) Mohammad Sabran en Achmad Hazran waren de eenige (onwettige) zonen van den overleden Panembahan, verwekt bij verschillende bijvrouwen. Hij liet slechts één wettig kind na, eene doehter, Ratoe Djĕmala, gehuwd met den Kottawaringinschen groote, Pangeran Kĕsoema Agoeng, uit welk huwelijk Goesti Hidajat de oudste zoon is.

3) Ind. Gids als voren pag. 2197, alwaar omtrent de posthouders en het bestuur van Matan verder aangeteekend staat: „in stede van het bestaande contract te raadplegen en te handhaven, bepaalden zij er „zich toe letterlijk te zijn honders van den post en berichtten zij van daar, dat de Panembahan moord strafte „met levenslange slavernij; dat hij den uitgebreidsten alleenhandel dreef; dat hij heffingen deed, die ongehoord waren.

„Zaken, die zeker, aldus op papier gesteld, hard klonken, doch dat niet zouden doen, wanneer gezegd „was geworden, dat het koppensnellen volgens de adat met slavernij wordt gestraft; dat de *dagang sĕra* en *tampa* „in Matan, evenals elders, gedreven werd; en wanneer men op die mededeelingen nog had laten volgen, dat „de vorst van dat Rijk volgens het bestaande contract de volle bevoegdheid tot die handelingen bezat".

4) „Die zeker niet zouden zijn onstaan" (Ind. Gids als boven pag. 2197), wanneer de posthouders een beetje meer hart voor hunne zaak hadden gehad.

beschuldigd van overtreding der artt. 6 en 17 van het politiek contract (van 1845) en voor meer dan een jaar op Java aangehouden, werd ten slotte (missive van den eersten Gouvernements Secretaris dd. 4 Februari 1857, Lt. O. geheim) volkomen gerehabiliteerd.

Na zijne terugkomst gaf de Panembahan, voor zoover bekend, nooit meer aanleiding tot klachten en zelfs tijdens de Sintangsche onlusten (1864 — 1867) toonde hij ondubbelzinnige bewijzen van gehechtheid aan het Gouvernement door aanzoeken van de zijde der opstandshoofden om zich aan hunne zijde te scharen af te wijzen en ter kennis van het bestuur te brengen [5]).

Ontegenzeggelijk heeft het verblijf van den vorst op Java voor hem zijne goede zijde gehad: het opende hem een ruimeren gezichtskring en in het gezelschap van een man als wijlen den bekenden schilder. Raden Saleh, deed hij van zelf eenige beschaving op.

Het zonde ons te ver voeren nog meer goede eigenschappen van den tegenwoordigen Panembahan te releveeren: wij zouden gewag kunnen maken van het feit, dat hij, hoewel zelf, als behoorende tot de Naqsjabendiah's, zeer reehtzinnig, voor de wereld genoegzame liberaliteit ten toon spreidt en met behoud van eigene geloofsopvatting de inziehten van anders denkenden weet te eerbiedigen; wij zouden melding kunnen maken van zijn verstandig optreden tegenover de bevolking en de woelzieke afstammelingen van het onttroonde vorstengeslacht van Sultan Djamaloe'dîn, bij wie nog de traditie bestaat, dat de tegenwoordige vorst feitelijk niet de ware reehthebbende op den troon is; doch het eeremetaal, dat 's vorsten borst siert, hem door de Regeering geschonken als blijk van erkenning zijner langdurige en trouwe diensten, is daar om meerderen ophef overbodig te maken.

Zoo hoffelijk en vriendsehappelijk als de mantri's van den Panembahan zieh in hunnen onderlingen omgang voordoen, zou ons dit niet doen vermoeden, dat achter dit masker van oogenschijnlijk goede verstandhouding heel wat naijver en tweedracht sehuilt. En toch is dit zoo.

Dit punt is van genoegzaam belang om zulks in bijzonderheden te behandelen.

Zoolang de tegenwoordige, kalme en bezadigde Panembahan aan het bestuur blijft, is zijne persoonlijkheid alleen in staat om veel kwaad te voorkomen, doch het is raadzaam ten dezen den blik ook te laten gaan over de toekomst, wanneer de tegenwoordige Pangeran Ratoe, van wien voorloopig weinig verwachting gekoesterd wordt, aan het bewind zal zijn.

In de eerste plaats bestaan er aan het Matansché hof twee partijen, die beslist tegenover elkander staan, de zooeven genoemde, onwettige zonen van den Panembahan en de familie van Goesti Hidajat, de Firdana Mantri.

Deze laatste is, gesproten uit het huwelijk van het eenige, wettige kind van

---

1) Ind. Gids Juni 1893 pag. 953 in de „Bijdrage" van den heer E. B. Kielstra.

den in 1845 overleden Panembahan Anom Kĕsoema Nagara, Ratoe Djĕmala met den Kottawaringinschen groote, Pangeran Agoeng; Ratoe Djĕmala had het belangrijke district Djelai in apanage [1]): door haar huwelijk met voornoemden Pangeran had zij een daadwerkelijk deel in het beheer van het apanage en werd aan het Matansche hof eene beduidende figuur.

Uit dit huwelijk zijn, behalve Goesti Hidajat, gesproten de volgende zoons:

de zoogenaamde Pangeran Adi, die thans door Kottawaringin, na het overlijden in 1892 van Pangeran Kĕsoema Indra, jongeren broeder van Pangeran Kĕsoema Agoeng, als gemachtigde van dat rijk te Soekamara (Djelai) is aangesteld:

de zoogenaamde [2]) Pangeran Poetra, die in Djĕlai woont;

de tegenwoordige Pangeran Adipati Anom Kĕsoema Ningrat, aanvankelijk gehuwd met's vorsten oudste (onwettige) dochter, Ratoe Kĕmala, en na het overlijden van deze (in 1892) met hare jongere zuster (eveneens onwettige dochter), Ratoe Irang. En door zijn huwelijk èn doordat hij den rang van mantri bekleedt, houdt deze Pangeran te Mĕlia Kerta verblijf [3]).

Verder de navolgende dochters: Ratoe Mas, gehuwd met den Kottawaringinschen Pangeran Soeria (Goesti Moeslin), die als mantri van Matan thans den titel voert van Pangeran Soeria Perboe Nata;

Ratoe Anis, gehuwd met den zoogenaamden Pangeran Sjarief, geboortig uit Pontianak, die te Kĕtapang woont;

Ratoe Andjang, gehuwd met den zoogenaamden Pangeran Djaksa van Kottawaringin:

Ratoe Elok, gehuwd met den zoogenaamden Pangeran Irang van datzelfde rijk.

Beide Pangeran's verblijven meestal in het Djelaische [4]).

Zien wij hieruit de nauwe verwantschap van Matan met Kottawaringin [5]), wij merken tevens op, hoe drie der leden van Goesti Hidajat's familie, bekleed met het ambt van mantri, vasten voet hebben in het Matansche bestuur.

De innige band met het Matansche vorstenhuis werd nog versterkt door het huwelijk van de dochter van Goesti Hidajat met den Matanschen Pangeran Ratoe.

Moest het weleer voor den tegenwoordigen Panembahan een doorn in het oog zijn, dat het betrekkelijk zoo rijke en welvarende Djelai in apanage toebehoorde aan zijne stiefzuster, die bovendien getrouwd was met een vreemdeling,

1) Dit apanage behoorde aanvankelijk aan haren vader, toen hij, onder de regeering van Sultan Djamaloe'dîn, den titel voerde van Pangeran Adi. Nadat hij den onttroonden Sultan vervangen heeft, wees hij die landstreek aan zijne dochter toe.

2) „Zoogenaamd", omdat de Pangerans-titel niet van Gouvernementswege is toegekend.

3) Hij logeert bij den Panembahan.

4) Pangeran Kĕsoema Agoeng heeft wijders 7 onwettige kinderen nagelaten.

5) Juist door die verwantschap heerscht tusschen de bestuurders aan de grenzen van Matan en Kottawaringin eene gezonde verstandhouding. Alleen wanneer het op de bekende grensquaestie aankomt, treden de wederzijdsche bloedverwanten op voor de al of niet vermeende rechten van de vorstenbesturen, welke zij dienen.

dit is vrij wel overgegaan op de twee oudste, onwettige zonen van den Panembahan, die in Goesti Hidajat en zijne familie sleehts vreemde indringers zien.

De wanverhouding is niet beter geworden door de meerdere beschaving dier vreemdelingen, van welke twee (Goesti Hidajat en Pangeran Adi) hun opvoeding voor een deel op Java hebben genoten, iets, waarop zij zich ten allen tijde laten voorstaan en waardoor zij een gunstigen indruk op niet ingewijden maken. Aan den anderen kant ziet de familie van Goesti Hidajat laag neêr op de zonen van den Panembahan, die verslaafde opiumschuivers zijn.

Goesti Hidajat geeft blijken zijne positie goed te begrijpen: zonder Djĕlai is hij niets. En moet het onder gewone omstandigheden voor een apanagehouder moeielijk zijn 's vorsten gunstbetoon blijvend deelachtig te worden, het wijst op Goesti Hidajat's fijn overleg, hoe hij als vreemdeling, niet alleen heeft weten op te klimmen tot de hoogste waardigheid na die van Panembahan, maar tevens de belangen zijner familie niet uit het oog heeft verloren.

De voortdurende begunstiging van zijne familie door den vorst is daarvan het bewijs [1]) en het in 1890 gesloten huwelijk van Goesti Hidajat's oudste (wettige) dochter met den troonsopvolger kan wel niet anders dan als fijne politiek worden aangemerkt.

Beide partijen hebben hare goede eigenschap: die van Goesti Hidajat kenmerkt zich door zekere mate van beschaving, wars van knevelarij; die van den Pangeran Bandahara, schoon eene opvoeding buiten Borneo missende, kenmerkt zich door een flink optreden in bestuurszaken, gepaard met helder doorzicht, waarbij, wanneer wij de Simpangsche Pangeran's hiermede in vergelijking brengen, deze zelfs niet in de schaduw van de Matansche kunnen staan.

Met eene verstandige leiding kan dus, zelfs bij den bestaanden naijver, die wel eens ontaardt in onderlinge tegenwerking, veel goeds tot stand gebracht worden [2]).

Eene andere partij aan het Matansche hof is die van 's Panembahans gemalin, die den invloed van haren zoon, den Pangeran Ratoe, en van haren te Kĕtapang gevestigden broeder, Wan Hoesin (uit Koeboe), tracht uit te breiden.

De Pangeran Ratoe staat tusschen deze allen zonder (gelukkig!) partij te kiezen. Hij mist trouwens daartoe een helder oordeel, terwijl zijne indolentie hem noopt zich, zooveel mogelijk, van alle „soesah" te ontdoen.

---

1) Zoo is Goesti Hidajat zijn vader opgevolgd als apanagehouder van de meest welvarende streek van Matan, Djelai. De zoogenaamde Pangeran Sjarief heeft door zijn huwelijk met eene der zusters van Goesti Hidajat zich het apanage Kajoeng zien toewijzen.

En kortelings verkreeg de jongere broeder van Goesti Hidajat, de Pangeran Adipati Anom, het, zij het ook onbelangrijke, district Gĕroenggang, in apanage.

2) Tijdens een ruim eenjarig afwezen van Goesti Hidajat in het Djelaische (1890—'91) heeft Pangeran Bandahara door aanhalingen van clandestien zout (iets, wat nog nooit te voren in het Matansche was voorgekomen, ofschoon niet altoos te beletten clandestiene invoer van dat zilt bestaat) het bestuur trachten te toonen, dat, ook zonder Goesti Hidajat, een flink bestuur mogelijk is.

Als iemand, die zich voorshands buiten de twisten houdt, kan aangemerkt worden Oeti Djakaria, de tegenwoordige Pangeran Kĕsoema Djaja Matan, minder, omdat hij oordeel mist en ook niet van wege indolentie, als wel om zijne geaardheid en zijn nog kort optreden als mantri (Juni 1893).

Hij is, zooals wij reeds gezien hebben, de oudste zoon van 's vorsten stiefbroeder, Pangeran Moeda Hadji Aehmad Hazran, een man, die, in 1859 [1]) tot mantri van het Matansche rijk verheven, zich in de laatste jaren aan alle wereldsche zaken onttrokken heeft en in zijn verblijf te Toembang Titi (bovenloop Soengai Pĕsagoean) zich hoofdzakelijk aan godsdienstzaken gelegen laat liggen, waarbij hij met zijne reehtzinnige opvatting niet de meer liberale begrippen van den Panembahan toegedaan is.

Het spreekt van zelf, dat Pangeran Moeda zijne kinderen [2]) opgevoed heeft in de leer, welke hij belijdt, en onmiskenbaar draagt dan ook Oeti Djakaria daarvan de sporen. Hij is kalm, bedaard, beseheiden, eerlijk en eonscientieus, doch ten gevolge van zijne afzondering in Pĕsagoean eenigzins onhandig, een gebrek, dat gaandeweg wel zal verdwijnen door zijn verblijf te Melia Kerta.

Andere partijen, niet zoozeer aan het hof, maar bij de hoofden en bevolking en waarover wij nader zullen handelen, zijn de talrijke afstammelingen van Pangeran Tjakra (jang toewa) en als zoodanig apanage houders in Kendawangan.

Het apanage-stelsel heeft in Matan dikwijls aanleiding gegeven tot quaestien en het is niet altoos mogelijk deze naar den zin van elk der belanghebbenden te beslissen; er blijven steeds een of meer ontevredene over.

Verder moet steeds een waakzaam oog gehouden worden op de afstammelingen in de reehte lijn van Sultan Djamaloe'dîn (van welke de Goesti's Moeslimin en Mohammad Tazin, tevens neven van den regeerenden Panembahan, als de hoofden in Matan aangemerkt kunnen worden, afgezien van de vertakkingen in het Simpangsehe), omdat bij een (klein) deel der bevolking (met name de z. g. orang Maja[s]) steeds de traditie van den onttroonden Sultan voortleeft en de mogelijkheid niet geheel buitengesloten is, dat de oude Sultansfamilie, die tradities oprakelende, een opstand zoude verwekken tegen het door het Gouvernement ingestelde gezag.

Na deze eerste, algemeene kennismaking met het Matansche hof zullen wij, alvorens ons op tournée te begeven, ons rekenschap geven van de inkomsten der talrijke leden van de vorstenfamilie, welke inkomsten hun door den vorst, in overleg met het Europeesch bestuur, zijn toegewezen in den vorm van apanages. De apanagehonders zijn in de hun toegewezen streken tevens bestuurshoofden en met zekere politiemacht belast.

---

1) G. B. dd. 25 April 1859, no. 37.

2) Pangeran Moeda heeft vijf vrouwen gehad en leeft nu met de zesde. Hij heeft 10 kinderen, o. w. 4 zoons, t. w. Oeti Djakaria, Oeti Abdul Moekti, Oeti Aehmad Rais en Oeti Osman, van welke de laatstgenoemde ± 12 jaar oud is. Van zijne doehters zijn de drie oudste gehuwd met Daeng Amin, Oeti Medinah en Oeti Abdullatip.

Het algemeen toezicht over deze apanages berust bij den vorst en den Raad van mantri's.

De vorst heeft voor zich zelf natuurlijk ook een apanage.

Die apanages zijn:

1° *Toelak,* toegewezen aan den zeker 80jarigen Datoe[s] Kaja Laksamana, voorzeker het oudste hoofd van Matan, ofschoon geen lid van 's Panembahans familie;

2° *Bĕa*[s] van den Panembahan, die zich in het beheer meestal door zijnen oudsten zoon, Pangeran Bandaharā, laat vertegenwoordigen;

3° *Tajap* van Pangeran Laksamana Kĕsoema Nagara, tweeden (onwettigen) zoon van den Panembahan;

4° *Kajoeng* van den zoogenaamden Pangeran Sjarief Abdoel Rachman, zwager van Goesti Hidajat;

5° *Gĕroenggang* van Pangeran Adipati Anom, schoonzoon van den Panembahan en jongeren broeder van Goesti Hidajat;

6° *Pĕsagoean,* hoofdzakelijk van den Panembahan en voor een zeer klein deel van 's Panembahans stiefbroeder, Pangeran Moeda;

7° *Kendawangan,* verdeeld onder de afstammelingen van Pangeran Tjakra;

8° *Djelai* van Goesti Hidajat en zijne familieleden, voor zoover deze niet in het bezit van een ander apanage zijn (zie sub 4 en 5).

Van de den Panembahan niet toebehoorende apanages brengt hem alleen Kendawangan een vastgestelde cijns op, terwijl voorts alle inkomsten van vogelnestjes ten zijnen bate komen.

Wij varen thans per bidar en vergezeld van een Pangeran en den Kapitan Melajoe de Pawan op.

Aanvankelijk, bij het afsteken van de landingsplaats, wordt er geroeid, doch, wanneer wij aan ons volk genoegzame vrijheid laten, dan gaan zij, vooral bij hoogen waterstand [1]), over tot boomen, omdat anders het vaartuig niet snel genoeg vordert en bovendien het gezamelijke roeien meer afmat dan het afwisselende boomen.

Na een goede twee uur roeiens passeeren wij het punt, waar de Pawan zich, alvorens uit te monden in zee, in de twee bekende takken, Kandang Karbau en Kĕtapang, splitst. Dit punt (Kapala Poelau) zou, bijaldien de verplaatsing van den bestuurszetel van Soekadana naar Matan haar beslag krijgt, het aangewezene zijn voor een emplacement, ware het niet, dat de drassige bodem hiertegen een beletsel vormde. In de aangrenzende kampong, Negri Baharoe, waar het terrein hoog is, is alle beschikbare grond door de bevolking in gebruik genomen en, daar ook te Kĕtapang zelf geene ruimte meer is voor een emplacement zonder

1) „Pasang oeloe" (= vloed van bovenstrooms) ter onderscheiding van „pasang laoet" = zeevloed.

in beduidende onteigeningskosten te vervallen, is het oog gevallen op een terrein, dicht bij de monding en aan den linkeroever van de Kandang Karbau, hetgeen, omdat het met ilalang begroeid is, „Padang Ilalang" heet.

Om verschillende redenen is dit emplacement geschikt:

1° is het een vrij terrein, waarover, na afstand door het inlandsch zelfbestuur, naar goedvinden kan worden beschikt;

2° is het terrein zoo hoog, dat het zelfs bij de hoogste waterstanden niet onderloopt;

3° moeten alle, eenigzins groote schepen hier binnenvallen, waarna zij wegens de diepte der rivier aan den wal kunnen vastmeeren;

4° is de afstand over land tot de aan de Soengai Kĕtapang gelegen kampong Sampit slechts een uur gaans, een afstand, welke aanmerkelijk verkort zoude kunnen worden door het graven van een troesan, waartoe de Soengai's Pinang aan de Kandang Karbau en de Soengai Kĕtapang Kĕtjil bij de kampong Sampit als beginpunten goede diensten kunnen bewijzen.

Om deze redenen is dan ook dit emplacement door den Resident der Westerafdeeling van Borneo goedgekeurd, doch wacht de defenitieve verplaatsing van den bestuurszetel nog op eene beslissing der Regeering.

Na eene reis van twee dagen, waarbij wij den eersten nacht, liever dan in een duf kamponghuisje onzen intrek te nemen, een van wege het gevallen water achter een tandjoeng (hoek van de rivier) opgedoken zandplaat [1]) als bivak prefereeren, bereiken wij de eerste groote kampong op dit traject, Tandjoeng Poera.

Gedurende de reis zagen wij op vele plaatsen, nu aan dezen, dan aan genen oever der rivier, vele ladangs, welke echter geene aanzienlijke breedte landwaarts in beslaan, gemeenlijk slechts 30 à 40 M.

Tandjoeng Poera telt een 40tal huizen en was vóór Melia Kerta en na Moeara Kajoeng de zetel van den Panembahan. Van daar, dat deze plaats gemeenlijk kortweg „nĕgri" genoemd wordt, terwijl men er, als restant van 's Panembahans voormalig verblijf, nog een vlaggestok ziet.

Vermeldenswaardig is de een klein uurtje beneden de „negri" gelegen en uit een 20tal huizen bestaande kampong Maja's, vermeldenswaardig omdat het dit deel der bevolking is, dat den naam dier kampong draagt, hetgeen vroeger zeer veel in de melk te brokken had.

De orang Maja's, wier hoofden den titel van Kjahi voeren, zijn volgens de overlevering zeer nauw verwant aan het vorstenhuis.

Uit den mond van een der Kjahi's van Maja's en van zijne grijze schoonmoeder hooren wij die legende verhalen.

---

1) Op dergelijke zandplaten kan men dikwerf eenige vrouwen en kinderen bezig zien met het graven door middel van een plat en aangepunt stuk hout van damar, welke, van de bovenstreken door den stroom medegevoerd, zich op die zandplaten verzamelt. De dagelijksche opbrengst van dez. wijze van verzamelen kan 4 à 5 gantang per verzamelaar bedragen.

Zooals bekend mag verondersteld worden, is het vorstengeslacht voortgesproten uit een prins uit het huis van Mådjåpahit, Bråwidjåjå (ook Praboe Djåja genoemd) [1]. Deze is (volgens de orang Maja^s) gehuwd met eene der zes zusters van de zoogenaamde „Dajang Poetoeng", welke dajang zelve is gehuwd met Dêmang Mĕngĕrang, een stiefbroeder van Bråwidjåjå, aan wien de orang Maja^s hun ontstaan danken. Het huwelijk van een der andere zusters van „Dajang Poetoeng" met Patih Si Rasa [2], mede een stiefbroeder van Bråwidjåjå, heeft het aanzijn gegeven aan de zoogenaamde orang Boekit, over wie wij reeds het een en ander aanteekenden en van wie de orang Maja^s als een onderdeel te beschouwen zijn.

De vier andere zusters van Dajang Poetoeng hebben aan de Dajak's hun ontstaan gegeven.

Het spreekt, dat, ofschoon Bråwidjåjå tot vorst werd uitgeroepen, zijne stiefbroeders en hunne afstammelingen, met name de orang Maja^s (die, ofschoon overigens in soortgelijke condities verkeerende als de orang Boekit, wegens den anderen oorsprong steeds afzonderlijk genoemd worden), een zeker deel hadden in de uitoefening van 's vorsten macht. En zoo hadden de orang Maja^s zekere privileges, die nog heden ten dage genoemd worden, o. a. het recht van den oudsten Kjahi om, bij vacature van den vorstenzetel, gedurende éénen dag op de „tachta kĕradjaän" te mogen zetelen en gedurende dien eenen dag alle macht uit te oefenen, welke den vorst toekomt, het vellen van doodvonnissen inclusief; waarna eerst de nieuwe vorst uitgeroepen mag worden, bij wiens keuze de Maja^s-sche Kjahi's stem hebben.

Zoo moest ook destijds een ieder, die de Pawan voorbij kampong Maja^s wilde opvaren, het een of ander offeren aan den zoogenaamden „Radja Boeaja", inwoner van Maja^s, die de gave bezit van de onheilen, door boeaja's gesticht of te stichten, te kunnen bezweren; eene offerande, waarvan zelfs de vorstenfamilie niet uitgesloten was, op gevaar af van anders door dit wild gedierte overvallen en gedood te worden.

Privileges, welke nog bestaan moeten hebben tijdens de regeering van Sultan Djamaloe'dîn (bij de bevolking meer bekend onder den naam van „Moerhoem Tiang Tiga") — maar daarna in onbruik zijn geraakt. . . . . „want", zoo spreekt de grijze schoonmoeder van den Kjahi van Maja^s vertrouwelijk tot ons, „met allen eerbied gesproken van den tegenwoordigen Panembahan van Matan en ook van zijn vader — zij zijn de ware rechthebbenden op den troon niet: zij zijn vorst geworden zonder onze bemoeijenis en voortaan zal onze stem in de keuze van een troonsopvolger wel niet meer gehoord worden. . . . . de tijden zijn veranderd!"

---

1) Veth II, pag. 186 v. v.

2) Uit te spreken „Rasĕ", gelijk de a-klank aan het einde van eene lettergreep in het Maleisch der Zuidelijke afdeeling steeds als een stomme e wordt uitgesproken.

Op onze instantelijke vraag, wie zij dan voor de ware erfgenamen van den troon houdt, mompelt zij iets van „Oeti Arbi" (den in 1856 naar Banda verbannen bloedverwant van den tegenwoordigen Panembahan) en van „Goesti Mohammad Tazin" en „Goesti Moeslimin" [1]). Opmerkelijk is, dat na meer dan eene halve eeuw de tradities van het onttroond vorstengeslacht nog in zulk eene mate in stand zijn gebleven.

Ofschoon het gezag van den Panembahan gezegd kan worden op hechte grondslagen te rusten, moet toch daarom steeds eenige rekening gehouden worden met die oude tradities, d. w. z. dat men het bestaan van een element, hetgeen feitelijk tegen de bestaande orde van zaken gestemd is, niet uit het oog mag verliezen, vermits dit element alleen daarom tot werkeloosheid gedoemd wordt, omdat het niet anders kan.

Toen dan ook de Panembahan in 1892 eene belasting invoerde onder de Maleische bevolking, die van bepaalde lasten was vrijgesteld [2]), bestaande uit de opbrengst van $ 1 per gezin en $ $^1/_2$ voor elken werkbaren man boven de 16 jaar, en de invoering dezer belasting zonder noemenswaardig klagen of morren der bevolking ingang vond, — een feit des te opmerkelijker, omdat de bevolking hier, evenals elders, zich kenmerkt door luiheid, zoodat elke nieuwe last, welke op haar drukt, met weerzin ontvangen moet worden; wel een bewijs overigens van het gegrondveste gezag van den Panembahan! — wij herhalen: toen deze belasting ingevoerd werd, waren het alleen de orang Maja's, die getracht hebben zich op grond der oude tradities (de banden, die hen weleer aan het vorstenhuis bonden) van de opbrengst vrij te stellen. Hun verzoek durfden zij echter bij den Panembahan niet te ondersteunen met het verhaal dier oude tradities en grondden zij daarom hoofdzakelijk op de bewering, dat zij tot dusver niet gewoon waren dergelijke

---

1) Deze beide Goesti's zijn zonen van wijlen Ratoe Kĕsoema Anom, kleinzoon van Sultan Djamaloed'dîn, Goesti Moeslimin, geboren uit het huwelijk met een van 's Panembahan's zusters; Goesti Mohammad Tazin, de oudste, een anak goendik.

Na het overlijden van Ratoe Kĕsoema Anom in 1888, die de streken, waarlangs de Kriau en Djĕka stroomen, in apanage had, hebben die Goesti's zich wederrechtelijk in het bezit gesteld van die streken, in plaats van, zooals de adat wil, ze eerst aan den vorst aan te bieden, waarbij de overgave van de z. g. orang kĕmit (de Dajaksche heerendienstplichtigen, die kĕmitdiensten moeten verrichten) het symbolische teeken is.

Nadat de Panembahan vergeefs getracht had de zaak in het reine te brengen (de Goesti's weigerden hardnekkig aan alle oproepingen van den vorst gevolg te geven), mengde het bestuur zich in deze zaak, hetgeen ten gevolge had, dat aan de Goesti's, die zich geheel in handen van het bestuur hadden gesteld, nadat zij gedurende 3 maanden tot straf op de hoofdplaats Pontianak waren aangehouden, het apanage ontnomen is, tot tijd en wijle zij, geïnterneerd ter hoofdplaats Kĕtapang, blijken zullen hebben gegeven van verknochtheid aan den vorst. Ondertusschen wordt het apanage van wege den Panembahan beheerd en voorziet hij door de toelegging van een maandelijksch traetement, in het onderhoud zijner neven.

Deze regeling staat ook daarmede in verband, dat de apanagehouders tevens bestuurshoofden in hun ressort zijn, en het tijdelijk ontnemen van het apanage aan de beide Goesti's voornamelijk de bedoeling heeft hun voorhands alle inmenging in bestuurszaken te ontzeggen.

2) Met uitzondering van eenige heerendiensten, met name: koeli-diensten bij het transport van den vorst of zijne grooten.

belasting op te brengen en er ook de middelen niet toe hadden, — beweringen, welke, dit spreekt, slechts uitvluchten waren, waarop de vorst dan ook leukweg repliceerde (het chapitre van de oude tradities natuurlijk eveneens ter zijde stellende), dat de orang Maja's in geheel dezelfde condities verkeeren als de overige Maleiers in Matan en dat deze ook niet gewoon waren die belasting op te brengen, bij welke beslissing zich de orang Maja's neergelegd hebben, — evenwel: het teekent, dat, terwijl het overige deel der Maleische bevolking de „prentah" opvolgde, zooals die gegeven werd, het de orang Maja's waren, die althans getracht hebben zich vrij te pleiten.

Aangezien door den vorst geen onderscheid wordt gemaakt tusschen de orang Maja's en de overige Maleiers, brengt zulks van zelve een gevoeligen knak toe aan de tradities der Maja's-bewoners en dus ook aan die over vermeende rechthebbenden op den troon, — en dit kan niet anders dan goed wezen.

Van Tandjoeng Poera bereiken wij in eenen dag roeiens moeara Kajoeng, alwaar de 20 M. breede soengei Kajoeng zich als linkerzijtak in de Pawan stort. Van den voormaligen zetel van het vorstenbestuur rest thans niets meer dan een viertal huizen tegenover de monding der Kajoeng rivier.

Van moeara Kajoeng bereiken wij in 2 dagreizen de 40 à 50 M. breede monding der Laoer-rivier, tegenover welke wij wederom op een uitgestrekte zandplaat bivakkeeren.

De tocht van Tandjoeng Poera tot moeara Laoer biedt weinig vermeldenswaardigs aan: slechts huizen met daarbij behoorende ladangs, hier en daar aan de oevers verspreid.

Even vóór Sĕngkoeama's zien wij de eerste steenen in de rivier en aan hare oevers. Hooger op worden zij menigvuldiger om boven de vereeniging met de Laoer het karakter aan te nemen van eene aaneenschakeling van riam's.

Wij zullen eerst de hoofdrivier, de Pawan, hier ook wel de soengai Béa's genaamd, omdat zij de streek der Béa's Dajak's passeert, opvaren en vorderen daarmede den eersten dag, na de monding der soengai Djĕka (een rechter zijrivier van de Pawan) en eenige riam's gepasseerd te hebben, tot Singa Poeja, waar de kleine soengai Tĕmonai zich links in de Pawan stort.

Te Singa Poeja laten wij onze bidar achter en stappen in eene kleine sampan over, omdat deze in de tallooze riam's, welke wij nog moeten passeeren, handelbaarder is.

Na 9 uur roeiens, waarbij wij van al de gepasseerde riam's slechts melding maken van de Riam Bengkita en van de soengai's alleen van de grootste, t. w. de Kriau, een rechter zijvier van de Béa's, bereiken wij de laman [1]) Riam Dadap, de grootste in Béa's. Het eerste, wat ons hier opvalt zijn de sandoengs [2]) met tempajans, waarin de asch en de beenderen der verbrande afgestorvenen bewaard worden.

1) Dajaksche kampong.

2) Houten stellages in den vorm van eene kist op een paal.

Van Riam Dadap bereiken wij, wederom in 9 uur roeiens, — van de vele riam's niet gesproken, die wij passeeren, — de uiterste laman der Béa's-Dajak's n. l. Batoe Lapis. Van hier kan men in twee dagreizen een laman aan de Soengai Béa's bereiken, die zijn oorsprong ontleent aan Bagintji-Dajak's, die wederom een dagreis verder landwaarts in wonen.

Eene bijzonderheid, die wij van deze Bagintji-Dajak's vernemen, is, dat zij hun hasil betalen in ijzer, hetgeen door hen zelf gesmeed wordt.

Omtrent den oorsprong van dit gebruik hooren wij het volgende verhaal.

De Matansche vorst, die met Poetri Gélang uit Kottawaringin gehuwd was, had in Matan nog eene andere vrouw.

Eens zoude Poetri Gélang, een limoen willende schillen, een mes gebezigd hebben van de Matansche Poetri, hetgeen de verontwaardiging van deze laatste gaande maakte, daar zij meende, dat het niet te pas kwam, dat de echtgenoote van een vorst geene middelen genoeg bezat om zich zelve een mes te verschaffen.

Poetri Gélang, hierover zeer bedroefd, verzoekt haren vader haar met iets te begiftigen, waardoor zij zich tegenover hare Matansche mede-vrouw niet behoefde te schamen.

Het was toen, dat de Kottawaringinsche vorst haar de landschappen Djělai en Bagintji schonk, het eerste om er rijst van te krijgen, het tweede om haar ijzer te leveren tot het vervaardigen o. a. van messen [1]).

Alvorens een overzicht te geven van het district Béa's zullen wij de Pawan tot Moeara Laoer afvaren, waarvoor noodig is:

3½ uur van Batoe Lapis naar Riam Dadap:

4 uur van Riam Dadap naar Singa Poeja, en

6 uur van deze plaats naar Moeara Laoer.

Tot het district Béa's worden gerekend te behooren de volgende Dajaksche laman's:

1. *Soengai Tengah*, beneden Moeara Laoer, reehts opwaarts van de Pawan;
2. *Tambang Paoeh* boven Sandé, aan den bovenloop van de Soengai Karim, een linker zijrivier van de Batang Pawan;
3. *Děmit* aan den bovenloop van de Soengai Singa Poeja, een reehter zijrivier van de Batang Pawan;
4. *Sěpiri* aan de Batang Pawan, ¼ uur opwaarts van Moeara Singa Poeja;
5. *Mriangin*, links landwaarts in van de Soengai Krian, een reehter zijrivier van de Batang Pawan;
6. *Tjinta Manih*, links opwaarts aan de Soengai Pawan;
7. *Pendoelangan*, ongeveer 1 uur landwaarts in van de Batang Pawan:

---

1) Wij teekenen aan, dat o. a. op deze geschiedenis Kottawaringin zijne aanspraken grondt op het bezit van de landschappen Bagintji en Djělai.

8. *Riam Dadap,* rechts opwaarts van de Batang Pawan:

9. *Aoer Gading,* idem;

10. *Sĕkoekoeän,* links opwaarts van de Batang Pawan:

11. *Batoe Lapis,* idem;

12 de lamans: *Akit, Pĕnindjauän* en *Poekang* van het landschap Bagintji.

Van de bovengenoemde laman's behooren nos 2, 4 en 6 t/m 11 tot de eigenlijke Béa^{s} Dajak's, 3 en 5 tot de Kriau Dajak's, 1 tot de Kajoeng Dajak's, terwijl 12 de Bagintji Dajak's uitmaken.

Over al deze laman's voert Pangeran Bandahara namens den Panembahan het bestuur en zijn hem speciaal de laman's Dĕmit en Mriangin aangewezen, van welke hij de geoorloofde inkomsten voor zich mag trekken. Deze bedragen voor de laman Dĕmit aan hasil 100 gantang rijst en voor de laman Mriangin 50 gantang.

Alle overige betalen reehtstreeks hasil aan den Panembahan, bedragende:

voor de laman soengai Tengah 10 amboeng (eirea 30 gantang) damar, 10 gĕloeng sirih, 40 tabang boeloeh (dikke bamboe om water te halen). Deze laman is speciaal aangewezen om in zijne omgeving ladangs voor den Panembahan te bewerken, waarvan de opbrengst gewoonlijk op 20 à 50 gantang rijst gerekend wordt;

voor de z. g. laman's kĕtjil, t. w. Sĕpiri, Pendoelangan en Aoer Gading, elk 100 gantang rijst, n. l. 50 gantang oepĕti en 50 gantang kĕbaroean;

voor de z. g. laman's bĕsar, t. w. Tjinta Manih, Riam Dadap, Sĕkoekoean en Batoe Lapis, elk 200 gantang rijst, n. l. 100 gantang oepeti en 100 gantang kĕbaroeän;

voor de laman's in het landschap Bagintji ijzeren platen [1]).

Van de laman's der eigenlijke Béa^{s}-Dajak's is Riam Dadap de grootste; zij telt 31 huizen (de Dajak's wonen hier in afzonderlijke huizen, niet in z. g. „bĕtangs" waar alle huisgezinnen in z. g. „pintoe's" of „lawang's" onder één dak vereenigd zijn), te zamen bewoond door 25 lawang's met 140 zielen, w. o. 51 werkbare mannen. Het Dajaksche hoofd heet Pĕtinggi.

In zielen aantal volgen daarop de laman's:

Sĕpiri met 10 huizen, 11 lawang's 106 zielen, w. o. 38 werkbare mannen. Het Dajaksche hoofd heet Sénopati.

Batoe Lapis met 14 huizen, 11 lawang's, 88 zielen w. o. 34 werkbare mannen. Het Dajaksche hoofd heet Pĕtinggi.

Sĕkoekoean met 10 huizen, 10 lawang's, 66 zielen, w. o. 21 werkbare mannen. Het Dajaksche hoofd heet Kĕndoeroehan.

---

1) De betaling van de hasil en oepĕti heeft plaats, nadat de padi geplant is. De kĕbaroean is de eerste snit padi, welke den vorst, e. q. apanagehouder, aangeboden wordt als een stoffelijk bewijs, dat men bezig is den rijstoogst binnen te halen; hoewel de hadat bepaalde hoeveelheden voorschrijft, doet de niet of niet genoegzame opbrengst daarvan toch geene schuldverbintenis ontstaan, zooals met oepĕti en hasil wel het geval is.

Tjinta Manih met 4 huizen, 6 lawang's 33 zielen, w. o. 13 werkbare mannen. Het Dajaksche hoofd heet Kĕndoeroehan.

Pendoelangan met 4 huizen, 4 lawang's, 31 zielen, w. o. 10 werkbare mannen. Het Dajaksche hoofd heet Toemĕnggoeng.

Aoer Gading met 5 huizen, 6 lawang's, 26 zielen, w. o. 10 werkbare mannen. Het Dajaksche hoofd heet Toemĕnggoeng.

Het aantal eigenlijke Béa's-Dajak's bedraagt dus bijna 500.

Over elk dezer 7 laman's is van wege den Panembahan een Pĕngĕrah gesteld, die respectievelijk te Moeara Kiandak, Singa Poeja, Batoe Lapis, Moeara Kriau, Rĕkasan, Moeara Kriau en Moeara Kiandak hun verblijf hebben [1]).

Wij varen thans de Laoer rivier op en bereiken na 3 uur Kwala Lĕkahan, van waaruit de Laoer de grensscheiding wordt tusschen de rijken Simpang en Matan. Wij vinden er eenig spoor van bewoning, bestaande uit twee huisjes, gebouwd met het oog op ladang-arbeid.

Van hier komen wij in ruim vier uur, na eenige, weinig beteekenende Maleische vestigingen, w. o. Joedang met vier huizen, gepasseerd te hebben, aan de Pangkalan (aanlegplaats) Bajoer. Wij zullen, alvorens de Laoer verder op te varen, van hier een uitstapje maken naar de kampongs Bajoer en Rĕmpangi, om kennis te maken met de daar wonende „orang boekit's".

Deze „orang boekit" maken een eigenaardig deel uit van de bevolking der afdeeling Soekadana. Zij vormen als het ware den overgang tusschen de Maleiers en de Dajak's. Uit de legende omtrent hunnen oorsprong, die wij medegedeeld hebben, toen wij over de „orang Maja's" spraken, mag men aannemen, dat zij van Hindoe-Javaanschen oorsprong zijn. Professor Veth beschrijft deze „orang boekit" als ontstaan uit de vermenging van Maleiers en Dajak's (Borneo's Westkust deel I, pag. 124 en 125) of van bekeerde heidenen (id. deel II, pag. 324). Hoe dit zij, tegenwoordig heeft vermenging der „orang boekit" met Dajak's niet meer plaats; daartoe gevoelen de eersten zich op te hoogen trap. Wij kunnen dit o. a. opmerken, als wij, onderzoek doende naar de belastingen, die zij moeten opbrengen, vragen, of zij ook oepĕti moeten betalen: dan antwoordt de orang boekit niet zonder verontwaardiging, dat oepĕti alleen door Dajak's wordt opgebracht.

In naam zijn de orang boekit's Mohammedanen: vervulling van de meest gebruikelijke godsdienst voorschriften is uitzondering.

Wat hen bepaald van de Maleiers onderscheidt, is, dat zij landbouwers zijn

---

1) De Dajaksche hoofden in Matan en Simpang heeten in het algemeen „Dĕmóng". Van de vorsten ontvangen zij bijzondere titels, als: Orang kaja, Patih, Pĕtinggi, Sénopati, Kĕndoeroehan, Toemĕnggoeng, Ria, en zulks naarmate de gebruiken, rang of verdienste zulks medebrengen. De eerstgenoemde titel is het hoogst, de andere volgen daarop. Bij uitzondering wordt de titel „Lemboetoet" en „Kĕndaga Lantai" verleend. De Pĕngĕrah is een Maleisch hoofd, door den vorst, c. q. apanagehouder, over de Dajak's gesteld als intermediair, om direct toezicht over hen uit te oefenen, bevelen over te brengen, belasting te innen.

in den volsten zin des woords en niet het kenmerk dragen van het trekkende leven, dat de Maleiers teekent.

Voor een Hindoe-Javaansehen oorsprong, althans voor een zoodanige overheersching, pleiten, niet alleen de vele Javaansche woorden, welke in de taal voorkomen, waarmede zij tot vorstelijke personen spreken 1), maar ook het bezit van wajang koelit, ongeveer gelijk aan de Javaansche.

De „orang boekit" beweren vroeger aan de hellingen van het Palongangebergte gevestigd te zijn geweest, maar na 's Gouvernements ingrijpende maatregelen en de splitsing van het Soekadanasche rijk in drieën hebben zij zich van lieverlede verspreid en zich ten deele in Matan, ten deele in Simpang gevestigd.

Behalve het geheele binnenland van Soekadana, dat, zooals wij gezegd hebben, door „orang boekit" bewoond is, zijn de centra van bewoning dezer lieden in Matan: Tjali Bajangan, Djagan en Rĕmpangi; in Simpang: Koman en Moenggoe^{s}-Djĕring.

De algemeene titel voor „hoofd" van de „orang boekit" is, even als die van de Dajak's, „dĕmóng".

Van de Matansche „orang boekit" zijn die van Tjali en Rĕmpangi in het bezit van wajang koelit. Van die van Simpang worden ons de bewoners van Koman en Moenggoe^{s} Djĕring als zoodanig genoemd.

In Soekadana bestaat die wajang niet meer, gelijk trouwens gaandeweg ook de wajang te Simpang en Matan zal verdwijnen; want wat wij te Rĕmpangi er van zien, kan niet anders dan als een treurig overblijfsel van vroegere grootheid beschouwd worden.

Op de evengenoemde plaats, waar wij overnachten, worden wij op eene wajang-vertooning onthaald.

Alvorens tot die uitvoering mag worden overgegaan, moet aan zekere formaliteiten worden voldaan. Daartoe behoort het maken van „antjak s" (zijnde van bamboe gevlochten vierkantjes, waarvan elke zijde ± 2 d. M. lang is en waarop verschillende offeranden neêrgelegd worden), het bestrooien der omgeving met bras tawar en het bestrijken van enkele wajangpoppen en gasten met tĕpoeng tawar.

Tot het gereed maken van de antjak, ten getale van vijf, worden twee kippetjes geslacht en toebereid, een ei gaar gekookt en daarnevens een rauw ei gelegd, vervolgens gekookte rijst door middel van peperhuisjes van pisangblad tot kegels van verschillende kleur (wit, geel, groen, rood, zwart) gevormd.

Het geel kleuren van de rijst geschiedt met koenjit; het rood met koenjit, waarbij sirihkalk is gevoegd; het groen door bij de rijst het sap van tjabé bladeren

1) Aldus spreekt het gansche volk in Simpang en Matan tot vorstelijke personen; maar vooral de Dajak's zijn er sterk in. Ook in de hoftaal tusschen de vorstelijke personen zelf komen vele Javaansche woorden voor.

te voegen; het zwart door toevoeging van roet. Van deze kegeltjes ter hoogte van circa 1 decimeter worden van elke kleur twee op elk der antjak's gelegd, de toebereide kippen en bovengenoemde twee eieren, zooveel mogelijk, gelijkmatig daarover verdeeld en verder daaraan toegevoegd drie sirihpruimen, vijf inlandsche cigaretten, een stukje gloeiende kool voor elke antjak, welke vervolgens aan de vier hoeken met het te voren opgevangen bloed der twee kippetjes bestreken. worden. De vijf antjak's, zoo gereed gemaakt, worden een poos boven brandende wierook gehouden, drie er van buitenshuis ten offer en twee aan weêrszijden van den kĕlir (het tooneelscherm) gehangen.

De vertooning geschiedt ongeveer als die bij het Javaansche wajangspel, met dit onderscheid, dat de kĕlir schuins gespannen wordt, n.l. met het bovenëinde hellende naar den kant van de toeschouwers, de blĕntjong (lamp ter verlichting van het tooneel) zeer primitief is samensteld, t.w. een gewone blikken pĕlita, met petroleum gevuld, die, rustende op een omgebogen stuk pisangbast, tusschen den dalang (vertooner) en de kĕlir wordt opgehangen, en verder de wajangpoppen niet op een rei naast elkaar, doch op een hoop opgezet worden.

Misschien is dit laatste gedaan om geen groote pisangstammen tot het vastzetten der wajangfiguren te moeten vellen, — het is in allen geval een bewijs, dat men er zeer slordig meê te werk gaat.

Ook de kĕprak, zijnde de klep-of klaphoutjes, die aan de buitenzijde van de wajangkist hangen en waarmede de dalang geraas maakt door er met den voet tegen te slaan, is zeer primitief en bestaat slechts uit één houten plankje, dat men, bij gebrek van een kist, waarin de wajang's opgeborgen worden (zij zijn in een stuk mat gewikkeld), aan een andere plank, daartoe recht overeind gezet en bevestigd, heeft gehangen.

De gamĕlan bestaat uit twee gong's, een gĕndang en een rĕbab, geheel van Javaansche constructie, doch bespannen met twee koperen snaren.

Wat de wajangfiguren aangaat, een rechtgeaard Javaan zou rillen, als hij ze zag: zóó zijn ze verbasterd en zulke, zeer van de Javaansche afwijkende vormen hebben zij verkregen. Onder al deze figuren zijn er zes, die door den dalang apart gehouden worden en waarvan hij verklaart, dat zij „wajang açal" zijn. Al de andere, ten getale van tachtig, zijn later bijgemaakt, naarmate de oorspronkelijke in het ongereede zijn geraakt. Onder die zes afzonderlijke is er een, die ontegenzeggelijk niet oorspronkelijk kan zijn, — daarvoor schijnt het leder, waarvan zij gemaakt is, te nieuw. Van de vijf overige wordt er één aangewezen als Ardjoena of Pandji, de geliefkoosde held der wajangverhalen; één als zijne vrouw, Ratoe Tjandra Krana, één als Sĕmar (hier genoemd: Dénò[5]), één als Nålå Garèng (hier genoemd: Toeras) en één als Patih van den Radja Gĕlang. Van deze schijnen de Ardjoena en zijne vrouw wegens hunne zorgvuldige bewerking als de meest oorspronkelijke aangemerkt te moeten worden, hoewel het niet onmogelijk is, dat de drie andere dit eveneens zijn.

Zonderling is, dat bij Sĕmar en Garèng de Javaansche Pĕtrò ontbreekt, die met de twee eerstgenoemde de paljassen van het Javaansche wajangspel uitmaakt.

Het geheel maakt den indruk van „wajang gĕdog" te zijn: zoo is de Ardjoena, in plaats van met wrong (gĕloeng) bij de „wajang poerwå", afgebeeld met een hoofddoek.

De taal, waarin de vertooning geschiedt, is eene ons onbekende Javaansche taalsoort. Het komt ons voor oud-Javaansch te zijn; enkele woorden en uitdrukkingen, die het ons gelukt op te vangen en te verstaan, zijn:

di paran
kakang ingsoen
kakang mas
di oendang mrènè
ḍèwå
rèntjang 'ndika
Radja Brahmana
Koelå noewoen sènåpati
anak ingsoen
bĕtjik
banjoe
kaoela (= koelå)
sampèjan
gĕlĕm, ora gĕlĕm
wong lanang
noewoen kakang toemĕnggoeng
såpå
dèrèng
wis kèsah.

Rĕmpangi telt 8 huizen, Bajoer, eene nederzetting van Rĕmpangi, 7 huizen; het zielental kan op 100 gesteld worden.

De orang boekit's brengen hier geene andere belasting op dan kĕbaroean, die op 3 gantangs per lawang gesteld is, terwijl elke gantang een waarde vertegenwoordigt van één soekoe (halve gulden).

Onder lawang wordt een huisgezin verstaan, dat niet, als bij de Dajak s, met andere huisgezinnen in kleine vertrekjes onder één dak woont, maar afzonderlijk in eigen huizen.

Wanneer wij 's morgens van Rĕmpangi vertrekken, kunnen wij tegen den avond de Maleische kampong Mĕroemboek (6 huizen) aan den linkeroever der Laoer bereiken.

Van hier komen wij in circa vier uur aan de Dajaksche laman Soengai Dakĕ met 15 lawangs, die over twee bĕtang's verdeeld zijn, terwijl een weinig landwaarts in eene kleine nederzetting (dahas) te Tamba' aangetroffen wordt, waarheen een deel der laman verhuisd is.

Het geheel telt 77 zielen, w. o. 20 werkbare wannen.

Ook Kalam, dat 4 lawangs telt, een weinig landwaarts van den rechteroever der Laoer (dus Simpangsch grondgebied) gelegen, is een dahas van Soengai Dakĕ, dateerende van den tijd, dat men nog te Bĕtĕlong, een eindje stroomafwaarts van de tegenwoordige laman, op den rechteroever der Laoer gevestigd was.

Het zijn deze Dajak's, die zich met recht „Dajak Laoer" noemen'. Alle overige vestigingen aan de Laoer zijn van jongeren datum en afkomstig van uit Simpang en Sĕkadau, maar vooral van dit laatste landschap, verhuisde Dajak's. Die van soengai Dakĕ zouden dus de „Laoer-proper-Dajak's" genoemd kunnen worden.

De belastingen door deze Dajak's aan den vorst op te brengen zijn:

hasil (!), bestaande uit 5 gantang rijst voor elke lawang nisih (kleine) en 10 voor elke lawang agoeng (groote), wordende elke gantang met een soekoe of 2 kati bijen was gelijk gesteld. Er zijn 2 lawang's agoeng, die om de 3 jaar wisselen; voorts 6 lawangs nisih. De hasil bedraagt dus 50 gantangs en blijft onveranderd, hoe ook het aantal zielen vermeerdert. Zij wordt opgebracht na *algeheelen afloop* van den oogst en is noodzakelijk, d. w. z. niet voldoening binnen den opeischbaren termijn doet schuldverbintenis ontstaan, wat — en dit in tegenstelling met andere Dajak's — niet het geval is met de opbrengst van *oepĕti* en *kĕbaroean*, waartoe de Laoer-Dajak's mede verplicht zijn.

De oepĕti wordt als gebruikelijk opgebracht na het in den grond zetten van de padi en bedraagt, zoo mogelijk, 2 gantang en 2 tjoepak per lawang.

De kĕbaroean, eveneens naar gebruik den vorst aangeboden bij het begin van den rijstoogst, is geheel facultatief.

Een uurtje bovenstrooms van soengai Dakĕ vinden wij de uit 6 huizen bestaande kampong Riam Boenoet op den Simpangschen oever, verblijfplaats van den bij de behandeling van het landschap Simpang reeds genoemden Goesti Oemar, apanagehouder van de dessa Koman.

Van moederszijde is hij aan Matan verwant, in dit opzicht een kleinzoon van Sultan Djamal'oed-dîn, dus oom van de reeds genoemde Goesti's, Mohammad Tazin en Moeslimin. Van vaderszijde is hij door het huwelijk van zijne moeder met den Pangeran Firdana mantri van Matan (jongeren broeder van den overleden Panembahan van Simpang) aan Simpang verwant en een volle neef van den tegenwoordigen Panembahan van dat rijk. Sinds Maart 1892 fungeert hij als vertegenwoordiger van den Simpangschen vorst aan de Laoer.

Een uurtje boven Riam Boenoet ligt mede op den Simpangschen oever de onbelangrijke kampong Sĕkabah, verblijfplaats van zekeren Raden Soema, een

Matansch hoofd, die belast is met het toezicht over het Laoer gebied, voor zooverre dit Matan betreft, en wien daarvoor de inkomsten zijn toegewezen, opgebracht door de vreemde Dajak's, die zich aan de Laoer gevestigd hebben [1]). De voornaamste dezer vestigingen zijn:

Bĕngaras tusschen Riam Boenoet en Sĕkobah met de dahas Entinap en Sĕmapau;

Batoe Taba, drie uren roeiens bovenstrooms Sĕkobah;

Sĕpotong met de dahas Sobé en Pĕnĕmat een kwartiertje landwaarts in van den linkeroever der Laoer, vier uur bovenstrooms Sĕkobah.

Van al deze vestigingen is Sĕpotong met 12 lawangs de grootste. Boven Sĕpotong vindt men nog enkele lawangs, mede van Sĕkadau-Dajak's, te Kapoeh (2), Tĕbahat (3) en Mampal (2 lawangs).

Tusschen Tĕbahat en Mampal vindt men te Sĕlangkoet (op Matansch) en aan de Batang Kioengkang (op Simpangsch grondgebied) een vijftal lawangs van verhuisde Simpang Sĕmandang Dajak's [2]).

De lasten, door de van Sĕkadau naar de Laoer verhuisde Dajak's, wier aantal een 40tal lawangs bedraagt met ± 200 zielen, aan Matan (Raden Soema) op te brengen, zijn:

hasil à 10 gantang rijst per lawang, op te brengen na het planten der padi.

Deze hasil is verplichtend, doch wordt thans alleen opgebracht van de oorspronkelijk verhuisde lawangs.

Het opbrengen van *kĕbaroean* is, evenals bij de Laoer-Dajak's, niet verplichtend, doch wenschelijk en bedraagt, zoo mogelijk, 1 gantang bras padi en 1 gantang bras poeloet per lawang.

Tot de te presteeren heerendiensten behooren alleen het geleiden en vervoeren van vorsten en grooten. Kĕmit-(wacht-)diensten worden niet gevergd.

De verhuisde Simpangsche Dajak's hebber nimmer hasil betaald, noch aan Matan, noch aan Simpang.

De Laoer is tot even beneden Batoe Taba goed bevaarbaar; daarna vindt men ook hier riam's. Tot daar, waar de eerste riam (Tĕbabah = batoe babah?) begint, strekt zich de Maleische vestiging (Pĕnjaó's—1 huis) uit.

---

1) Wij hebben dit gedeelte daarom niet onder de apanages gerekend.

2) Nadat in de eerste helft van 1893 eene belastingregeling getroffen was voor de Simpangsche Kwalan-Dajak's, hebben deze verhuisde Sĕmandang-Dajak's gevraagd naar hunne oorspronkelijke woonplaatsen te mogen terugkeeren, onder voorwaarde van eene belastingregeling, gelijk aan die der Kwalan-Dajak's.

Bij onze komst te Sĕkobah werd ter onzer eere de Nederlandsche driekleur geheschen, terwijl wij met drie lillaschoten verwelkomd werden. De Dajaksche hoofden uit den omtrek zijn hier vereenigd en onder gamelanspel en dans had er eene gezellige bijeenkomst plaats. Dat de toeak niet ontbrak, behoeft ter nauwernood gezegd te worden. Wij hebben, om iets bij te dragen tot de feestelijke stemming, de hoofden op een glaasje jenever onthaald, reden waarom, even voor den aanvang van het feest, eene deputatie op ons afkwam, die bij wijze van contra-beleefdheid ons verzocht het feest met de eerste teug toeak te openen.

Wij zien ons verplicht aan die uitnoodiging gevolg te geven en zetten den mond aan een van de drie bamboepijpjes, in één der drie aanwezige, met toeak gevulde tĕmpajans gestoken, en nemen een mondvol toeak.

De gamelan begint te spelen en onmiddelijk nadat wij gedronken hebben, komt de traditioneele soekatan (maatje) van bamboe voor den dag, welke met zuiver water uit een andere tempajan gevuld en daarna in de tempajan met toeak leeg gegoten wordt. Wordt de tempajan door deze bijvulling weder vol, dan is dit het bewijs, dat men aan zijne verplichtingen voldaan heeft, d. w. z. niet meer of minder dan de hoeveelheid, aangewezen door het maatje, gedronken heeft. Er zit dan ook bij elke tempajan steeds iemand met zoo'n maatje en de persoon, die gedronken heeft, mag zich niet eer van de tempajan verwijderen, alvorens de „schenker" zijn oordeel heeft uitgesproken over den genomen dronk. Dat er eenige oefening toe noodig is om juist zooveel uit een der pijpjes op te zuigen, als het maatje aangeeft, is klaarblijkelijk.

Bij ons was een deel van het water in de soekatan voldoende de tempajan weder boordevol te maken, hetgeen een algemeen gejuich en gelach — over onze onbedrevenheid natuurlijk — deed ontstaan.

Een zoodanige tĕmpajan is op de volgende wijze ingericht.

Geheel onderin zit de drank, afkomstig van gegiste rijst, welke laatste door zijne mindere zwaarte boven drijft. Boven deze laag drijvende, gegiste rijst legt men een vlechtwerk van bladeren, waardoor de drie genoemde pijpjes gestoken zijn. Dit vlechtwerk reikt tot ongeveer de helft van de tempajan. Het overige gedeelte wordt met water aangevuld.

Naar mate men drinkt, zakt de vloeistof; van daar de soekatan en het op nieuw ingieten van water in de tempajan. Het water boven het vlechtwerk siepelt door en trekt de toeak uit de gegiste rijst. Op deze wijze blijft de tempajan eigenlijk steeds gevuld, hoeveel men men er ook van drinkt, doch het is duidelijk, dat op den duur de toeak verslapt. En het moment van ophouden van een feest is dan ook dat, waarop te toeak zoo verslapt is, dat zij niet meer smaakt.

De eerste teug is dus de beste; wij zouden zeggen „de primeur." En het zijn dan ook de voornaamsten en ouderen, die de eerste teugen nemen, alvorens de anderen mogen beginnen.

Van Riam Boenoet kunnen wij in een flinken dagmarsch door oerwoud,

waarbij wij in het eerste gedeelte de z. g. Pajak (moeras) Badak moeten overtrekken, welke ons zelfs in het droge jaargetijde op enkele plaatsen tot aan de knieën in den modder doet zakken, de Simpangsche laman Bajĕ bereiken; en wanneer wij dan in de dahas Bĕndiri van die laman overnachten, kunnen wij den volgenden ochtend naar Pangkalan Pĕnjawan, in den bovenloop van de Soengai Sidjouw, gaan, van waar wij, met een daartoe speciaal gestationneerde, kleine sampan (op die pangkalan is geen bewoning) de Soengai Sidjouw afvarende, nog dienzelfden dag de nĕgri Simpang kunnen bereiken.

Wij varen thans evenwel liever de Laoer af om met een ander gedeelte van Matan kennis te maken. Wij zullen ons n. l. begeven naar Toembang Titi aan den bovenloop van de Soengai Pĕsagoean, woonplaats van 's vorsten broeder, Pangeran Moeda.

Daartoe varen wij van Moeara Kajoeng de Soengai Kajoeng, de belangrijkste linker zijtak van de Pawanrivier, gedurende 3 uren op tot aan het punt, waar de Soengai Pomahan, hare voornaamste linker zijrivier, zich in haar stort, en verder deze rivier tot aan de kampong Pebihingan, het uitgangspunt van verschillende wegen, welke om de Noord over het apanage Gĕroenggang naar de Kajoeng- en Tajaprivieren en om de Zuid over Toembang Titi naar Djĕlai en Kĕndawangan voeren.

Wij laten de Kajoeng-rivier onbezocht en zullen daarom, alvorens de Pomahan op te varen, eenig overzicht geven van de streek, omvat door de Soengai Pomahan ten Zuiden en de Soengai Pawan ten Noorden en Westen.

De Kajoeng-rivier ontstaat uit de vereeniging van de Soengai Kajoeng en de Soengai Tajap, beide ontspringende op den Boekit Mĕnjĕmbah, waarvan de laatstgenoemde, tevens de grootste, na eene Noordwaartsche buiging bij Nanga Tajap zich in de Kajoeng stort. Wij hebben het stroomgebied van de Tajap reeds leeren kennen als apanage van den Pangeran Laksamana, Kĕsoema Nagara, en Kajoeng als dat van den z. g. Pangeran Sjarief Abdoerrachman. Omtrent de Kajoeng-Dajak's vernemen wij, dat zij twaalf lamans tellen, t. w.

Sĕmĕntawakan en *Tĕpin Bini* aan de Soengai Kajoeng boven hare vereeniging met haren linker zijtak, de soengai Dĕmit;

Kĕkoera en *Riam Bintik* links landwaarts in van de Soengai Kajoeng, boven evengenoemde vereeniging;

Sĕkambar, *Bĕtĕnong* en *Ajar doca* aan de Soengai Dĕmit;

Pĕrĕpat en *Kĕsoemba* tusschen de Soengai's Kajoeng en Dĕmit;

Rĕdjan, *Tĕboear* en *Sanggo* landwaarts in, in de Noordwaartsche buiging, welke de Kajoeng-rivier na hare vereeniging met de Soengai Dĕmit maakt.

In het gedeelte van de Soengai Pomahan, dat wij nu opvaren, dus tot aan

Pĕbitingan, vinden wij geen enkele riam. Daarentegen kenmerkt de 6 à 8, soms 10 M. breede Soengai Pomahan zich door zijne vele kronkelingen, waardoor nedervallende boomstammen, welke geene gelegenheid hebben af te drijven, de rivier op vele plaatsen vernauwen.

De omstandigheid, dat deze kleine rivier zoovele kronkelingen maakt, maant tevens tot voorzichtigheid bij het zoeken naar eene aanlegplaats voor een halt, vooral als er wind staat, omdat wel eens gebeurd is, dat nedervallende boomen op prauwen zijn terecht gekomen.

Niettegenstaande die tallooze boehten heeft, opmerkelijk genoeg, bijna elke tandjoeng of tĕlok (hoek) een eigen naam en, ofschoon de bewoning hier zeer schaarsch en bovendien verspreid is, is het dus niet te verwonderen, dat men zelfs voor plaatsen, waar slechts één of twee huisjes staan, een naam heeft.

Van Pĕbihingan is de richting der Soengai Pomahan eene noordwestelijke tot daar, waar zij zich rechts met de Soengai Gĕroenggang vereenigt, waarna haar loop een Westelijke wordt tot daar, waar links de Soengai Aboet zich in haar stort, waarna zij weder in Noordwestelijke richting stroomt tot aan hare uitwatering in de Kajoeng.

Van Moeara Pomahan tot Koeala Soengai Aboet is de afstand 3 uur roeiens opwaarts; van hier tot de uitwatering van de Soengai Gĕroenggang bijna 6 uur en van hier tot Pĕbihingan 5 uur.

Even beneden de uit 5 huizen bestaande kampong Léko aan de monding der Soengai Aboet gaat van de pangkalan Djĕring in Zuidelijke richting een voetpad naar de op zich zelf staande Dajaksche laman Mĕlajoe, deel uitmakende van het apanage Tajap.

De Soengai Gĕroenggang voert naar de laman's Bĕtoemang, Batoe Bĕnting en Batoe Mĕnang, die het apanage Gĕroenggang van den Pangeran Adipati Anom uitmaken. Eerstgenoemde laman ligt aan de Soengai Gĕroenggang, de tweede noordwaarts en de derde zuidelijk daarvan.

Van Moeara Kajoeng tot Moeara Pomahan treffen wij slechts één huisje aan (Danau Limoenan); van Moeara Pomahan tot Pĕbihingan in het geheel 25 huizen; Pĕbihingan zelf telt 13 huizen; te zamen dus van Moeara Kajoeng tot en met Pĕhihingan 39 huizen.

Te Pĕbihingan is een kamponghoofd en een z. g. sjahbandar, die namens den Panembahan zorg draagt voor de inning van de hasil van boschproducten.

Aldaar begint de rivier zandig te worden en ziet men de eerste steenen in de rivier.

In den bovenloop van de Soengai Pomahan vindt men de Pĕsagoean-Dajaksche dahas Batoe Boelan van de aan de Soengai Pĕsagoean gelegen laman Sĕrĕngkah.

Wij gaan thans over land naar de Soengai Pĕsagoean en bereiken

na een marsch van ruim drie uren over een pad, dat vrij vlak is en niet zulke steile hellingen bezit, als waardoor Dajaksche paden zich in den regel kenmerken, Toembang Titi, verblijfplaats van Pangeran Moeda.

Als men niet beter wist, zou men niet vermoeden, dat men op dit pad de waterscheiding passeert van twee zulke groote rivieren als de Pawan en de Pĕsagoean. Onder de vele natai's (berghellingen, heuvelruggen), waarover dat pad loopt, is vooral de „natai radja kapanasan" bekend, omdat zij vrij lang is en geen enkel watertje oplevert om den dorst te lesschen.

Te Toembang Titi worden wij in de daartoe speciaal ingerichte balai, een flink en ruim, houten gebouw met atappen dak, waarin enkele vertrekken afgeschoten zijn en dat geheel afgezonderd van de andere gebouwen staat, ontvangen door den eerwaardigen Pangeran Moeda en diens familieleden. Pangeran Moeda, die anders gewoonlijk op zijne ladang aan de Soengai Bajoer, een weinig stroomafwaarts van Toembang Titi verblijf houdt, ofschoon zijne woning te Toembang Anoei staat, is voor deze keer overgekomen. Hij vertoont wel eenige gelijkenis met den Panembahan, is mager evenals deze, doch iets langer, draagt op Arabische wijze een zilvergrijzen ringbaard en is overigens als hadji gekleed. Het minste vertoon van pracht of praal in zijne kleeding is niet te bespeuren: deze is alleen netjes en zindelijk. In verband met zijne teruggetrokken levenswijze zijn thans Oeti Djakaria (Pangeran Kĕsoema Djaja) en Daeng Amin, de oudste schoonzoon van Pangeran Moeda, zijne zaakwaarnemers in het toezicht en het beheer namens den Panembahan van het apanage Pĕsagoean.

Van wege de belastingen, welke opgebracht moeten worden, en met het oog op de personen, aan wie zulks geschiedt, zijn de Dajaksche laman's administratief in Pĕsagoean Oeloe en Ilir verdeeld.

Onder Pĕsagoean Oeloe ressorteert de laman Sĕrĕngkah met de daha's Bringin, Batoe Boelan en Bĕtangan.

Onder Pĕsagoean Ilir behooren de laman's: Engkoebang, Djĕlajan en Batoe Tadjam.

Niet tot beide genoemde ressorten behoorende, ofschoon anders ook in de omgeving der Soengai Pĕsagoean gelegen, zijn de laman's: Maro en Pĕngatapan, Sĕpahoehan, Mahawa en Kĕkoera.

Deze verdeeling is echter van zuiver administratieven aard.

Zoo vormen Maro en Pĕngatapan een afzonderlijk geheel, omdat beide laman's apanage zijn van Ratoe Enok, nog in leven zijnde jongere zuster van den Panembahan, die gehuwd was met wijlen Daeng Orman, uit welk huwelijk de reeds genoemde schoonzoon van Pangeran Moeda, Daeng Amin, gesproten is. Beide laman's brengen mitsdien geen hasil op aan den Panembahan.

Sĕpahoehan vormt een afzonderlijk deel, omdat dit de laman is, aan wie speciaal de bewaking en pluk der vogelnestjes van Pĕsagoean is toevertrouwd. De vogelnestjes van Sĕpahoehan zijn het eigendom van den Panembahan van

Matan. De opbrengst is elke maand een dĕpa [1]) van 4 à 5 kati zwaarte, dus jaarlijks gemiddeld ruim 50 kati.

Batoe Tadjam, Djĕlajan en Engkoebang behooren bij elkander, omdat het beheer dier laman's namens den Panembahan meer in het bijzonder toevertrouwd is aan een afzonderlijken Pĕngĕrah, die te Pĕbihingan woont. Even als Pĕtagoean Oeloe brengen zij de gebruikelijke hasil op aan den Panembahan.

De laman's Mahawa en Kĕkoera maken een afzonderlijk geheel uit als apanage van Pangeran Moeda. Zij brengen dus hasil op aan dezen Pangeran, terwijl verder één man van elke laman verplicht is tot het bewerken van ladangs voor dien Pangeran. Zes jaren geleden zijn te Kĕkoera vogelnestjes ontdekt, wier jaarlijksche opbrengst (5 à 6 kati) ten bate komt van Pangeran Moeda.

Zooals gezegd, heeft over alle laman's van Pĕsagoean Pangeran Moeda of liever diens zaakwaarnemers het oppertoezicht.

Behalve de opbrengst der gebruikelijke hasil aan den Panembahan zijn 10 man (o. w. 6 van Pĕsagoean Oeloe en 4 van Pĕsagoean Ilir) tot kĕmit-diensten bij den Panembahan en 4 man (o. w. 2 van Pĕsagoean Oeloe en 2 van P. Ilir) tot dezelfde diensten bij Pangeran Moeda verplicht.

Het aantal lawangs en de op te brengen hasil bedraagt:

Ressort.	Lamans en dahas.	Lawangs.	Hasil.
Pĕsagoean Oeloe.	L. Sĕrĕngkah. . . .	40	700 gantang rijst.
	D. Bringin.	5	
	„ Batoe Boelan .	5	
	„ Bĕtangan. . . .	5	
Pĕsagoean Ilir.	L. Engkoebang. .	15	600 „ „
	„ Djĕlajan	5	
	„ Batoe Tadjam.	40	
Apanage van Ratoe Enok.	L. Maro.	15	200 „ „
	„ Pĕngatapan . .	15	
Apanage van Pangeran Moeda.	L. Mahawa	25	300 „ „
	„ Kĕkoera	10	
Laman Speciaal ter bewaking der vogelnestjes.	L. Sĕpahoehan . .	10	Nihil.

Totaal lawangs . . . . . 191, vertegenwoordigende, elke lawang op 5 zielen stellende, eene bevolking van omstreeks 1000 zielen.

Even als elders vindt men in deze streek onder de verschillende demongs

1) De vogelnestjes worden aan een stuk rotan geregen. Van daar, dat de hoeveelheid bij de aflevering aan den Panembahan per dĕpa berekend wordt.

der laman's één, die als de voornaamste beschouwd wordt en aan wien alle andere demongs eerbied verschuldigd zijn: deze is hier de demong van Sĕrĕngkah.

De meeste demongs waren bij gelegenheid van onze komst te Toembang Titi verzameld, alwaar zij, op gevaar van Pangeran Moeda's ergernis gaande te maken, hun gamelan hadden medegebracht en lustig daarop los sloegen.

Toembang Titi, hetgeen een achttal huizen telt, is de laatste Maleische vestiging in den bovenloop van de Soengai Pĕsagoean. Het ziet er met zijne aanplantingen van vruchtboomen van velerlei aard vrij welvarend uit. De zoons en schoonzoons van Pangeran Moeda hebben in de onmiddelijke nabijheid van dit plaatsje uitgebreide aanplantingen van rotan sĕga aangelegd, terwijl zij zich ook niet ongenegen betoonen liberia-koffie aan te planten [1]).

Tusschen Toembang Titi, dat, gelijk gezegd, 8 en de Koeala Pĕsagoean, die 43 huizen telt (voor het grootste gedeelte bewoond door lieden, die ettelijke jaren geleden van uit Koeala Simpang zijn verhuisd), maken de daartusschen gelegen, zeer verspreide Maleische vestigingen een getal uit van 40 huizen; in het geheel dus 91 huizen, die, elk huis op 5 zielen stellende, eene bevolking van zeker 500 zielen, o. w. minstens 100 werkbare mannen, uitmaken.

Van al die tusschen gelegen vestigingen is alleen Bagan Kĕminting vermeldenswaardig, minder om hare uitgestrektheid (zij telt met het even stroomafwaarts daarvan gelegen Loeboek Tĕrap een 8tal huizen), als omdat deze plaats beschouwd wordt als gelegen te zijn halverwege de Koeala en Toembang Titi.

Vertrekken wij 's morgens van Toembang Titi, dan kunnen wij den volgenden middag tegen 1 uur de Koeala bereiken, waar wij onzen intrek nemen in de woning van het kamponghoofd, gelegen aan de 15 M. breede uitwatering van de Soengai Kĕpoeloe.

De algemeene richting van de Soengai Pĕsagoean, die op den Boekit Sĕbajan op de grenzen van Matan en Dĕlang ontspringt, van Toembang Titi af tot aan hare monding is een westelijke. Bij Toembang Titi 14 M. breed, wordt zij bij Bagan Kĕminting 20 M. en na de Tĕroesan Sangiang Gantoeng (op last van Pangeran Moeda gegraven en aanmerkelijk den weg bekortende) 25 M. breed.

Tot aan genoemde tĕroesan is zij zeer boehtig en verlegt zij dikwijls haren loop. Hare bedding is dikwijls met boomstammen bezaaid en haar stroom zeer snel. Eerst van evengenoemde tĕroesan af begint de rivier haren kalmen loop. De vloed komt tot aan de Soengai Pĕrĕndĕman Sĕligi. Even beneden Tĕlok Rawa eindigt de nipa-begroeiing der oevers. De bedding is tot een heel eind stroomafwaarts van Bagan Kĕminting zandig; tot aan Tĕlok Nangka vindt men aan den

---

1) Men is in Matan op den goeden weg, doordien vele grooten en hoofden door het aanleggen van dergelijke aanplantingen van rotan sĕga en door de in den laatsten tijd bij hen ontwaakte lust tot de teelt van liberia-koffie het voorbeeld geven.

Het zal echter nog een poosje duren, voordat deze bron van welvaart bij de bevolking, met name de Dajak's, ingang zal hebben gevonden.

oever en ook midden in de rivier dikwijls groote steenklompen, die echter niet het karakter van een riam dragen.

Bij de Soengai Këpoeloe naderen de Pësagoean en de Pawan elkaar het meest; de z. g. „pëmatang (heuvelrug) gadoeng" vormt hier de waterscheiding.

Uit het oogpunt van waken tegen smokkelhandel is de woning van het kamponghoofd op het meest gesehikte punt gelegen. Immers de Soengai Këpoeloe opvarende, moet men na een korten afstand over land (de evengenoemde pëmatang) de soengai Rëngas, een linker zijriviertje van de Batang Pawan, bereiken; en niets belet, al ware men te Këtapang nog zóó actief, indien het kamponghoofd te Koeala Pësagoean niet medewerkt, dat men langs den genoemden weg verboden waar (kruit!) smokkelt naar de Pawan en zoo verder het binnenland in.

De bevolking aan de Koeala drijft, behalve dat zij zich met landbouw en vischvangst bezighoudt, op uitgebreide schaal klappercultuur [1]).

Van Koeala Pësagoean kunnen wij over land Këtapang bereiken. Het eerste gedeelte van dezen weg is echter, als dicht bij de monding van de soengai gelegen, niet goed begaanbaar, omdat de weg moerassig is en over de worteluitspruitsels van de aan de lage kustlanden groeiende boomsoorten [2]) loopt. Om dit eerste gedeelte te ontgaan is verkieselijk in een sampan naar de even benoorden de Koeala Pesagoean uitmondende soengai Nipa te roeien of te zeilen, een afstand van ± 3 uur.

Van hier gaat de weg eerst langs het zandige strand in Noordelijke richting en daarna landwaarts in N. O. richting. Het trajeet van Koeala soengai Nipa tot Këtapang bedraagt $2^1/_2$ uur gaans. Deze zanderige weg zou zeer goed zijn, ware het niet, dat hij in het zich landwaarts buigende gedeelte op drie plaatsen door moeras onderbroken werd, hetgeen men over daarin geworpen boomstammen moet passeeren.

Nochtans is deze weg aanmerkelijk korter dan die te water, langs welke men de zich ver in zee uitstekende Tandjoeng Bërai omvaren en daarna nog een paar uren de Pawan oproeien moet. In het slechte jaargetijde, wanneer Westelijke en Noordelijke winden doorstaan, duurt deze reis, zoo al doenlijk, ettelijke dagen. Van daar het plan van den Panembahan van Matan om een troesan van Këtapang uit te graven, welke de Tandjong Bërai afsnijdt, om — vooral voor kleine handelsprauwen — niet afhankelijk te zijn van de wêersgesteldheid, wil men van Këtapang naar Pësagoean en viee-versa zich begeven.

Wij hebben thans nog een flinke tournée op het oog, n. l. over zee naar de monding van de Djelai-rivier, daarna oversteken naar den bovenloop van de Batang Këndawangan en deze rivier afvaren.

---

1) Over het algemeen een van de voornaamste middelen van bestaan van de Maleiers langs de kuststreken.

2) Bakau, përëpat.

De overzeesche reis geschiedt wederom per Gouvernements stoomer.

Na het debarquement nemen wij, in afwachting, dat de sampan's, die ons verder zullen voeren, in gereedheid gebraeht worden, onzen intrek in het eerste het beste huisje aan den rechteroever der Djelai.

Aan beide oevers van deze rivier van de Koeala tot Poelau Niboeng zijn een 60tal huizen, hoofdzakelijk gebouwd met het oog op ladangbouw en klapperteelt, door lieden, die 8 à 9 jaar geleden daartoe grootendeels van Soekamara, anderdeels van uit Matan, Kottawaringin en Bandjarmasin zich hier gevestigd hebben.

Evenals elders is de monding van de Batang Djelai ondiep. Er bestaat evenwel een geul, waardoor zelfs groote, inlandsche zeevaartuigen kunnen binnenloopen. Wel verlegt zich deze geul naarmate van het jaargetijde, doch deze verlegging geschiedt vrij regelmatig: in de moesim barat ligt zij n. l. meer aan den linkeroever, in de Oostmoeson meer Westwaarts.

Dicht aan de monding zijn beide oevers hoog en zandig. Door het beloop van de kust merkt men hier van de moesim barat met zijne Westelijke winden en stormen, die zich langs de Westzijde van de afdeeling zoo doet gelden, zoo goed als niets. Daartegen wordt de zee hier in het midden van het jaar, als Zuidelijke winden doorstaan, zeer onstuimig.

De omstandigheid, dat in het rijk Kottawaringin het heffen van invoerrechten niet van gouvernementswege, doch door het inlandsch zelfbestuur geschiedt, draagt naar onze overtuiging in dit vrijwel onbewaakte gedeelte veel bij tot smokkelhandel, waaruit de Matansche bevolking zeker ook hare „voordeelen" put. Zout, kruit en geweren zijn in hoofdzaak de smokkelwaren.

Vermeldenswaardig is het feit, dat op deze uiterste grens van Matan men aan den ons vergezellenden Pangeran Adipati Anom denzelfden eerbied bewijst als ter hoofdplaats van het rijk. Velen maakten bij hunne nadering, zelfs reeds op een afstand van 10 à 15 passen, hun sembah.

Wij vertrekken 's morgens van Koela Djĕlai en ontmoeten na een paar uur roeiens, ter hoogte van de beide Poelau's Niboeng, den Datoe's Sĕloeatang Pakoe Matan, het Matansche hoofd van Soekamara, die op het bericht van onze komst ons tegemoet is geroeid. Zijn bidar was reeds uit de verte kenbaar door een zwarten vlag met rooden boven- en beneden-rand. Datoe's Sĕloeatang is iemand van zeker over de 50 jaar oud. Hij is het door Matan aangestelde hoofd over de streek van Soekamara tot aan de Djĕlai-monding.' Onder de inkomsten, welke hij geniet, behoort ook eene maandelijksche belasting van *f* 3.— per man voor hen, die boschproducten in het evengenoemde ressort wenschen te zoeken, geldende dit ook — opmerkelijk genoeg — voor den linker oever van de Batang Djĕlai, zonder dat zulks naar aanleiding der bestaande grensquaestie tusschen Matan en Kottawaringin door laatstgenoemd rijk betwist wordt.

Wanneer wij goed doorroeiën, kunnen wij den volgende morgen tegen 10

uur te Soekamara zijn. Deze plaats, op den hoogen linker oever der Batang Djĕlai, even beneden de uitwatering van de Soengai Bila gebouwd, vertoont, niet het minst door de vele op de rivier aanwezige vaartuigen, waaronder wij twee groote „prahoe phenis" met twee masten zien, een levendig en welvarend aanzien; en het doet ons goed in dit verwijderd oord niet één, maar zelfs twee Nederlandsche vlaggen van even zooveel vlaggestokken te zien wapperen. Wij hebben het echter mis, als wij moehten denken, dat dit vlaggen ter onzer eere geschiedt: de ons vergezellende Pangeran toch verklaart, dat die vlaggen elken dag geheschen worden, de eene aan den Kottawaringinschen, de andere aan den Matanschen vlaggestok: beide rijken willen in dit opzicht voor elkaâr niet onderdoen.

Wij leggen bij den Matanschen vlaggestok aan en nemen onzen intrek in een huis, dat tot étappeplaats van den Pangeran Mangkoerat, den apanagehouder van Djĕlai, dient, als hij zich hier bevindt, en het midden houdt tusschen een pakhuis en eene kazerne. Het is van zwart geteerde planken opgetrokken, niet op palen, doch op den beganen grond gebouwd, voorzien van twee stevige deuren, één aan den voor-, de andere aan den achterkant van het gebouw, en voorts van tralie-ramen.

Binnen het huis vindt men een paar vertrekken tot logies, een tafel met de noodige stoelen, lampen, enz.

Soekamara telt 76 huizen. Van deze behooren 52 tot Matan en 24 tot Kottawaringin, volgens eene grens, weleer getrokken tijdens het aanwezen alhier van de posthouders van Soekadana (Pluim Mentz, als wij ons niet vergissen) en Sampit tot het onderzoeken van het bekende grensgeschil.

Men schijnt zich aan die grenscheiding te houden.

Tusschen het Matansche en Kottawaringinsche deel heerscht de beste verstandhouding, waartoe de wederzijdsche hoofden het voorbeeld geven.

Wij hebben hiervoren aangetoond, hoe de familieverwantschap is van den apanagehouder van Djĕlai met Kottawaringin. Tijdens ons bezoek aan Soekamara (Juli 1891) was wijlen Pangeran Kĕsoema Indra, oom van Pangeran Mangkoerat, nog het Kottawaringinsche hoofd van Soekamara [1]).

Kort na onze komst werden wij namens dien Pangeran door zijne twee zoons, Oeti Abdoerrachman en Oeti Abdoelhamid, verwelkomd. De Pangeran zelf maakte in den namiddag zijne opwachting, welk bezoek wij den volgenden ochtend reciproceerden.

Van Soekamara kan men in één dag Manis Mata, de verblijfplaats van de meeste leden van Pangeran Mangkoerat's familie, bereiken. Om echter niet op een ongelegen uur daar aan te komen vertrekken wij wat laat van Soekamara

---

1) Hij werd na zijn overlijden, gelijk wij boven gezegd hebben, opgevolgd door zijn neef, Pangeran Adi, jongeren broeder van Pangeran Mangkoerat.

(om $9^1/_2$ uur 's morgens), zoodat wij tegen het vallen van den avond bij de Tĕlok Ranggóngan, een paar uren beneden Manis Mata, kunnen overnachten.

Bij ons vertrek stond Pangeran Kĕsoema Indra aan den steiger van zijne woning om ons een laatst vaarwel toe te wenschen: de vlaggen van beide vlaggestokken werden driemaal gestreken.

De tocht van Sockamara tot Tĕlok Ranggóngan biedt weinig vermeldenswaardigs aan: slechts hier en daar zien wij pondok's van lieden, die boschproducten zoeken [1]).

Van Tĕlok Ranggóngan hebben wij 3 uur noodig om Manis Mata te bereiken, welke plaats reeds uit de verte te onderkennen is aan de Nederlandsche driekleur, die hoog in de lucht voor de woning van Pangeran Mangkoerat's zwager, Pangeran Soeria, wappert.

Te Manis Mata, dat een tiental huizen telt, valt ons de eer te beurt in het vrouwenverblijf van Pangeran Soeria's woning te worden toegelaten, alwaar wij kennis maken met Pangeran Mangkoerat's zusters, Ratoe Mas en Ratoe Elok. De dames toonen zich ietwat verlegen, maar nemen overigens op uitstekende wijze de honneurs waar.

Even vóór ons vertrek op den volgenden morgen komt de eerstgenoemde Ratoe, zeker als hooge uitzondering, in de Soerambi, waar wij gelogeerd hebben, om ons een laatst vaarwel toe te wenschen.

Aangezien er bijzonder lage waterstand in de rivier heerscht, moet de reis van Manis Mata uit in kleine sampans geschieden en kunnen wij, wanneer er goed geroeid wordt, tegen den avond de kampong Silat bereiken. Gelukt dit niet, dan kunnen wij op een der vele bloot gekomen zandplaten bivouacqueeren, wat niet onaangenaam is, als men een heelen dag in een sampan heeft gezeten en alsdan gelegenheid vindt wat op en neer te wandelen.

Bij ons vertrek van Manis Mata zijn alle huizen en lanting's [2]) van vlaggen voorzien, terwijl een lillaschot weêrklinkt, als onze sampan afsteekt.

Twee uren boven Manis Mata bereiken wij de uitwatering van de Danau Sadau, ook Laoet Sampar genaamd. Gewoonlijk denkt men zich een meer als een uitgestrekte waterplas en wordt dan ook verrast door den aanblik van een water met tal van eilandjes: indien men niet beter wist, zou men bij het bevaren van zoo'n danau meenen, dat de rivier zich eenvoudig verbreed en tevens vertakt heeft.

Alleen de noordwaarts van Danau Sadau gelegen meeren, Niboeng Bĕlajar en Kĕloeang, worden ons als meeren in den waren zin des woords beschreven.

Het is opmerkelijk, hoe talrijk in dit gedeelte van de Soengai Djĕlai het aantal danau's is. Men treft ze rechts en links van de rivier aan.

---

1) De vloed komt tot Tĕlok Ranggóngan.

2) Drijvende bad-vlotten.

Te Silat worden wij met het gebruikelijke ceremonieel, het uitsteken van vlaggen en eenige lillasehoten, ontvangen.

Behalve de Nederlandsehe driekleur waait voor de ruime en groote woning van Pangeran Mangkoerat ook zijne vlag, t. w. geel met rooden boven- en onderrand.

Op het erf van Pangeran Mangkoerat's woning zijn aanplantingen van allerlei vruchtboomen, niet het minst klapperboomen, wier teelt niet al te best slaagt. Daarentegen bezit hij een klein Liberia-koffietuintje en betoont zich niet ongenegen, zoowel voor zich zelf, als door de bevolking die aanplanting te doen uitbreiden. Bij eene regeling, waarbij de bevolking hare koffie tegen een vooraf bepaalden prijs steeds aan den apanagehouder kan inleveren, zullen, met name de Dajak's, die hiertoe niet ongenegen zijn — doch bij welken het zaak is met aandrang op deze aangelegenheid terug te komen — ontegenzeggelijk wel varen. En voor die hasil opbrengende categorie der bevolking èn voor den apanagehouder zal het een uitkomst wezen, nu de gĕtah zeer schaarsch begint te worden door de niets sparende verniel- en gewinzucht der zoekers van boschproducten, waarbij zelfs jarige boomen omgekapt worden; de vindplaatsen van rotan moeten steeds verder en verder van de woonplaatsen gezocht worden, zoodat men zelfs op vele plaatsen begonnen is met de sĕga aan te planten.

Te Silat zijn de demong's van de naburige laman's Sĕngkoeang, Ajar Oepas (of — Damak) en Ajar Doerian, vereenigd. Deze laman's liggen westwaarts van Silat, de eerste op een afstand van ± 6 uur gaans, de tweede op ± 10 uur gaans van Silat. Ajar Doerian ligt dicht bij Ajar Oepas.

Deze laman's maken met de laman Rockoek het z. g. „Djĕlai Ilir" of „Djĕlai Oelak" uit, dat zoowel in taal als in gebruiken eenige verschilpunten aanbiedt met „Djĕlai Oeloe", gevormd door de overige 9 laman's van het district Djĕlai.

In den avond worden wij op een Sjamanen-uitvoering vergast.

Men heeft daartoe 's middags de noodige toebereidselen gemaakt, t. w. een bamboe van circa 4 M. lengte in de balai recht overeind gezet en opgesmukt met op verschillende manieren ingesneden of gevlochten klapperbladeren, zoodanig dat het geheel het aanzien heeft van een boom.

De uitvoering begint met een rondloop van de bĕlians [1]) (er waren er twee) om den zooeven genoemden boom, onder het aanheffen van een soort gezang en het geluid van gĕndang's. Eenige vrouwen voegen zich weldra in den kringloop, later ook eenige mannen. Mannen en vrouwen treden af en toe uit den kring. Als deze loop eenigen tijd geduurd heeft, valt één der bĕlian's nêer, maar wordt bij tijds opgevangen. Hij is dan, wat men noemt: „sĕlap." De bĕlian, die niet sĕlap is geworden, verwijdert zich en zet zich ergens in een hoek neder. Men geeft van

1) Spiritistisch gesproken is de vertaling van bĕlian = medium.

het „sĕlap" worden de volgende verklaring. Elke bĕlian heeft van zijn „kĕgoeroean" een of meer (soms vier) steenen gekregen, die in zijn hoofd zetelen. Hoe meer steenen een bĕlian in zijn hoofd heeft, hoe machtiger hij is in het genezen van ziekten. Door den rondloop ontstaat duizeling; de steen (of steenen), die aanvankelijk recht overeind heeft gestaan, valt neêr: de bĕlian wordt sĕlap en valt eveneens neêr. Men brengt hem dan naar den boom, dien hij omhelst onder het uiten van eenige op zangerige wijze uitgesproken woorden. Daarna verwijdert hij zich van den boom en van dit oogenblik kan men „pimpin" d. w. z. den bĕlian om raad vragen voor allerlei ziektegevallen.

Men zegt, dat de bĕlian, als hij den boom omhelst, gemeenschap heeft met zijn „kĕgoeroean", die, verlokt door al het moois van den boom, door den rondloop, het gezang, enz., op dien boom is nedergedaald; zoodra de bĕlian zich verwijdert, is ook de „kĕgoeroean" van den boom verdwenen.

Zoodra hij „sĕlap" is, spreekt de bĕlian niet meer de gewone taal, maar de „bahasa sangiang"; de Maleier zegt spottenderwijs: „bahasa orang tiada karoean." (brabbeltaal).

Daar er niemand ziek is, wenden wij pijn voor in een der kniegewrichten; de bĕlian beziehtigt dat lichaamsdeel, bevoelt, betast het, wrijft er met de vlakke hand en met een bos „majang pinang" op, blaast er tegen en doet, alsof hij er allerlei vuil uit haalt. Hiermede is de operatie afgeloopen.

De bĕlian wordt meer dan eens „sĕlap"; de vrouwen dansen soms geheel alleen om den boom, terwijl de bĕlians onderwijl zich ergens neêr vleien. Het dansen (mĕnari) dier vrouwen bestaat uit niets anders dan uit het, op dezelfde plek staande, heen en weêr bewegen van de heupen, gepaard met het buigen en strekken der knieën, en het verdraaien der aan wêerszijden van het lichaam horizontaal uitgestrekte armen.

Wij gelooven niet, dat wij het ware gezien hebben, en dat de geheele vertooning slechts heeft gediend om ons eene voorstelling te geven van de werkwijze der bĕlians. De zeker zoo noodige ernst bij dergelijke plechtigheid ontbrak ten eenenmale; gegiehel en gelach alom, niet het minst door tusschenkomst van de Pangeran's, die, wellicht om ons ter wille te zijn, gewoon weg de uitvoering, om zoo te noemen, dirigeerden door de soort van dans te verordineeren, bijv. met fakkels of „dansa sĕroepa di kamar bola", daaruit bestaande, dat de bĕlian en eene vrouw met de handen in elkâar, zich verwringende, omkeeren om in dezelfde houding terug te keeren; ook in het door den bĕlian, op dezelfde plaats staande, heen en weer trekken eener vrouw of ook in het in een wijden kring woest heen en weêr loopen om den boom, welke laatste vertooningen inderdaad belachelijk zijn.

Wat jenever (bij gemis van toeak) en wat tabak dragen eenigszins bij om de vroolijkheid, laten wij liever zeggen luidruchtigheid, te bevorderen.

Vooral de demong van Sĕngkoeang, een praatsaam oud heer, is zeer in zijn

nopjes: hij beweert eerst goed dronken te moeten zijn om op zijn best te kunnen dansen, maar dan ook, al moet hij dit zelf erkennen, sidderen alle meisjes van het verlokkelijke tooneel, ja: „sekali poekoel gĕndang, lawan tiga", d. i. dat één man als tegenpartij gedurende een dans het niet tegen hem kan volhouden, maar dat hij er drie staat; en om kracht bij zijne woorden te zetten steekt hij zijne rechterhand uit, waarvan de duim met een tinnen ring met steen is versierd, als ware hij gereed te beginnen.

Een aardig geval, dat wij met dezen demong hebben gehad, is het volgende, dat eenigszins een blik geeft in het geloofsleven van den Dajak.

Op onze verdere reis in de Djĕlai wordt ons een Dajak gebracht met een onbeduidende schram aan zijn been; ik laat den man op die wonde wat zwam (raboek, dat de Dajak's steeds bij zich hebben om met een vuurslag vuur aan te maken) leggen, doch dit recept schijnt niet gecompliceerd genoeg te zijn; althans eenige oogenblikken later zien wij een demong wat bĕras kĕntjoer maken, waarna de dĕmong van Sĕngkoeang, onder het prevelen van eenige woorden, de wonde met dat medicament belegt, er op spuwende. Het heeft ons menig sigaartje en glaasje jenever gekost, alvorens de demong ons, onder belofte van de diepste geheimhouding, het formulier van zijn „dôa" voorfluistert. Uit zijn mond teekenen wij dat formulier op, gebruikelijk bij wonden, veroorzaakt door ijzer, slangen, honden, enz.

Sakalian hitam açalnja poetih,
Sakalian merah açalnja darah,
Sakalian lioer açalnja tjahaja,
Toeroen bisa, naik tawar,
Allah jang mĕnawar,
Tawar Allah, tawar Mohammad,
Sidi mandik pematah goeroe (?),
Tawar sakalian besi (oelar of andjing, enz.).

Sirih diradam bĕtapat goenoeng poetih,
Dĕmambang (soms verstaan wij: demang) poetih tahoe di haloean,
Dĕmambang hitam tahoe di kĕmoedi,
Mendatang si radja tawar,
Tawar Allah, tawar Mohammad,
Tawar Baginda Ali, rasoel Oelah,
Sakalian tawar, si Radja tawar.

Kĕmarau kalai [1]) hari, kĕmarau melintang tanah,

1) „Kalai" is de wijze, waarop men in sommige streken den Dajak aanspreekt. In Toelak zegt men daarvoor: „Da'".

Siang kalai hari, siang mĕnoempat darah,
Pansik toempoer moempoer toempoer mĕnoempoer pohon boelat,
Akoe mĕnoempoer goenoeng basi' (bĕsi ?) ija akoe mĕnoempoer antjoer loeloeh,
Pansik oedian toempoer mĕnoempoer, toempoer menoempoer raba djirak,
Akoe mĕnoempoer goenoeng basi', antjoer loeloeh mendjadi minjak.

Als wij hem verwonderd aankijken en vragen, of hij aan Allah, Mohammad en Baginda Ali gelooft, trekt hij de schouders op en zegt, dat hij die „tawar" van Pangeran Kĕsoema Agoeng, den vader van Pangeran Mangkoerat, geleerd had: de wetenschap, dat zij onfeilbaar is, was hem genoeg; verder geeft hij zich geen rekenschap van den inhoud en dreunt bij voorkomende gelegenheid de versjes op, zooals hem die geleerd zijn.

Een versche sigaar en een ander glaasje jenever; en een andere „tawar" wordt ons geleerd, de „tawar kala" (voor beten van duizendpooten en schorpioenen). Zij luidt:

Mĕnaik mĕntawa, tanah hira',
Mĕninggang lautan, tanah kawé',
Akoe tahoe açal kau kala' (= kala),
Moela mendjadi, katoeroenan sapit panah angkoep bĕginda' Ali',
Toeroen bisa, naik tawar, Sidi' mandik, pematah goeroe, haq tawar.

De „tawar boeaja", uitgesproken, wanneer men zich voor aanvallen van dat ondier wil vrijwaren, en ten gevolge heeft, dat de boeaja „boengkam" wordt, d. i. zijn muil niet kan open doen, is wat langer en luidt:

Tĕmiang si rakaroekoet, koe tanem toenggoelkoe lambing,
Loengsoer toelang, lalak koekoe' (koekoe), soedah koe antar kadalam daging,
Poetjoek tĕmiang, poetjoek' keroekoe'-roekoe',
Koetindjak, toedjoe kali patah,
Loengsoer toelang, lalak koekoe',
Boeroek hati, boeroek boentoet,
Hati kau soedah koeradjak.

Kĕrak nasi, kĕrak poeloet, koemakan bĕdjoentai kaki,
Boeroek hati, boeroek boentoet,
Kĕna boengkam, djariangan lĕlaki.

Koelit karang bĕtangkoep-tangkoep,
Bĕtangkoep di kapala gadjah,
Rang kau soedah koetjakap,

Lidah kau koepatah,
Patah Allah, patah Mohammad,
Patah Baginda Ali, patah rasoel Oellah.

Tot verklaring zegt de dĕmong, dat Baginda Ali een „anak boeaja" is.

De schat van zijne tawar's hiermede uitgeput zijnde, stelt hij de vraag, of wij er ook tawar's op nahouden. Hoe het gekomen is, weten wij niet precies meer, maar een „zeker!" als bevestigend antwoord ontglipte ons: waarschijnlijk om bij den dĕmong het vertrouwen in zijne tawar's niet te schokken. Maar nu vindt hij, dat het niet meer dan plicht is, dat wij hem, bij wijze van contradienst, ook een onzer tawar's leeren, en wij mompelen iets van: „Jan Pieterszoon Koen, „stichting van Batavia, zestien honderd en negentien". Waarvoor deze tawar diende? Op welk tijdstip zij uitgesproken moet worden? Nog in huis zijnde of bij het verlaten van de woning? en honderd andere vragen meer zijn het gevolg van onze ondoordachte handeling; en eenmaal aan het verzinnen zijnde, verklaren wij, dat deze tawar dienstig is in alle gevallen, waarin wij ons zelve moed en kracht toewenschen, bijv. bij het opvatten van misdadigers. En de demong houdt niet op om bij ons in de leer te gaan, totdat hij achter elkaar kan uitspreken: Jang Pieterszoon Koen, sĕtipting pan Bĕtawi-a, sixtin hoonderad nehentien". Wij willen ons geweten sussen met het denkbeeld, dat bij het prevelen van deze tawar de demong van Sĕngkoeang door zelf-suggestie te gelegener tijd zich kracht en moed schept om in critieke gevallen flink op te treden.

In een dag vorderen wij, van Silat vertrekkende, tot de Maleische kampong Sĕklampaian, tegenover welke wij op een uitgestrekte zandplaat het nachtelijk bivak inrichten. De tocht hierheen levert weinig vermeldenswaardig op. Door de heerschende droogte is het water zeer gevallen, zoodat men de rivier op vele plaatsen over hare geheele breedte kan doorwaden en eenigszins groote sampan's dikwijls over de rivier-bedding gesleept moeten worden. Wederom heeft men in dit gedeelte vele danau's, links en rechts.

De heerschende droogte en de lage waterstand in de rivier bieden een uitmuntende gelegenheid aan om jacht te maken op herten, maar vooral op pĕlandoek's. Deze dieren houden zich om bovengenoemde redenen in de buurt van de rivier op en worden bij een tandjoeng van de landzijde naar de rivier opgejaagd door Dajak's met hunne honden [1]). Wanneer het wild de rivier tracht over te zwemmen, wordt dit door de omtrekkende sampan's belet, van waaruit geweerschoten knallen en dikwijls de roeiers in het water springen om met lans, sĕrampang (drietand, meer in gebruik om visch te harpoeneeren) of parang de beesten neêr te vellen.

1) De Pangeran Mangkoerat houdt er voor dit doel eenige „asoe bĕbĕroe" op na, voor wier verzorging een Dajak aangewezen is.

Zonder noemenswaardig oponthoud voor onze reis wordt op deze wijze de keuken van herten- en pĕlandock-vleesch voorzien en wel zoo ruimschoots, dat er, behalve voor de dadelijke behoefte, nog veel overblijft om dendeng van te maken, wat volgens de verklaring van den Pangeran Mangkoerat volstrekt niet overbodig is, daar in het aangrenzende Kĕndawangan, hetgeen wij ook zullen bereizen, weinig gelegenheid bestaat om zich van vleesch te voorzien en zelfs visch slechts moeielijk te krijgen is. De vischrijkdom van de Djĕlai daarentegen is opmerkelijk: tal van visschers komen ons tegemoet, die met name de groote en heerlijke ikan blidak vangen, waarvan o. m. heerlijke kroepoek wordt gemaakt.

Gebrek aan dierlijk voedsel hebben wij dus allerminst.

Alle huizen in de kampong Sĕklampaian hebben veelkleurige vlaggen uitgestoken, de kapala kampong de Nederlandsche. Als wij zijne woning passeeren, vallen er drie lillaschoten.

Weinige oogenblikken na onze komst verschijnt er een bode van Raden Aria, een der geapanageerden in Kĕndawangan, een brief van dien Raden overbrengende om te vragen, waar wij ons ophouden en wanneer wij te Kĕndawangan kunnen zijn.

Op last van den Pangeran Mangkoerat neemt de bode (een Dajak) ons flink op om daarna naar Kendawangan terug te keeren met de boodschap, dat hij ons in levenden lijve en gezond en wel „aanschouwd" heeft.

Van Sĕklampaian kunnen wij in $5^1/_2$ uur de eerste Djĕlai-Oeloe-Dajaksche laman Riam bereiken, na halverwege de kampong Karangan gepasseerd te zijn. Bij de laman Riam is de geheele rivierbreedte door een dam van steenen versperd en moeten alle prauwen ontladen worden om over de riam getrokken en aan de overzijde daarvan weder geladen te worden, een oponthoud, dat circa twee uur in beslag neemt.

Van deze laman af begint de bedding der soengai Djĕlai steenachtig te worden en vindt men daarin tal van riam's en stroomversnellingen.

In ons vaartuig zijn op dit gedeelte de opvarenden, op den djoeroemoedi na, alle Dajak's, die het vaartuig met kracht voortboomen; wij geven aan hen boven anderen de voorkeur, omdat zij den weg in de riam's goed kennen, ofschoon zij licht verward geraken bij het een of ander incident. Alsdan is de Maleische djoeroemoedi, althans wanneer deze een vertrouwd persoon is, de man, die door zijn moreel overwicht den Dajak weer tot de orde roept.

Wij kampeeren op een uitgestrekte zandplaat bij de uitwatering van de soengai Prigi of Poesakaän, een kleine twee uur boven Riam.

's Morgens van hier vertrokken komen wij in drie uur „boomen's" aan de laman Tĕmbiroehoen, waar wij door gamelanspel en het uitsteken van vlaggen verwelkomd worden. Ook de vrouwelijke sekse is door een tiental harer leden,

„op zijn Zondag's" gekleed, aan de pangkalan vertegenwoordigd. Wij brengen de laman een bezoek en onze aandacht wordt in de balai [1]) gevestigd op een placaat, daar gehangen tijdens het leven van Raden Mas of Moestafar [2]), een stiefbroeder van Pangeran Mangkoerat, die tijdens zijn leven 's Pangerans gemachtigde was in Djĕlai. Dat placaat is geschreven bij gelegenheid, dat Raden Mas voor groote feesten te Kĕtapang was opgeroepen, en doet een blik werpen in de wijze, waarop Djĕlai bestuurd, en in de toestanden, waardoor een dergelijk placaat noodzakelijk wordt. Wij laten hier den inhoud van dat placaat volgen:

Riam Danan, hari 25 boelan Ramadhan 1307.

Bahoea ini soerat prentah dari pada kita Raden Mas membri atoeran ini kapada demongʳ Tembiroehoen serta di dahasʳnja, samantara kita tinggalkan toeroen mengadap pekerdjaän Panembahan Matan, hendaqlah sagala mareka jang berdagang atau orang kampong dan dagang jang moesafir di tempat Dajak, hendaqlah menoeroet peratoeran jang tersĕboet di bawah ini:

1. Sĕgala mareka berdagang tiada bolih berdjoeal beli barang kapada Dajak, saperti gong dan tawaˢ-tawaˢ dan gamelan dan sĕnapang, sipat barang jang sampai harga sapikoel gĕtah jang djadi kaberatan atas Dajak membajarnja, mĕlainkan dengan harga bertoenai.

2. Djika Dajakˢ jang soedah dahoeloenja ada beroetang kapada mĕniaga [3]), tiada bolih itoe mĕniaga menagihnja dengan koeat sampai mendjalankan rampas rawas atau di bawa masoek pergi mentjahari hoetan kamanaʳ, kĕrana masa kita tinggalkan toeroen ini, sagala Dajakʳ kita prentahkan memboeat kahidoepannja membikin roemah dan djoeroengnja dan bertanam-tanaman lakóhoemanja.

3. Sĕgala mĕniaga tiada bolih memboeat tingkah kĕlakoean jang tiada patoet di laman Dajak, saperti ajam mĕnangkap, klapa mĕmandjat, taboe, pisang mĕnĕbang sahadja mĕlainkan dengan kasoekaän djoeal bĕli atau mĕminta dengan toenggoe pĕmbrinja.

4. Siapaʳ mĕlanggar ini prentah, maka hendaglah demongʳ hoekoem itoe orang, djika tiada ija menoeroet, bolih adoekan kapada kita poenja wakilan [hier volgen een paar namen], sopaja di hoekoemnja. Djika ĕnggan itoe mareka, atas hoekoemannja, bolih demong toeroen mengadap kita di Matan, soepaja nanti kita hoekoemkan dĕngan sapatoetnja.

Van Tembiroehan bereiken wij in twee uur de laman Batoe Bĕsi, als zoodanig alleen nog uit een drietal armoedige huizen bestaande, wijl de bevolking, in zielental overigens op de laman Soemadjawat (de grootste laman in Djĕlai Oeloe) volgend, zich in de omgeving in doekoeh's en dahas gevestigd heeft. Het is hier de plaats om het begrip „laman" nader te definieeren. In algemeenen

---

1) Een apart gebouwtje voor doortrekkende vreemdelingen, in bijna geheel Matan in elke Dajaksche laman aanwezig.

2) Overleden in Mei 1891.

3) Handelaren, vreemdelingen, met name Maleiers.

zin duidt men daarmede den stam of het district (ressort) aan van de betrokken Dajak's en wel naarmate men de bevolking of de door haar geoccupeerde landstreek op het oog heeft.

Daar de Dajaksche vestigingen haar ontstaan te danken hebben aan een oorspronkelijke kampong, van waaruit men zich in de omgeving gevestigd heeft, naar mate het zielental toenam en vooral naar mate de behoefte aan geschikte bouwgronden dit eischte, zoo wordt onder laman in het bijzonder de oorspronkelijke kampong verstaan. De nieuwe vestigingen van de moeder-kampong dragen aanvankelijk den naam van doekoeh. Eerst, wanneer men zich van uit de laman meer duurzaam ergens vestigt, verandert de naam in dahas. Een dahas onderscheidt zich dan ook vooral daardoor van een doekoeh, dat de woningen van duurzamer materialen gebouwd zijn en men er aanplantingen van allerlei vruchtboomen vindt, vooral klapperboomen. En zoo kan het gebeuren, dat de laman proper een armoedig aanzien verkrijgt, naarmate de bevolking zich in doekoeh's en dahas verspreidt.

Bij gewichtige aangelegenheden (vergaderingen, feesten na afloop van den rijstoogst) vereenigt men zich evenwel in de laman (moeder-kampong) en blijft daar eenigen tijd.

Wordt dus een laman zonder meer genoemd, dan moet men daaronder verstaan een ressort, waarvan de naam tevens aanduidt de moeder-kampong, aan welke alle vestigingen in dat ressort haar ontstaan te danken hebben.

Een uur boven de laman Batoe Bĕsi ligt op den rechteroever der Djĕlai de kampong Riam Danau, de zetel van de voormalige apanagehouders van het district Djĕlai en waar onder ettelijke andere graven ook dat van Pangeran Kĕsoema Agoeng, den vader van Pangeran Mangkoerat, ligt, — graven, welke steeds bezocht worden door de leden van Pangeran Mangkoerat's familie.

Riam Danau telt nog een zestal huizen, w. o. dat van den Pĕngĕrah van de bovenstrooms gelegen laman Soemadjawat. Het is de laatste Maleische vestiging in den bovenloop van de Djĕlai.

Twee uur boven Riam Danau ligt de grootste Dajaksche laman van Djĕlai-Oeloe, Soemadjawat; wij worden er bij onze komst verwelkomd door gamĕlanspel, een eereboog, waarnaast de Nederlandsche vlag, terwijl wij bij het passeeren daarvan onder twee boven onze hoofden gekruiste lansen moeten loopen, door een paar demongs vastgehouden. Wij hebben gelegenheid hier kennis te maken met de vermaarde tĕmpajan, genaamd „oepoei di bakoeng" [1]), welke vroeger een mensch moet geweest zijn en de stamvader van de Djĕlai-Dajak's is. Hare bewaring wordt dan ook alleen aan een der oudste hoofden toevertrouwd, tijdens ons bezoek aan den zeker 80jarigen „mas bĕgawan".

1) Oepoei = datoe's, bakoeng = manoesia.

Tegen afgifte van een stalen pen (bij gemis van ander ijzer of staal) als „pĕngaras" (de pengaras wordt in soortgelijke gevallen gegeven om booze invloeden te weren) worden wij door den „mas begawan", die bij deze gelegenheid zijn groot-costuum heeft aangetrokken, bestaande in een oud-modischen rok met borduursel op kraag en mouwen van een officier van gezondheid, geleid naar een afgeschoten vertrekje in zijne woning, waar ons de tempajan, staande op een balai-balai, wordt gewezen. O. i. is het een gewone tempajan, doch de Dajak koestert er den diepsten eerbied voor en het is niet dan schoorvoetend, dat men haar nadert en, onder het strooien van tĕpoeng tawar op de tempajan, haar de vervulling van zijne vurigste wenschen vraagt. Eigenaardig is, dat men het formuleeren dier wenschen begint door, onder het strooien van tepoeng tawar, van een tot acht te tellen.

Te Soemadjawat zijn de meeste Dajak's getatoueerd. Dit gebruik is overigens alleen bij de Djĕlai-Oeloe Dajak's in zwang [1]).

Verder trof ons, dat zoowel mannen als vrouwen zwarte strepen hadden op hunne onderlippen. Op onze navraag wordt er een pijp voor den dag gehaald, in welks steel een dun bamboesje steekt, dat door talrijke insnijdingen ruw en behaard er uitziet. Hieraan zet zich de nicotine vast, die men bij wijze van lekkernij, ook om tabak uit te sparen, langs de lippen strijkt.

Daar wij niet verder gaan dan tot Soemadjawat, zullen wij, alvorens den terugtocht te ondernemen, een kort overzicht geven van het landschap Djĕlai.

Dit landschap bestaat uit het stroomgebied van de Djĕlai-rivier, die in hoofdzaak ontstaat uit de vereeniging van de op den Boekit Kendoeroehan ontspringende soengai Djĕlai en de Westelijk van deze op den Boekit Batoeng ontspringende soengai Prigi, welke naarmate van de streek, die zij doorloopt, verschillende namen draagt, t. w. in haren bovenloop soengai Tandjong en later soengai Prigi (naar de overeenkomstige laman's Tandjong en Prigi), in haren benedenloop soengai Poesakaän.

Bij deze vereeniging heeft de soengai Djĕlai reeds eene breedte van 25 à 30 M. en vertoont zij met haar bijzonder steenachtigen bodem nog het karakter van een bergstroom. Eerst beneden de kampongs Sĕklampeiän en Silat verandert haar karakter en is de bedding meer zandig.

In haren benedenloop vereenigt de soengai Djĕlai zich met de van het Oosten komende soengai Bila (Kottawaringinsch grondgebied) en wordt na die vereeniging gemeenlijk Batan Djĕlai genoemd.

Talrijke meeren links en rechts van de rivier kenmerken het middengedeelte van de soengai Djĕlai, terwijl men in de Batang Djĕlai ettelijke eilandjes vindt.

---

1) Tatoueeren hebben wij in de afdeeling Soekadana overigens alleen bij de Béas-Dajak's gezien.

De Dajaksche bevolking van het landschap Djĕlai wordt in twee hoofddeelen verdeeld, t. w. Djĕlai Ilir (of: „Oelak") en Djĕlai Oloe. Eene opgave van de laman's, welke beide deelen uitmaken, zoomede van het aantal lawang's, van de hoegrootheid der bevolking en van de (uitsluitend) aan den apanagehouder op te brengen belastingen volgt hieronder:

Namen der laman's	Aantal lawang's.	Sterkte der bevolking.	Belastingen.		Aanteekeningen.
			Hasil.	Oepeti.	
1 Roekoe[s] 1)	8		$ 20.— of 500 st. visch	—	1) Ook Roekoe[s] Goenoeng" geheeten ter onderscheiding van „Roekoe[s] Sabrang" aan de soengai Bila, dat onder Kottawaringin ressorteert.
2 *Sĕngkoeang*	30		1000 bos rotan	15 gantang rijst	
3 *Ajar Oepas* of — *Damak*	40		1200 „ „	5 soempitan	
4 Ajar Doerian	31		1000 „ „	10 rol kapoeak (boombast)-touw.	
Totaal Djĕlai Ilir.	109	± 800 zielen			Behalve de opbrengst van de gebruikelijke „kĕbaroean" en het verrichten van heerendiensten (kĕmit en pĕbĕlah) zijn de cursief gedrukte laman's verplicht tot het bewerken van ladang's voor den apanagehouder.
aan de Djĕlai. 5 Riam	26		500 bos rotan	40 gantang rijst	
6 *Tĕmbirochoen*	40		1200 „ „	95 „ „	
7 Batoe Bĕsi	4		100 „ „	25 „ „	
8 *Soemadjawat*	50		2000 „ „	300 „ „	
Oostelijk landwaarts in: 9 Sĕtipeian	17		400 „ „	40 „ „	
Westelijk landwaarts in: 10 Prigi	12		300 staven ijzer	30 „ „	
11 *Tandjong*	45		300 „ „	—	
12 *Ajar Doewa*	38		300 „ „	—	
13 *Binatoe*	32		300 „ „	—	
Totaal Djĕlai Oeloe.	264	± 2000 zielen.			

Teekenen wij ten slotte aan, dat de ongeveer 3000 zielen sterke bevolking van Djĕlai, in onderscheiding van de andere Dajak's in de afdeeling Soekadana, in een betrekkelijke welvaart verkeert, kennelijk o. m. aan de talrijke tempajans en tadjau's, welke men in de ruime woningen vindt.

Van Soemadjawat de soengai Djĕlai afvarende, bereiken wij in 6 uur moeara Poesakaän, van waar wij de soengai Prigi opvaren, hetgeen door den lagen waterstand nog al bezwaarlijk is, doordien onze sampan meermalen over dwars in de rivier liggende boomstammen getrokken moet worden. Wij komen dientengevolge eerst bij het vallen van den avond aan de laman Prigi, van waaruit onze overlandreis naar den bovenloop van de Batang Kĕndanangan zal beginnen.

Vergezeld van een paar Pangerans (broeders van den Firdana Mantri), begeven wij ons daartoe 's morgens op weg. Het pad, dat in zuidelijke richting naar de Kĕndawangsche laman Karangan loopt, is vrij goed. Bij het begin van den tocht verklaart men ons, dat, alvorens Karangan te bereiken, de tot die laman behoorende dahas Djĕlĕmoe' gepasseerd moet worden. Na ruim 6 paal geloopen te hebben, komen wij inderdaad bij een dahas, welke echter blijkt de dahas Bĕgatal (mede van Karangan) te zijn: wij zijn dus een goed eind van het rechte pad afgedwaald, waaruit wij besluiten, dat er weinig gemeenschap bestaat tusschen Kĕdawangan en de Boven-Djĕlai. Op aanwijzing van een paar Dajak's van Bĕgatal slaan wij nu het min of meer Westelijke pad naar Djĕlĕmoe' in (er bestaat n. l. geene rechtstreeksche gemeenschap tusschen Bĕgatal en Karangan) en bereiken deze dahas na een 40 minuten gaans.

Hier gebruiken wij het middagmaal en zenden onderwijl een bode naar Karangan vooruit om de daar aanwezige Radens van onze op handen zijnde komst te verwittigen.

Een paar dĕmong's komen ons dan ook weldra onder weg te gemoet.

Tegen 2 uur's middags bereiken wij Karangan, na even te voren de hier slechts een achttal meters breede Batang Kĕndawangan over een boomstam gepasseerd te hebben. Karangan ligt aan de samenvloeiing van de Batang Kĕndawangan met een linker zijtak, de Soengai Sĕngkaba'.

De afgelegde afstand bedraagt in het geheel ruim 12 paal. Tusschen Djĕlĕmoe' en Karangan loopt het pad over een uitgestrekte, hoog gelegen ladang, die het uitzicht naar het Noordwesten vrij laat; daardoor hebben wij een prachtig gezicht op het blauwe Mahawa-gebergte, dat zich als een reusachtige dam voordoet, de waterscheiding uitmakende tusschen het stroomgebied van de Pawan en de Zuidwaarts daarvan gelegen rivieren.

Te Karangan worden wij door de Radens Aria en Soema Nĕgara met eenige hunner zoons en bloedverwanten, benevens een achttal Dajaksche hoofden uit de omgeving, onder het spelen van de gamĕlan verwelkomd.

Wij worden naar de balai geleid, alwaar eene voor deze gelegenheid van bamboe en planken vervaardigde tafel met wit linnen gedekt, waarop eenige jonge klappers en waaromheen een paar stoelen, een prettigen indruk maken na den vermoeienden marsch.

Dat Raden Adi, mede een der apanagehouders van Kĕndawangan, afwezig is, behoeft ons weinig verwondering te baren wegens de minder goede verstandhou-

ding, waarin hij tot de eerstgenoemde Radens staat. Eerst weinige oogenblikken vóór onze afreis kwam hij zich bij ons vervoegen, onder voorgeven, dat een wond aan een zijner voeten hem belet had vlugger te reizen. Raden Adi, dien wij niet ouder dan 30 jaar schatten, is, in afwijking van de Pangerans en vele Radens van Matan, die altoos min of meer op Europeesche wijze gekleed zijn, geheel als Maleier gekleed. Een wijd zwart baadje, een wijde zwarte pantalon tot even over de knieën, een sarong om het middel gebonden, een hoofddoek (in plaats van als gewoonlijk een gegaloneerd mutsje), benevens een „sapoe tangan", aan een der hoeken waarvan een sleutelbos bengelt, over den schouder geslagen, maken zijne kleeding uit, Zijn knevel is spichtig opgedraaid en in de eerste oogenblikken der ontmoeting boezemt zijn blik eenig wantrouwen in: dit is dan ook een van de weinige keeren, dat Raden Adi met een Europeesch ambtenaar in aanraking komt.

Nadat de ons van Djĕlai vergezellende Pangeran ons aan de Kĕndawangsche Radens hebben overgegeven („di sĕrahkan"), begeven wij ons den volgenden ochtend om 8 uur, vergezeld van de drie genoemde Radens, op weg naar de laman Sĕkakai. Het pad is vrij goed en gaat niet, zooals dikwerf het geval is, steil op en neer. Wij vorderen dan ook goed en na een paar malen de soengai Sĕnkaba's overgetrokken te hebben komen wij na een groot half uur gaans aan de dahas Loeboe Batoe van de laman Sĕkakai, bestaande uit een tiental woningen.

Hier wordt een kwartiertje gerust en om 9 uur de tocht voortgezet naar Sĕkakai, waar wij om 10 uur aankomen.

Op dit traject treffen wij tal van tjĕmara-(malroe)-boomen aan, die met hunne op den grond liggende, stekelige vruchten het loopen der blootsvoets gaande inlanders niet bijzonder aangenaam maken.

De laman Sĕkakai telt 7 huizen en is gelegen aan den bovenloop van de soengai Sĕkakai, een linker zijtak van de Kĕndawangan, die zich bij Maro met dezen vereenigt.

Zoo klein als de laman op zich zelf is, zoo groot is het aantal zijner dahas, dat 20 bedraagt. Het aantal hasilplichtige lawangs is 135. Sĕkakai is dan ook de grootste laman (in de beteekenis van district) van Kĕndawangan. Raden Aria is hier met zijne neven, Raden Ardjoena en Oeti Djoerip, apanagehouder.

Te Sĕkakai wordt tot ruim 12 uur verbleven en het middagmaal gebruikt, waarop de tocht naar de laman Batoe Kĕling wordt voortgezet.

Voor dat wij vertrekken, gaat een demong van Sĕkakai met een bamboe, waarin rijst is gaar gekookt en waarboven zich een gepeld, gaar gekookt eitje bevindt, bij alle Dajaks rond, die den tocht zullen medemaken.

Deze steken een vinger in de rijst en het ei en smeren, hetgeen aan hun vinger blijft hangen, over hunne wang.

Men vertelt ons, dat dit een voorbehoedmiddel is voor onheilen onder weg. Het zal, dunkt ons, meer een symbool zijn van het onthaal, dat men den

vreemdelingen zou aangeboden hebben, indien niet gebrek aan rijst bestond, wat men niet durft releveeren, waarschijnlijk uit verlegenheid.

Noehtans ons worden een paar koperen bekken vol (ongekookte) rijst en poeloet, waarboven een eitje, aangeboden; en als wij vragen, waarom dit gedaan wordt, daar wij weten, dat er gebrek aan rijst bestaat, antwoorden de dĕmongs, dat hunne adat zulks medebrengt en dat, indien zij daarvan afweken, hunne aanplantingen niet zouden gedijen. Wij moeten dus de, trouwens reeds overjarige, rijst en poeloet wel accepteeren en geven als gewoonlijk zout en tabak als contra geschenk. Het is een gebruik onder de Dajak's, dat, hoe groot het gebrek aan rijst ook moge zijn, er steeds een weinig van dit voedingsmiddel in de schuren moet blijven, hetgeen niet aangeraakt mag worden: zoo beschouwd, zijn dus hunne schuren nimmer ledig.

Het pad naar Batoe Kĕling is vrij goed. Wij treffen groote bamboebosschen aan, wier oemboet in tijden van rijstgebrek als voedingsmiddel dienst doet. In het eerste gedeelte van den weg passeeren wij links de Boekit Lalang en op 3 à 4 paal van Sĕkakai trekken wij de Soengai Blangiran over, die in Oostelijke richting stroomt en een rechter zijtak is van de Soengai Silat, die op zijne beurt een rechter zijtak is van de Soengai Djĕlai.

De waterscheiding tusschen de Kĕndawangan en de Djĕlai ligt dus Westelijk van het pad tusschen Sĕkakai en Batoe-Kĕling; en dat men van Sĕkakai naar Batoe Kĕling gaande, deze waterscheiding rechts laat, heeft zeker geen andere reden, dan dat men een vlak terrein voor het pad heeft uitgezocht. In het geheel komt het ons voor, dat de waterscheiding tusschen de Djĕlai en de Kĕndawangan de volgende is: van een punt tusschen de Soengai Sempoepoeän (rechter zijtak van de soengai Prigi = rechter zijtak soengai Djĕlai) en de dahas Bĕgatal, over berg en heuvelruggen naar den Boekit Pendjoedjoengan en den Boekit Lalang.

De laman's Sĕkakai en Batoe Kĕling zijn dan ook dicht bij de soengai Djĕlai gelegen (Riam, Sĕklampai en Silat). Bij gunstige windriehting moet men te Sĕkakai het geluid der tawa^{s}-tawa^{s} 's [1]) hooren, wanneer men te Riam aan het feestvieren is.

Na 6 paal loopens, aanvankelijk in Z. Z. W. richting, zich langzamerhand ombuigende in een Westelijke, komen wij aan de dahas Poengoet van de laman Batoe Kĕling, bestaande uit 5 huizen.

Twee paal westelijk hiervan ligt Batoe Kĕling, waar wij, evenals vroeger te Loeboe^{s} Batoe, Sĕkakai en Poengoet, door de verzamelde en in het gelid geschaarde dĕmong's onder gamĕlanspel verwelkomd worden.

---

1) De tawa^{s}-tawa^{s} is een koperen instrument ongeveer als een gong, doch hooger of breeder van opstaanden rand als deze. Hij maakt een der rijkdommen uit, zoowel van Maleiers, als van Dajak's: bij reizen te water is men in den regel van een tawa^{s}-tawa^{s} voorzien om, daarop slaande, seinen te geven, bijv. van aankomst en vertrek. Drie kort afgebroken slagen op de tawa^{s}-tawa^{s} beduiden in het algemeen: „attentie" met al den aankleve van dien, dus ook een teeken van verzoek om hulp, om menschen te verzamelen, enz.

Batoe Kĕling ligt op eene hoogte, aan welker Oostelijken voet een beekje stroomt (de soengai Sĕndawa's of een takje van deze). Op Sĕkakai na is Batoe Kĕling de grootste laman (district) van Kĕndawangan. Het telt 16 dahas en 132 hasilplichtige lawang's. Apanagehouders hiervan zijn, nevens Raden Soema Nĕgara, diens neven, Oeti Mohammad Idroes en Oeti Bisnoe.

In den naävond hebben wij het geluk eene „echte" Sjamanen-uitvoering bij te wonen: eene oude Dajaksche vrouw was ziek en de bĕlians zouden daarover geraadpleegd worden.

De voorbereidingen zijn dezelfde, als die, welke wij op Silat gezien hebben. Er wordt n. l. een bamboestaak opgericht en met op allerhande manieren besneden klapperbladeren en oemboet pinang versierd. De zieke vrouw, die aangedragen wordt, ziet er zeer vermagerd uit en heeft, zooals zij zegt, inwendig pijn ter hoogte van de rechterhelft van borst en rug, welke pijn reeds maanden lang geduurd heeft. Nevens haar worden een paar borden met rijst, een eitje, een koperen armband en dergelijke snuisterijen gelegd. Men verklaart, dat dit voor de bĕlians bestemd is.

Onder het regelmatig geluid van twee kĕtĕboeng's [1]) begint een der bĕlians (er nemen twee aan de uitvoering deel) op de gewone wijze om den boom te loopen, onder het uiten van een zangerig geluid.

Later voegen zich ook mannen met bellen aan de beenen en eenige voor deze gelegenheid netjes opgedirkte vrouwspersonen, ook de andere bĕlian, in den kringloop. Nadat deze rondloop, meer of minder woest, ruim een uur geduurd heeft, van tijd tot tijd afgewisseld door het „mĕnari" van eenige vrouwen om den boom, en nadat de bĕlians een paar malen in zwijm zijn gevallen, begint het z. g. „pimpin".

Beide bĕlians, die een tak van oemboet pinang in de hand houden en een dergelijken tak op hun rug in de sarong (die zij voor deze gelegenheid aanhebben) gestoken hebben, terwijl hun haar los hangt, naderen de zieke.

Een schuitvormige pĕlapah oemboet pinang (het omhulsel van de vruchttros der pinang) wordt door een der bĕlians ter hand genomen en na, nauwkeurig beziehtigd te zijn, aan de vlakke zijde met een weinig klapperolie bestreken. Daarop wordt dit voorwerp met de bolle zijde op den vloer gelegd en daarnevens een omgekeerde witte kom, die eveneens te voren nauwkeurig onderzocht is.

De bĕlian gaat nu met beide voeten op kom en pĕlapah staan en maakt bewegingen, als wilde hij ze stuk drukken. Daarop gaat hij weder op den vloer en worden kom en pĕlapah nauwkeurig beziehtigd.

---

1) De kĕtĕboeng is eene soort gendang in den vorm van twee met de nauwe einden aan elkaâr geplaatste bekers van hout, ter gehcele lengte van 40 c. M., terwijl do openingen een diameter hebben van 10 à 12 c. M. Eén dier openingen is bespannen met de huid van een toepai (eekhoorn), waaraan de staart nog bengelt. Het slaan op de kĕtĕboeng's kunnen wij het beste aldus wêergeven: men telt regelmatig van één tot zeven en slaat daarbij vijf over, wacht een oogenblik en begint wêer op dezelfde wijs te tellen.

In den nacht doet dit schelle geluid onaangenaam aan.

Nadat dit onderzoek naar wensch schijnt afgeloopen te zijn, wordt tot een tweede proef overgegaan.

De pĕlapah wordt weder ter hand genomen, zoomede twee kogelvormige stukjes van den tak oemboet pinang, dien de bĕlian in zijn hand heeft.

Hij overspant met duim en wijsvinger van de rechterhand een deel in het midden der vlakke zijde van de pĕlapah. Na zijne vingers zoo lang als mogelijk uitgestrekt te hebben, legt hij aan de uiteinden daarvan de twee kogelvormige stukjes. Dan trekt hij zijn rechterhand weg, laat de pĕlapah met de kogeltjes een paar oogenblikken rusten en begint de ruimte tusschen de twee kogeltjes wederom met denzelfden duim en voorsten vinger te overspannen. Als het blijkt, dat ondertusschen geene verandering in de ligging der kogeltjes is ingetreden, is deze proef tot tevredenheid van den bĕlian geëindigd.

Wederom begint nu een rondloop der bĕlians op het geluid van de kĕtĕboeng's, dat onderwijl niet heeft opgehouden.

Wederom dezelfde tooneelen van zoo even: het zich in den kring voegen van vrouwen en mannen, de laatsten voorzien van belletjes aan de beenen, het in zwijm vallen van de bĕlians.

Eindelijk begeeft zich een der bĕlians naar de zieke, van wie het ons voortdurend verbaasd heeft, hoe zij bestand is tegen het helsche leven en het dreunende schudden van den bamboezen vloer, waarop zij is nedergelegd.

De bĕlian wapent zich met de meergenoemde pĕlapah en strijkt, dicht bij de zieke staande, met den tak oemboet pinang over de vlakke zijde van de pĕlapah. Daarop legt hij de oemboet pinang neder en onderzoekt met oogen en vingers de pĕlapah, op eene wijze, als ware daarop vuil, dat nu stuksgewijze verwijderd wordt.

Vervolgens wordt de zieke plek van de patient met de bolle zijde bestreken; de pelapah daarna ter zijde gelegd; de oemboet pinang gegrepen en daarmede eveneens de zieke plek bestreken. Na afloop hiervan wordt de zieke plek onderzocht, evenals te voren de pĕlapah: wederom vingerbewegingen, als werd er vuil van de zieke plek verwijderd.

Dezelfde tooneelen herhalen zich voor elk der bĕlians, nu en dan afgewisseld door den kringloop om den boom, en duren tot laat na middernacht, dikwijls tot het aanbreken van den dag; dat het daarbij niet aan de noodige toeak ontbreekt, behoeft ter nauwernood gezegd te worden.

Al de genoemde proeven hebben, naar men zegt, ten doel om te onderzoeken, of de zieke al dan niet te genezen is. Breekt de kom, komt er een barst in de pĕlapah, terwijl de bĕlian met zijne beenen op beide staat, of wel verplaatsen zich de kogeltjes op de pĕlapah, — dan is niets aan de ziekte te doen.

Ook het bestrijken van de zieke plekken met pĕlapah en oemboet pinang en de bewegingen van vuil wegwerpen brengen op zich zelve nog geene genezing te weeg. Dit alles gebeurt slechts om de kwade invloeden uit de patient

en de zieke plekken te verwijderen, opdat deze vatbaar zijn voor de genezing door de artsenijen, welke de bĕlians na de uitvoering zullen klaarmaken en toedienen.

Wat wij hierboven beschreven hebben, wordt „bĕlian dĕndajoe's" genoemd. Dit is ook de naam van de bĕlians, die aan de uitvoering deel hebben genomen; en zoo onderscheidt men ettelijke soorten van bĕlians.

Op de laagste sport staat de „bĕlian dĕlang". Op deze volgt de „bĕlian tjoemai", daarop de „bĕlian dĕndajoe's", eindelijk de „bĕlian gandja's". Wanneer deze laatste eene voorstelling geeft, gaat dit gepaard met groote feesten, waartoe van te voren alom in den omtrek uitnoodigingen tot het bijwonen plaats hebben.

De „bĕlian tjoemai" is bij voorkeur eene vrouw, alle andere zijn mannen.

De meerbedoelde boom, waarom gedanst en geloopen wordt, heet „m-(b)-ĕmbajoengan".

Den volgenden ochtend om 8 uur vertrekken wij naar Maro. Na 4 à 5 paal geloopen te hebben, trekken wij de soengai Sĕndawa's over, een rechter zijtak van de soengai Ajar doea, die zich bij Ajar doea in de soengai Sĕkakai stort.

Na 3 à 5 paal wordt Ajar doea bereikt, eene Maleische vestiging van 3 huizen, aan de samenvloeiing van de soengai's Sĕkakai en Ajar doea.

De tocht is een heelen tijd gegaan door boomlooze, al of niet verlaten ladang's: in de gloeiende middagzon is hij dus zeer vermoeiend.

Het pad, dat van Batoe Kĕling eene W. N. W. richting heeft, buigt zich langzamerhand in eene N. W. om naar Maro toe in eene Noordelijke te eindigen.

Van Ajar doea af volgt het de richting van de soengai Sĕkakai, die te Prigi (een dahas van de laman Batoe Mĕnang met 6 huizen, op $2^1/_2$ paal afstands van Ajar doea) nog eenmaal wordt overgetrokken.

Van Prigi af gaat het pad bijna zuiver Noord naar Maro, aan de samenvloeiing van de soengai Sĕkakai en de Batang Kendawangan, op ruim 7 paal afstands van Prigi.

Wij worden te Maro in de woning van wijlen Pangeran Tjakra (jang toea ontvangen door Daeng Tjĕla's en eenige van diens aanverwanten; voor de woning van Raden Soema Nĕgara wappert aan een vrij goeden, ijzerhouten vlaggestok de Nederlandsche vlag, terwijl wij verder met drie lillaschoten verwelkomd worden.

Maro is eene Maleische vestiging, bestaande uit een twintigtal huizen, links en rechts van de Batang Kendawangan. De rechteroever is hooger dan de linker, zoodat dan ook de huizen aan den linkeroever vrij lange steigers hebben, die naar de rivier voeren en onderling veelal ook overbrugd zijn, omdat met eenigen hoogen waterstand het terrein aan den linkeroever blank staat. Van hier uit bestaat een pad, dat in Oostelijke richting rechtstreeks naar Karangan voert (10 à 11 paal). Bij hoog water is echter ook de Batang Kendawangan van Maro tot Karangan bevaarbaar met kleine sampan's.

De door ons gemaakte toeht van Karangan over Sĕkakai en Batoe Kĕling naar Maro wordt dus bepaald door een Zuidelijke boeht van 28 paal lengte.

Ongeveer in het midden van deze boeht ligt de laman Batoe Mĕnang aan de soengai Tĕmbiroek, die even boven Maro in de Batang Kendawangan valt.

Wij verblijven een dag te Maro om ons op de hoogte te stellen van den politieken toestand van het landsehap Kendawangan, en aehten het van genoegzaam belang de resultaten van ons onderzoek hier in te lassehen.

Wij stellen daarbij op den voorgrond, dat een reeht begrip van dien toestand gepaard dient te gaan met:

1° *eene uiteenzetting van de onderlinge familieverhouding der tegenwoordige apanagehouders van het landschap Kĕndawangan:*

en,

aangezien het geven van stukken grond in apanage door den vorst beteekent het toewijzen van Dajak-laman's (districten) aan de apanagehouders, met het doel daarvan voor een zeker deel of voor het geheel de inkomsten te genieten, zijnde de apanagehouders in de hun toegewezen streken tevens bestuurs hoofden, met:

2° *eene omschrijving van het gebied der Dajak-lamans in het landschap Kendawangan.*

Tot uiteenzetting van de onderlinge familieverhouding der tegenwoordige apanagehouders van het landsehap Kendawangan klimmen wij op tot wijlen Pangeran Ira Nata, neef en rijksgroote van wijlen den door het Gouvernement onttroonden Sultan Djamaloe'dîn.

Pangeran Ira Nata dan liet drie wettige kinderen na t. w. Pangeran Tjakra, Pangeran Adi (de latere Panembahan Anom Kĕsoema Nĕgara) en Ratoe Dĕpati.

Ratoe Dĕpati kunnen wij buiten besehouwing laten, omdat zij sleehts één zoon heeft nagelaten, Pangeran Soemijoeda, die kinderloos is overleden.

Beide broeders, de Pangeran's Tjakra en Adi, waren getrouwd met doehters van den Sultan Djamaloe'dîn; na de onttrooning van dezen werd aanvankelijk, zooals wij in ons historiseh overzieht reeds zagen, Pangeran Tjakra, later en definitief Pangeran Adi door het Gouvernement aangewezen als Panembahan van het Matansehe rijk, onder den titel van Panembahan Anom Kĕsoema Nĕgara. Deze tak heeft geen betrekking met Kĕndawangan en blijft dus weder buiten beschouwing.

Voor ons doel is verder, zonder bij de vroegere geseliiedenis van het landschap Kĕndawangan stil te staan, alleen noodig te weten, dat Pangeran Tjakra tijdens Sultan Djamaloe'dîn beheerseher was van dat landsehap.

Alvorens de geschiedenis der verdeeling en splitsing van dat landsehap onder de nakomelingen van Pangeran Tjakra na te gaan moge eene korte beschrijving van de Dajakseke vestigingen in Kĕndawangan vooraf gaan.

Van Maro, de gewone zetel van de beheerschers van Kendawangan,

strekken zich de verschillende Dajaksche laman's van Kĕndawangan in een wijden Oostelijken kring uit, latende deze kring eene opening westwaarts vrij.

Van het Noorden beginnende, naar het Oosten toe, en daarna met eene buiging Zuid- en Zuidwestwaarts, krijgt men sueeessievelijk de lamans:

1. Batoe Pajong met 49 hasilplichtige lawang's.
2. Belatók „ 15 id. id.
3. Bĕlaban „ 18 id. id. 1).
4. Karangan „ 86 id. id.
5. Sĕkakai „ 135 id. id.
6. Batoe Kĕling „ 132 id. id.
7. Pĕrimping „ 20 id. id.
8. Sarang Mĕmboeloek met 93 id. id.
9. Pĕsanggaran „ 36 id. id.
10. Batang Bĕlian „ 36 id. id.
11. Pĕlandjau „ 48 id. id.

Binnen dezen kring, tusschen Maro, Sĕkakai en Batoe Kĕling, vindt men de laman

12. Batoe Mĕnang met 38 hasilpliehtige lawangs. Buiten dien kring in eene N. O. riehting van Maro is de laman

13. Soengai Kiri met 38 hasilplichtige lawangs, gelegen aan den bovenloop van de Soengai Poesakaän of Prigi, een reehter zijtak van de Djĕlairivier. Deze ligging van een Kendawangsche laman in het stroomgebied van de Djĕlai wordt ons volgender wijze verklaard.

Kĕndawangan heeft geen laman, die ijzer produeeert. Mitsdien is toestemming gevraagd en verkregen tot vestiging van een deel van de laman Karangan aan den bovenloop van de Soengai Poesakaän, omdat die streek ijzerhoudend is. Soengai Kiri is derhalve eene vestiging van uit Karangan, die tot laman verheven is.

Wij hebben boven de beteekenis van „laman" leeren kennen. In Kĕndawangan tellen de laman's proper soms zeer talrijke dahas; zoo bezit de laman Karangan er 10, Sĕkakai 20.

Onder hasilpliehtige lawang wordt verstaan een gezin met zijne nog niet gehuwde kinderen (pĕrindoek, klamboe) 2). Het aantal hasilpliehtige lawangs bedraagt in Kĕndawangan 744; de niet hasilplichtige lawangs daarbij gerekend (die der dĕmongs vooral), krijgt men een globaal totaal van 800 lawangs, die, elke lawang op gemiddeld 5 zielen stellende, eene bevolking vertegenwoordigen van 4000 Dajak's.

---

1) In het gebied dezen 3 laman's vindt men de zoo bekende en gezochte Matansche vogelnestjes.

2) In sommige streken verstaan de Dajaks onder lawang alles, wat in één vertrekje woont; en, vermits het aantal echtparen daarin dikwijls meer dan één bedraagt, ontstaan er niet zelden moeielijkheden bij de regeling en heffing van de hasil, gelijk dit veelal in Simpang het geval is.

Na deze uitwijding keeren wij tot Pangeran Tjakra terug. Wij verwijzen ten aanzien van de door Pangeran Tjakra nagelaten betrekkingen naar de hierbij gevoegde geslachtslijst van de Matansche vorstenfamilie.

Deze verhoudingen mitsdien bekend onderstellende, gaan wij den toestand van Kendawangan sedert het overlijden van Pangeran Tjakra na.

Het landschap Kĕndawangan werd door den Panembahan Hadji Mohammad Sabran in apanage afgestaan aan zijn jongeren broeder, Pangeran Moeda Hadji Achmad Hazran, terwijl aan de 4 kinderèn van Pangeran Tjakra, o. w. vooral de mannelijke telgen Pangeran Anom en Pangeran Adi vermelding verdienen, de landstreek Gĕroenggang aan de Kajoeng rivier als apanage werd toegewezen. De overige (onwettige) kinderen van Pangeran Tjakra (Daëng Tjĕla', c. s.) kregen niets.

Na acht jaren Gĕroenggang bezeten te hebben, begonnen de Pangeran's Anom en Adi te klagen over de ongenoegzaamheid dier streek om in het onderhoud te kunnen voorzien van de nakomelingen van Pangeran Tjakra.

Deze klachten moeten tot niets geleid hebben.

Het gevolg daarvan is geweest, dat na het overlijden van zijn ouderen broeder (Pangeran Anom) Pangeran Adi zich wederrechtelijk van het gezag te Kĕndawangan meester maakte, zoodat Pangeran Moeda moest retireeren.

De geschiedenis van de toen ontstane ongeregeldheden en van hare beëindiging door het Kĕndawangsche contract van 4 Mei 1876 is belangwekkend genoeg om haar hier eene plaats in te ruimen.

Den 5e December 1873 stelde de Resident aan den posthouder van Soekadana een van den Panembahan van Matan ontvangen schrijven, dd. 5 November te voren, ter hand, houdende klachten over eigendunkelijke handelingen van Pangeran Adi en diens familie, omschreven als het „mĕngatjau" van de Kĕndawangsche Dajak's, hasil van hen innende en zulks niettegenstaande eene in Juni 1870 met den Panembahan en Pangeran Adi te Pontianak gehouden samenkomst tot regeling hunner wederzijdsche rechten en verplichtingen. De Panembahan qualificeerde die handelingen van Pangeran Adi en diens familie als „terlaloe doerhaka" en riep 's Residents hulp in om Pangeran Adi en eenige leden van zijne familie, benevens ettelijke Dajaksche demongs, te Pontianak op te roepen, zullende hij zich ook derwaarts begeven om den Resident nauwkeuriger verslag te doen van hunne lakenswaardige handelingen.

De posthouder antwoordde hierop (missive dd. 5 Januari 1874 No. 2), dat wel een paar maal de vorst van Matan hem over eigendunkelijke handelingen van Pangeran Adi geklaagd had, doch dat het hem, posthouder, niet was gelukt Pangeran Adi dan wel een zijner aanhangers te ontmoeten, „trots alle daarvoor in het werk gestelde pogingen".

Nadat eene verwisseling van posthouders had plaats gehad, stelde de Resident den 16 Maart 1874 afschriften van bovengenoemde stukken den optreden-

den posthouder in handen, met opdracht die aangelegenheid niet uit het oog te verliezen.

In Juni van dat jaar werd de posthouder herinnerd aan de kwijting van de hem gegeven opdracht, waarop hij bij schrijven dd. 26 Juni No. 23 antwoordde, dat hem een dergelijk schrijven als dat aan den Resident was geworden van den Panembahan, doch dat het hem eveneens „nog niet is mogen gelukken Pangeran Adi dan wel een zijner aanhangers te ontmoeten".

Bij missive dd. 15 Augustus 1874 No. 4542 ontving de posthouder daarop den last om „zich zoo spoedig mogelijk naar Matan te begeven ten einde met den Panembahan over de bewuste zaak te spreken. Mocht Pangeran Adi niet aan de oproeping van den vorst willen voldoen en hij zich weêrspannig betoonen, dan zou de vorst bevoegd zijn hem herwaarts op te zenden, zullende alsdan, wanneer het vonnis van den Panembahan aan het vereischte voldoet, verder het noodige door den Resident worden gedaan om uitvoering daaraan te geven". En „voor het geval de Panembahan daarin onoverkomelijke bezwaren mocht ontmoeten, de Resident wel bereid was met een stoomschip naar Kĕtapang te gaan, máar", voegt de Resident er bij, „hem ontbreekt de bevoegdheid binnenlandsch te ageeren".

De posthouder behoefde de reis naar Matan echter niet te maken, doordien de Panembahan zelf te Soekadana kwam. In de daarop met den posthouder gehouden conferentie (missive dd. 5 September 1874 no. 44) werd besloten, „dat de posthouder Pangéran Adi c. s. aaar Soekadana zoude oproepen".

De Panembahan zou zich voorts naar Pontianak begeven ten einde persoonlijk met den Resident eenige punten, deze aangelegenheid betreffende, te bespreken.

Een onmiddellijk gevolg van deze besprekingen was, dat de Resident, bij schrijven dd. 14 September den Pangeran Adi het onbetamelijke van zijn wegblijven op de herhaalde oproepingen van den Panembahan van Matan onder het oog brengende, dien Pangeran verzocht naar Pontianak op te komen ten einde met den aldaar aanwezigen Panembahan van Matan te confereeren.

Het blijkt niet, of op dit schrijven van den Resident antwoord is ontvangen. Zeker is, dat Pangeran Adi niet naar Pontianak is opgekomen.

Onder dd. 19 October sloeg de Resident nu een besluit (no. 101/5753), waarbij in substantie Pangeran Adi verklaard werd als te zijn in feitelijk verzet tegen zijnen vorst en tevens, dat deze laatste, hebbende voldaan aan het bij artikel 6 van het contract voorgeschreven overleg met het Europeesch gezag, krachtens de slot-alinea van artikel 18 geheel bevoegd was de zaak zelf te regelen, weshalve hij voor hare behandeling geene speciale machtiging noodig had, „maar dat het den Resident aangenaam zal zijn door tusschenkomst van den posthouder van Soekadana te mogen vernemen, wat ter zake is verricht".

Den Panembahan zou het dus „niet euvel worden geduid, als er soms mocht worden gevochten" (al. 4 van dat besluit).

Volgens de ons gegeven inlichtingen tijdens ons verblijf te Kĕndawangan

brak er toen in deze landstreek een tijd van onlusten uit: versterkingen werden opgericht, gevechten geleverd met wederzijdsch succes. Daarbij werd ons als reden, waarom Pangeran Adi, trots zelfs 's Residents schrijven, Kĕndawangan niet verliet, opgegeven, dat de Dajaksche hoofden hem niet wilden laten gaan, beducht, dat tijdens zijn afwezen de verdreven Pangeran Moeda, gesteund door den Panembahan, zoude terugkeeren en wraak nemen over den geleden hoon.

Hoe dit zij, er verliepen sinds 's Residents besluit 8 maanden, eer Pangeran Adi, die inmiddels naar Djĕlai schijnt teruggetrokken te zijn, door tusschenkomst van zijn zoon Oeti Arsad (of Rasip) een brief aan den posthouder liet bezorgen, waarin hij klaagde over handelingen van den Panembahan van Matan (missive dd. 30 Juni 1875 No. 83).

Op last van den Resident (missive dd. 5 Juli No. 3130) antwoordde de posthouder hierop „dat de Resident geen brieven of zendelingen mocht ontvangen van een mantri, die in feitelijk verzet was tegen zijn radja, terwijl hij, posthouder, Pangeran Adi aanried om zich niet te verzetten tegen zijn vorst, noch de Kĕndawangsche Dajak's daartoe aan te sporen, en ten slotte den Pangeran in overweging gaf den Panembahan van Matan te verzoeken den oorlog te beëindigen en de geschillen tot eene oplossing te brengen voor den Resident".

Voorts gelastte de Resident den posthouder Oeti Rasiep mondeling op te dragen „te trachten zijnen vader over te halen om aan 's posthouders raad te voldoen, omdat het anders slecht voor Pangeran Adi zou kunnen afloopen, omdat hij, als hij nu niet voldeed aan het door den posthouder gedaan verzoek, ook ongehoorzaam zou zijn aan den gemachtigde van het Gouvernement".

De Pangeran Adi heeft, zooals uit de missive van den posthouder dd. 3 September 1875 No. 123 en die van den Resident dd. 7 September nº 4283 blijkt, naar den raad van den posthouder geluisterd. Dientengevolge schreef de Resident den Panembahan van Matan (laatst aangehaalde missive van den Resident), dat, indien het waar mocht zijn, dat de Pangeran Adi stappen had gedaan om de vijandelijkheden te staken, de Resident ten allen tijde en te welker plaatse ook bereid was zijne tusschenkomst voor eene oplossing der bestaande geschillen te verleenen.

Den posthouder werd aanbevolen den Panembahan persoonlijk te ontmoeten of althans een vertrouwd persoon met de bezorging van dien brief te belasten, met de mondelinge mededeeling, dat de Resident „er zeer veel prijs op stelde, dat de Panembahan de vijandelijkheden staakte en de zaak aan 's Residents beslissing overliet".

Ingevolge dezen last zond de posthouder den hoofd-oppasser Awang naar Kĕndawangan (missive dd. 5 October 1875 No. 143).

Na eene afwezigheid van 18 dagen kwam de hoofd-oppasser terug met de mededeeling, dat hij den Panembahan niet te Kĕndawangan had aangetroffen, daar deze reeds naar Kajoeng was teruggekeerd, en mitsdien den voor dien zelf-

bestuurder bestemden brief in handen gesteld had van Pangeran Moeda [1]), met verzoek om spoedige doorzending naar den Panembahan.

Kort daarop ontving de posthouder van den Panembahan een antwoord op 's Residents schrijven (De inhoud van dit stuk is ons onbekend. Missive dd. 22 October 1875 no. 149).

Het duurde tot April 1876, eer Pangeran Adi, „wegens ongesteldheid" verhinderd persoonlijk over te komen, zijn (stief-) broeder Daëng Tjĕla' als gevolmachtigde naar Soekadana zond om de aanhangige zaak van Kĕndawangan met den posthouder te bespreken, die Daëng Tjĕla' naar den Resident verwees (missive dd. 24 April 1876 no. 59).

Daëng Tjĕla' was vergezeld van Oeti Soema (den tegenwoordigen Raden Socma Nĕgara, neef van Pangeran Adi).

Het gevolg der met den Resident gehouden besprekingen was, dat Daëng Tjĕla' en Oeti Soema als gevolmachtigden van Pangeran Adi bij geschrift dd. 4 Mei 1876 de voorwaarden aannamen, door den Panembahan van Matan dd. 18 Februari t. v. gesteld voor de beëindiging van de Kĕndawangsche zaak.

Die voorwaarden waren: het landschap Kĕndawangan (w. o. Mĕmboeloek begrepen wordt) wordt aan Pangeran Adi afgestaan, mits jaarlijks betalende *f* 4000.— hasil.

De Panembahan staat daartoe aan Pangeran Adi en de overige nakomelingen van Pangeran Tjakra af de hasil sapoeloeh satoe van boschproducten, met uitzondering van het recht tot inzameling van de vogelnestjes, hetwelk, indien Pangeran Adi daartoe genegen is, aan hem wordt afgestaan tegen een jaarlijkschen pachtschat van *f* 500.— [2]).

Wijders doet de Panembahan ten behoeve van de nakomelingen van Pangeran Tjakra afstand van het recht om van de Dajaksche bevolking te heffen sĕrah en dagang pajoe, zoomede van het recht om door de Dajaksche bevolking te doen zoeken naar boschproducten.

De Dajak's hoofden verklaren uitdrukkelijk, dat zij, buiten het opbrengen van de bovenbedoelde *f* 4000.— hasil, in staat zijn voor het levensonderhoud van de nakomelingen van Pangeran Tjakra te zorgen (!).

Ingeval Dajak's nalatig of onwillig zijn de voor den Panembahan bestemde hasil op te brengen, worden zij naar den Panembahan gezonden om ten zijnen behoeve gedurende 1½ à 2 maanden te werken.

---

1) Omtrent het aanwezen van Pangeran Moeda te Kĕndawangan, niettegenstaande bepaalde bevelen van den Resident, schreef de posthouder (missive dd. 23 November 1875 No. 166), dat de Panembahan „sleehts voorloopig genoemden Pangeran te Maro heeft gestationneerd, tot tijd en wijl Pangeran Adi van daar zal zijn vertrokken".

De posthouder heeft op deze mededeeling van den Panembahan dezen „in vrindelijke bevoordingen te kennen gegeven: het hem aangenaam zal zijn, hij, Panembahan, zich stipt houde aan de door den Resident gegeven bevelen".

2) Vermits Daëng Tjĕla' en Oeti Soema namens Pangeran Adi dit aannamen, bedroeg de door Kĕndawangan aan den Panembahan jaarlijks op te brengen hasil *f* 4500.—

Pangeran Adi zou bestuurshoofd te Kendawangan zijn, wordende zijne rechtsbevoegdheid omschreven met; „serta pegang politie jang ketjil" (Missive Resident dd. 3 Mei 1876 No. 2346).

Ten slotte wordt vermeld, dat de Resident, vernemende, dat Pangeren Moeda steeds te Maro verblijf hield, bij den Panembahan aandrong op eene spoedige retraite van den Pangeran.

Dit was het einde der ongeregeldheden in Kĕndawangan.

Alvorens verder te gaan kunnen wij ons niet onthouden de opmerking te maken, dat de Dajaksche bevolking wederom de dupe van alles is geworden. Immers behalve de ƒ 4000.— hasil, aan den Panembahan op te brengen, moet zij nog zorgen voor het levensonderhoud van de nakomelingen van Pangeren Tjakra en deze zijn niet weinig in aantal. Wijders moet zij nog sĕrah, dagang pajoe aan dezen opbrengen en voor hen boschproducten zoeken.

Ware het bestuur, o. b. i, beter bekend geweest met de hoegrootheid van de Dajaksche bevolking, dan voorzeker ware in den eisch van den Panembahan niet getreden.

De hasilplichtige bevolking kan globaal op 800 lawangs gesteld worden. Stelt men nu de, buiten de ƒ 4000.—, op te brengen lasten op ƒ 6000.— (o. i. volstrekt niet te hoog), dan heeft elke lawang ƒ 12.50 hasil op te brengen.

Maar deze hasil is nooit door de Dajaksche bevolking opgebracht.

De Panembahan schijnt achteraf ingezien te hebben, dat de ƒ 4000.— hasil voor Kendawangan te hoog is. Immers na het sluiten van de overeenkomst van 4 Mei 1876 heeft de Panembahan eene vergadering doen beleggen door twee zijner mantri's aan den eenen en twee zaakgelastigden van Pangeran Adi aan den anderen kant [1]), met opdracht om conscientieus na te gaan, hoeveel hasil in billijkheid Kĕndawangan kan opbrengen. De vergadering kwam tot de conclusie, dat de op te brengen hasil zou bedragen ƒ 2500.—, benevens ƒ 500.— voor de vogelnestjes of totaal ƒ 3000.—

De Panembahan heeft toen de volgende beslissing genomen: de in het contract genoemde som van ƒ 4500, — wordt gehalverd en mitsdien teruggebracht tot ƒ 2250 of $ 900.—

Eerst na het overlijden van Pangeran Tjakra werd de hasil met $ 100, — verhoogd en bij het nader te behandelen contract van 1 April 1891 wederom met $ 100, — dus totaal ƒ 2750.—

---

1) Tot deze zendelingen van Pangeran Adi behoorde Daëng Tjĕlaƨ; onder de twee mantri's van den Panembahan wordt ons de tegenwoordige Pangeran Mangkoerat genoemd.

De namen der twee overige leden zijn ons onbekend.

Het komt ons voor, dat deze vergadering is belegd naar aanleiding van de missive van den Resident dd. 7 November 1877 No. 5759, waarbij èn de Panembahan èn Pangeran Adi omtrent al, wat betrekking heeft op de regeling der hasil, verwezen werden naar het contract van 4 Mei 1876.— Zie ook betreffende de moeielijkheden, welke zich opdeden om de vastgestelde hasil op te brengen, de missive van den Resident dd. 18 Augustus 1877 No. 4351 en id. van den posthouder dd. 27 October d. a. v. No. 134).

In verband met het contract van 7 Mei 1876 kwamen van wege den Panembahan de volgende regelingen tot stand:

Pangeran Moeda kreeg een deel van Pĕsagoean (t. w. Mahawa en Kĕkoera) als apanage, dewelke hij thans nog bezit.

Gĕroenggang werd toegewezen aan Pangeran Tjakra (= *jang moeda*, ter onderscheiding van den bovengenoemden, overleden Pangeran Tjakra), terwijl aan de overige zoons van Pangeran Anom, t. w. Oeti Mĕsrab, Raden Aria, Raden Soema Nĕgara en Oeti Mohammad Idroes, voor wier onderhoud volgens het bovenbedoeld contract Pangeran Adi zorg moest dragen, als apanage werd toegewezen de lamans Sĕkakai, Batoe Mĕnang en Soengai Kiri van het landschap Kĕndawangan, en zulks met Raden Soema Nĕgara als opperste bestuurder.

Hadji Daëng kreeg Soengai Tĕngah (rechts opwaarts van de Batang Pawan) in apanage.

Met dit evenement begint de afscheiding van de twee takken, Pangeran Anom en Pangeran Adi, zich duidelijk af te teekenen, eene afscheiding, waarop men wel de aandacht vestige, omdat zij de hoofdoorzaak is van de latere verwikkelingen.

De tak van Pangeran Anom toch schijnt nimmer te hebben over weg gekund met den tak van Pangeran Adi.

Nadat Pangeran Adi in het Mohammedaansche jaar 1302 was overleden, slechts onwettige kinderen nalatende (van welke Raden Adi vermelding verdient), dewijl zijn wettig huwelijk kinderloos bleef, werd Kĕndawangan in apanage afgestaan aan zijn neef, Pangeran Tjakra jang moeda, omdat deze èn van wege zijn ouderdom èn wegens zijne geschiktheid als opperste bestuurder van Kĕndawangan de voorkeur verdiende.

Het landschap Gĕroenggang blijft na deze gebeurtenis buiten beschouwing.

Bij het optreden van Pangeran Tjakra als opperste bestuurder van Kĕndawangan werden de 13 lamans volgenderwijs verdeeld:

I. Tak van Pangeran Anom. *Oeti Mĕsrab*: Bĕlaban. *Pangeran Tjakra*: Karangan, Bĕlatók en een deel van de inkomsten van de laman Sĕkakai.

Raden Aria: het overige deel van Sĕkakai.

Raden Soema Nĕgara: Batoe Kĕling en Batoe Pajoeng.

Oeti Mohammad Idroes: Soengai Kiri.

II. Onwettige kinderen van Pangeran Tjakra jang toea. *Daëng Tjĕla'*, *Sĕman*, *Oetin Pitjit* en *Oetin Pipit*: Batoe Mĕnang en Pĕsanggaran.

III. Tak van Pangeran Adi. *Raden Adi* met de overige kinderen van Pangeran Adi: Sarang Mĕmboeloek, Pĕrimping, Batang Bĕlian, Pĕlandjau.

Even vóór het overlijden van den oppersten bestuurder, Pangeran Tjakra (in de maand Dzoelhidjat 1306) vormde Raden Adi met zijne broeders, benevens Daëng Sĕman c. s., eene partij tegen de erfgenamen van Pangeran Anom en Pangeran Tjakra.

Dientengevolge moesten Raden Soema Nĕgara en Raden Aria retireeren

en is eerst op den 21eu Sawal 1308 (1 April 1891) door den Panembahan met zijne mantri's in deze aangelegenheid eene beslissing genomen.

Dienovereenkomstig werden de 13 lamans volgender wijze verdeeld:

Batoe Pajoeng, Bĕlatoek en Bĕlaban (de vogelnestjes produceerende lamans) voorloopig gedurende twee jaar aan Raden Adi tegen een jaarlijkschen cijns van ƒ 250.— (Hierover beneden meer).

I. Tak van Pangeran Anom *Sĕkakai* — Raden Aria met diens neef, tevens schoonzoon, Raden Ardjoena.

Batoe Kĕling — Raden Soema Nĕgara met diens neef, tevens schoonzoon, Raden Bisnoe.

Batang Bĕlian — Oeti Djoerip met Oetin Djĕmĕroet.

Soengai Kiri — Oeti Mohammad Idroes.

II. Tak van de onwettige kinderen van Pangeran Tjakra jang toea:

Batoe Mĕnang — Hadji Daëng.

Sarang Mĕmboeloek — Daëng Sĕman met Daëng Tjĕlak.

Pĕsanggaran — Oetin Pitjit, en Oetin Pipit, zusters van voornoemde Daëngs.

III. Tak van Pangeran Adi. *Karangan* en *Pĕlandjau* — Raden Adi c. s. (Oeti Ami als speciale beheerder van Pĕlandjau).

Pĕrimping — Ratoe Adi (de kinderlooze weduwe van Pangeran Adi).

Bij deze regeling zijn van bedeeling uitgesloten:

Ratoe Poetra, om redenen ons onbekend.

Oetin Mĕdjlis, waarschijnlijk omdat zij de echtgenoote is van Raden Soema Nĕgara,

Raden Mohtar, die te Tajap verblijf houdt en zelf in zijn levensonderhoud voorziet.

Het kon niet anders, of er bleven ten gevolge van Raden Adi's handelingen, niettegenstaande de beslissing van den Panembahan, eenige ontevredenen over. Deze zijn: Ratoe Poetra, omdat zij van bedeeling uitgesloten werd (Raden Mohtar, onwettige zoon van Pangeran Tjakra jang toea, die nimmer een aandeel in bestuurszaken heeft gehad, schijnt zich daarmede niet in te laten en dus geene reden te geven tot moeielijkheden).

Oeti Djoerip heeft [1]) sinds de beslissing van den Panembahan nog geen beheer kunnen voeren over de hem toegewezen laman Batang Bĕlian, omdat Oeti Boesoe, jongere broeder van Raden Adi, die te voren die laman van wege zijn broeder Raden Adi in apanage heeft gehad, daarover steeds beheer blijft voeren. Oeti Boesoe was bij de beraadslagingen over de verdeeling der apanages niet tegenwoordig; doch Raden Adi, aan wien te voren, nevens zijne

1) Wij schreven dit in October 1891.

broeders en zusters, de laman Batang Bĕlian toebehoorde, heeft toegestemd, dat die laman hem onttrokken werd ter wille van Oeti Djoerip.

Raden Soema Nĕgara en Raden Aria, die gedurende $2^1/_2$ jaar, ten gevolge van Raden Adi's handelingen, verstoken waren van de inkomsten der hun toegewezen lamans, wenschen een schadevergoeding te ontvangen van Raden Adi.

Daëng Tjĕla[s] beweert eveneens nog geen aandeel gehad te hebben in het beheer van de laman Sarang Mĕmboeloek, alwaar tot dusver alleen zijn broeder Daëng Sĕman geheerscht heeft [1]).

Van de bovenbedoelde beslissing dd. 1 April 1891 werden vier contracten op schrift gesteld.

Eén daarvan is in het bezit van Raden Soema Nĕgara, één in dat van Raden Aria, één in handen van Raden Adi, het vierde in die van Daëng Sĕman.

De bewoordingen dier contracten zijn eensluidend, met uitzondering van de omschrijving van ieders deel in de apanages.

In het eerstgenoemde contract komen nog de namen voor van Oeti Bisnoe en Oeti Mohammad Idroes; in het tweede die van Oeti Djoerip en Raden Ardjoena; in het derde die van Raden Adi e. s.; in het vierde die van Daëng Sĕman, e. s.

De inhoud dier contracten is de volgende: [2])

Voorop wordt gesteld, dat de door Kĕndawangan op te brengen hasil ƒ 4500.— bedraagt (en zulks volgens het contract van 4 Mei 1876).

De hasil moet opgebracht worden in de maand Moeharram. In geval van latere betaling wordt 10 % boete verbeurd.

De apanagehouders zijn bestuurshoofden in hunne ressorten, wordende hunne rechtsbevoegdheid bepaald tot boete-oplegging van ƒ 5.— tot ƒ 20.— of ten arbeidstelling van ten hoogste 7 dagen.

De hasil sapoeloeh satoe van boschproducten wordt door de apanagehouders afgestaan aan den Panembahan, oordeelende deze het mitsdien billijk de hasil met ƒ 1000.— jaarlijks te verminderen.

De apanagehouders zullen waken voor de riehtige voldoening door de betrokkenen van de hasil sapoeloeh satoe; ook waken tegen de z. g. „larangan Sri Padoeka Kandjĕng Gouvernement" (oorlogsmateriaal, zout, niet uit 's Gouvernements pakhuizen afkomstig, ontduiking van tolrechten). Hiervoor schenkt de Panembahan nogmaals eene vermindering van ƒ 1000.— van de jaarlijksche hasil.

De pacht der vogelnestklippen wordt, afgescheiden van de ƒ 4500.—, teruggebracht op ƒ 250.—

---

1) Wij vernemen, dat de Panembahan van Matan in de tweede helft van 1893 zich naar Kendawangan zal begeven, voorzeker om deze zaken te regelen.

2) Het mag bevreemding wekken, dat in den aanhef van die contracten vermeld staat, dat overeenstemming heeft plaats gehad tusschen den Panembahan, den Resident en den „gezaghebber" van Soekadana, terwijl in ettelijke artikelen sprake is van verklaringen in tegenwoordigheid van den gezaghebber („berdjandji di hadapan Toean gezaghebber"), doch dit is niets anders als eene slaafsche navolging van de bewoordingen van het contract van 4 Mei 1876. Aan kwade trouw behoeft hierbij geenszins te worden gedacht.

m. a. w.

Hasil volgens contraet 1876	f	4000.—
Pacht vogelnestklippen id.	„	500.—
Samen. . .	f	4500.—
verminderd met.	„	2000.—
Rest. . .	f	2500.—
Komt bij paeht vogelnestklippen	„	250.—
Dus: bedrag van de jaarlijks door Kĕndawangan aan den Panembahan op te brengen hasil volgens het contraet van 1 April 1891. .	f	2750.—

De Dajaksche hoofden verklaren uitdrukkelijk, nevens het opbrengen van de hasil, te zullen zorgen voor het levensonderhoud van de nakomelingen van Pangeran Tjakra (jang toea).

Het reeht tot het heffen van sĕrah en dagang pajoe, zoomede dat om door de Dajaksche bevolking naar bosehproducten te doen zoeken, staat de Panembahan af aan de nakomelingen van Pangeran Tjakra.

De overige artikelen van het contraet (in het geheel 12) zijn van ondergeschikt belang.

Hoofdzaak is, dat volgens dat contraet de door den Panembahan jaarlijks van Kĕndawangan te ontvangen hasil bedraagt f 2750.— of $ 1100.—, d. i $ 100.— meer dan de werkelijk tijdens Pangeran Tjakra jang moeda opgebraehte en $ 200.— meer dan de werkelijk tijdens Pangeran Adi opgebrachte, m. a w. de apanagehouders zullen thans $ 100.— meer hasil moeten innen van de Dajaksche bevolking (gemiddeld f 0.33⅓ per lawang).

Zij het ook, dat het sehenken van de bovengenoemde f 2000.— iets fictiefs is, wijl de Dajaksche bevolking nimmer de f 4500.— of beter (de paeht der vogelnestklippen ad f 500.— daarvan uitgezonderd) f 4000.— hasil heeft opgebraeht, aan den Panembahan is eenmaal volgens het contraet van 4 Mei 1876 met goedkeuring van de hoogste gewestelijke autoriteit het reeht op f 4500.— hasil verzekerd.

Ten slotte wijzen wij er op, dat door het contract van 1 April 1891 geen opperste beheerder van het landsehap Kĕndawangan, gelijk voorheen, meer bestaat. Als de tegenwoordige beheerders moeten aangemerkt worden de vier bovengenoemde personen, die in het bezit zijn van de overeenkomst van 1891, derhalve Raden Aria, Raden Soema Nĕgara, Raden Adi en Daëng Sĕman.

Wij verlaten Maro 's morgens ten 7u 30m en varen de Kĕndawangan rivier in een kleine sampan af. Door het droge jaargetijde (wij bevinden ons midden in Augustus) is de hier 10 à 12 M. breede Kĕndawangan bijkans geheel droog; slechts zeer langzaam gaat de tocht; de sampan moet talrijke bochten maken

om te trachten in de geul te blijven, — doch dikwijls is er zelfs geen geul meer en moet zij over den zandigen rivierbodem gesleept worden; dikwijls ook over boomstronken getild, welke de geheele rivierbreedte overspannen.

Het verschil in geaardheid tusschen de beddingen der Soengai's Djĕlai, Prigi en Kĕndawangan is opmerkelijk.

Die van de Soengai Djĕlai bestaat bijna geheel uit steenen (riams!) en kiezel; die van de Soengai Prigi is meer zandig, terwijl, zooals boven reeds aangestipt is, de bedding van de Kĕndawangan alleen uit zand bestaat. Men vindt dan ook over het geheele beloop dezer rivier geen enkele riam.

Nadat wij, stroom af gaande, de vestigingen:

Sĕlĕming	rechts	met 2	huizen
Lobang Bĕngkik	links	„ 4	„
Batoe Kĕtam,	rechts	„ 2	„
Bĕlambangan	„	„ 2	„

gepasseerd zijn, bereiken wij om 11^{u} 30^{m} het uit vijf huizen bestaande Poenggoer, verblijfplaats van Raden Adi. Voor de woning van dezen Raden wapperde van een bamboe staak de Nederlandsche driekleur, terwijl wij aan den steiger door Raden Adi en eenige leden zijner familie verwelkomd werden.

In eene soort van balai, aan de woning van Raden Adi verbonden, waarheen wij geleid worden, staan een tafel met een paar stoelen, benevens eenige ververschingen in den vorm van thee en inlandsch gebak.

Na een uurtje hier vertoefd te hebben, vertrekken wij om 12^{u} 15^{m}; bij het passeeren van den vlaggestok werd de vlag gestreken onder het vallen van drie lillaschoten.

Om 5 uur 's middags gaan wij voorbij Bĕntawan (links, 1 huis) en bereiken ten 10^{u} 's avonds Pangkajasan, dat 6 huizen telt [1]). Wij nemen onzen intrek in een der Maleische woningen, alwaar wij merken, dat er ook eenige Dajak's met hunne vrouwen logeeren. Op onze vraag, wat zij hier doen, krijgen wij ten antwoord: „mĕnoempang makan" (letterlijk: „mede eten"). Dit „mĕnoempang makan" doet zich dikwijls voor, wanneer er rijstgebrek onder de Dajaks heerscht. Zij verhuren zich dan voor den kost, nagenoeg zonder loon, bij de Maleiers, voor wie zij allerlei arbeid verrichten, als: hunne ladangs bewerken, deze ompaggeren, hout kappen, visschen, boodschappen doen, enz.

Dit is het mĕnoempang makan, een euvel, dat zich meermalen voordoet ten gevolge van de dikwijls terugkeerende hongersnooden. Immers de landbouw, het hoofdmiddel van bestaan der Dajak's, staat nog op zeer lagen trap, zoodat de minste klimatologische onregelmatigheid mislukking van den oogst ten gevolge heeft, welke meestal toch niet voor de behoefte van één jaar voldoende is.

---

1) De vloed komt tot deze plaats.

En men meene niet, dat aansporing van den kant der besturende ambtenaren daarin veel verbetering kan brengen.

Wanneer zij er op gewezen worden, dat de ellende, waaraan zij ten gevolge van aanhoudend rijstgebrek zijn blootgesteld, alleen door betere bewerking hunner bouwvelden en teelt van tweede gewassen zoude kunnen worden voorkomen, krijgt men van de Dajak's niet zelden de verzuchting ten antwoord: „Och wij zijn maar Dajak's!" alsof het „Dajak" synoniem ware met alles, wat op armoede, nood en ellende betrekking heeft.

Daarbij heeft men steeds te kampen met allerlei vooroordeelen, waarmede de Dajak's op elk gebied, dus ook in zake den landbouw, behebt zijn. Zij mogen bij voorbeeld niet vóór een bepaalden tijd van het jaar, verband houdende met den stand van sommige sterren, boschgronden kappen en branden en houden volstrekt geene rekening met een toevallig regenachtig jaar, waardoor hun het branden onmogelijk wordt. Dan weder moeten zij op elkaâr waehten om hunne velden te beplanten; is een gedeelte van den stam hierin achterlijk, welnu, dan plant de geheele stam te laat en al de bouwvelden mislukken.

Voorts is de onverschilligheid, als gevolg van de onderdrukking, waaraan de Dajak's sedert overoude tijden zijn blootgesteld geweest, mede een gewichtige factor, die er toe leidt, dat niet alleen de bewerking der ladangs op de meest primitieve wijze plaats heeft, maar tevens, dat zij niet meer verbouwen als voor hunne eigene behoeften noodig is, soms zelfs nog minder.

Om 8^{u} 30^{m} vertrekken wij van Pankajasan en bereiken om 4^{u} 30 Pa Roei's (3 huizen).

Wanneer wij na een uurtje oponthoud op deze plaats de reis verder voortzetten, komen wij tegen 3^{u} 's naehts te Landjoet, dat 7 huizen telt, aan den reehteroever van den hier reeds eirea 120 M. breeden Batang Kĕndawangan gelegen en de eerste vestiging na Pa Roei's, tevens de eerste vestiging van Kwala Kĕndawangan af.

's Morgens van hier vertrekkende, bereiken wij om 12^{u} 45^{m} de eirea 100 M. breede monding van de Soengai Mĕmboeloek.

Kalm en rustig stroomt hier de Batang Kĕndawangan; kalm, omdat in tegenstelling bij voorbeeld van de Batang Pawan, de Kĕndawangan geen snellen stroom heeft en men er weinig van den vloed merkt; rustig, omdat de oevers één en al boseh zijn en er geen bewoning hoegenaamd bestaat.

Om 4^{u} 's namiddags bereiken wij Kwala Kĕndawangan, waar wij in afwaehting van ons vertrek onzen intrek nemen in de ruime woning van Daëng Sĕman, reeds uit de verte kenbaar aan den vlaggestok, waaraan ter eere van onze komst de Nederlandsehe vlag wappert.

Wij willen Matan niet verlaten alvorens nog een tournétje in dat landschap gemaakt te hebben en wel langs de Zuidelijke grenzen van het landschap Soekadana, het gebied van de Toelak-rivier en zóó naar de Pawan-rivier. Wij

moeten dus beginnen met de soengai Sidoek op te varen, wier monding reeds van verre te onderkennen is aan de witte zandplaten, welke zich, vooral bij eb, links en rechts daarvan uitstrekken.

Wegens het lage water kost het niet weinig moeite onze bidar binnen de riviermonding langs de modderige geul te slepen. Even vóór de niet meer dan 30 M. uitwatering van de soengai Sidoek vinden wij de uit een tiental huizen bestaande kampong Sidoek, welke op hoogen grond aan den Matansehen oever is gebouwd. Zoowel van Matansche, als van Soekadanasche zijde is hier een kamponghoofd. Die van Soekadana echter heeft hoegenaamd geen onderhoorigen en is alleen belast met het toezicht op lieden, die van hier uit op het grondgebied van Soekadana bosehproducten komen zoeken en, voor zooverre zij niet behooren tot de inheemsche bevolking van dat rijk, daarvoor 1% van de opbrengst (hasil sapoeloeh satoe) moeten afstaan.

Van kampong Sidoek kunnen wij, als er goed doorgeroeid wordt, in zes uur het linker zijriviertje (kreekje) Tapang der Sidoek-rivier bereiken en zijn wij een kwartiertje later geïnstalleerd in een vrij ruim, Maleisch huis, het eenige in deze streek, tevens het eerste oord van bewoning sinds kampong Sidoek.

Van hieruit begint onze overlandreis naar de Pawan-rivier. Langs de Oostelijke uitloopers van het Madjau-gebergte bereiken wij in één uur gaans Koekoeran en een uurtje later Lĕnggap Madoe, beide vestigingen van Toelak-Dajak's uit Randó', die deze plaats verlaten hebben ter wille van den ladang-arbeid. De woningen zijn dus nog temporaire dangan's. Koekoeran telt er acht en Lĕnggap Madoe drie. Het gezamelijk zielental bedraagt 85, o. w. 25 werkbare mannen; onder deze mannen eenige Sarikas-Dajak's die zich hier met der woon gevestigd hebben en door aanhuwelijking met den stam verbonden zijn.

De Toelak-Dajak's dragen, met name wat hun voorkomen aangaat, weinig meer het type van den Dajak. Wel gebruiken de mannen nog de tjawat en de vrouwen het kleedje, dat even tot aan de knieën reikt, doch men bezigt daarvoor niet meer kleedjes van boombast, doch verschillende katoentjes, ja, men ziet de vrouwen af en toe zelfs een batik saroeng dragen.

De mannen dragen geene oorringen; de vrouwen hebbe geene wijde oorgaten voor soebang's, doch kleine voor kraboe's.

Hunne taal is weinig verschillend van die der Orang Boekit.

Tatoueeren komt niet voor. De algemeene naam, waarmede men hen aanroept is „da's", dat evenals „kalai" in andere gedeelten zooveel wil zeggen als „vriend".

Wij vertrekken om 7u 's morgens van Lĕnggap Madoe, passeeren weldra den bovenloop van de soengai Satoen, hier slechts een paar meter breed, en kort daarop een uitgestrekt moeras, waar de weg over enkele, daarop neêrgelegde boomstammen (w. o. zelfs een omgehouwen ebbenboom!) en overigens over boomwortels

loopt. Deze toeht, welke ruim $1^1/_2$ uur duurt, is zeer vermoeiend. Een misstap is bovendien voldoende om tot aan de dijen in den modder te zakken.

Na dit moeras gaan wij over een uitlooper van den Boekit Hampar, die hier de waterscheiding uitmaakt tusschen de rivieren Satoeng en Toelak.

Om 1 uur 's middags bereiken wij de laman Randó', die reeds uit de verte met zijne klapper- en andere vruchtboomen een gunstig aanzien vertoont.

Even vóór de laman zien wij een „sandoeng", waarnaast echter ook eenige graven.

Het verbranden van lijken komt alleen nog voor bij de Toelak-Dajak's, voor zoover zij in staat zijn de daaraan verbonden kosten te bestrijden. Meestal is men dit niet en worden de lijken der afgestorven verwanten begraven.

Tusschen die begraafplaatsen en de laman zien wij op den weg een zoogenaamde „oempan tanah", die ook aan de andere zijde van de laman, op den weg naar Kĕtjoerapan, neêrgelegd is. Het is een offerande, die den dèwata's na het padisnijden, tijdens het daarbij gevierd wordende feest, gebraeht wordt en bestaat uit twee eieren (waarvan één gaar gekookt), wat rijst, andjalai, djawa', kribang (een aardwortel), laboe (tot sajoer toebereid), een sirihprnimpje, een nipah-eigarette, tabak, een stukje kip, een stukje brandende boombast, en — wat opmerkenswaardig is — acht z. g. ampagoe's, zijnde stukjes hout van 3 à 4 d. M. lengte en ter dikte van een duim, met eenige insnijdingen, voorstellende *acht menschenoffers*. Deze aeht ampagoe's worden 4 aan 4 aan weêrszijden van een tampah (rijstwan) in den grond gestoken: op de tampah zelve bevinden zich de bovengenoemde artikelen.

De laman is een z. g. „roemah bĕtang", het oorspronkelijke type van Dajaksehe woningen, ruim 30 M. lang en cirea 9 M. breed. In afwijking van de gewone inriehting is de afscheiding of gang tusschen de woonvertrekken (lawang of pintoe) en de plaats, waar men vreemdelingen ontvangt, niet gelijkvloers, doch ruim 1 M. beneden het overige gedeelte van het gebouw.

Deze bĕtang is gelegen aan de Soengai Pĕbihingan, een rechter zijtak van de Soengai Toelak. Deze Soengai ontspringt op den Boekit Bongkok [1]), loopt in Zuidelijke riehting en stort zieh in de op den Boekit Boeroeng Mĕnangis ontspringende Soengai Toelak, nadat deze de Soengai Kĕtjoerapan, die op den Boekit Batoe Bĕboenga ontspringt en daarop naar het Westen stroomt, heeft opgenomen. Na de vereeniging met de Soengai Pĕbihingan maakt de Soengai Toelak, wier riehting aanvankelijk eene zuidwestelijke is, een bocht naar het zuiden en mondt daarna in zee uit.

Van den Boekit Bangkok loopt over den Boekit Boeroeng Mĕnangis naar de Goenoeng Semblangaän een bergreeks, die de waterscheiding uitmaakt tusschen de Soengai Toelak en de Batang Pawan.

1) De Dajak's noemen dezen berg „Bockit Bĕtandoek"; de hydrografische dienst heeft hem Tepelberg geheeten. Hij is van uit zee zeer duidelijk te onderkennen.

Tot aan Randó' is de soengai Toelak en later de Pĕbihingan met kleine sampan's bevaarbaar. De reis naar Randó' duurt drie dagen, stroomaf $1^1/_2$ dag. Wij zien dan ook te Randó' ettelijke sampan's, doch zij zijn gekocht, daar de Toelak-Dajak's de kunst van sampan-bouwen niet verstaan.

Aan de overzijde van de bĕtang, welke op den rechter oever van die 8 á 9 M. breede soengai gelegen is, staat een ruime balai, die ons als verblijfplaats wordt aangewezen.

De bĕtang telt, nadat een gedeelte naar Lĕnggap Madoe en Kĕkoera is verhuisd, slechts 80 zielen, o. w. 24 werkbare mannen.

Van ons oponthoud maken wij gebruik om ons op de hoogte te stellen van de hier bestaande toestanden.

Het apanage Toelak wordt in twee deelen verdeeld, t. w. Randó' en het Oostelijk daarvan gelegen Kĕtjoerapan. Over elk dier deelen staat een demong met den titel van Patih. Van deze is die van Randó' in rang de oudste, waarom alle kleine geschillen onder de laman-bewoners, die niet te Kĕtjoerapan beëindigd kunnen worden, naar den Patih van Randó' verwezen worden. Wij vinden hierin aanleiding den Patih van Randó' de vraag te stellen, wat er dan gebeurt, als hij de zaak ook niet kan afdoen.

„Dan wordt zij naar den Kĕtoendoek (apanagehouder) verwezen".

„En als deze haar niet kan beslechten?"

„Dan gaat zij naar den Panembahan".

„En als er dan nog geene beslissing komt?"

„Wel! dan wordt zij bij den Controleur aangebracht".

„En als deze ook nog niet kan beslissen?"

Geen antwoord! Men keek elkander aan.

Nu?"

Eindelijk klonk het uit den mond van den Patih:

„Wel, wij denken, dat dan de Toean Bĕsar (Resident) van Pontianak haar zal beëindigen".

„En als zelfs bij den Toean Bĕsar nog geen „kapoetoesan" volgt?"

Verbaasde gezichten! Na een wijl, hoofdschuddend het antwoord: „Dat is onmogelijk". Wij achtten het niet raadzaam op dit chapitre door te gaan en lieten den Dajak's liever den waan van de almacht van den Resident.

Elk der Patihs heeft een z. g. „kĕmbar", d. i. iemand, die hem in het bestuur ter zijde staat en zorg draagt voor de handhaving van de adat.

Die van Randó' heeft den titel van „mantri singa"; die van Kĕtjoerapan heet eenvoudig „ĕnggalang".

De aan den Kĕtoendoek op te brengen hasil is voor elk der beide deelen Randó' en Kĕtjoerapan:

oepĕti 30 gantang rijst, op te brengen, als de padi geplant is;

kěbaroean, 10 gantang rijst, als de padi geöogst is.

Voorts moeten de Dajak's voor den Kětoendoek een ladang bewerken ter uitgestrektheid van, zoo mogelijk, 60 gantang zaadpadi voor elk der beide deelen.

Daarvoor moeten geregeld 10 man van elk deel uitkomen. Het staat den Kětoendoek echter vrij om daarvoor de Dajak's op te roepen naar Kětapang of hen de ladang's in hunne omgeving te laten bewerken. Voor het geval echter geen ladangs bewerkt worden of beter kunnen worden, betaalt elk deel 10 ringgit's [1]) of in plaats van elke ringgit 30 gantang padi aan den Kětoendoek.

Gedwongen handel als sĕrah en dagang pajoe bestaat niet. Daarentegen moeten de Dajak's alle door hen opgezamelde boschproducten tegen een vooraf bepaalden prijs aan den Kětoendoek verkoopen.

Elk deel staat voortdurend één man aan den Kětoendoek af als kĕmit, terwijl verder de Dajak's tot heerendienst verplicht zijn (pĕbĕlah) bij reizen van den Kětoendoek of andere grooten in hun ressort.

Ten aanzien van de kĕmits bestaat het gebruik, dat daartoe niemand mag worden gelast, wiens vrouw in gezegende omstandigheden verkeert. Aangaande den oorsprong dezer adat, verhaalt men ons het volgende.

In vroegeren tijd gelastte de dĕmong van Kĕtjoerapan een zijner onderhoorigen zich naar Tandjoeng Poera te begeven, den voormaligen zetel van het Matansche vorstenhuis, om kĕmitdiensten te verrichten bij den aldaar verblijvenden Kětoendoek van Toelak. Hoewel die onderhoorige dringend verzocht te huis te mogen blijven, omdat zijne vrouw voor het eerst zwanger was (boenting bĕdaring), bleef de dĕmong bij zijn eens gegeven last volharden en vertrok mitsdien de kĕmit naar Tandjoeng Poera.

Tijdens het afwezen van haren man overleed de vrouw, na een kind gebaard te hebben. De dĕmong gaf hiervan aan den man geen kennis. En toen deze, nadat zijn diensttijd verstreken was, naar de laman terugkeerde, zag hij op den weg van Sĕmblangaän naar Kĕtjoerapan op een berg een geest, die, staande op een groot rotsblok, hem wenkte naderbij te komen. Niet dan schoorvoetende voldeed hij aan het verzoek, doch wie schetst zijne verbazing als hij in den geest dien zijner vrouw herkende. Er volgde eene teedere omhelzing, waardoor de vrouw weder in het leven terugkeerde. Man en vrouw gingen daarna huiswaarts en de eerste riep den dĕmong ter verantwoording, die oorzaak was van het overlijden zijner vrouw en bovendien den man daarvan niet verwittigd had. In eene daarop belegde vergadering werd den dĕmong voor zijne schuld een boete opgelegd en het besluit genomen, dat niemand meer voor kĕmitdiensten mag aangewezen worden, wiens vrouw boenting bĕdaring is. Nog heden wijst men het rotsblok aan, waarop de geest der vrouw gestaan zou hebben, en heerscht het gebruik, dat een ieder, dien steen passeerende, een stukje hout daartegen moet leggen, als ware

1) Wanneer men van „ringgit" spreekt zonder meer, bedoelt men daarmede den „ringgit boeroeng" of dollar. Onze rijksdaalder heet algemeen ter Westkust Borneo „ringgit baroe".

het om den steen te stutten, opdat hij niet naar beneden valle en daardoor het teeken van den oorsprong van de adat verdwijnen zoude. Van daar den naam „Batoe Bĕrtoengkat" (een steen met stutten), dien men den rotsklomp gegeven heeft.

Onder het onnoemelijk aantal déwata's, die de Toelak-Dajak's bezitten, zijn Batoe Berdaoen, zijn echtgenoote Sĕngkoeba' Daoen en beider zoon, Mambang Bĕgasing, de voornaamste. Zij beschikken over leven en dood en over het al of niet slagen van den oogst. Van de drie genoemden blijft echter Batoe Berdaoen de opperdewata; de twee andere staan onder zijne bevelen. Van Batoe Bĕrdaoen en Mambang Bĕgasing wordt gezegd, dat zij speciaal in Toelak verblijven, terwijl Sĕngkoeba's Daoen in Béa's en de overige Dajaksche streken vertoeft.

De sĕbajan (plaats, waarheen de zielen der afgestorvenen trekken) der Toelak-Dajak's is het Sĕsoeroehan-gebergte.

Van de welbekende geluiden, die door den Maleier aan de rotan sĕmamboe (antoe rotan sĕmamboe) worden toegeschreven, beweren de Dajak's (in het algemeen), dat zij afkomstig zijn van twee in den grond wonende slangen met twee koppen, „ĕloeng" geheeten.

Vertrekken wij 's morgens om 7 uur van Randó's, dan bereiken wij over eenige bergruggen om 9 uur de Soengai Toelak, in welker omgeving wij eenige verlaten woningen zien, vroeger door lieden uit Randó's geoccupeerd.

Gedurende ruim twee uren loopt de weg langs den linker oever dezer rivier tot aan Rangkóng, waar een drietal door Dajak's van Kĕtjoerapan bewoonde dangan's zijn. Van hier uit, waar het gebied van den Patih van Kĕtjoerapan begint, gaat de tocht langs eenige bergruggen, waarbij wij een paar rechter zijtakjes van de Soengai Kĕtjoerapan passeeren en waarna wij, na de prachtige kegelbergen Pĕmantókan links en Pénis rechts gelaten te hebben, over een bijzonder met steenen bezaaide berghelling afdalen naar de Ajar Bĕroengking, een rechter zijriviertje van de Ajar Pénis, die op haar beurt een rechter zijtakje is van de soengai Kĕtjoerapan. Bij de $1\frac{1}{2}$ M. breede Ajar Bĕroengking is de dangan van den Patih van Kĕtjoerapan gelegen. Het was 3 uur in den namiddag, toen wij hier aankwamen.

Sinds een paar jaren hebben de Dajak's van Kĕtjoerapan hunne aldaar gelegen bĕtang verlaten ter wille hunner ladangs. Zij wonen nu zeer verspreid van elkander te Bĕroengking, Tambang Toea, Boekit Pénis, Kĕbon Djélatang, Rangkóng en Né's Dajan. Op deze laatste plaats, door de Maleiers ook Boeloeh Nata genaamd, waren de Kĕtjoerapan-Dajak's vóór hunne verhuizing naar Kĕtjoerapan in een bĕtang vereenigd. Het zielental der tot Kĕtjoerapan behoorende Toelak Dajak's bedraagt 151, o. w. 59 werkbare mannen.

Wij vertrekken's morgens van Ajar Bĕroenking en passeeren om 10 uur de reeds genoemde Batoe Bĕrtoengkat, een circa 50 M. langen en ongeveer 25 M. hoogen rots, waarlangs een pad uitgehouwen is en waartegen wij tal van stokken en stokjes zien. Om aan de Dajaksche gebruiken niet te kort te doen plaatsen wij ook een takje tegen den rotswand.

Iets later trekken wij over den Boekit Tarap, de waterscheiding van de rivieren, die naar de Westzijde tot het stroomgebied der Toelak-rivier en naar de Oostzijde tot dat der Batang Pawan behooren. Den Boekit Tarap afdalende, doorwaden wij eenige takjes van de zijrivier Bajoer der Batang Pawan en komen tegen 12u 's middags te Balai Njaboeng aan, alwaar wij een Maleische woning te midden van ladangs aantreffen.

Hier houden wij een uurtje rust en zetten daarna in Zuidelijke richting langs de Oostelijke hellingen van de Goenoeng's Sĕsoeroehen en Sĕmblangaän den toeht voort naar Sĕmblangaän. Dit pad is vrij goed, daar het geene sterke hellingen heeft en vrij gelijkmatig loopt. Voordat wij Sĕmblangaän bereiken, passeeren wij een viertal ladangs met daarbij behoorende huisjes van Maleiers.

Om 4u n. m. krijgen wij voor het eerst de Batang Pawan in het zieht. Een heerlijke gewaarwording doet ons aan, na een week in het boseh en tussehen de bergen verbleven te hebben, bij den aanblik van dezen vlakken, rustig en kalm voortstroomenden, hier reeds 150 M. breeden Batang Pawan, en zelfs ons gevolg kan den uitroep van: „Batang Pawan!", vergezeld van iets, wat lijkt op een hoeratje, niet weêrhouden.

Wij overnachten in een der drie Maleische woningen te Sĕmblangaän en varen den volgenden morgen met een bidar, die de Panembahan zoo attent was hier voor ons te stationeeren, de Pawan-rivier af en bereiken nog dienzelfden nacht Kĕtapang.

Wij nemen hier afscheid van den Panembahan van Matan, hem dank zeggende voor alle hulp, die hij ons bij onze reizen verstrekt heeft, met den wenseh, dat het den grijzen vorst gegeven zij nog lang over Matan te regeeren.

Sterkte der bevolking van het landschap Soekadana op 1 Juli 1891.

	Plaatsnamen.	Bevolkingscijfer. mannen.	vrouwen.	jongens.	meisjes.	Totaal.	Aantal geweeren. Vuursteen.	Percussie.	Totaal.	% op mannelijke bevolking.	*Toelichtingen.*
Omstrekken Hoofdplaats Soekadana.	□ paal Gouvts. grondgebied. .	63	66	55	62	246					
	buiten de □ paal.	41	41	44	48	174					
	overzijde Soengai Soekadana. . .	14	17	21	17	69	20	22	42	31,1%	
	Javanen	17	9	11	4	41					
Soekadana.	Sětěgar	7	9	—	5	21	2	1	3	42,8	Orang Boekit.
	Sěliman. . . .	6	4	2	1	14	3	—	3	50.	
	Ajar Sěbagoes .	2	2	—	1	5	1	—	1	50.	
	Darat Poelau Datoek	24	28	13	9	74	—	3	3	12,5	
	Sěněbing. . . .	8	5	1	3	17	1	—	1	12,5	
	Sědahan	34	32	25	24	115	9	3	12	35,3	Orang Boekit.
	Pělérang. . . .	54	52	39	27	172	26	11	37	68,5	
	Lobang Tědoeng .	40	48	36	24	148	26	6	32	80.	
	Pampang. . . .	27	33	30	29	119	10	3	13	48,1	
	Mělinsoem . . .	50	51	51	37	189	5	7	12	24.	o. w. 16 Boeginneezen, 17 mannen.
	Sěmanai	20	24	25	27	96	5	—	5	25.	
	Tamba Rawang. .	45	46	28	40	159	3	7	10	22,2	
	Pělintoean . . .	10	14	9	8	41	5	3	8	80.	
	Pasir Mentawa. .	11	11	12	6	40	3	3	6	54,5	
	Pěkadjang . . .	4	2	4	1	11	—	—	—	—	
	Měntoebang. . .	39	34	25	31	129	6	2	8	20,5	
	Tělok Bĕrkat . .	28	21	11	12	72	3	1	4	14,3	
Mělia of Rantau Pandjang.	Rantau Pandjang .	57	63	43	44	207	13	11	24	42,1	
	Soengai Mělia . .	5	5	4	2	16	2	—	2	40.	
	Sěmboetak . . .	13	16	10	14	53	1	1	2	15,3	
	Bambang Sěbatang.	5	6	3	5	19	—	1	1	20.	
	Doengoen Karoh .	10	8	5	3	26	1	1	2	20,%	
	Mědang Paré. . .	10	11	4	5	30	—	—	—	—	
	Sěmandjak . . .	6	6	6	10	28	—	2	2	33,3	
	Totaal. .	650	664	518	499	2331	145	88	233	35,8%	

Bijlage II.

Opgave der belastingen, welke de Panembahan en de leden van de familie van dien beheerscher dan wel de mantri's in het landschap Simpang van hunne onderdanen, zoowel Maleische, als Dajaksche, mogen heffen en zulks volgens de hadat *).

No. I.

Belasting, die door den Panembahan en zijne familie wordt geheven:

Optie (lees: „*Oepĕti*") is grondbelasting.

Ieder Dajak lawang is verplicht aan zijnen gebieder jaarlijks belasting te betalen; deze belasting bestaat in 20 gantangs rijst (de gantang is gesteld op 10 cent); bij gemis van rijst kan de belasting worden afbetaald in geld of in boschproducten; echter moet de waarde daarvan gelijk staan aan die der te betalen rijst.

Sĕrah is eene belasting van door den Panembahan aan de Dajaksche hoofden afgegeven goederen, als kains, sjitsen, doeken, wit en zwart goed of onverschillig van welken aard die goederen ook zijn mogen, die alsdan tegen een bepaalden prijs moeten worden terugbetaald in rijst of in boschproducten; echter mag het geldswaardig bedrag dier afgegeven goederen de waarde van 1000 gantang rijst, zijnde eene som van *f* 100.—, niet overschrijden.

De belastingschuldigen echter kunnen na den gestelden termijn, niet aan de belasting voldoende, die goederen weder aan den Panembahan teruggeven.

Dagang pajoe is dezelfde als de belasting onder den naam van serah met dat onderscheid, dat de belastingschuldigen de ontvangen goederen niet mogen teruggeven, maar na den gestelden termijn hunne belasting moeten betalen, hetzij in rijst of in boschproducten, zullende echter het geldswaardig bedrag der afgegeven goederen dat van 500 gantang rijst, zijnde eene som van *f* 50.—, niet mogen overschrijden.

Poepoeän is eene belasting, die bij gelegenheid der door den Panembahan te geven huwelijksfeesten of besnijdenissen van de Dajaksche hoofden in het geheele landschap Simpang wordt geheven; de belasting kan behalve in rijst of boschproducten, ook wel in olie, kippen, eieren, groenten, enz. worden betaald; de hoeveelheid der artikelen daarentegen wordt niet bepaald; zulks hangt geheel en al af van de Dajaksche hoofden, maar ieder hoofd is verplicht bij de feesten iets te geven van hetgeen van hem wordt geëischt.

Bij bovenvermelde gelegenheid zijn de Dajak's gehouden zich bij den Panembahan te vervoegen en moeten zij alles verrichten, wat voor die feesten noodig blijkt.

Pĕnjĕngat is eene belasting, die geheven wordt van de honingbijen; ieder

*) Bijlage van het vigeerend contract met het landschap Simpang.

dajak lawang moet, bij gelegenheid zij was of honing verzamelen, daarvan één katti was aan den Panembahan afgeven; honing wordt van hen niet gevorderd.

Evenzoo geniet de Panembahan belasting van het tengkawang-vet; ieder dajak lawang, die in het bezit is van tengkawang, moet bij gelegenheid dat die boomen vruchten dragen, daarvan één toembak of bamboe, wegende ± 6 katties, afgeven.

De belasting onder de namen optie en poepoean heft de Panembahan over het geheele landschap Simpang; de andere belastingen daarentegen geniet hij slechts over het district of landschap Kwalan.

De mantri's en de leden der familie van den Panembahan heffen hunne belastingen ieder over het hem aangewezen territoir.

De kinderen en verdere leden der familie van den Panembahan mogen, evenals de Panembahan, éénmaal 's jaars belasting heffen van de Dajaksche hoofden, die door den Panembahan hun worden aangewezen, onder den naam van serah, met dien verstande, dat zij niet meer mogen vorderen dan 50 gantangs rijst per dĕmong (hoofd).

De Maleiers, in het landschap Simpang aanwezig, wonen in de drie kampong's Bĕngkalan, Manjak en Mambal.

Zij zijn onderworpen aan de betaling eener belasting van 3 gantangs padi per man en per jaar, te betalen aan den Panembahan; noch de mantri's, noch de leden der familie van den Panembahan mogen van hen belastingen heffen.

Van alle andere belastingen, hierin vermeld, zijn deze menschen vrij gesteld.

Evenzoo zijn de Maleiers, van andere plaatsen komende en die zich niet in een der hierboven vermelde drie kampongs vestigen, vrij van de betaling van belasting.

N°. II.

Belasting aan de mantri's van het landschap Simpang.

De mantri's mogen slechts de ondervolgende belastingen heffen:

Serah wordt op dezelfde wijze geïnd, als vroeger is vermeld, doch geheel afgescheiden van die van den Panembahan; want de mantri's mogen slechts belasting heffen over het hun aangewezen territoir en met het onderscheid, dat het maximum van het geldswaardig bedrag der door de mantri's afgegeven goederen de waarde van 10 gantangs rijst of eene som van *f* 1.— niet overschrijden mag.

Mocht een der mantri's genoemde belasting niet heffen bij gemis van de noodige goederen, zoo kan hij zijne ondergeschikte Dajak's verplichten zijne ladangs te bewerken.

Dagang pajoe. Zie hierboven de belasting serah.

Poepoean. Bij gelegenheid van de door de mantri's te geven huwelijksfeesten of besnijdenissen moeten de Dajaksche hoofden, voor zoover zij in het aangewezen territoir van den mantri gevestigd zijn, een gantang rijst afgeven, maar

kunnen bij gemis daarvan olie, klappers, eieren, enz. geëiseht worden; onder deze voorwaarde noehtans, dat daarbij de waarde van een gantang rijst of 10 cent niet mag worden overschreden.

De mantri's of landsgrooten in het landschap Simpang zijn:

Oeti Dries.

Oeti Gandoe (overleden).

Oeti Redjoena en.

Radhen Soema.

Penjengat.

Bij gelegenheid, dat de Dajak's honing of was verzamelen mogen de mantries, maar ook slechts van hunne respectieve onderdanen, belasting vorderen van de honingbijen: de hoeveelheid daarvan is gelijk aan die voor den Panembahan bepaald.

Evenzoo ontvangen de mantri's belasting van het tengkawang-vet; ook de hoeveelheid daarvan is gelijk aan die, welke aan den Panembahan verschuldigd is.

Pĕpadan.

Bij gelegenheid van de door den Panembahan te geven huwelijksfeesten of besnijdenissen eischt hij van zijne mantri's goederen, bij voorbeeld: wit, rood, geel goed, sjitsen of ook wel ander soort van goed, dat tot zulke feesten benoodigd is. Ieder mantri is dan verplicht aan de gestelde eischen te voldoen. Deze soort goederen wordt gebezigd bij huwelijken tot het behangen of decoreeren van het huis van den Panembahan; bij besnijdenissen daarentegen wordt het aangewend tot het daarstellen van tenten, waarin de besnijdenis moet plaats vinden.

Na afloop dier feesten worden door de mantries die goederen, welke daartoe zijn aangewend, teruggevorderd, waarna het goed in stukken wordt verdeeld ter waarde van ƒ 0.50.

Deze stukken worden alsdan onder de Dajaksche hoofden, ressorteerende onder de belastingschuldigen van elken mantri, verdeeld en wordt daarvoor van die hoofden eene belasting gevorderd van 5 gantangs rijst of wel in boschproducten, de waarde van ƒ 0.50 niet overschrijdende.

Bijlage III

EENIGE FIGUREN VAN DE WAJANG DER „ORANG BOEKIT"

te Këmpangi (landschap Matan, afdeeling Soekadana), die gezegd worden oorspronkelijk (van Java) te zijn.

¼ der ware grootte.

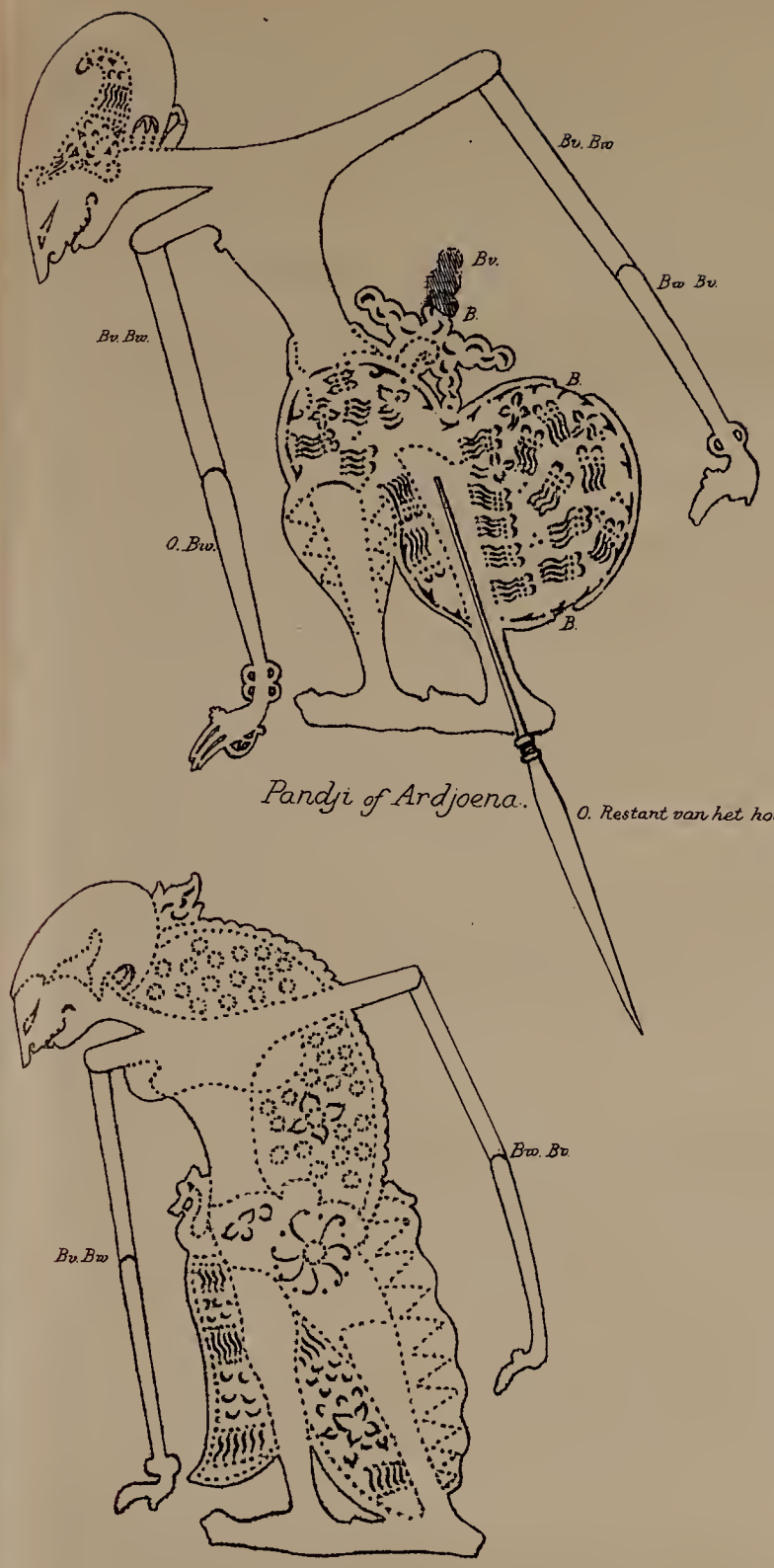

Pandji of Ardjoena.

O. Restant van het hoornen handvat.

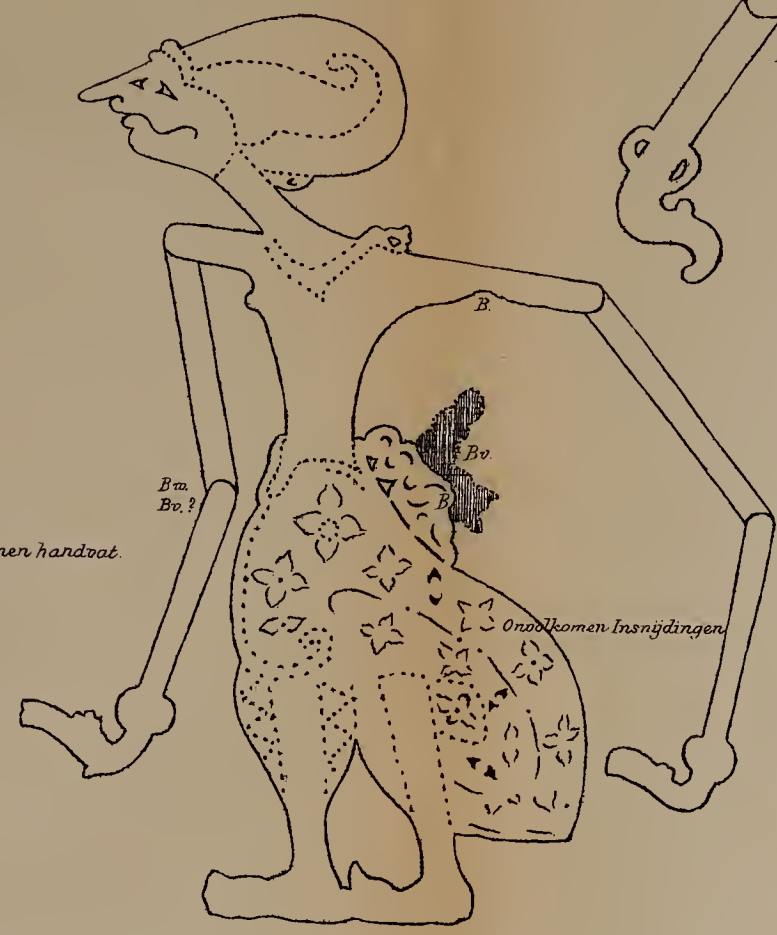

Patih Nëgara van den Radja Gëlang.

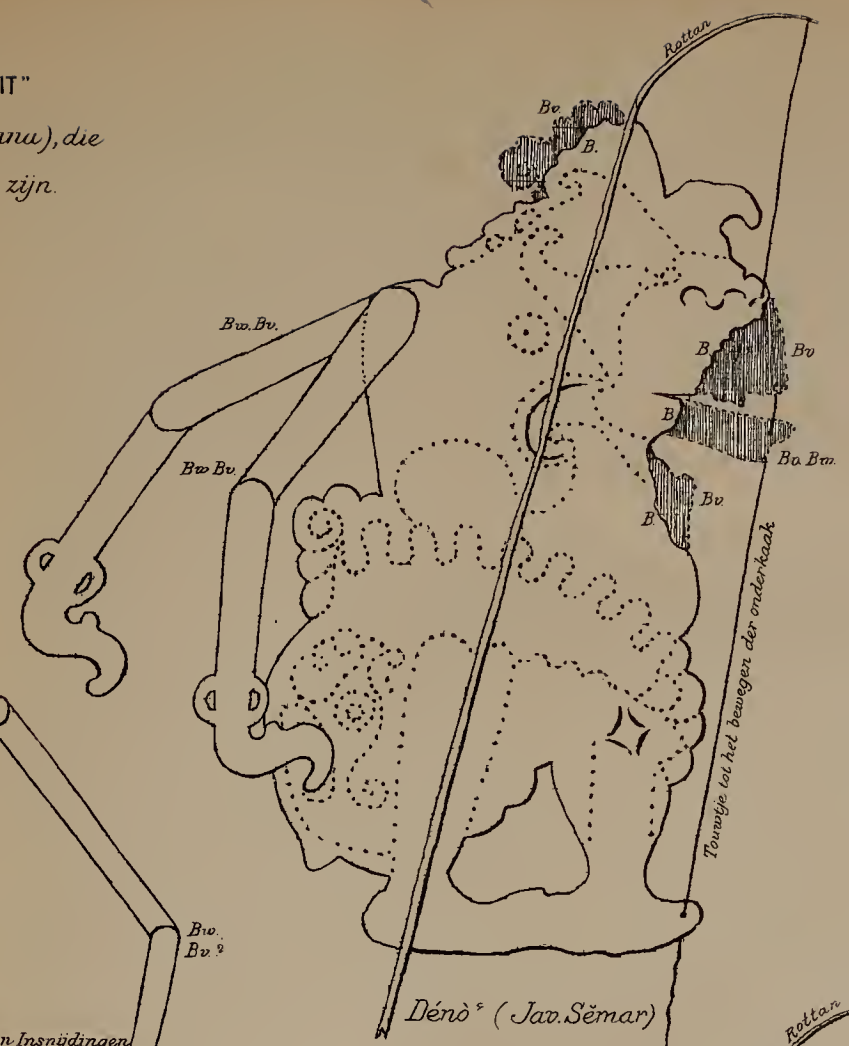

Dénò^s (Jav. Sëmar)

Ratoe Tjandra Krana (Jav. Srikandi ?)

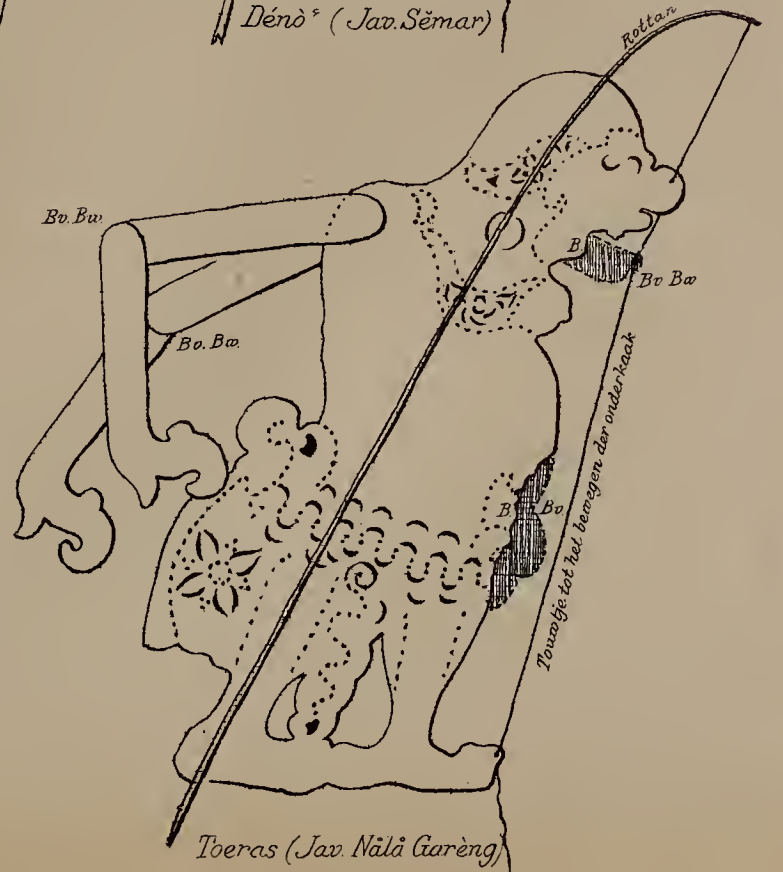

Toeras (Jav. Nålå Garèng)

Bw Beweegbaar
B. Beschadigd
Bv. Bijvoegsel van lateren tijd
O. Oorspronkelijk

Bijlage IV.

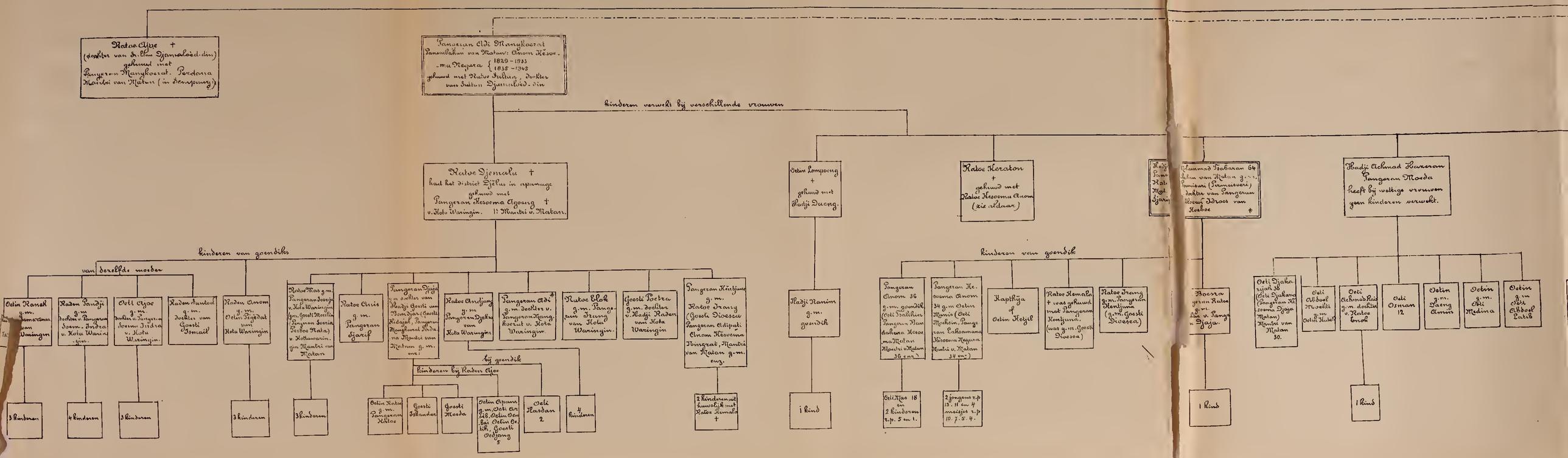

Geslachtslijst der Vorstenfamilie
van
Matan
sedert het herstel van het Nederlandsch Gezag in Borneo in 1818

Samengesteld in Juni 1893, naar gegevens van den Controleur van Soekadana en naar inlichtingen van de leden der Vorstenfamilie

+ beduidt: overleden
g.m. „ gehuwd met
Het cijfer gevoegd bij een naam duidt
den tegenwoordigen leeftijd aan.

* Kota Waringinsch Hoofd te Soekamarah (Soekamara)

* De broeder van den ... Ratoe Hoesan (Hosman) is gehuwd geweest ... met Ratoe Andjang, verwekte bij die v... ...ouw geene kinderen.

Sultan Djamaloëd-din van Matan 1762 - 1829. †
1e Politiek contract met het N.I. Gouvernement in 1823.
Gehuwd met Oetin Apam, dochter v. Gosale Mandar v. Nioura (Kinderloos) en daarna met Zuster van Pamembahan Amom Soerija Negara v. Sampang. In 1828 ontboden en vervangen door Radja Akil.

Pangeran Ira Matan
Neef en Rijksgrote van Sultan Djamaloëd-din.

Pangeran Ratoe Moeda †
oudste wettige zoon, die Sultan Djamaloëd-din had moeten opvolgen

Kinderen verwekt bij verschillende goendiks

Kinderen van dezelfde Boegenesche vrouw

Ratoe Enok *
g.m.
Daeng Osman

Oeti Wakil
g.m.
goendik

Ratoe Andjang
+ 1893. g.m
Raden Tjanting

Ratoe Hëroema Amom
Muntre vrouw Matan en eigenaarsgehouden van Dje. Fault in Tjeryan g.m.
Ratoe Hëratih
+ 1889

Raden Bersil
†

Raden Moktar
65

Daeng Te. Ibos (Hadji Daeng) 71
g.m.
Oetin Lemporong
+
(zie vl. „Daar)

Daeng Tjalak
50.
g.m.
goendik.

Daeng Sëman
47
g.m
goendiks

Oetin Këtjil
45
g.m.
Mërachim

Oetin Tipit
40
g.m. Mas Achmad

Pangeran Amom
†

Daeng Armin
g.m.
dochter van Pangeran Moeda

Daeng Moemin
g.m.
dochter v. Raden Tjing

Oetin Mas
gen g.m.
Pangeran Hërdama Amom
g.m. Oeti Mas Aisah

Oetin Masalim
g.m.
Oeti Mohammad Nais

Oetin Katik
g.m
Oeti Ab. Ahad Markti

Oeti Oetek
g.m.
dochter v. Raden Major

Oeti Dandang
g.m.
Tojai

Oeti Oengah
g.m.
Tojai

Gosti Moeslimin
g.m.
Tojai
(goendik)

Gosti Mohammad Tarin
g.m.
Oetin Andjang

Oetin Djënoentin
g.m.
Mas Achmad
+

Oeti Hoemtat
g.m.
goendik

Oetin Djemerot
g.m.
Oeti Mansoer

Oetin Hënjang
g.m.
Oeti Gagah

Oeti Arsil

Oeti Inggang

Oeti Loadjoe

Daeng Solaiman

Daeng Ismain

Daeng Asma

Oeti Gagah
g.m.
Oetin Hënjang

Oetin Damit

Oeti Mëstah
†

Pangeran Tjakra
(jong Moeda)
2 +
1889

Raden Ardjoena
27
g.m
Oetin Mimis

Oetin Pas Pëmrat
+

Oeti Djoerip
17

Oetin Ratna

Oeti Wimes
23
g.m.
dochter v. Pahlawan na Negara

Oetin Djemerot
26
2 m.
Oeti Ghantek

Oetin Tjoe-pas (Hadji Mami)
g.m.
Kirlan Ardjoena

Oetin Koesning

Oeti Aidit
g.m.
Raden Resoema

Oeti Amid

Oeti Diris

Oeti Oesoep
g.m.
Oetin Djinjuli

Raden Ardja
51
g.m. dochter van Pangeran Manta.

2 kinderen

3 kinderen

2 kinderen

1 zoon

1 zoon

1 Dochter

van dezelfde moeder

3 kinderen

4 kinderen

Oeti Simin
5

2 kinderen

2 kinderen

* De moeder van Ratoe Enok is de jongste dochter van Radin Galang Sëka Radja Vorst van Karimata.

* Deze jongere dochter van Pangeran Ira Noingrat is gehuwd met Oeti Soeloeng (le Moewara Kajang) waardoor deze oom is van Gosti Mohammad Tarin.

v Wort titel van Daeng als aangenomen kind van een Boeginees

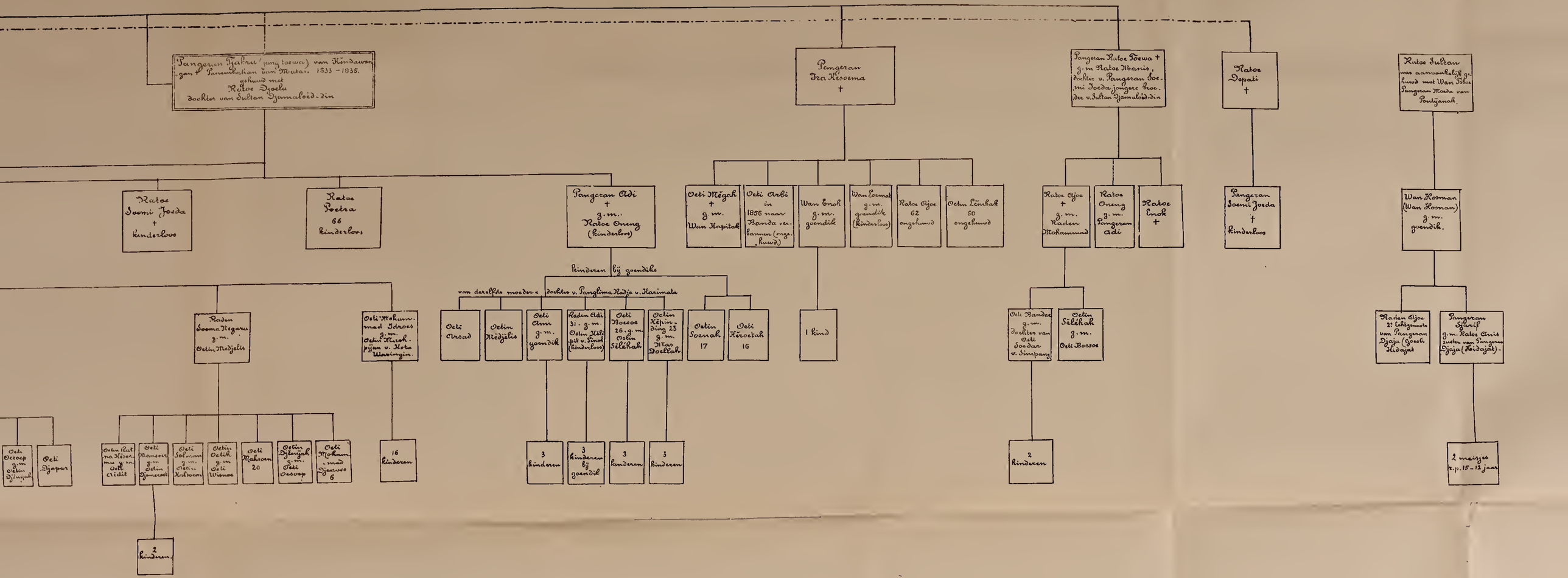
Pangeran Tjakra (jang toewa) van Kindauan
gen. Pangeran Adhiradjah van Mataïr. 1833 – 1935.
gehuwd met
Ratoe Djoeka
dochter van Sultan Djamaloid-din
Ratoe Soemi Joeda
+
kinderloos
Ratoe Boetra
66
kinderloos
Pangeran Adi
+
g.m.
Ratoe Oneng
(kinderloos)
Pangeran
Ida Hesoema
+
Pangeran Ratoe Boewa +
g.m Ratoe Idanis,
dochter v. Pangeran Soemi Joeda jongere broeder v. Sultan Djamaloid-din
Ratoe
Depati
+
Ratoe Sultan
was aanvankelijk gehuwd met Wan Tikoe
Pangeran Maoda van
Pontjanak.
Oeti Mĕgah
+
g.m.
Wan Hapitah
Oeti Arbi
in
1856 naar
Banda ver-
bannen (ongehuwd)
Wan Enok
g.m.
goendik
Wan Loemat
g.m.
goendik
(kinderloos)
Ratoe Ejoe
62
ongehuwd
Oetin Lĕmbah
60
ongehuwd
Ratoe Ejoe
+
g.m.
Raden
Mohammad
Ratoe
Oneng
g.m.
Pangeran
adi
Ratoe
Enok
+
Pangeran
Soemi Joeda
+
kinderloos
Wan Hosman
(Wan Hosman)
g.m.
goendik.
kinderen bij goendik
van derdelde moeder = dochter v. Panglima Hadja v. Karimata
Oeti
Ersad
Oetin
Redjalis
Oeti
Ami
g.m.
goendik
Raden Adi
31 - g.m.
Oetin Halfpit v. Simah
(kinderloos)
Oeti
Bocsoe
26 g.m.
Oetin
Silĕkah
Oetin
Kĕsing-
ding 23
g.m.
Dias
Doellah
Oetin
Soenah
17
Oeti
Hĕsoebah
16
1 kind
Raden
Soema Negara
g.m.
Oetin Redjalis
Oeti Mohammad Idroes
g.m.
Oetin Kasih-
pĕjan v. Keta
Waringin.
Oeti Bandar
g.m.
Dochter van
Oeti
Soedar
v. Simpang
Oetin
Silĕkah
g.m.
Oeti Bocsoe
Raden Ejoe
2e echtgenote
van Pangeran
Djaja (Gosti
Hidajat
Pangeran
Sjarif
g.m. Ratoe Enik
zuster van Pangeran
Djaja (Hidajat) -
Oeti
Bĕsoep
g.m
Oetin
Djinjah
Oeti
Djapar
Oetin Ratna Hĕsoema
g.m.
Oeti
Ardit
Oeti
Mansoer
g.m.
Oetin
Djemerah
Oeti
Soleiman
g.m.
Oetin
Kaltoem
Oetin
Oetik
g.m.
Oeti
Wismar
Oeti
Maksoen
20
Oetin
Djenijah
g.m.
Oeti
Oesoep
Oeti
Mohammad
Djaoewo
6
16
kinderen
3
kinderen
3
kinderen
bij
goendik
3
kinderen
3
kinderen
2
kinderen
2
kinderen
2 meisjes
n.p. 15 – 12 jaar

Bijlage V.

Geslachtslijst

der vorsten van Soekadana.

Opgemaakt in 1893.

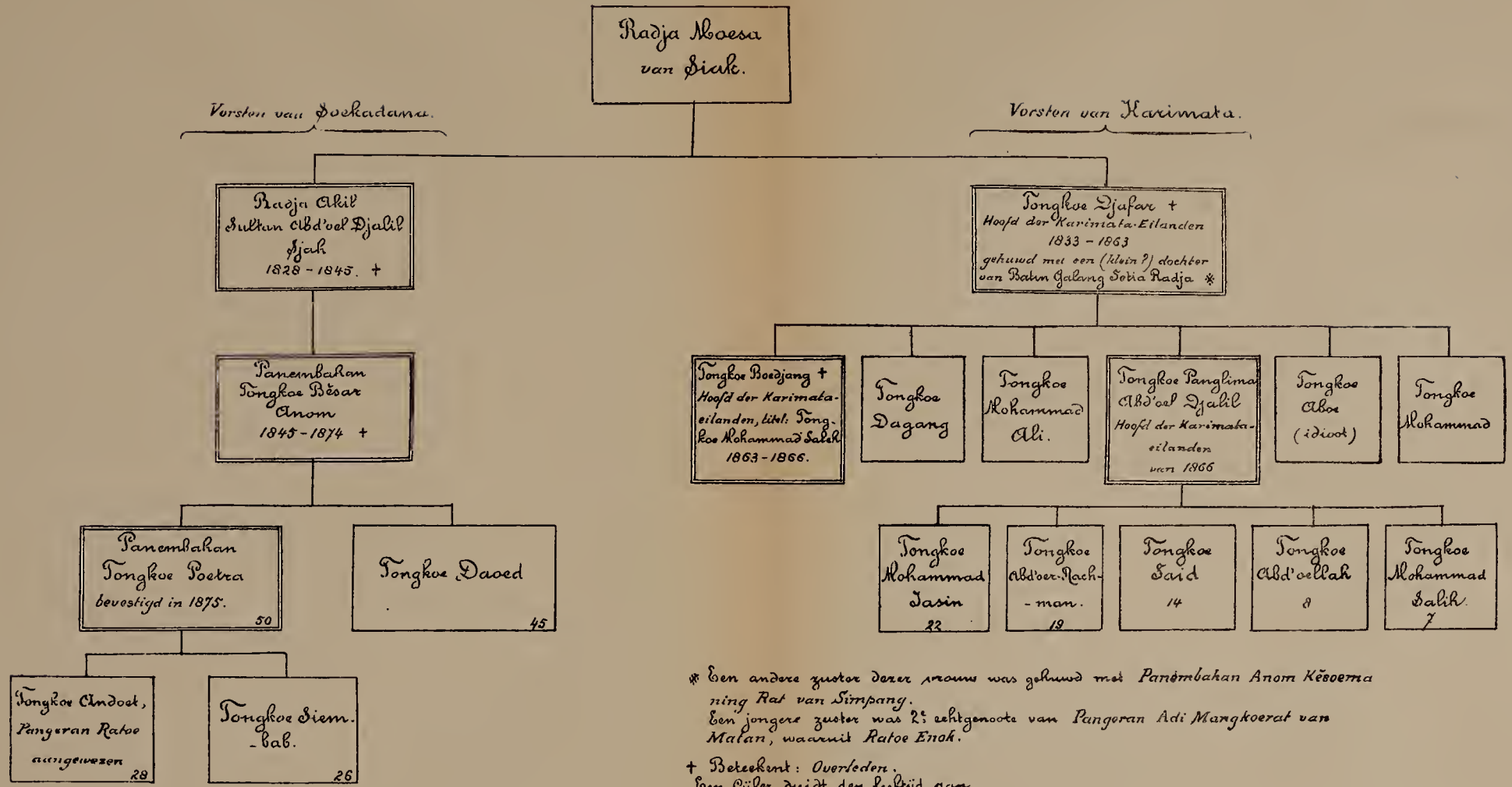

* Een andere zuster dezer vrouw was gehuwd met *Panembahan Anom Kesoema ning Rat van Simpang.*
Een jongere zuster was 2e echtgenoote van *Pangeran Adi Mangkoerat van Malan*, waaruit *Ratoe Enok*.

\+ Beteekent: *Overleden.*
Een Cijfer duidt den leeftijd aan.

Bijlage VI.

Geslachtslijst

der Simpangsche Vorstenfamilie

van af het herstel van het Nederlandsch gezag in Borneo in 1818,

opgemaakt in 1893.

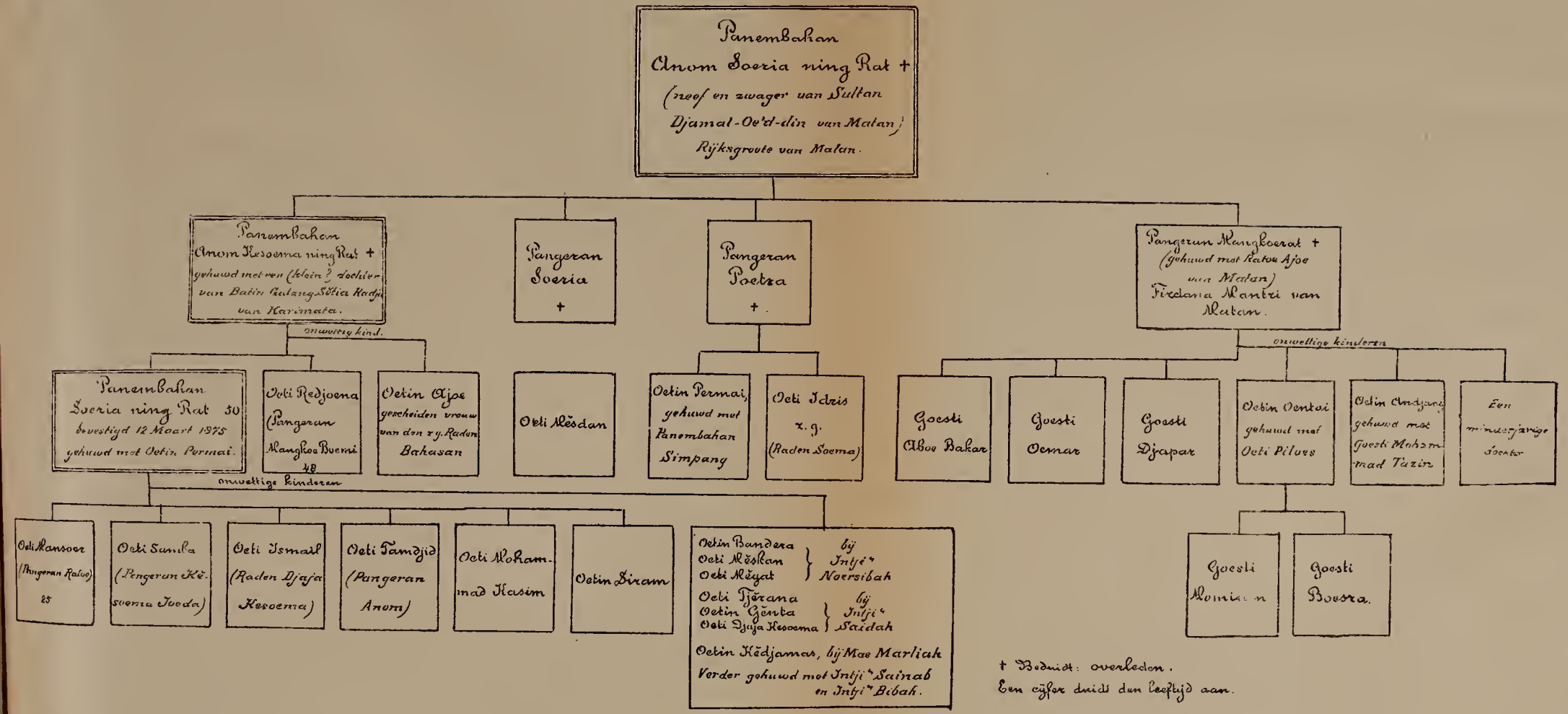

+ Beduidt: overleden.
Een cijfer duidt den leeftijd aan.

MAR 31 1916
7272

HET LANDSCHAP GOWA

DOOR

A. J. A. F. EERDMANS.

EN

GESCHIEDENIS VAN HET RIJK GOWA

DOOR

B. ERKELENS.

VERHANDELINGEN VAN HET BATAVIAASCH GENOOTSCHAP
VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

DEEL L.

3e STUK.

BATAVIA,
ALBRECHT & Co.

'S HAGE
M. NIJHOFF.

1897.

MAR 31 1916

HET LANDSCHAP GOWA

DOOR

A. J. A. F. EERDMANS.

INHOUD.

I. Het land: Bladz.

Grenzen . . . . . 1.
Grootte . . . . . 2.
Indeeling . . . . . 3.
Rivieren . . . . . 5.
Baaien . . . . . 8.
Bodemgesteldheid . . . . . 8.
Wegen . . . . . 12.
Weersgesteldheid . . . . . 15.
Landbouw . . . . . 15.
Veeteelt . . . . . 21.
Visscherij en jacht . . . . . 22.
Nijverheid . . . . . 24.
Bosschen en boschproducten . . . . . 25.
Handel en handelsplaatsen, scheepvaart, munt, maten en gewichten. 26.

II. Bevolking:

Sterkte der bevolking, ras, uiterlijk voorkomen, eigenschappen, taal, schrift, literatuur, tijdrekening, godsdienst, gewoonten en gebruiken . . . . . 28.
Klassen . . . . . 42.
Titels . . . . . 45.
Woning . . . . . 48.
Kleeding . . . . . 53.
Voeding . . . . . 56.

III. Regeering:

Vorst . . . . . 58.
Hadat . . . . . 65.
Andere grootwaardigheidsbekleeders . . . . . 67.
Mindere hoofden . . . . . 69.
Inkomsten van den vorst, de hadatsleden, andere grootwaardigheidsbekleeders, mindere hoofden, enz. . . . . 70.
Bewapening, legermacht, enz. . . . . 72.
Geestelijkheid . . . . . 73.
Inkomsten der geestelijkheid . . . . . 74.
Rechtswezen . . . . . 75.

HET LANDSCHAP GOWA

DOOR

A. J. A. F. EERDMANS.

I. HET LAND.

GRENZEN.

Het landschap Gowa wordt begrensd:

ten noorden:

door de onderafdeeling Tallo der afdeeling Makassar, de onderafdeelingen Maros en Bergregentschappen der afdeeling Noorderdistricten en de onderafdeeling Balangnipa der Oosterdistricten,

ten oosten:

door de onderafdeeling Bikeroe der Oosterdistricten en de onderafdeeling Boelekomba der Zuiderdistricten,

ten zuiden:

door de onderafdeelingen Bonthain en Binamoe der Zuiderdistricten en de onderafdeelingen Bangkala en Takalar der afdeeling Takalar,

ten westen:

door het overige gedeelte der afdeeling Takalar en de afdeeling Makassar en het hier tusschen liggende gebied door Straat Makassar.

De tot Gowa behoorende enclaves worden begrensd, als volgt:

de enclave Sodiang [1]) ten Noorden en Oosten door de onderafdeeling Maros, ten Zuiden en Westen door de onderafdeeling Tallo-Paranglowé;

de enclave Aroengkeke ten Noorden en Westen door de onderafdeeling Binamoe en ten Zuiden en Oosten door de zee;

de enclave Parasangangberoe op $\pm$ $1^1/_4$ paal benoorden de hoofdplaats Takalar wordt geheel ingesloten door de onderafdeeling Takalar;

de enclave Boenging, niet verre Oostelijk van Aroengkeke gelegen, ten Noorden, Oosten en Westen door de onderafdeeling Binamoe en ten Zuiden door de zee.

1) In Sodiang ligt wederom eene Gouvernements enclave, n. l. de kampong Kalantoeboeng.

Voorheen is de grenslijn nimmer bij contract of overeenkomst geregeld; alleen werd de grens der Gowasche districten Wawo-boeloe, twt. Balasoeka, Soeka en Pao, met de afdeeling Oosterdistricten vastgesteld bij contract dd. 24 December 1860 en die tusschen Gantarangmatingi en de onderafdeeling Bergregentschappen, afdeeling Noorderdistricten, bij overeenkomst dd. 31 Augustus 1890.

Het contract dd. 24 December 1860 bepaalt:

Artikel 1. Het land, gelegen ten Zuiden van de bergen Katanorang (ten Zuid-oosten van het Gouvernements-land Laija), Bonglangi en Bonto-oché, behoort aan het rijk Gowa. De grens loopt in eene rechte lijn over de toppen dier bergen tot aan de rivier Tangka.

Artikel 2. Ook behooren tot het rijk van Gowa de landen Balasoeka, Soeka en Pao, ingesloten ten Westen en ten Noorden door de rivier Tangka, ten Oosten door de rivier Mamengko en ten Zuiden door den berg Banakaroeng.

Bij de overeenkomst dd. 31 Augustus 1890 werd de grens als volgt vastgesteld:

„dat de grens tusschen het aan Gowa toebehoorend landschap Gantarang-„matinggi en het regentschap Malawa (Berg-regentschappen der Noorderdistricten) „zal loopen over de bergen Lakasé en Dodjong (ook wel genaamd Djodjong) en „voor het gedeelte, tusschen die bergen gelegen, over de hoogste punten van den „bergrug, welke die bergen vereenigt; verder van af den top van den berg Do-„djong in eene rechte lijn naar den oorsprong van het kreekje Salo-salo dodjong, „ontspringende op de noord-oostelijke helling van laatstgenoemden berg; verder „dat kreekje van af deszelfs oorsprong tot waar het gesneden wordt door het „voetpad, loopende van Lémo-lémo naar Wanoewa-waroe; van af dit snijpunt langs „de westzijde van evenbedoeld voetpad (dat dus binnen de grens van Malawa valt) „tot aan de Lataboe-rivier" (N.B. in die rivier werd een vast punt aangenomen, op een schetskaartje, aan de overeenkomst gehecht, aangegeven).

Grensgeschillen zijn herhaaldelijk voorgekomen en enkele ook uitgemaakt, maar behalve de twee bovenbedoelde regelingen zijn door partijen ter zake nimmer schriftelijke overeenkomsten getroffen.

Het Gouvernement bezit in Gowa twee enclaves, n.l. het bosch Tangkedjonga en de kampong Kadapépé, niet verre van elkaar gelegen, die te zamen ± 5/8 □ paal groot zijn, doch waarvan de grenzen evenmin geregeld zijn.

GROOTTE.

Het geheele rijk beslaat ± 880 □ palen (de paal = 1507 M.) n.l.:

Gowa.	± 829
de enclave Sodiang	± 6
„ „ Aroengkeke	± 6½
Transporteere. .	± 841 □ palen.

Per transport. .	± 841 □ palen.
de enclave Boenging	± 1
„ „ Parasangangberoe	± 1
het landschap Gantarangmatinggi	± 37
te zamen . . .	± 880 □ palen.

INDEELING.

Voor zooverre de inlandsche kronieken aangeven, bestond Gowa oorspronkelijk uit eene federatie van 9 districten of landschapjes, genaamd: Lakioeng, Tombolo, Samata, Parang-Parang, Data, Oedjoeng, Bisei, Sero en Kasi, elk bestuurd door een hoofd met den titel Kasiwiang, welke gezamelijk den naam droegen van Kasiwiang of Kasoewiang salapang.

Ook bestond toen de betrekking van Patjalla, d.i. bediller. Hij, die dit ambt vervulde, had geen bestuursgebied, althans niet als Patjalla, maar presideerde alle bijeenkomsten der Kasiwiang salapang, maakte op- en aanmerkingen, in één woord was als het ware voorzitter.

Toen de eerste vorstin, Toe-manocroenga, uit den hemel nederdaalde, erkenden én Kasiwiang salapang én Patjalla haar als souvereine en verviel de betrekking van Patjalla als geheel overbodig.

Omstreeks 1565 werd de titel Kasiwiang salapang in dien van Bate-salapang en tevens het gebied van elk der Kasiwiangs gewijzigd en kregen zij hunne tegenwoordige namen, n.l. Galarrang Mangasa, Galarrang Tombolo, Galarrang Saomato, Karaeng Manoedjoe, Karaeng Patallassang, Karaeng Borisallo, Galarrang Sodiang, Galarrang Bontomanai en Galarrang Patjellekang.

Nadat het bestuur over de 9 districten in ééne hand vereenigd was, breidde het rijk zich onder de opvolgers van Toe-manoeroenga door vrijwillige onderwerping van omliggende streken, dan wel door veroveringen uit, zoodat het, ongerekend andere, niet bij name bekende landschapjes, ook een groot deel van het later onder den naam van Tallo bekende rijk omvatte. Na het overlijden van den 6^{en} vorst, Toe-natangka lopi, werd ingevolge diens verlangen het Gowasche rijk verdeeld tusschen twee zijner zonen. Batara Gowa werd vorst over Gowa en Karaeng Lowé-ri-Sero kreeg het bestuur over Tallo.

Beide rijken zijn, met uitzondering van een kortstondigen oorlog, waarin Gowa overwon, steeds ten nauwste verbonden geweest en werden door ons Westerlingen het rijk der Makassaren genoemd. Gezamelijk breidden zij hun gebied door overeenkomsten en veroveringen uit, met zoodanig succes, dat in het begin der 17^{e} eeuw het Makassaarsche rijk over nagenoeg geheel Celebes en iets later ook over Boeton, Flores, Soembawa, Lombok en Borneo's Oostkust suprematie uitoefende.

Toenmaals bestond het uit het rechtstreeksche gebied, waartoe ook enkele,

bij het rijk ingelijfde streken gerekend werden, en verder uit vasallen, palili's, die, de opperheerschappij van het Makassaarsche rijk erkennende, verplicht waren al dan niet een tribut op te brengen [1]).

Alle leenmannen moesten in tijd van oorlog hulp verleenen. Ook bij zeer groote festiviteiten, z. a. kroning van een der Gowasche of Tallosche vorsten, rustte op hen de verplichting die bij te wonen, terwijl enkelen jaarlijks hunne hulde moesten komen brengen.

Na den val der Makassaarsche heerschappij ten gevolge van de door Speelman gevoerde oorlogen werd het rijk aanzienlijk kleiner en Gowa's gebied (over Tallo kan verder gezwegen worden) teruggebracht tot ongeveer dat, hetwelk tegenwoordig als Gowa wordt aangemerkt.

Thans bestaat Gowa uit de volgende districten:

1e. Mangasa.
2e. Tombolo.
3e. Saoemata.
4e. Patjellekang.
5e. Patallassang.
6e. Manoedjoe.
7e. Bontomanai.
8e. Borisallo.
8e. Bontolangkasa.
10e. Alloe.
11e. Djipang.
12e. Mandalle
13e. Karampoeang.
14e. Garassi.
15e. Barombong.
16e. Bontowala.
17e. Tompoboeloe.
18e. Wawo boeloe, twt. Balasoeka, Soeka en Pao.
19e. Parigi.
20e. Gantarang-matinggi en de enclaves:

1e. Sodiang, gelegen tusschen de onderafdeelingen Maros en Tallo;

2e. Aroengkeke en Boegieng, gelegen in de onderafdeeling Binamoe der Zuider-districten;

3e. Parasangangberoe, gelegen in de afdeeling Takalar.

Behalve deze districten heeft men nog eenige, meestal uit een paar gehuchten bestaande apanages, door den vorst aan familieleden geschonken, zoogenaamde

---

1) Gowa en Tallo lieten gewoonlijk bij verovering of overwinning van een land, het bestuur daarover in handen van den besturenden vorst, maar eischten alleen oorlogschatting (gewoonlijk eene zeer geringe) en erkenning van suprematie.

Bate-anakaraëng, zooals Baté poeté, gelegen ten Noorden van Tompoboeloe, Lemowa ten Zuiden van Parigi; Boeloetana ten Noorden van Parigi; Lassa-Lassa ten Noorden van Tompoboeloe; Assana binnen Parigi, enz.

Vasallen bezit Gowa thans niet meer.

De hoofden van de genoemde districten ontvangen hunne bevelen van den Toemailalangmatowa, somwijlen ook van den vorst rechtstreeks, door zendelingen.

De Baté anakaraëng worden bestuurd door hen, die daarmede begiftigd zijn.

Ook deze kunnen van den Toemailalang bevelen ontvangen, wanneer het 't algemeen belang geldt, maar gewoonlijk krijgen zij die rechtstreeks van den vorst.

De Baté anakaraëng gaan meestal bij erfenis over op den oudsten zoon; evenwel blijft den vorst voorbehouden hierin verandering te brengen, des gewenscht het Batéschap weder tot zich te trekken.

Rivieren.

De eenige waterweg, waarover Gowa beschikken kan, is de Bérang of Gowarivier, die echter wegens de vele zandbanken, vooral aan de monding. en de vele ondiepten in de rivier zelve slechts over een lengte van een paar paal bevaarbaar is voor inlandsche vaartuigen. Zwaar beladen prauwen moeten in den Oostmoeson bij laag water dikwerf aan de monding op vloed wachten om binnen te kunnen loopen. Zij heeft door deze bezwaren zeer weinig voor de scheepvaart te beteekenen. De Berang ontspringt op den Bawa Karaeng, den tweelingtop van den Lompo battang. Zij stroomt in eene nagenoeg W. N. W. richting naar zee. waarin ze zich met 4 mondingen uitstort [1]). De hoofdmonding behoudt den naam der rivier en is gelegen benoorden Tandjong Alang. Zij vormt met de omstreeks driemalen smallere en noordelijker gelegen monding, welke „rivier van Samboengdjawa" genoemd wordt, eene delta, welke door een natuurlijk dwarskanaal doorsneden wordt.

Het oostelijk van dit dwarskanaal gelegen gedeelte der delta is vruchtbaar en vrij goed bewoond, terwijl dat ten westen nagenoeg uit zuiver zeezand bestaat. met kreupelhout begroeid is en slechts een paar huizen bevat.

De derde monding der Berang is gelegen noordelijk van de kampong Barombong en ten zuiden van de hoofdmonding. Zij wordt gevormd door de zoogenaamde Katjia-rivier, welke met den hoofdstroom eene aanzienlijke, goed bebouwde en bevolkte delta vormt.

De rivier van Sanrabone vormt eindelijk de vierde monding. De door haar en de Berang gevormde delta is de grootste, op Zuid-Celebes bekend, en naar

---

1) In vroeger tijd moet de Tellorivier mede eene monding van de Berang geweest zijn, daar zij in den regentijd door verschillende afwateringskanalen en het groote moeras, dat zich nabij kampong Lamoeroe tusschen beide rivieren uitstrekt, met de Berang in verbinding staat. Bij bandjir in de Berang bandjirt ook de Tellorivier.

schatting ± 120 □ palen in oppervlak. Zij is ongetwijfeld het vruchtbaarste, welvarendste en sterkst bevolkte gedeelte van dit Gouvernement.

De Sanraboné-rivier is op alle kaarten als op zich zelf staande geteekend, maar in de daad is zij — zooals gezegd — eene monding der Berang. Ten Oosten van den berg Bonglangi scheidt zij zich van de Berang af en stort zich bezuiden de hoofdplaats Sanrabone (van het gelijknamige en tot de onderafdeeling Takalar behoorende regentschap) in zee. Zij vormt over verreweg het grootste gedeelte van haren loop de grens tusschen Gowa en het tot de onderafdeeling Takalar behoorend regentschap Polombangking.

In haren bovenloop wordt zij Limbang genaamd en krijgt éérst den naam van Sanrabone-rivier, wanneer ze het regentschap Sanrabone nadert.

De Samboengdjawa-rivier, die ter plaatse, waar zij de Berang verlaat, bij lagen waterstand door een zandbank van deze gescheiden is, zoomede de Katjia zijn slechts over 5 à 600 M. voor groote prauwen bevaarbaar; hooger op alleen voor sampangs en vlerkprauwen. Ook zij hebben aan hunne monding zandbanken, welke slechts bij gemiddelden waterstand gepasseerd kunnen worden.

De Sanrabone-rivier, die voor een groot gedeelte de grens vormt tusschen de onderafdeeling Takalar en hooger op Limbang-rivier genoemd wordt, is tot ongeveer 1 paal van hare monding voor groote inlandsche vaartuigen bevaarbaar. Tot hiertoe zijn hare oevers, voornamelijk de noordelijkste, zeer moerassig.

Ook aan hare monding zijn zand- en vooral modderbanken, die mede slechts bij gemiddelden en hoogen waterstand ontweken kunnen worden [1]).

De voornaamste zijtakken van de Berang, alle echter van weinig beteekenis en in gewone omstandigheden zelfs voor sampangs onbevaarbaar, zijn rechts de Malino, Rakikang en Djenesiso; links vindt men slechts kleine riviertjes [2]).

Niet verre van de kampongs Boronga en Bontoramba, ten Z. O. van de oude hoofdplaats Gowa, heeft de vorst van Gowa eenige jaren geleden eene leiding doen graven, welke haar water uit de Berang ontvangt.

Bedoelde leiding loopt in eene N. W. richting door padivelden tot nabij Goenoengsari, waar zij (bezuiden) den grooten weg van evengenoemde plaats naar Djongaija volgt en zich in de sawahs nabij Djongaija verliest.

De leiding heeft echter thans geen praktisch nut, èn wegens den slechten toestand, waarin zij verkeert, èn wegens hare geringe capaciteit.

Meermalen is er over gedacht haar te verbeteren en naar de hoofdplaats Makassar te leiden, maar steeds schijnt men op technische bezwaren te zijn gestuit.

Op den Bawa-Karaeng ontspringen mede de Tangka-rivier (in Gowa genoemd

---

1) Terwijl de hoofdmondingen van de Berang, de Samboengdjawa- en Katjia-monding, aanhoudend door de werking der zee verzanden, is de monding der Sanraboneriver door aanslibbing meer modderachtig en zijn daar de oevers dientengevolge met rhizophoren, mangroven en nipa begroeid, welke planten zelfs tot aan Patani aan weerszijden der rivier gevonden worden.

2) De op de kaarten voorkomende linkerzijrivier Latang moet niet bestaan.

Tanggara, in Boni en de Oosterdistricten Tangka) en hare rechterzijtak, de Mamingko, welke laatste van haren oorsprong tot hare samenvloeiïng met de Tangka de grens vormt tusschen Gowa en het regentschap Manipi (Onderafdeeling Bikeroe der Oosterdistricten). Beide rivieren zijn — eerstgenoemde voor zooverre zij door Gowa stroomt, — in gewone omstandigheden geheel onbevaarbaar.

Zij ontspringen op de noordelijke hellingen van den Bawa-Karaeng en loopen bijna evenwijdig. Niet ver van de kampong Tombolo richt de Tangka zich nagenoeg zuiver oostwaarts, tot zij zich met de Mamingko vereenigt. Even voordat zij zich oostwaarts overbuigt, stort de Tangka zich van eene hoogte van ± 150 M. naar beneden, aldus een zeer fraaien waterval vormende, te midden eener zuivere kalkformatie, welke hier en daar kleine grotten met stalagmieten en stalactieten bevat.

De rivier van Tallo (Tello) ontspringt in het Gowasche, niet ver van den Montjong-Peo, gelegen nabij de plaats, waar de grenzen van Gowa en de afdeelingen Makassar en Noorderdistricten bijeenkomen.

Ook haar linkerzijtak, de Mangana, ontspringt in Gowa op de noordelijke hellingen van den Bonglangi. Beide rivieren vereenigen zich bezuiden de Gowasche kampong Embong [1]) met elkaar en de aldus gevormde stroom stort zich benoorden de kampong Tallo in zee. Zij is slechts over een paar paal bevaarbaar voor groote inlandsche vaartuigen. Modderbanken aan de monding, die met mangroven, hizophoren en nipa begroeid is, leveren ook hier moeielijkheden bij het in- en uitvaren op.

Zooals hiervoren gezegd is, staat de Tallorivier met de Berang gedurende den Oostmoeson door verscheidene kleine kreekjes, waarvan de Koré en Sadieng de voornaamste zijn, en in den regentijd door het groote moeras nabij kampong Lamoeroe in verbinding.

De Sapanang (Djeneponto) rivier ontspringt op de Zuidwestelijke hellingen van den Lompo-battang. Zij stroomt in eene Z Z. W. richting, vormt van haren oorsprong — eene bron, genaamd Djenetallasa — tot waar zij het gebied van Bienamoe betreedt, de grens tusschen Gowa en de afdeeling Zuiderdistricten.

Hare voornaamste rechter-zijrivier (die in Gowa ontspringt) is de Tambang, ook genaamd Poko-mamienrang, die, na de dalvlakte Bontolowe te hebben besproeid, zich vereenigt met hare linker-zijrivier, de Karaëng lowe.

Wegens geaccidenteerdheid van het terrein of wegens zware steenblokken is zij in Gowa onbevaarbaar, maar haar water wordt door middel van zeer oordeelkundig gemaakte leidingen voor de besproeiing van rijstvelden benut.

De rivier van Takalar ontspringt op de Zuidelijke uitloopers van het Latanggebergte, richt zich oorspronkelijk noord-, maar spoedig westwaarts, tot waar zij de grens van Takalar bereikt, om zich van hier in een Zuidwestelijke en vervolgens zuidelijke richting niet ver van de hoofdplaats Takalar in zee te storten.

---

1) Op de kaarten abusievelijk Boèng genoemd.

Voor Gowa is zij, behoudens eenige, door haar water gevoede waterleidingen, van geen belang.

Enkele kleine rivieren, die in het gebergte van Tompoboeloe (Gowa) ontspringen en zich voor het meerendeel na een zuidelijken loop door de onderafdeelingen Bangkala en Binamoe in zee storten, kunnen onvermeld worden voorbijgegaan

De Bialo of Tekorivier, die zich bij de hoofdplaats Boelekomba (onderafdeeling van dien naam) in zee stort; de Bidjawang- of Limbang-rivier en de Balantieng ontspringen alle in het Gowasche (Kiendang), op de Zuidoostelijke hellingen der tweelingbergen, Lompobatang en Bawa Karang.

Zij doorsnijden in nagenoeg reehte richting de onderafdeeling Boelekomba en monden de Bialo ten westen en de twee andere ten Oosten van de gelijknamige hoofdplaats dier onderafdeeling in zee uit. Voor Gowa zijn zij zonder eenige beteekenis.

Baaien.

De baai van Aroengkeke ten westen van de gelijknamige Gowasche enclave in de onderafdeeling Binamoe is de eenige baai, welke het landschap bezit. Zij is tegen den westenwind wel beschut, maar staat daarentegen geheel open voor den oostenwind en voor de ongeregelde, dikwerf langdurige valwinden van het Lompobattang gebergte.

Het strand is er meerendeels moerassig en de zee ondiep, zoodat de baai als ankerplaats nagenoeg geene waarde heeft. Zij is tengevolge van een en ander dan ook slechts in den gunstigen tijd van nut voor inlandsche vaartuigen [1]).

Bodemgesteldheid.

In het Noorden, Oosten en Zuiden is de bodem zeer bergachtig, in het Westen vlak. Het Zuid Oostelijk deel van het landschap is zwaar, moeielijk bergterrein, dat in het Lompobattang gebergte, bij de zeelieden Piek van Bonthain genaamd, zijne grootste hoogte bereikt.

Dit gebergte, het hoogste van Zuid-Celebes met een enorme basis, is van vulkanisehen oorsprong en vermoedelijk hebben de ontzettende natuurkraehten, die het deden ontstaan, het geheele bergstelsel van Zuid-Celebes gevormd.

Niet alleen de struetuur en vorm van het Lompobattang-gebergte wijzen op vulkanischen oorsprong, maar ook de talrijke zij- of bijkraters, die men op de hellingen aantreft, de zwavel in natuurlijke kristallen en zwavelverbindingen, die te midden der gesteenten gevonden worden, de lavablokken, slakken, stukken hoornblende, andesiet, enz., die allerwege voorkomen [2]).

---

1) Wordt hier aangeteekend, dat de geheele, tot Gowa behoorende kustlijn, waaronder die benoorden en bezuiden de Berangrivier, niet meer zal bedragen dan 8 à 10 paal van 1500 M. elk.

2) Zie A. Wichman, Bericht über eine Reise naeh dem Indischen Archipel im Jahre 1888—89.

Van den tweelingtop spreiden zich de door diepe kloven gescheiden ribben stervormig uit en vormen de verbindingen tusschen den Lompobattang en de omliggende berglanden in onze Noorder-, Zuider en Oosterdistricten.

De twee toppen van het Lompobattang gebergte, die, van verre beschouwd, door een zadel verbonden schijnen, moeten in vóór-historische tijden (d. w. z. vóór 1400) een geheel gevormd hebben, één kratertop, welks wanden voor een deel ingestort zijn, doch waarvan de kratervorm bij nauwkeurige beschouwing van nabij noch duidelijk waargenomen kan worden.

Het Zuidoostelijk en Noordwestelijk gedeelte van den wand zijn grootendeels verdwenen; van daar, dat men, den Lompobattang uit het Oosten en Westen beschouwende, de twee toppen, die nagenoeg noord en zuid van elkaar liggen, door een zadel verbonden meent te zien.

De toppen, waarvan de noordelijkste Bawa-Karaeng en de zuidelijkste Lompobattang genoemd worden, bereiken eene hoogte van bijna 10.000 voet.

Laatstgenoemde, waarvan de hoogte meermalen trigonometrisch berekend werd, moet 9780 voet hoog zijn. Algemeen is de onjuiste meening verspreid, dat de Lompobattang hooger is dan de Bawa-Karaeng; wanneer men met inachtname van alle voorzorgen hunne hoogten bepaalt, zal men ontwaren, dat laatstgenoemde de hoogste is.

Zij zijn in deze nota tweelingtoppen genoemd, omdat zij met elkaar, zooals uit 't voorgaande blijkt, verbonden zijn en hun vorm, uit het Oosten en Westen gezien, nagenoeg geheel dezelfde is.

De grillige vormen van het Lompobattang gebergte, de diepe kloven in de hellingen, de ontzaggelijke hoeveelheid steenen, w. o. huizenhooge rotsblokken, de uitgestrekte alang-alangvlakten en wildhout-bosschen, die men er aantreft, maken eene beklimming hoogst bezwarend, zoo niet ondoenlijk. De top van den Lompobattang werd, niettegenstaande zulks herhaaldelijk beproefd is, nimmer bereikt [1]).

De Bawa-Karaeng werd echter tweemalen met succes door Europeanen beklommen. Beide malen vond de beklimmming plaats van Lembanna (Manipi. onderafdeeling Bikeroe) uit. Volgens den inlander kan zij alleen van hieruit met gunstigen uitslag ondernomen worden.

Bij bedoelde twee beklimmingen is gebleken, dat de Lompobattang lager is dan de Bawa-Karaeng; want op laatstgenoemden top staande, zag men het hoogste punt van den Lompobattang beneden zich. Beide toppen zijn grenspunten tusschen Gowa en het Gouvernements gebied.

Het Lompobattang gebergte is door de groote hoeveelheid water, hetgeen daarvan in alle richtingen neerstroomt, een zegen voor Gowa, de Zuider- en Oosterdistricten.

Jammer is, dat niets gedaan wordt en kan worden om het geheel nut-

1) In de maand October 1895 zijn beide bergen beklommen en beider toppen bereikt door de heeren Sarasin.

teloos verbranden der op dat gebergte voorkomende bosschen, zoowel in ons gebied, als in Gowa, te keeren. Het natuurlijk gevolg is, dat de dorre alang-alangvlakten steeds in omvang toenemen en de waterrijkdom onrustbarend afneemt.

Van den Lompobattang loopt eene bergreeks in Zuidwestelijke richting. Zij staat door uitloopers in verbinding met de gebergten in de onderafdeelingen Bonthain en Binamoe. In deze reeks, waarvan de voornaamste toppen zijn (van Oost naar West) de Mampoewa, Laoewa, Popowangedja, Sailong, Bonto-saoekang, Radjieka, Pientjong en Pataoeng. vindt men groote terrassen. Met deze reeks door ruggen en uitloopers verbonden en ten westen daarvan gelegen, loopt eene bergketen in Noord-Noord-Oostelijke richting naar het Latagebergte [1]), waarmede zij samenhangt.

Hare hoogste toppen van Zuid naar Noord zijn de Piengka, Pomanasa, Pompamaëro en Batoewa, van welke laatste een uitlooper zuidwaarts gaat, met twee voorname toppen, Papoemaija en Lassang.

Verder gaat van de Batoena eene keten Noordwaarts, wier hoogste toppen zijn Assoengbatoewa, Batoe-Katangkana, Maija en Damara en door den Tinggiballa, Karampoewang en Bontokaramasa met het Latagebergte verbonden is. Eindelijk staat de Batoewa door uitloopers met het gebergte van Polombangking (Takalar) in verband. Het Lata-gebergte loopt van de Bontokaramasa af in nagenoeg Noordwestelijke richting tot daar, waar de Berangrivier de Sanrabonerivier afzendt, waar zij in den Montjong-lowé (niet te verwarren met den later te vermelden bergtop van gelijken naam) eindigt. Een der voornaamste toppen van 't Latagebergte is de Datara. Het zendt in alle richtingen tusschen Noordwest en Noord uitloopers naar de Berangrivier, die dan ook van dat gebergte haar meeste water ontvangt.

Het bergland van Wawoboeloe hangt met bovenbedoelde gebergten samen door eene reeks, welke van uit den Bontokaramasa noordwaarts gaat tot aan den Batoematjinri, van hier oostwaarts tot aan den Patoegang en vervolgens noordwaarts met de toppen Gadieng en Ramma 't verband vormt met het Wawo-boeloe bergland, waarin geen bepaalde, scherp afgescheiden reeksen op te merken vallen. De voornaamste toppen in dit bergland zijn de Pamateija giring, Pereijanglompowa, Batoe en Batoe-goela. Het staat door ruggen en uitloopers in verbinding met de grensbergen Awang kadjoewa, Bonglangi, Malingkang en Katanorang, over wier nagenoeg in eene Noordwestelijke richting gelegen toppen de noordelijke grens tusschen Wawoboeloe en de Oosterdistricten loopt, en met den Katanorang (evengenoemd), Boeloetowa, Gowa-Gowa, Tjindakko, Tamalele en Pao, waarover de westelijke grens van Wawoboeloe met Tanralili loopt.

De Ramma staat door een bergreeks, welke de waterscheiding vormt tusschen de Berang en Tangkarivier, in verbinding met den Pao.

Van uit den Pao loopt weder een bergketen, wier voornaamste toppen

1) Niet Lattang, zooals de kaarten aangeven.

zijn de Paloe-lowe, Tangkalaëng, Boerisalo of Borisalo, Boeloetjidoe Ana-ana, en Peo in nagenoeg westelijke richting tot aan den Montjonglowe.

Deze keten vormt de waterleiding tusschen de stroomgebieden van de Berang en Tanralilische rivieren; over hare evengenoemde toppen loopt de grenslijn Gowa Tanralilili (Noorder-districten). Zij zendt uitloopers naar de met die grenslijn nagenoeg evenwijdig loopende Berang, waarvan de westelijksten zich in den Bonglangi verliezen.

De bergreeksen, Lompobattang Mampoewa, Pataoeng en Bontokaramassa, Batoematjinri-Gadieng-Ramma, die ook onderling door ruggen verbonden zijn, vormen de waterscheiding tusschen de stroomgebieden van de Berang en Sapanang rivieren.

De berglanden, Wawoewa waroe en Gantarang matinggi, hangen samen met de Malawasche (Bergregentschappen der Noorderdistricten), Lamoeroesche en Bonesche gebergten.

De berg Gantarang-matinggi, hoewel niet zeer hoog, is feitelijk één rotsmassa, vermoedelijk eene kalkformatie, met nagenoeg loodrechte wanden.

De gelijknamige kampong, welke op den top (een plateau) gelegen is, kan slechts met groote moeite bereikt worden.

Het westelijkste gedeelte van Gowa, n. l. dat, begrepen tusschen de onderafdeeling Tallo Paranglowe, de bergen Peo en Bonglangi en de Sanrabone-rivier, bestaat uit laagvlakten, slechts in het oosten door zeer kleine, op zich zelven staande hoogten, die men ter nauwernood heuvels kan noemen, gescheiden. Ook de enclaves Sodiang, Aroengkeke en Boenging zijn vlak.

De voornaamste dalen zijn die van Manoedjoe, Parigi, Boeloetana, Sapaija en Bontoloé, terwijl aanzienlijke hoogvlakten aangetroffen worden in Wawoboeloe en Tompoboeloe.

Meren worden, voor zooverre bekend, nergens aangetroffen. Slechts een moeras van aanbelang, genaamd Balang-laboewa, ten zuiden van kampong Lamoeroe (dat in den oostmoeson voor het grootste gedeelte droog is) valt te vermelden.

Dit moeras, dat door eenige kreekjes, waaronder de Koré en Sadieng, doorsneden wordt, welke in den Oostmoeson de Berang en Tallo-rivieren vereenigen, is eenige vierkante palen groot.

In den regentijd is het één uitgestrekt watervlak, waardoor een groot gedeelte van het bandjirwater der Berang- rivier zich in de Tallo-rivier ontlast.

Verder vindt men nabij kampong Biséi een klein moeras, Balang mangoeroepi genaamd, dat echter slechts eenige bouws groot is. Eigenaardig is, dat dit moeras in den Oostmoeson, hoe fel deze ook zij, nimmer geheel uitdroogt.

Kleinere moerassen vindt men nog hier en daar in de laagvlakten, maar geen hunner verdient vermelding.

Over het algemeen kan gezegd worden, dat de bodem in Gowa vruchtbaar

is; vooral de laagvlakten en dalen zijn uitstekend geschikt voor de natte rijstkultuur, welke daar op uitgebreide schaal gedreven wordt.

De dalen, die steeds door bergstroomen en waterleidingen overvloedig van levend water voorzien zijn, kunnen eene vergelijking met de vruchtbaarste streken van Celebes glansrijk doorstaan. Verder zijn zij zeer bruikbaar voor de teelt van klapper, pinang, bamboe en nagenoeg alle tweede gewassen en vruchtboomen.

Ook de hoogvlakten in Wawoboeloe en Tompoboeloe, die voor een groot deel door leidingen besproeid worden, benut men met veel succes voor sawahgronden. De niet bewaterde gedeelten leenen zich uitmuntend voor de droge rijstkultuur (tuinpadi), de teelt van djagoeng, aard- en peulvruchten, aren- en pinangpalmen, kapas, hier en daar voor koffie.

De hellingen van de meeste bergen kunnen voor de zelfde kultuur benut worden; enkele zijn zelfs voor de koffiekultuur bij uitnemendheid geschikt, vooral daar, waar bosschen als brekers tegen zware winden beveiliging aanbieden.

Onvruchtbaar zijn de oevergronden der Berang-rivier tusschen Asana en Bontoparang wegens de groote hoeveelheden zand en steenen, die zich daar ophoopen, het moeras Balang-laboewa, zoo ook de streek, gelegen tusschen den Bonglangi Peo en de kampong Bonto-parang, en, last not least, vele alang-alangvlakten, die men in de bergstreken hier en daar in grootere of kleinere dimensiën aantreft.

Ook de enclaves zijn over het algemeen vruchtbaar, met uitzondering der Oostkust van Aroengkéké, een gedeelte van Wanoewawaroe en den berg Gantarangmatinggi.

Volgens beweren van sommigen moet het overige deel van Gantarangmatinggi zich uitmuntend leenen voor de kultuur van den arenpalm; trouwens het is een feit, dat van die streek veel suiker uitgevoerd wordt en deze van goede hoedanigheid is.

WEGEN.

De wegen verschillen niet van die in de overige vorstenlanden, zelfs de z.g. groote wegen zijn slechts voetpaden

De eenige, meer of min onderhouden weg ter breedte van 4 — 8 M. loopt van Makassar naar Goenoeng-sari, woonplaats van wijlen den vorigen vorst.

Nabij kampong Djongaija splitst deze weg zich en gaat een zijweg naar de woning van den tegenwoordigen vorst.

Deze laatste weg is over Mangasa doorgetrokken naar Pandang-pandang, bezuiden de oude hoofdplaats Gowa. Even bewesten Mangasa loopt een verbindingsweg naar Goenoeng-sari. De totale lengte dezer onderhouden wegen zal ± 10 paal bedragen. Zij zijn steeds geschikt voor alle wapenen.

Van de overige wegen (voetpaden) is de voornaamste die van Goenoeng-sari naar Manipi (Oosterdistricten); van eerstgenoemde plaats tot Patallassang loopt de weg door vlak terrein; van hier passeert men een uitlooper van het Ri-tangagebergte om nabij Bontoparang aan de Djenesiso, een rechter zijtak van de Berangrivier, te

dalen; van Bontoparang tot Asana is het terrein vlak, maar de weg zeer lastig, doordien hij grootendeels de bedding der Berangrivier volgt, welke bezaaid is met groote rolsteenen.

Te Asana verdeelt de weg zich en wendt zich noordelijk van de Berang over bergruggen en uitloopers naar Lombassang, waar hij zich weder vereenigt met den van Asana ten zuiden van de Berang via Boeloetana loopenden zijweg. Deze laatste is even voorbij Boeloetana zeer moeielijk, daar hij sterk stijgt door eene soort kloof en over groote, steeds door het van de zijwanden van de kloof afdruipende water vochtige rotsmassa's en steenen leidt. Op sommige gedeelten is de kloof zoo smal, dat twee beladen paarden elkaar niet kunnen passeeren. Van Lombassang gaat de weg over hoogvlakten tot de Ambolo, een reehter zijtakje van de Berangrivier.

Tot dusverre was de richting steeds Oost. Van de Ambolo tot Parangbisoewa loopt de weg over hoogvlakten om vervolgens door het bosch Romanglompowa tot op circa 2 paal bezuiden Tombolo weder berghellingen en kleine hoogvlakten te volgen.

Even voorbij Tombolo verandert de richting, die van de Ambolo af steeds Noordelijk was, in eene Oostelijke, waar de weg langs de kampongs Pao, Limbang en Soeka al stijgende en dalende tot de Mamingko-rivier loopt. Deze na eene daling gepasseerd zijnde, klimt hij eerst Zuidelijk en daarna Noordelijk tot de kampong Manipi.

Bijzonder lastig is deze weg niet en in den droogen tijd begaanbaar voor infanterie, cavallerie, benevens berg-artillerie. Voor beide laatste wapens is echter de weg via Boeloetana onraadzaam en moet de noordelijker gelegene aanbevolen worden.

Van uit de kampong Soeka loopt over Bocki een zijweg in Zuid-westelijke richting, die zich ± 2 paal bezuiden Tombolo met den reeds beschreven weg vereenigt.

Een moeielijk voetpad, niet dan bezwaarlijk voor vraehtpaarden te gebruiken, loopt van Tombolo naar Erelimbang en vervolgens naar Laija (Berg-regentschappen der Noorderdistricten) en een ander, mede moeielijk, van Tombolo naar Tjindako (Regentschap Tanralili, afdeeling Noorder-Districten).

Verder vindt men in Gowa de navolgende, voornaamste voetpaden:

a. van Bontoparang over Manoedjoe, Sapaija, Bontoloroe naar Malakadji (Tompoboeloe), een breed voetpad, in den droogen tijd goed, in den west moeson moeielijk bruikbaar voor pikolpaarden;

b. van Bontoparang naar Lassang (grens Polombankeng, afdeeling Takalar), steeds bruikbaar voor pikolpaarden;

c. van Malakadji via Alla, Garintong naar Pahienkingang en Parigi, sleehts in den droogen tijd geheel bruikbaar voor pikolpaarden, in den regentijd gedeeltelijk.

Van uit de afdeeling Zuider Districten voeren de navolgende voetpaden naar Gowa:

A. van Bonthain over de kampong Borong (Roembija-Bonthain) naar Patienroekang (Gowa), zijnde van Bonthain tot Loka de bestaande z.g. groote weg, verder een voetpad, ook geschikt voor pikolpaarden;

B. van Bonthain over Loka en Kamboetta naar Limbangboené en Limbaija (Gowa), als boven;

C. van Bonthain over Bajang-bajang (Bonthain) naar Enre (Gowa), een breed, goed voetpad, bruikbaar voor pikolpaarden;

D. van Djeneponto over Tolo naar Malakadjie (Gowa), geschikt voor pikolpaarden, maar zeer lastig, met vele steilten; sluit zich te Malakadji aan bij *a*;

E. van Djeneponto over Pārasangang beroe naar Tarieng en Tonroritta (Gowa), goed en breed voetpad, geschikt voor pikolpaarden.

E. van Boelekomba over Karampoewang (Boelekomba) naar Enre (Gowa), vrij goed met vele steilten, echter bruikbaar voor pikolpaarden;

G. van Boelekombo via Bangkeng-Boekie naar Enre (Gowa), als voren;

H. van Tanette (Oud Boelekomba) via Bakoe en Bontolowe (onderafdeeling Boelekomba) naar Enre (Gowa), zeer veel steilten, zeer moeielijk, ook voor pikolpaarden.

Uit de afdeeling Takalar voeren de navolgende voetpaden naar Gowa:

I. van Alloe (Bangkala) over Papaloewang en Bontotanga naar Denggé denggé (Gowa), zeer slecht, ook voor pikolpaarden;

J. van Alloe (Bangkala) over Palagang naar Batoerappi (Gowa), vrij goed voetpad, bruikbaar voor pikolpaarden;

K. van Pangkadjene (Galesong-Takalar) naar Lekobodong (Gowa), gesehikt, ook voor pikolpaarden.

L. van Padang (Galesong-Takalar) naar Pandangdjawaija (Gowa), vrij goed, ook voor pikolpaarden;

M. van Patalassang (Polombangking-Takalar) naar Djipang (Gowa), als voren;

N. van Salonga (Polombangking-Takalar) naar Bontolangkasa (Gowa), als voren;

O. van Paleko (Polombangking-Takalar) naar Bontonompo (Gowa), als voren;

Uit de Bergregentschappen (Noorderdistricten) loopt een voetpad:

P. van Malawa naar Wanoewa-waroe (Gowa), zeer goed, slechts eene flinke daling. Dit is de z g. groote of patekeweg van de Bergregentsehappen naar Lamoeroe. Van de grens (Lataboe) gaat een voetpad naar Boné;

Q. van Wanoewa-waroe naar Gantarang Matinggi, een zeer moeielijk, alleen voor voetgangers bruikbaar voetpad.

Volgens inlandsehe beriehtgevers moet benoorden dit voetpad een ander bestaan, dat zeer goed practicabel is.

WEERSGESTELDHEID.

De zoogenaamde Oost of drooge moeson duurt, met inbegrip van de najaarskentering (gedurende 1 á $1^1/_2$ maand), gewoonlijk 5 of 6 maanden, van omstreeks einde April of begin Mei tot einde Oetober of begin November, en de zoogenaamde westmoeson of regentijd met de voorjaarskentering den overigen tijd van het jaar. In het oostelijkste deel van Gowa duurt de regentijd een paar maanden langer, doordien de over de Banda- en Timor-zee en de golf van Bone strijkende Zuid-Oostenwinden veel waterdamp meêvoeren, welke, in aanraking komende met de gebergten in de oosterdistrieten en tegen het Gowasche, zware bergland stuitende, als regen neêrslaat. Zelfs in het Gowasehe distriet, Tompoboeloe, doet zieh dikwerf die invloed gevoelen.

De luchtgestelheid is gezond, in de bergstreken zelfs zeer gezond. In het westelijk gedeelte (de vlakte) variëert de temperatuur van 64° Fahrenheit (laagst waargenomene) bij naeht tot 98° (hoogste) bij dag. De gemiddelde temperatuur kan op ee. 80° gesteld worden. Voor de bergstreken ontbreken deze gegevens.

Het laagste is zij des naehts in de maanden Juli en Augustus, als wanneer over dag ook de grootste warmte heerseht.

Gedurende de maanden Januari en Februari vallen de meeste regens.

Voornamelijk in het gebergte kunnen zij bijzonder hevig zijn. Ook in Deeember komen dikwijls zware buien voor. De grootste droogte komt voor gedurende de maanden Juli, Augustus, September en Oetober. In 1885 viel van 23 Mei tot 17 November sleehts één regenbuitje; dit was eehter een exeeptioneel droog jaar.

Evenals elders komen ook hier gedurende den droogen tijd het menigvuldigst ziekten onder mensehen en vee voor; het vee vooral heeft alsdan in de vlakten veel te lijden wegens onvoldoend of slecht drinkwater.

Onweders komen in den regentijd veelvuldig voor, maar over het algemeen kenmerken zij zieh niet door groote kracht, noeh door langdurigheid. In het gebergte komen zij meer voor dan in de vlakten, zijn daar kraehtiger, maar korter van duur.

Eene eigenaardigheid is de zoogenaamde „baroeboe", een wind, die meestal gedurende de maanden Juli en Augustus, wanneer de Oostmoeson doorstaat, in het westelijke deel van Gowa en ook in de afdeelingen Makassar en Noorderdistricten waait. Die wind, in Gowa komende uit het Zuid-Oosten, is zeer droog en kan zieh somwijlen dagen lang doen gevoelen. Hij veroorzaakt gewoonlijk ontsteking der slijmvliezen en dientengevolge oog- en keelziekte, verkoudheid, enz.

LANDBOUW.

Nagenoeg de geheele bevolking van Gowa erneert zieh met landbouw. Het voornaamste produet is de rijst, op welks verbouwing de vlaktebewoners (zoowel die der laag- als hoogvlakten) zich alle toeleggen.

Zeker $^{8}/_{10}$ van dit gewas wordt op sawahs gecultiveerd; slechts op geaccidenteerde terreinen wordt het in tuinen verbouwd.

Waterleidingen, welke de velden (sawahs) besproeien, worden in de laagvlakten slechts bij uitzonderingen aangetroffen, maar komen in de hoogvlakten veelvuldig voor. Deze laatste, meerendeels vernuftig aangelegd en goed onderhouden, voldoen in de behoefte aan water. Kwesties over waterrecht komen niet veelvuldig voor en kunnen bijna altijd door de mindere hoofden beslecht worden. In de laagvlakten is verreweg de meerderheid der sawahs afhankelijk van regen; de meeste der weinige daar voorkomende leidingen zijn meer afvoerkanalen van overtollig sawahwater dan wel rivierwater-afleidingen.

De rijst, waarvan ± 60 soorten bekend zijn, is over het algemeen inferieur aan die van Java, zoowel wat grootte van korrel als voedingswaarde betreft.

Algemeen houdt men 't er voor, dat minder goede grondbewerking, geringer zorg bij de keuze der bibit, het slechte wieden en te ijl planten hiervan de oorzaken zijn. De rijst wordt algemeen in rijen geplant op cc. 2, hoogstens 3 palm afstand.

De tijd, welke verloopt tusschen het overplanten en oogsten, bedraagt voor vroegrijpe soorten ± 90, voor laatrijpe ± 120 dagen.

Wanneer de velden voldoende drassig zijn (omstreeks einde December of begin Januari) worden ze, hetzij met de patjol, hetzij met den ploeg bewerkt [1]).

Met laatstgenoemd werktuig van primitieve constructie (het kouter is meestal van eene harde houtsoort gemaakt, zelden van een ijzeren schoen voorzien) wordt de grond slechts ter diepte van 2 à 3 palm omgewerkt.

Ook de bewerking met de patjol geschiedt zelden dieper.

Intusschen zijn of worden de hooger gelegen kweekbedden (op dezelfde wijze als de sawah bewerkt) aangelegd en het zaad daarop met de hand uitgestrooid.

Wanneer de velden bewerkt zijn, laat men ze eenige dagen onaangeroerd liggen om ze daarna te eggen en van onkruid, wortels, enz. te zuiveren.

Zijn deze werkzaamheden afgeloopen, dan gaat men over tot het overplanten der circa 1 à $1^{1}/_{2}$ maand oude zaailingen, die gewoonlijk vooraf getopt worden.

Zoodra de padi overgeplant is, laat men het gewas aan zich zelven over; slechts nu en dan wordt het te hooi en te gras gewied. Weinig, zeer weinig landbouwers verrichten deze werkzaamheid afdoende.

Het oogsten geschiedt met een klein mesje ter lengte van 1 à $1^{1}/_{2}$ palm, welks rug geheel in hout gevat is, terwijl de snede, die een eenigszins gebogen vorm heeft, circa 1 duim buiten het hout uitsteekt. In het midden bevindt zich verticaal op de lengte-as eene 5 à 6 duim aan weerszijden uitstekende houten pen, welke voor eene goede houvast dient. De halmen, die men één voor één snijdt, worden op circa 2 à 3 palm van de aar met den duim der rechterhand tegen het

1) Voor huur van een span buffels gedurende een westmoesson wordt 50 bossen padi van 12 à 14 kati gerekend = ± *f* 15.

mesje gedrukt en zoo afgesneden. Het gesnedene wordt in de linkerhand tot bosjes verzameld en deze later tot bossen van 12, 15 soms 18 kati gebonden. Als betaling voor de hulp bij het oogsten wordt gerekend 1 bos van de 4 of 5 gesneden bossen.

Het bewerken der velden, het uitzaaien, overplanten en wieden geschiedt door mannen, het oogsten door mannen en vrouwen [1]).

Bemesting heeft nimmer plaats, tenzij men als zoodanig het afbranden van de na den oogst op het veld achtergebleven stengels wil beschouwen. De zoogenaamde tuingronden worden eveneens met patjoel of ploeg omgewerkt (gewoonlijk minder diep dan de sawahgronden) en geëgd.

Het zaad wordt niet op kweekbedden, maar onmiddellijk in den grond uitgezaaid.

Voor zooverre bekend, wordt in de laagvlakten nergens van één sawah tweemalen 's jaars padi geoogst; in de bergstreken daarentegen oogst men jaarlijks twee malen. Ook is het in de laagvlakten geen gewoonte de sawah na afloop van den oogst met tweede gewassen te beplanten; slechts enkele lieden doen zulks en verbouwen dan djagong, aardvruchten of langa. Gewoonlijk bedraagt de oogst het 40- à 80-voudige van de gebruikte hoeveelheid zaadpadi. De padi wordt meestal op de zolders der woningen opgeschuurd. Slechts hier en daar in het gebergte treft men kleine padi-loodsen aan.

Uitvoer van padi, hoewel niet in groote hoeveelheid, heeft plaats naar Bonthain, Binamoe, Bangkala en Makassar.

Djagong wordt veel op hoog gelegen gronden en in de bergstreken tegen heuvel- en berghellingen geteeld. Men onderscheidt daarvan zeven soorten, al naar gelang der grootte van den klos en der korrels en hunne kleur.

Bij het verbouwen van dit gewas kiest men liefst boschgrond, wat in de bergstreken het branden en kappen der bossehen tengevolge heeft. Is de grond gedurende 2, hoogstens 3 jaren bebouwd, dan zoekt men ander terrein, waarmede eveneens gehandeld wordt.

Bij den djagongbouw wordt de grond gewoonlijk in bizonder groote kluiten omgewerkt door middel van een ijzeren of houten koevoet en verwijdert men de losse wortels en planten. Vervolgens slaat men de kluiten fijn en maakt, hetzij met eene egge, dan wel met een stuk boom- of pisangstam den grond gelijk en vormt met een aangepunte stok plantgaten op 3—8 palm afstand, waarin dan de zaadkorrels gestrooid worden. Somwijlen worden kleine geulen voor den afvoer van het regenwater gegraven, doch usance is dit niet; zelden wordt behoorlijk het onkruid, dat tusschen het gewas opschiet, verwijderd.

Een djagongplant levert van 2 à 4 klossen en van 600 à 900 klossen kan men 1 picol djagong (in korrels) erlangen.

1) Alleen in Tompoboeloe worden eerstgenoemde werkzaamheden nagenoeg uitsluitend door vrouwen verricht.

Is in de laagvlakten rijst het voedingsmiddel der bevolking, in de bergstreken wordt meer djagong dan rijst verbruikt. Hoewel dit laatste er in voldoende mate voorhanden is, prefereert de bergbewoner djagong boven rijst. De djagong wordt op de zolders bewaard of aan de binnen- (soms ook buiten-) omwanding der huizen bevestigd, zoodanig, dat de klossen om de beurt één binnen één buiten hangen.

Aardvruchten, in het algemeen lamé genoemd, waarvan, naar men beweert, 9 soorten bestaan, worden vooral in de bergstreken vrij veelvuldig aangeplant voor eigen consumptie.

In Tompoboeloe, Ballasoeka, Soeka en Pao worden veel aardappelen geteeld, die, wat de drie laatstgenoemde streken betreft, door de bevolking geconsumeerd worden, terwijl van Tompoboeloe uitvoer naar Bonthain en elders plaats vindt. Men onderscheidt twee soorten: wit en rood gekleurde.

Laatstbedoelde, die de grootste is, wordt door de bevolking het meest gezocht. De wit gekleurde soort is over het algemeen kleiner dan onze aardappelen, maar zeer smakelijk.

De aardappelen van Tompoboeloe laten zich goed bewaren, maar die van Ballasoeka, Soeka en Pao loopen spoedig uit en worden dan glazig.

Peulvruchten, met den algemeenen naam van tibonang bestempeld, worden in de bergstreken en voornamelijk in Tompoboeloe, Ballasoeka, Soeka en Pao vrij veel voor eigen gebruik aangekweekt.

Het aantal soorten is nog al aanzienlijk. De witte, bruine en gestreepte boonen munten uit door grootte en voedzaamheid en de teelt zou zich ongetwijfeld uitbreiden en der bevolking zeer zeker ten goede komen, wanneer zij daarvoor goede débouchés kon vinden.

Snijboontjes (boontisi (verbastering van ons boontjes) worden mede veelvuldig geteeld en zijn zeer smakelijk.

Ook katjang wordt veel verbouwd. Gierst, battang genoemd, wordt slechts in kleine hoeveelheden in het gebergte gekweekt en geheel tot eigen gebruik aangewend.

De klappereultuur wordt nagenoeg alleen in de laagvlakten gedreven, waar in elke kampong plantsoenen aangetroffen worden. De noten worden, hetzij als versnapering door het water te drinken, hetzij als toespijs bij de rijst als anderzins, door het vruchtvleesch daarvoor te bezigen, gebruikt; olie wordt slechts voor eigen consumptie bereid.

Uitvoer heeft dan ook, nòch van noten, nòch van olie plaats.

Pisang wordt allerwege, maar voornamelijk in de bergstreken aangekweekt. De zoogenaamde pisang-màs, hier oenti boelaëng genoemd, komt in die streken in groote hoeveelheid voor. Uitvoer van eenige beteekenis heeft niet plaats.

Hiermede de voornaamste voedingsmiddelen afgehandeld zijnde, kan thans overgegaan worden tot andere producten van landbouw.

Als zoodanig verdient in de eerste plaats vermelding de koffie, die in Toebontowalaka, Tompoboeloe, Sapaija, Bontolowé, Parigi, Gantarang-Tondong, Kombang, Wawoboeloe (Ballasoeka, Soeka en Pao), Kiendang en Enre gecultiveerd wordt. De meeste koffie produceerende dezer districten zijn Kiendang, Enre, Tompoboeloe en Wawoboeloe. De kultuur, die omstreeks 1840 ingevoerd werd, heeft nimmer eene hooge vlucht genomen, daar zij onder dwang geschiedde en het product à raison van 15 gulden koper = ± *f* 12.50 zilver sub poene van zware straffen (soms zelfs doodstraf) aan den vorst moest worden geleverd [1]). Toch zijn er volgens bewering van Gowasche zijde jaren geweest, dat de oogst ± 7000 pikols bedroeg.

In de laatste 15 jaren is de koffiekultuur echter sterk achteruitgegaan, daar de bevolking niet van het monopolie gediend is en liever hare aanplantingen verwaarloost en laat uitsterven dan de koffie naar Gowa te brengen, soms 50 à 60 paal ver, om er dan minder voor te ontvangen dan hunne buren op Gouvernements gebied op de plaats van productie kunnen bedingen. Van daar, dat de productie van Gowa nooit hooger geweest is dan ± 6000 pikols, terwijl die in de Gouvernements landen met een geringer koffie-terrein wel eens 80.000 pikols gehaald heeft.

Bladziekte heeft, zoowel in Gowa, als in de Gouvernements landen veel kwaad gedaan. Tengevolge van een en ander is de productie zoo sterk verminderd, dat gedurende de laatste jaren slechts 1300, 1000, ja zelfs ± 800 picols verkregen werden.

De kultuur wordt gedreven op gronden, gelegen tusschen 1200 en 5000 voeten hoogte.

Bijna altijd kiest men daarvoor boschgrond, velt de boomen, waarvan enkele om als schaduwboomen te dienen gespaard worden, verwijdert in het ruwe de wortels, boomstronken en het heestergewas, verbrandt de omgehakte boomstammen en de tuin is gereed.

Kweekbedden worden zoo goed als nooit aangelegd; men bedient zich, zooals gezegd, van opslag uit oude tuinen. De afstand, waarop geplant wordt, varieert van 5—6 Rijnlandsche voet.

De plantkuilen worden zeer ondiep en onvoldoende omgewerkt. Schaduwboomen worden slechts zeer zelden aangeplant en bij de keuze hiervan bestaat geen bepaalde voorliefde voor eenige soort. Ja, dikwijls worden pisangboomen bij het aanleggen van koffietuinen geplant en, wanneer deze $1^1/_2$ à $2^1/_2$ Meter hoog zijn, de jonge koffie daar tusschen.

De schaduw der pisangboomen moet dan de jonge plantjes tegen te felle zonnehitte beschutten. Sterven de pisangboomen, dan vervangt men die niet door andere; men laat Gods water maar over Gods akker loopen. Zelden worden de

1) Enkele koffiedistricten zijn door wijlen den vorst Koemala aan zijne zonen en zijnen neef Karaeng Mangepe als apanages geschonken. Zij genoten daarvan de inkomsten, ook die verkregen uit de koffiekultuur, maar de vorst verkocht alle Gowasche koffie en bloc, waarvan ieders aandeel berekend en uitbetaald werd.

tuinen schoongemaakt. Ook in de Gouvernementslanden wordt bij de koffiekultuur alles verwaarloosd, wat voor haar welslagen zoo dringend noodig is. Het pleit dan ook voor de geschiktheid van den bodem voor bedoelde kultuur, wanneer men ziet, dat bij zulke verwaarloozing nog goede resultaten verkregen worden. Jaarlijks (in het 4e jaar begint de koffie gewoonlijk te rendeeren) wordt tweemalen geoogst, n. l. gedurende de maanden Mei tot en met Juli, wanneer het grootste product verkregen wordt, en in de maanden Februari en Maart, waarbij de nabloei geoogst wordt en de koffie van mindere kwaliteit is.

Het product zelf onderscheidt men in kawa-pattjo en kawa-pangkoeng, d. i. koffie van 1e en 2e kwaliteit. De „kawa-pattjo" wordt geheel als de „kawa-pangkoeng" bewerkt.

Voor kawa-pattjo, kortweg pattjo genoemd, kiest men alleen de goed rijpe bessen uit; het uitschot wordt dan kawa-pangkoeng.

De bessen worden na het plukken opeengehoopt en laat men rotten. Vervolgens wordt het vleezig omhulsel onder water verwijderd en de pitten in de zon gedroogd.

Is dit afgeloopen, dan wordt de koffie gestampt ter verwijdering van het hoornvlies en daarna wederom in de zon gedroogd.

De gemiddelde, jaarlijksche productie per boom kan wegens gebrek aan gegevens niet worden opgegeven.

Slechts hier en daar wordt de koffie als paggerplant aangekweekt, maar ook dan zonder eenige zorg.

Langs de oevers der Berang-rivier wordt tabak, alleen voor de inlandsche markt, aangeplant, welke echter in kwaliteit voor die in Pangkadjene en Boelekomba geteeld moet onderdoen. De kultuur heeft zich sedert de laatste jaren weinig uitgebreid en het product voorziet slechts voor een zeer klein gedeelte in de behoefte der bevolking, zoodat voortdurend aanvoer van elders noodig is. De tabak wordt steeds gekorven bewaard.

Suikerriet wordt in de laagvlakten hier en daar verbouwd en dient alleen tot versnapering. Suiker wordt er niet uit bereid. Het riet, waarvan verschillende soorten bestaan of, beter gezegd, dat in verschillende kleuren voorkomt, moet, naar men beweert, minder suikerhoudend zijn dan de overeenkomende Java-soorten, wat trouwens geen verwondering kan wekken, daar ook deze kultuur zonder de noodige zorg gedreven wordt.

Door den vorst van Gowa en eenige van zijne naaste verwanten zijn sedert circa 3 jaren proeven met de kultuur van peper genomen.

Veel teleurstelling is daarbij ondervonden, maar, voor zooverre bekend, zijn de proeven niet opgegeven. Volgens kenners moet de grond, waar de proeven op genomen zijn, alleszins geschikt voor de kultuur zijn.

Als tweede gewas wordt in het westelijke deel, n. l. dat grenzende aan de regentschappen Galesong en Sanrabone der onderafdeeling Takalar, veel langa (op

Java widjèn genaamd, sesamum Indicum) geplant en worden hiervan jaarlijks 5—7000 pikols naar Makassar uitgevoerd. De prijs varieert van ƒ 4.75—ƒ 7.50.

In Tompoboeloe, Toebontowalaka, Parigi en Gantarang-Toudong Kombang wordt hier en daar kapas verbouwd. Het product wordt nagenoeg niet uitgevoerd.

Indigo wordt hier en daar in kleine hoeveelheden geteeld voor eigen gebruik.

Aanplantingen van bamboe treft men in de meeste kampongs aan, vooral in het gebergte, waar prachtige bamboe pattoeng (petoeng) gevonden wordt.

Vruchtboomen, zooals nangka, mangga, ananas, djeroek, vindt men in de meeste kampongs, hoewel niet in grooten getale. Langsap en doerian komen overal in de vlakten voor en bij gunstigen oogst worden hiervan groote hoeveelheden naar Makassar en elders uitgevoerd.

VEETEELT.

De veeteelt, voornamelijk die van karbouwen, is in het westelijke deel van Gowa, n. l. dat grenzende aan de tot de onderafdeeling Takalar behoorende regentschappen Galesong en Sanraboné, zeer aanzienlijk; zelfs treft men er meer karbouwen aan dan in eerstgenoemd regentschap, dat een der welvarendste van het Gouvernementsgebied is.

Elders, in de laagvlakten, komen mede vrij veel karbouwen voor.

Ook de bergstreken zijn er goed van voorzien. Over het algemeen zijn de karbouwen hier zwaarder gebouwd dan in de laagvlakten. Paarden komen in tegenstelling van karbouwen meer voor in de bergstreken dan in de laagvlakten.

Zij zijn van een zeer deugdzaam ras, sterk en volhardend, tegen zware vermoeienissen en ontberingen goed bestand, uitmuntend in het gebergte, kalm en dociel van natuur. Het zoogenaamde Makassaarsche ras, waaronder men op Java en elders ten onrechte alle paarden van Zuid-Celebes rekent, is wegens genoemde eigenschappen bekend en zeer gezocht.

Jammer, dat het paardenras ook in Gowa, evenals overal in dit gewest, sterk achteruit gaat, voornamelijk wat de grootte betreft, zoodat exemplaren, die de maat (1,256 M.) bereiken, zeldzaam worden. De voornaamste redenen hiervan zijn het te jong gebruiken en te zwaar belasten der dieren als pikolpaarden [1], het algeheele gebrek aan toezicht over de zich vrij bewegende kudden zoogenaamde stoeterijen; het niet afscheiden van oude, gebrekkige en kleine hengsten van de kudden en het dekken en gedekt worden op te jongen leeftijd der dieren, tengevolge van de totale vrijheid, waarin zij verkeeren. Voor de remonte van het Nederlandsch Indische leger is het paardenras in Gowa van geen belang.

1) Vooral voor het transport van koffie. Tijdens den koffieoogst gaan vele eigenaren van paarden met hunne dieren naar de koffie produceerende streken (ook in ons gebied) om als vrachtvoerders geld te verdienen. Naar mijne meening zal het paardenras overal ontaarden, waar de dieren tot transport van dit product gebruikt worden.

Stoeterijen of beter gezegd losloopende kudden treft men aan in Borisallo, Manoedjoe, Bontoparang, Tompoboeloe (waar uitmuntende weigronden gevonden worden) en Parigi.

Bijna alle behooren der vorstelijke familie toe. Onder deze kudden vindt men er van 100, 120 en 150 stuks.

Algemeen is de gewoonte van merken met een brandijzer.

Rundvee wordt slechts in kleinen getale gevonden. De totale hoeveelheid bedraagt ± 70 stuks. Het loopt mede zonder eenig toezicht rond en vormt eene kudde, welke zich steeds nabij en bewesten den berg Bonglangi (in de laagvlakte) beweegt. Zij bestaat uit van Bali geïmporteerde dieren en is de eigendom van Karaëng ri Boerane, den Toemailalang-malolo, en van eenen te Makassar gevestigden Chinees. Schapen worden zeer weinig aangetroffen.

Geiten vindt men bij enkele exemplaren in nagenoeg alle kampongs, het meest in de laagvlakte. Evenals karbouwen dienen zij tot slachtvee bij feestelijke gelegenheden en offeranden.

Pluimvee wordt nagenoeg uitsluitend vertegenwoordigd door kippen, die in de laaglanden in grooten getale, doch in de bergstreken schaarsch voorhanden zijn.

Ganzen worden, voorzooverre bekend, nergens gevonden. Eenden treft men slechts aan in enkele kampongs der laagvlakten en dan in kleine koppels. In de bergstreken zijn zij zeldzaam.

Uitvoer van karbouwen (naar de Noorder en Zuider-districten en Takalar) en kippen (voornamelijk naar Makassar en Bonthain) heeft veel plaats, van paarden weinig.

VISSCHERIJ EN JACHT.

Daar Gowa een zeer klein kustgebied en slechts één groote rivier bezit, is de visschvangst luttel en wordt slechts door enkele personen gedreven. In de districten Aroengkeke en Boenging zijn aangelegde visschvijvers, welke door zeewater, welks toevoer men regelen kan, worden gevoed. Alleen daar bestaat kultuur van visch.

Van eene vloot is geen sprake; slechts enkele prauwen en sampangs zijn in het bezit der bevolking. In de behoefte aan visch wordt dan ook steeds door invoer voorzien. Hetzij in gezouten, gedroogden of gerookten toestand wordt de visch van elders aangevoerd en op de passers verkocht.

De vischvangst op zee wordt gedreven met sleep- en werpnetten, hengels of sero's (staketsels in de nabijheid van het strand).

In de rivieren geschiedt zij door fuiken, hengels, steenen dammetjes, waartusschen de visch bij laagwater achter blijft, schepnetten en, waar de rivier diep is, met sleep- en werpnetten.

Moerassen en andere stilstaande wateren met moddergrond worden afgevischt

met ronde, van bamboe latten gemaakte steekfuiken (bila-bodo), welke den vorm van korven hebben. De visscher, die in iedere hand één heeft, tracht ze op de visch te zetten, die, willende ontvluchten, tegen de latten aanzwemt, hetgeen eene onmiddelijk merkbare trilling veroorzaakt. Men kan dan de visch met de hand vatten. Gedurende den drogen tijd worden dikwijls kuilen in de sawahs gegraven, waarin zich tijdens den regentijd het sawahwater en de daardoor medegevoerde vischen verzamelen.

Na den padioogst worden de vischen met scheptoestellen gevangen.

Tripang en schildpadden komen nabij het strand niet voor, althans niet in eene voor de vangst eenigszins loonende hoeveelheid. Schelpdieren, waaronder voornamelijk twee soorten mosselen, toedé lattjoe en toedé tjampaleija, worden af en toe gevangen.

Van de jacht op herten wordt veel werk gemaakt, voornamelijk gedurende den drogen tijd. Daar de beste jachtterreinen in de laagvlakte gelegen zijn, voornamelijk in den omtrek van den Bonglangi, wordt ook hier door de grooten dit tijdverdrijf, hetwelk tot de meest geliefde uitspanningen van den inlander, voornamelijk van de aanzienlijken, behoort, uitgeoefend.

Daar de jacht te paard geschiedt, kiest men boschrijke, door alang-alangvlakten doorsneden plaatsen met levend of stilstaand water in de nabijheid uit. Zoodra (in den drogen tijd) de alang-alang voldoende uitgedroogd is, wordt zij verbrand en wacht men eenige dagen tot de jonge spruitjes, waarop de herten verzot zijn, uitschieten en de maan wassende, vol of pas aan 't afnemen is.

Vervolgens wordt eene groote uitgestrektheid, waar binnen de gebrande alang-alangvlakten gelegen zijn, omgeven door in tweeën gespleten, droge (gele) klapperbladeren, welke aan elkaar geknoopt een rensachtig lint vormen, dat op 1 á 1½ soms 2 Meter boven den grond aan staken, boomtakken, enz. vastgehecht wordt. De herten, over dag bevreesd voor de gele, zich door het minste zuchtje bewegende, lintvormige afscheiding, durven die ook 's nachts, wanneer ze door maanlicht beschenen wordt, niet passeeren en blijven dus binnen het afgezette terrein.

Bij het aanbreken van den dag begeven de jagers, allen te paard, zich naar de jachtplaats en stellen zich op aan de boschranden. Drijvers (te voet), die door geschreeuw het wild opjagen en meestal van honden vergezeld zijn, doorkruisen de boschrijke plekken. Het opgeschrikte wild verlaat het bosch en tracht over de afgebrande alang-alangvlakten te ontvluchten, waar het door de ruiters nagezet wordt. Deze, voorzien van dunne, bamboe lansen, „poke tado", waaraan een strik op vernuftige wijze bevestigd is en waarvan men het eene einde aan den toom van het paard vastbindt, trachten het vluchtende dier te achterhalen, den strik om den kop te werpen en, zulks gelukt zijnde, de lans naar zich toe te halen, waardoor zij bevrijd wordt van het striktouw.

Het hert, dat zich door trekken en rukken van de strik tracht te ontdoen, worgt zich zelven en valt spoedig neêr, waarna het afgemaakt wordt.

Wanneer de vlakte groot genoeg is, zoodat het hert niet spoedig eenen boschrand kan bereiken, gebeurt 't zelden, dat het ontkomt.

Het wild wordt ook gevangen door middel van uit reepen karbouwenhuid vervaardigde strikken, welke men in het bosch plaatst ter plaatse, waar het vermoed wordt veel te passeeren.

Van gegraven kuilen maakt men nagenoeg nimmer gebruik. Wel wordt met vuurwapens gejaagd.

Jacht uit genoegen wordt alleen gehouden op herten.

Wanneer zich echter de wilde varkens te veel vermenigvuldigen en men voor vernieling van plantsoen vreest, worden op hen drijfjachten (te voet) gehouden.

De private jachtterreinen van den vorst en diens naaste familie zijn Balasari, Lamoeroe, Pabatejang, Paparejang, Tamalaijoe en vooral Tjoro, waar zonder 's vorsten vergunning door niemand gejaagd mag worden. Al deze streken zijn gelegen in de laagvlakten, nabij den Bonglangi.

Ook elders in het rijk heeft de vorst privé jachtgronden.

Bij zeldzame gelegenheden, wanneer bijvoorbeeld de vorst van Gowa den Gouverneur of eenig voornaam vorst uitnoodigt, wordt, instede van met droge klapperbladeren, het geheele terrein met bamboe paggers afgezet, zoodat het wild binnen die omheining slechts bij groote uitzondering ontkomen kan.

Men noemt dit „bara" (kraal). Het voor de paggers benoodigde materiaal wordt gehaald uit de wilde bamboe-bosschen, die groote uitgestrektheden beslaan. Gedurende 2 à 3 maanden moet de omwonende bevolking opkomen om die paggers te maken.

Niettegenstaande in den drogen tijd veel gejaagd wordt, schijnt het wild toch niet merkbaar te verminderen en blijven, zoowel de laagvlakten, als het gebergte hieraan rijk.

Wilde of beter gezegd verwilderde buffels komen in alle deelen van het rijk voor. Slechts nu en dan wordt daarop door een schutter jacht gemaakt.

Op vogels, zooals boschkippen, wilde duiven, enz. wordt nagenoeg nooit gejaagd; wel nu en dan, doch zeldzaam, op wilde eenden en waterhoenders.

NIJVERHEID.

De voornaamste tak van nijverheid is de weverij, welke uitsluitend en allerwege door de vrouwen gedreven wordt. Het weven bepaalt zich echter uitsluitend tot het maken van sarongs, broeken, hoofddoeken en doodskleeren (lijkwaden).

Bijna overal maakt men gebruik van Europeesche garens, een enkele maal van Chineesche zijde; slechts in enkele bergdistricten, zooals Tompoboeloe, Wawoboeloe en Parigi, wordt nagenoeg uitsluitend garen van eigen fabrikaat gebezigd,

dat uit de kapas verkregen wordt In die streken is dan ook het spinnen een tak van nijverheid, ja, men viert daar jaarlijks spinfeesten.

Over het algemeen munt het gewevene niet uit door bizondere patronen of fijn werk, maar wel door deugdzaamheid.

Vooral de van eigen gemaakte garens geweven zaken zijn bizonder duurzaam. Uitvoer van geweven stoffen heeft weinig plaats.

Het pottenbakken komt bijna uitsluitend voor in de laagvlakten, n. l. in de westelijke, aan de regentschappen Galesong en Sanraboné grenzende districten en in de enclaves Aroengkeke en Boenging.

Sommigen hebben hierin groote bedrevenheid verkregen.

Dikwerf klaagt men echter, dat wegens 't niet lang genoeg bakken het product bros is. Uitvoer heeft veel plaats naar Makassar, de Noorder- en Zuiderdistricten, de eilanden van den Spermunde-archipel en de Vorstenlanden, meestal echter door de tweede of derde hand.

Het vlechten van manden in talrijke soorten, zeven, hoeden, sirihdoozen en songko's (een soort hoedje, in den vorm van de Maleische kopjah, doch minder hoog, dikwerf ook in eene punt uitloopende) van bamboe, rotan, de bladeren, schutbladen en bladnerven van verschillende palmsoorten, biezen, vezelen van boombast en (de songko's) van paardenhaar behoort mede tot de voornaamste takken van nijverheid.

Verder vinden velen een bestaan in het vervaardigen van grove rotanmatten, korven, fuiken, het snijden van krisheften en scheeden, het breien van netten, het kappen en beitelen van grafsteenen, het bewerken van goud en zilver, het smeden van ijzer (krissen, bade-bade's en lanspunten) en het winnen van bruine suiker (op Java arèn(g)suiker genaamd).

In de enclave Aroengkeke wordt veel zout aangemaakt in met zeewater gevoede pannen, waarbij men het water door de zonnewarmte laat verdampen.

Vrij aanzienlijke hoeveelheden worden van hier uitgevoerd naar de omliggende streken, ja zelfs naar de Vorstenlanden en het eiland Soembawa, meerendeels echter door de tweede hand.

BOSSCHEN EN BOSCHPRODUCTEN.

Op de hellingen van het Lompobattang en Lattang-gebergte, die van den Pagading, Patoengang, Batoematjinri, Tinggiballa, verder op eenige uitloopers nabij de Berang der noordelijk en zuidelijk van de rivier liggende gebergten worden nog zware wouden aangetroffen, maar de meeste bergen zijn van bosch ontbloot door eeuwenlange, onoordeelkundige ontwouding. Hier en daar is wel ijl bosch in de plaats van de oer-wouden gekomen, maar de boomen zijn dun en spichtig of krom, terwijl laag hout en struikgewas de meerderheid vormt.

In de laagvlakten zijn boschrijke plaatsen en zwaar geboomte natuurlijk veel zeldzamer.

De meeste, zoogenaamde bossehen bestaan uit jong hout en wilde bamboebossehen.

De voornaamste zijn die van Data, Tjilalang, Balabara en Tjinong ten zuiden en die van Balasari, Lamoeroe, Pabatejang, Paparejang, Tamalajoe en Tjoro benoorden de Berang-rivier.

De zware wouden in het gebergte bevatten vele goede en voor verscheidene doeleinden bruikbare houtsoorten, zooals garoe (aloëscylon agallochum L), tjampaga (michelia champaka L), bajang (intsia Ambonensis Thrs), katondeng (vitex cofassus Bl), bingkoeroe (morinda citrifolia L) en tal van andere.

Ook leveren zij een weinig rotan (raoekang) van inferieure kwaliteit, lianen (kaleling), eenig was „tai bani" en honig „djene bani"; hier en daar eene geringe hoeveelheid damar van slechte hoedanigheid.

Slechts zeer enkele personen maken een beroep van het inzamelen van boschproducten.

De bosschen in de laagvlakten bevatten slechts bij uitzondering goed, deugdzaam hout, zooals tjampaga, bajang djati (tectana grandis L.), lianen, wilde bamboe, enz.

Daar het houttransport uit de bergstreken zeer bezwarend is, wordt in de laagvlakten meestal hout van elders ingevoerd voor den huisbouw en andere doeleinden.

HANDEL EN HANDELSPLAATSEN, SCHEEPVAART, MUNT, MATEN EN GEWICHTEN.

De handel bepaalt zich grootendeels tot binnenlandsehen handel en is betrekkelijk van weinig beteekenis. Slechts enkele personen drijven eenigen handel met Soembawa, Flores en de Molukken.

De handel in lijnwaden en kramerijen in de vlakte is grootendeels in handen van enkele prinsen, die de bevolking der laagvlakten feitelijk door het geven van crediet dwingen zich bij hen van die artikelen te voorzien. Evenals in alle, Oostersche landen, vindt men ook in Gowa inlandsche rondventers, die, het rijk, vooral de bergstreken, in alle richtingen doorkruisende, hunne waren, bestaande uit lijnwaden en kramerijen, trachten te slijten.

De voornaamste artikelen, welke voor verreweg de meerderheid van Makassar en voor de rest van Bonthain en Balangnipa ingevoerd worden, zijn (Europeesche) lijnwaden, zooals gebleekt en ongebleekt katoen, chitz, zijde en satijn, aardewerk, ijzer, koperwerk, opium, tabak (uit Bone), gedroogde, gezouten of gerookte visch, sirih, gambir, kalk, petroleum.

Uitgevoerd worden koffie, rijst, aardvruchten, langa (widjen), langsap, mangga, doerian, ballo (sagoeweer), bruine suiker (arengsuiker), bamboe, buffels, paarden en zout. De uitvoer heeft voornamelijk plaats naar Makassar, verder naar de Noorder-, Zuider- en Oosterdistricten en naar de onderafdeeling Takalar.

De invoerrechten bedragen, evenals de uitvoerrechten, van 5 tot 10 %.

Plaatsen, waar passer gehouden wordt, gewoonlijk om de 5 dagen, zijn: Djongaja (tegenwoordige woonplaats van den vorst), Samboeng-djawa, Malingkeri, Soelingka, Songkolo aan de Berang, Lamoeroe, Biringbonto, Padangtaring, Panjangkalang, Katjija, Barombong, Mandalle, Sorejang, Karoewisi, Rappotjini, Embong en Oedjoembori, alle in de laagvlakten gelegen, Ballasoeka, Bongatjingkong, Kindang Enre, Borongrappowa, Tjempaga, Kawaja, Bontowa, Malakadji en Alla in het gebergte.

Over het algemeen beteekenen deze marktplaatsen zeer weinig; men vindt er een paar ellendige loodsen (waaronder eene loods voor de dobbelspelen), welke gewoonlijk door hen, die lijnwaden en kramerijen debiteeren, bezet worden. De verkoopers van rijst, djagong, gedroogde, gezouten of gerookte visch, sirih, tabak, gambir, kalk, aard- en peulvruchten, sagoeweer, kamiri (voor het maken van inlandsche kaarsen), fruit, enz. moeten zich met een plaatsje onder den blooten hemel vergenoegen.

De rechten, op de passers geheven, bedragen ± 5 tot 10 % en worden geind door „djannangpasara".

Van prauwen of andere vaartuigen wordt als invoerrecht geheven 5 tot 10 % der getaxeerde waarde en als uitvoer evenveel.

Scheepspassen worden namens den vorst verstrekt tegen betaling van ƒ 5. Zij zijn geldig voor onbepaalden tijd.

Passagierspassen worden niet afgegeven.

Zooals hiervoren reeds gezegd is, beteekent de scheepvaart bitter weinig. Slechts enkele prauwen en sampangs zijn in het bezit der bevolking. Eene opgave van hun aantal kan wegens gebrek aan gegevens niet worden gedaan.

De vaartuigen, althans de groote, varen onder Nederlandsche vlag.

Het circuleerend geldmedium zijn de zoogenaamde oude duiten, waarvan er 120 op een gulden, 300 op één rijksdaalder gaan. Verder zijn gewild onze kwartgulden-stukken (niet in het gebergte), halve guldens, guldens, rijksdaalders, Engelsche en Australische sovereings.

Ons kopergeld, het stuivertje, dubbeltje en gouden tiengulden stuk en papieren geld zijn niet gangbaar. Slechts zij, die Makassar wegens hunne zaken herhaaldelijk bezoeken, accepteeren daar bedoelde koperen, zilveren en gouden muntspecien, maar trachten ze ook daar steeds te loozen.

Papierengeld wordt alleen door die leden der vorstelijke familie, welke ter genoemder plaatse handelsrelatien hebben, aangenomen, echter met het doel het zoo spoedig mogelijk bij afbetalingen weder uit te geven.

De gebruikelijke lengtematen zijn de rappa (vadem), dat is de lengte tusschen de toppen der middenvingers bij uitgestrekte armen, de léré (± 1¼ Amsterdamsche el), de singkoeloe, lengte van den elleboog tot aan den top van den

midden vinger, de ledo, lengte van den top des midden vingers tot aan het halsgewricht, en de lama (een span).

Voor inhoudsmaten worden gebruikt de vierkante flesch (palesse), de gewone heele en halve wijnflesch (bottolo), kopjes, klapperdoppen en bamboezen kokers van verschillende dimensiën.

De datjing (unster) is de eenige gewichtsmeter, waarbij als eenheid de kati = $1^1/_4$ Amsterdamsch pond gebruikt is.

II. BEVOLKING.

STERKTE DER BEVOLKING, RAS, UITERLIJK VOORKOMEN, EIGENSCHAPPEN, TAAL, SCHRIFT, LITERATUUR, TIJDREKENING, GODSDIENST, GEWOONTEN EN GEBRUIKEN.

De bevolking van Gowa kan veilig op ± 60.000 zielen geschat worden, d.i. ± 70 per vierkante paal.

Zij behoort tot het sluikharige, brachicephale (kortschedelige), Maleische of Indonesische ras. Dolichocephalen of langhoofdige individuën komen wel eens voor, maar zeldzaam.

Het prognathisme is slechts bij enkelen sterk ontwikkeld, maar over het algemeen kan gezegd worden, dat het gering is.

De tanden lijden sterk onder het aanhoudend sirihkauwen en vallen vrij spoedig uit.

Wat gestalte aangaat, staat de lengte beneden die van het gemiddelde eens Europeaans; zij is slank en over het algemeen staan de lichaamsproportiën in goede evenredigheid tot elkaar [1]). Mismaaktheid komt minder voor dan bij het Kaukasische ras.

Zware, gespierde personen worden onder de bergbewoners dikwerf aangetroffen.

Armen, beenen, borst en hals zijn meerendeels goed gespierd.

Het lichaam der vrouwen is over het algemeen klein, tenger, met weinig neiging tot corpulentie. Ook onder de mannen vindt men geringe neiging tot vetvorming.

De gelaatsvorm is breed (bij vrouwen dikwerf lang), het voorhoofd hoog, de jukbogen steken eenigzins uit, de neus is regelmatig en goed gevormd, doch met meer of min breeden wortel (haviksneuzen worden meermalen gevonden), de wenkbrauwen zijn plat en weinig behaard, de oogen, vol uitdrukking, zijn eenigzins rond

---

1) De bewoners der bergstreken zijn over het algemeen iets grooter en sterker ontwikkeld dan die der laagvlakten.

en uitpuilend, maar rechtstandig, de pupillen glinsterend zwart, de lippen breed ontwikkeld, gezwollen en lang, de ooren goed ontwikkeld en meestal uitstaand, de kin rond en welgevormd.

Velen, vooral vrouwen, kunnen op het hoofd zware vrachten dragen.

De schouderbladen zijn meerendeels goed, de sleutelbeenderen dikwerf sterk ontwikkeld. Boven- en benedenarm goed gevormd en gespierd.

De biceps meermalen sterk uitpuilend. Sterk ontwikkelde benedenarmen en polsgewichten treft men dikwerf aan. De handen zijn meestal kort, breed, goed gespierd en de vingers kort en zwaar.

Borst en middel zijn gewoonlijk behoorlijk ontwikkeld, eerstgenoemd lichaamsdeel goed gewelfd. De borsten en tepels zijn bij het mannelijk geslacht klein, de borsten der vrouwen meerendeels van middelmatige grootte, van boven eenigzins plat, van onderen gewelfd, met groote aureolan, verliezen na een of meer bevallingen spoedig hunne elasticiteit en worden geheel plat [1]).

Dijen en kuiten zijn goed geproportioneerd en dikwijls zwaar. De enkels eenigszins grof, voeten en teenen kort en breed. Onder de bergbewoners is dikwerf de groote teen binnenwaarts gebogen, wat bij het klimmen en dalen veel vastheid aan den voet geeft.

De bewegingen van het lichaam zijn lenig, elastisch en vlug. Het vermogen om groote vermoeienissen en ontberingen te doorstaan is kenmerkend.

De huidskleur is meestal van licht roodachtig bruin overgaande in geelbruin. Vooral onder de vrouwen der aanzienlijken, die slechts zelden haar woning verlaten, treft men dikwerf eene lichtgeelbruine huidskleur aan [2]).

Het hoofdhaar, grof en sluik, soms met geringe golving, wordt door de vrouwen altijd lang gedragen en de groei is middelmatig ontwikkeld. Bij de aanzienlijken en geestelijken dragen de mannen het kort, bij de minderen echter lang.

De overige lichaamsdeelen zijn zeer weinig behaard en het haar van baard, knevel, oksels, enz. wordt meestal uitgetrokken. Knevels worden weinig gedragen en dan nog laat men meestal slechts de haren boven de mondhoeken staan. Gebaarde personen ziet men zeer zelden.

De totaalindruk van het uiterlijk is over het algemeen gunstig. Bepaald schoone vrouwen vindt men zelden. Onder de kinderen komen dikwerf prachtexemplaren voor, maar grooter wordende en den huwbaren leeftijd bereikende, verliezen zij spoedig hunne schoonheid.

De Gowarees is trotsch, blufferig, lichtgeraakt, jaloersch, heerschzuchtig, wraakgierig, wreed, in hooge mate bijgeloovig, conservatief en (de mannen) zeer verzot op hanen- en dobbelspelen. Dikwerf heeft men hem luiheid verweten, maar niet geheel ten rechte, want, werkt hij niet meer dan het strikt noodzakelijke,

1) Het lange zoogen der kinderen, dikwerf tot hun 4e en 5e jaar, is hiervan zeker de voornaamste reden.

2) In geheel Gowa komen slechts 5 of 6 albinos (taoe boeling) voor. Persoonlijk zag ik er een te Assana.

menigmaal ziet men hem met ijver en lust werkzaamheden verrichten, die tegen die ondeugd pleiten.

Voegt men hierbij, dat hij zich moeielijk aan vaste regels went, dan kan het geen verwondering baren, dat een oppervlakkig beoordeelaar hem lui noemt. Hier tegenover staan zijne vroolijk-, gul- en gastvrijheid, matigheid in spijs en drank, geheehtheid aan hem, dien hij au fond vertrouwt en genegen is, eerbied voor ouden van dagen, liefde der ouders voor hunne kinderen (welke echter dikwerf in zwakheid ontaardt) en omgekeerd. Voor eene welwillende en billijke behandeling is hij zeer gevoelig. Hoewel vrijmoedig, ja dikwerf brutaal, is hij toch onderdanig aan zijne meerderen, echter lang niet in die mate als de Javaan. Zijne neiging om amok te maken wordt al te dikwijls zeer overdreven voorgesteld.

Ook zijn moed wordt gewoonlijk overdreven voorgesteld, alhoewel erkend moet worden, dat hij zich in moeielijke omstandigheden flink gedraagt en meermalen treffende voorbeelden van persoonlijke dapperheid gegeven heeft. Hoewel niet bepaald oorlogzuchtig van nature, gevoelt hij zich in den guerilla-oorlog in zijn element, waartoe zijn aangeboren neiging tot opgewondenheid, rooflust en eigenaardige opvatting van dapperheid, van 't mijn en dijn, als de voornaamste redenen te noemen zijn. Moord, door velen op één persoon gepleegd, of een onverhoedsehen aanval in den rug, hetzij om eene persoonlijke beleediging of die op een familielid of den meester te wreken, beschouwt hij niet als lafheid.

Integendeel, wanneer de aangevallene als moedig bekend staat, zal hij op zijn daad blageeren. Dapperheid van den vijand weet hij naar waarde te schatten en in heldendichten of verhalen aan de vergetelheid te onttrekken.

In den oorlog weet hij dikwijls uitmuntende, strategische punten te kiezen; de geschiedenis kan zulks bewijzen.

Lichaamsoefeningen, zooals paardrijden, jagen, zwemmen en worstelen, behooren tot de gezochte uitspanningen.

Hoewel niet van schranderheid en verstandsontwikkeling ontbloot, laat zijne ontwikkeling, vooral op het punt van onderwijs, zeer veel te wenschen over. Slechts weinig personen kunnen het Makassaarsch lettersehrift lezen en schrijven en nog minder het Arabisch schrift. De kennis hiervan wordt nagenoeg uitsluitend door de geestelijkheid onderwezen.

De levenswijze is gezellig, onder bekenden vrij, gul en vriendschappelijk, onder bloedverwanten zeer intiem, hoewel nimmer de eerbied voor het hoofd van 't gezin en voor ouderen uit het oog verloren wordt. Onzindelijkheid, zoowel op het lichaam, de kleeding en omgeving, kenmerkt den Gowarees, zoowel binnen-, als buitenshuis.

Bloed- en aanverwantschap worden breed, dikwerf hoogst overdreven uitgemeten; vermoedelijk is de steun, dien men, vooral in vroeger tijd, tegen willekeur van vreemden en grooten bij de familie zoekt, hiervan de reden. Het gevolg is,

dat men onder moreele verpliehting staat beleedigingen, familieleden aangedaan, te moeten wreken.

Het Makassaarseh, de in Gowa gesproken taal, is thans voldoende bekend, nadat Dr. B. F. Matthes, die zich door zijne woordenboeken, spraakkunst en bloemlezing zeer groote verdiensten verworven heeft en eene studie van die taal mogelijk maakte voor anderen, het zoo grondig bestudeerde.

In de laagvlakten wordt het Makassaarseh 't zuiverst gesproken; in Bontolowé, Pangkalaboewa, Sapaja en Tompoboeloe is het harder klinkend Toeratejaaseh (een dialeet van het Makassaarseh) de spreektaal. Het berg-Makassaarsch in de distrieten Kindang en Wawoboeloe is een onzuiver, het Boegineesch naderend dialeet; het bezit de eigenaardigheid, dat de w, zoowel in sehrift, als uitspraak, zooveel mogelijk door de h vervangen wordt.

In Patambirang wordt door de bewoners onderling steeds Boegineesch gesproken. Trouwens de titel van het distrietshoofd, Aroe Teko, duidt reeds op Boegineesehe origine. De oorzaak van deze eigenaardige spraak-enclaveering is, dat, toen na het sneuvelen (in Boné) van den Gowasehen vorst Toenibatta geheel Boné de Makassaarsehe suprematie afschudde en de Makassaren verjoeg, de Bonisehe prins Aroe Teko hem trouw bleef, waarom hij met zijne familie en vele volgelingen door de Boniërs verdreven werd. De vorst van Gowa (Toenibatta's opvolger), met Aroe Teko's lot begaan en zijne trouw willende beloonen, sehonk hem het district Patambirang om zieh daar te vestigen. Ook het bestuur over dat distriet werd hem opgedragen. Aroe Teko en de zijnen bevolkten Patambirang. Zijne opvolgers behielden den titel van Aroe Teko en de bewoners tot den huidigen dag hunne taal.

Het Makassaarseh is, met het Boegineesch vergeleken, arm; de taal is harder voor het gehoor door het totale gebrek aan de zaehte e klank; de literatuur is lang zoo rijk niet en woorden, welke een mindere tegenover hooggeplaatsten bezigt, wanneer hij dezen toespreekt of van hen spreekt, ontbreken geheel. (In het Boegineesch treft men enkele dergelijke woorden of gezegden aan).

Tal van woorden en enkele uitdrukkingen zijn overgenomen uit het Arabisch, Maleisch, Javaansch, Portugeesch en Hollandsch. Ook enkele woorden uit het Sanskrit of daarvan afgeleid komen voor.

Het Makassaarsch bezit een eigen lettersehrift, dat uit 19 medeklinkers bestaat, met den inhaerenten uitgang a.

De klinkers en klankteekens worden aangegeven door teekens, geplaatst voor, aehter, boven of onder den medeklinker. Noch de medeklinkers, noch de klinkers worden bij het sehrift verbonden en dit van links naar rechts en van boven naar onderen geschreven.

Het is sleehts één seheidteeken rijk, dat zeer onoordeelkundig gebezigd, door sommigen zelfs aehter elk woord geplaatst wordt.

Als schrijfmateriecl wordt tegenwoordig nagenoeg algemeen papier gebruikt,

vroeger de bladeren van den lontarpalm, waarin met een aangepunt voorwerp het schrift gegrift werd. Als pen wordt gebezigd de kalang, dezelfde als die, welke bij het Arabisch schrift in gebruik is. De inkt (dawa) wordt bereid uit roet, azijn, verroest ijzer en eenige, minder vermeldingswaardige ingrediënten.

De literatuur is betrekkelijk arm aan oorspronkelijke werken. Verscheidene romantische verhalen zijn aan het Maleisch en nagenoeg alle godsdienstige geschriften aan het Arabisch ontleend.

Oorspronkelijk zijn de oendang-oendang, de „rapang", eene verzameling van uitspraken en gezegden van vroegere vorsten en van om hun wijsheid hooggeschatte personen omtrent zedeleer, regeerings- en krijgskunst, rechtsbeginselen, enz. Verder behooren wij de kelongs [1]), te vergelijken met de Maleische pantoens, de sinrilis, d. z. heldenzangen, gedichten, op romantischen voet geschoeid, minneliederen, enz., als oorspronkelijke, litterarische producten te noemen.

Laatstgenoemde (sinrili) worden òf gereciteerd, òf met begeleiding van viool gezongen; in het eerste geval heeten zij sinrili, in het laatste lalakoeng.

Zij kunnen het best met de Maleische sjairs vergeleken worden.

Eene eigenaardigheid is, dat rijm onbekend is, maar daarentegen de rhytmus bij kelongs en sinrilis de rigueur is en de woordvoeging beheerscht.

Herhaling van en parallellisme in uitdrukkingen komen herhaaldelijk in hetzelfde stuk voor. Nieuwe, letterkundige voortbrengselen, welke bij de Boegineezen geene zeldzaamheid zijn, worden door de Makassaren niet vervaardigd.

De thans in gebruik zijnde tijdrekening is de Arabische.

Vroeger werd algemeen, thans zelden, bij parijama's (de Javaansche windoes) gerekend, die nu eens een tijdvak van acht, dan wederom van twaalf jaren omvatten.

De bij de Boegineezen in vroegeren tijd gebruikelijke berekening bij zonnejaren is in Gowa vermoedelijk nimmer in practijk gebracht.

In vóór-Islamitischen tijd rekende men bij de vijfdaagsche pasar-week. Niet ten onrechte vermeent men, dat de nagenoeg overal in Oostersche landen bestaande gewoonte om de vijf dagen pasar te houden hiervan een overblijfsel is. Hoe de verdere verdeeling in maanden geschiedde, is onbekend.

De dag- en nachtverdeeling in kleine tijdstippen wordt door bepaalde woorden of uitdrukkingen nauwkeurig aangegeven.

De heerschende godsdienst is het Mohammedanisme, dat in het begin der 17e eeuw in Gowa werd ingevoerd, voornamelijk door lieden van Sumatra, onder welke zekere Dato-ri Bandang, die onverdroten en zeer succesvol daarvoor ijverde [2]). Voornamelijk, zoo niet uitsluitend, aan hem is het te danken, dat de vorsten van

1) De kelongosong-krijgsgezangen zijn vermoedelijk van Boegineeschen oorsprong.

2) De Maleiers vestigden zich in 1512 te Oedjoeng-pandang (of Djoempandang, de hoofdplaats Makassar) en kregen spoedig het recht een bedehuis (masigit) te bouwen. Zij schijnen echter voor 1690 geen propaganda te hebben gemaakt.

Gowa en Tallo den Islam aannamen en dat geloof door kracht van wapenen aan Soppeng, Wadjo, Bone, Sidenreng en andere rijken opdrongen.

Voor de invoering van den Islam was de bevolking heidensch. Vermoedelijk hebben grof fetisjisme en spiritisme hare godsdienstige begrippen beheerscht.

Dat toenmaals lijkverbranding voorkwam, is zeker.

Het Islamisme, dat thans beleden wordt, is zeer oppervlakkig en bepaalt zich tot nakoming van uiterlijke vormen.

Talloos zijn de gebruiken en gewoonten, vermoedelijk uit vroeger tijden afkomstig, die in flagranten strijd met den Islam en toch, als het ware, aan dien godsdienst algemeen verbonden zijn. Zelfs valt het niet moeielijk talrijke voorbeelden van fetisjistische vereering aan te toonen. Geloof aan geesten en voorteekenen, middelen om in de toekomst te lezen, rampen en onheilen te bezweren, die overal en onder allerlei omstandigheden in toepassing te brengen, bezweringsmiddelen om over anderen ongeluk en tegenspoed te doen komen, vereering van dieren, enz. zijn zoovele bewijzen, dat naast het Mohammedanisme nog veel daarmede strijdig bijgeloof bestaat.

Dat trouwens de Islam zeer oppervlakkig beleden wordt, bewijzen de omstandigheden, dat men in Gowa slechts één misigit en zeer weinig langgars aantreft, zoomede dat het aantal geestelijken en hadji's luttel is en er steeds weinig ijver voor de bedevaart bestaat.

Velen meenen in de Karaeng-lowé vereering [1]), welke ook in het Oosten, Zuiden en een gedeelte van 't Westen van Gowa bestaat, een overblijfsel te herkennen van het siwaisme; door anderen wordt dit gevoelen bestreden; maar, naar het mij (met de kennis, die wij thans bezitten) voorkomt, hebben eerstbedoelden gelijk.

Het is hier niet de plaats daarover uit te weiden, doch ik hoop later mijne inzichten omtrent dit onderwerp uit een te zetten.

In het Zuiden, midden en Oosten van Gowa moet naast het Mohammedanisme en de Karaëng-lowé vereering een bizondere eeredienst, die der Patoentoeng, bestaan, welks principes en ceremoniën ik, niettegenstaande herhaalde pogingen, te vergeefs trachtte te ontdekken.

Ook in de Berg-Regentschappen moet die eeredienst bestaan. Zouden hier wellicht overblijfselen van den ouden volksgodsdienst te vinden zijn of een dienst, nauw verbonden aan de Karaëng-lowé vereering?

Een nauwkeurig onderzoek ter zake zoude gewenscht zijn.

Overgaande tot de beschrijving van de voornaamste gebruiken bij geboorte, besnijdenis, enz., de voornaamste gebeurtenissen in het familieleven, wordt vooraf aangeteekend, dat deze slechts oppervlakkig geschiedt, als behoorende tot de ethnologie en minder in eene officieele nota gelijk deze.

---

1) Voornamelijk in Manipi (Oosterdistricten), Boelekomba, Bonthain, Binamoe, Bangkala, Laikang en het zuidelijk en oostelijk gedeelte der onderafdeeling Takalar.

Evenals nagenoeg overal elders in den Indischen Archipel, is ook de Gowarees zeer gesteld op veel kinderen.

„Hoe meer kinderen, hoe rijker". Onvruchtbaarheid der vrouw, dikwijls aan booze invloeden toegeschreven, heeft bijna immer verwaarloozing der vrouw door den man, zoo niet echtscheiding ten gevolge.

Ziet men gaarne, dat de eerstgeborene een jongen is, zoo zijn toch dochters, wegens den bruidschat, zeer gewild.

Wanneer de vrouw zwanger is, acht men vele zaken, handelingen, enz. voor haar (velen ook voor haren man) nadeelig, hetzij voor haar zelve, dan wel voor de vrucht of voor de op handen zijnde bevalling.

Zoowel bij aanzienlijken, als geringen wordt bij de eerste zwangerschap in de 7e of 8e maand de zwangere onthaald, nipakado mangirang, op allerhande zaken, waarop zij, naar men vermeent, belust is.

Bij deze gelegenheid, welke met eene samenkomst van familieleden gevierd wordt, onderzoekt de sanro (doktores) den buik der vrouw om het kind eene goede ligging te geven (nisapoe battanna baneja).

Bij de geboorte is, zooveel mogelijk, de man of een van diens verwanten, dan wel van die der vrouw, aanwezig en verleent een sanro (bij gegoeden en aanzienlijken meerdere sanro's) de voor, gedurende en na de verlossing noodige hulp.

Ter vergemakkelijking der geboorte wordt door de sanro gewijd water (djene nibarroesoe) te drinken gegeven.

De bevalling heeft meestal plaats in eene liggende houding, terwijl het bovenlijf op den schoot van den man of diens vervanger rust.

Het bloed, dat door den vloer der woning wegvloeit, wordt opgevangen in een schotel, opzettelijk voor dat doel onder de plaats, waar de barende vrouw ligt, binnen eene kleine, omheinde ruimte gesteld.

Na de verlossing wordt de vrouw voorloopig aan haar lot overgelaten en waeht de doktores eerst de nageboorte af.

Is deze ontlast, dan gaat zij over tot het afsnijden van den navelstreng en het ruw weg reinigen van het kind, om daarna der kraamvrouw hulp te bieden.

De placenta wordt met zorg behandeld en in een aarden pot bewaard, welke voorloopig in huis en in de nabijheid van het kind blijft, omdat men haar beschouwt als zijn broertje of zusje.

Gedurende den tijd, dat zij in huis is, worden er dagelijks na zonsondergang kaarsen bij gebrand en een weinig eten, benevens een toebereid sirih-pruimpje, bij geplaatst. Eerst na 7 (bij aanzienlijken na 9, 14 of 18) dagen wordt zij, hetzij begraven, hetzij in een boom opgehangen, dan wel in zee neêrgelaten.

Over het algemeen wordt de kraamvrouw met weinig zorg behandeld en is zij zeer spoedig hersteld en op krachten gekomen.

Een overblijfsel van couvade is, dat de man zich zoo min en kort mogelijk en slechts bij noodzakelijkheid uit de woning verwijdert.

Tweelingen worden genoemd kambara; beide meisjes zijnde, noemt men ze kambara sanging bainé (tweelingen geheel meisjes). Een jongen en meisje tweeling heeten kambara imba (overspelige tweelingen). Jongens tweelingen worden genoemd kambara boendoe (oorlogstweelingen).

Abortus komt wel eens voor, bij gehuwde vrouwen echter zeldzaam, tenzij om eene te spoedig terugkeerende bevalling te voorkomen.

Ongehuwde vrouwen nemen daartoe meermalen haren toevlucht om hare schande te verbergen.

Aangezien de meeste sanro's afdrijvende middelen kennen, ook al zijn die meestal zeer gevaarlijk door te sterke werking en van hare medicamenten geen geheim maken, is het niet moeielijk die middelen te erlangen.

Zooals boven gezegd is, wordt zeven dagen (bij aanzienlijken 9, 14 of 18 dagen) na de geboorte de placenta weggenomen om begraven, in een boom opgehangen of in zee neergelaten te worden. Alsdan wordt alles uit en onder de woning verwijderd, wat met de bevalling in verband staat, terwijl de doktores tal van zinnebeeldige ceremoniën verricht, w. o het omwoelen van den grond binnen de bovenbedoelde, onder de woning gemaakte omheining, beneden de plaats, waar de kraamvrouw gebaard heeft.

Deze handelingen, welke met feestelijkheden, al naar gelang van het vermogen der echtgenooten, gevierd worden, heeten „kéring rompong".

Den 40^{en} dag na de geboorte wordt wederom een feest gevierd, waarbij men het kind eene kleine hoeveelheid van allerlei fijn gewreven spijzen even over de lippen wrijft.

Men noemt dit nipaëmoe, het laten aflikken (n. l. dier spijzen door den jonggeborene).

1 of 2 jaren na de geboorte wordt onder aanzienlijken het haar van 't kind geknipt, wi-kattéré oe-tjerana, wat met enkele festiviteiten gepaard gaat. Bij den kleinen man vindt dit zonder feestelijkheden op een willekeurig tijdstip, geheel ter keuze van de ouders, plaats.

Bij vorstelijke personen viert men omstreeks het 6e levensjaar van het kind een feest, waarbij het zoogenaamd voor de eerste maal den grond betreedt, ni paondjoki boetta, en een tot draad gerekt stuk goud in het haar wordt gevlochten.

Vroeger had dit omstreeks het 2^{e} of 3^{e} levensjaar plaats.

Op 3—5 jarigen leeftijd worden aan de meisjes de oorlellen doorboord, tinting, hetgeen gewoonlijk met gouden naalden geschiedt en welke gebeurtenis men met festiviteiten viert. Sommigen laten het doorboren der oorlellen eerst na de besnijdenis plaats vinden.

De besnijdenis, soenna, heeft bij jongens plaats tusschen het 10^{e} en 15^{e} (prinsen worden dikwijls reeds op 8- of 9-jarigen leeftijd besneden), bij meisjes tusschen het 4e en 8e jaar.

Gewoonlijk gaat onmiddellijk aan de besnijdenis de belijdenis des geloofs

vooraf, in tegenwoordigheid van een of meer geestelijken, waarbij degeene, die aangenomen wordt, bewijzen moet de koran te kunnen lezen. Het examen is slechts pour la forme; meestal toch verstaan èn de examinator èn de geexamineerde even weinig van het Arabisch en bepaalt zich hunne kennis tot het werktuigelijk opdreunen van wat men denkt of vermeent te lezen.

De operatie bij de besnijdenis der jongens bestaat in het afsnijden van een stukje der bovenste opper-voorhuid van het teellid. Incisie komt zeer zelden voor, circumcisie nagenoeg nooit.

Bij de meisjes wordt een klein weinig van het slijmvlies der clitoris afgeschraapt. Men noemt de besnijdenis bij haar dan ook niet soenna, maar kattang, schaven.

Jongens worden door een geestelijke of, bij gebreke daarvan, door een man, die de handeling verrichten kan, besneden, meisjes door eene vrouw. Tijdens de operatie van eerstgenoemden mag zich geene vrouw, gedurende die van laatst bedoelden geen man in de onmiddellijke nabijheid van den besnedene bevinden.

Eigenaardig is het, dat mannen zich ook wel voor de 2e en 3e keer laten besnijden en wel wanneer hun huwelijk kinderloos is of zij vermeenen, dat hun manbaarheid vermindert. Vrouwen worden nimmer voor de 2e maal besneden.

De besnijdenis wordt steeds met een feest gevierd.

Het slijpen der tanden, késo gigi, heeft dan eens onmiddellijk vóór de besnijdenis (in dit geval echter na de belijdenis), dan weder na die operatie plaats. Over het algemeen is de operatie niet pijnlijk en bestaat uit het slijpen der bovenste snijtanden door middel van een steen.

Zij geschiedt bij jongens en meisjes en zou, volgens den inlander, meerdere vastheid aan het gebit geven.

Het zwartmaken der tanden, babanjoe, heeft bij jongens op zeer ongelijke tijden plaats.

Bij sommigen geschiedt het vóór, bij anderen na de besnijdenis. Meisjes mogen het niet doen, voor dat de menstrua doorgekomen zijn, daar zij anders onvruchtbaar worden, dan wel een ongeluk haar zal treffen. Als middel om de tanden fraai zwart te krijgen wordt gebruikt ijzerroest, dat men gedurende eenige dagen in klapperwater laat liggen. Met dit vocht worden de tanden gewreven, nadat men vooraf eenigen tijd op de bast, het hout of uitspruitsels der bladeren van den djamboe paratoegala (Psidium pomifirum L) gekauwd heeft. De bewerking wordt 2 of 3 malen herhaald.

De inlander beweert, dat ook hierdoor het gebit steviger en de slijmvliezen in den mond minder gevoelig worden bij het betelkauwen, waardoor men minder speekselafscheiding krijgt. Ook zou er het voordeel mede beoogd worden, dat de tanden bij het betelkauwen niet rood worden (iets, dat men zeer leelijk vindt), wat anders het geval is. Feestelijkheden hebben bij het babanjoe niet plaats.

Thans overgaande tot het huwelijk, waarbij de meeste ceremoniën en festi-

viteiten plaats vinden, moet vooraf gezegd worden, dat het slechts met zeer vluchtige trekken beschreven zal worden.

Vermoedelijk heeft vroeger het matriarchale huwelijk bestaan; althans men vindt in de verdeeling der kinderen, de barang sisila en de verdeeling hiervan, die later ter sprake zullen komen, overblijfselen van dien huwelijksvorm, welke voorzeker niet ingeslopen zouden zijn, ware de inrichting van het gezin patriarchaal geweest.

Thans wordt in Gowa de endogamie toegepast, hoewel naar alle waarschijnlijkheid vroeger de exogamie bestond, toen de afscheiding der stammen, waarin de bevolking oorspronkelijk verdeeld moet zijn geweest, scherp afgebakend was tengevolge der primitieve, maatschappelijke instellingen.

Het huwelijk is verboden tusschen ouders en kinderen, broers en zusters, grootouders en kleinkinderen, ooms en nichten (kamanakang, 't fransche nièce), tantes en neven (kamanakang, neven), ouders en hunne stiefkinderen.

Ook bestaat het huwelijksverbod voor schoonbroêrs en schoonzusters, zoolang de persoon, door wien de aanverwantschap ontstond, nog in leven is, voor den man met de nicht (nièce) zijner vrouw, wanneer deze nog niet overleden is, voor zoogbroeder en zoogzuster.

Eigenaardig is, dat een jongere broeder van A niet — een oudere broeder daarentegen wel — met de zoogzuster van A mag huwen.

Bloedschande wordt als een zwaar misdrijf aangemerkt en gestraft met verdrinking der schuldigen.

Misgewas, epidemiën, hongersnood, in 't algemeen rampen en onheilen in het rijk worden door den inlander als goddelijke straffen wegens gepleegde bloedschande beschouwd.

Mannen van hooge afkomst kunnen wel met geringe vrouwen huwen, maar niet omgekeerd.

De bruidschat, welke even voor de voltrekking van het huwelijk voldaan wordt en zich naar den stand der vrouw regelt, bedraagt 80, 44, 40, 28, 20, 16, 12 en 8 realen (1 reaal = *f* 2).

Hij wordt door de ouders in ontvangst genomen, zooals men zegt ter tegemoetkoming in de kosten voor de huwelijksfeesten; de bruid krijgt er slechts een klein gedeelte van. Soms wordt de bruidschat niet in eens voldaan en den man de faculteit gelaten dien over eenigen tijd te betalen dan wel te verdienen door zijne schoonouders in hunne werkzaamheden ter zijde te staan, in welk geval hij bij hen komt inwonen.

Is de bruidschat niet betaald, dan krijgt de man geen aandeel in de kinderen.

Scheiding komt meermalen voor, hetzij omdat de ouders der bruid weigeren hunne toestemming tot het huwelijk te geven, hetzij doordien de man niet in staat is den bruidschat te voldoen en daarin geene faciliteit kan erlangen.

Zij wordt als eene groote beleediging, der familie van de bruid aangedaan, beschouwd en is de oorzaak van vele moorden, zelfs jaren na het gebeurde gepleegd, daar ieder mannelijk familielid moreel verplicht is den schaker neer te leggen, wanneer hij dezen ontmoet en partijen nog niet verzoend zijn door de betaling van den bruidschat.

Schaker en geschaakte begeven zich gewoonlijk naar den kali of een ander geestelijke, die verplicht is evengenoemd hoofd der geestelijkheid hiervan kennis te geven. De kali brengt den vorst met het gebeurde in wetenschap en deze tracht de ouders tot het geven hunner toestemming voor de echtverbintenis over te halen, wat in verreweg de meeste gevallen dan ook geschiedt. De man zorge echter zoo spoedig mogelijk den bruidschat te voldoen.

Is de toestemming der ouders op die manier verkregen, dan wordt het huwelijk op last van den vorst voltrokken en is de zaak hiermede uit.

Doch ook, indien de ouders weigeren hunne toestemming te verleenen, wordt tot de huwelijksvoltrekking overgegaan.

De familieleden der ouders mogen dan binnen het rijk niet naar het leven van den schaker staan, maar zijn vrij hem daar buiten te dooden.

Worden schaker en geschaakte door een der familieden van de beleedigde partij achterhaald, vóór dat zij hun toevlucht tot een geestelijke of den vorst genomen hebben, dan mag de achterhaler den schaker dooden.

Schaking tegen den zin van de vrouw wordt als een misdrijf beschouwd. Er heeft dan geen huwelijksvoltrekking op last van den vorst plaats.

Naar alle waarschijnlijkheid is de voorgewende schaking vroeger algemeen een vorm geweest, welke tot de huwelijksvoltrekking behoorde, want thans nog wordt den bruidegom door de mannelijke familieleden der bruid den toegang tot hare woning (oogenschijnlijk, niet in der daad) betwist, wanneer hij daarheen gaat tot sluiting der echtverbintenis [1]).

Alvorens tot de beschrijving van de verloving en de echtverbindtenis over te gaan moet gereleveerd worden, dat uiterlijk de jongelieden van beiderlei sekse streng van elkaar afgezonderd worden gehouden, doch in der daad gewoonlijk een meer intiemen omgang in 't geheim hebben, zoodat feitelijk zelden eene jonge vrouw ongerept in 't huwelijk treedt.

Wanneer een man zijn oog op eene vrouw heeft laten vallen of zijne ouders hem een huwelijk wenschen te doen sluiten, wordt aan de ouders der vrouw hiervan door een paar familieleden van hem, die het aanzoek wenscht te doen, op bedekte wijze, meestal in bloemrijke bewoordingen, kennis gegeven.

Is het aanzoek door de ouders na raadpleging hunner bloed- en aanverwanten aangenomen, zoo volgen de onderhandelingen betreffende de huwelijksgeschenken, den bruidschat, enz. Zijn deze tot een goed eind gebracht, dan eerst kan van

---

1) Het huwelijk wordt altijd in de woning der bruid gesloten.

eene openlijke verloving sprake zijn. Terwijl men een door de kotika (geschriften, tabellen, figuren, enz.) als gunstig aangewezen dag voor de huwelijksvoltrekking afwacht, worden door bruidegom en bruid over en weêr geschenken gewisseld.

Is de dag der huwelijksplechtigheid daar, dan begeeft de bruidegom zich in een bepaalde kleederdracht naar de woning der bruid, terwijl hij door mannelijke familieleden begeleid wordt. Nabij de woning aangekomen, wordt, zooals gezegd, hem de toegang betwist door mannelijke bloedverwanten der bruid, waarop een schijngevecht tusschen beide partijen ontstaat, dat onmiddellijk eindigt, doordien de bruidegom geldstukken onder de tegenpartij strooit.

In de versierde, van gasten overladen woning der bruid heeft daarop, in bijzijn van haren vader of voogd, de voltrekking van het huwelijk (nikah) door een geestelijke plaats, die daartoe den bruidegom eenige vragen doet en, terwijl hij diens rechterduim in de rechterhand vat, eenige Arabische formulieren laat nazeggen.

Eerst hierna mogen bruidegom en bruid elkaar ontmoeten, doch steeds in bijzijn van eenige vrouwen. De bruid is in den beginne verstoord en van den bruidegom afkeerig, maar na eenigen tijd volgt de verzoening. De copulatie heeft gewoonlijk niet dadelijk na de huwelijksvoltrekking plaats, maar wordt eenige dagen uitgesteld. Heeft de man 3 nachten in de woning zijner schoonouders doorgebracht, dan brengt hij zijne vrouw naar het huis zijner ouders en vertoeven de jonggehuwden ook daar 3 nachten. Vervolgens keeren zij terug naar de eerste woning om van hieruit voorloopig hun intrek te nemen bij de ouders van den man of wel een eigen huis te betrekken.

De man mag overeenkomstig de Mohammedaansche instellingen 4 wettige vrouwen hebben; het aantal bijzitten is onbepaald.

Echtscheiding heeft volgens de voorschriften van den Islam plaats en komt menigvuldig voor. De meeste huwelijken toch zijn een uitvloeisel van de keuze der ouders, zonder rekening te houden met de neiging der jongelieden (voornamelijk der vrouw). De jonggehuwden zijn spoedig blasé van elkaar; de man zoekt eene andere vrouw te behagen, wat in de kleine, inlandsche maatschappij spoedig ter kennisse van zijne echtgenoote komt, die uit jaloezie, hetzij heftige huiselijke tooneelen doet ontstaan, hetzij zich door ontrouw over den haar aangedanen hoon wreekt Opmerkelijk is, dat echtscheiding meer door vrouwen dan door mannen geprovoeeerd wordt. Algemeen houdt men het er voor, dat de man veel spoediger onverschillig wordt jegens zijne vrouw, dan omgekeerd. Legio zijn dan ook de klachten van vrouwen, dat zij van hare mannen niets tot levensonderhoud krijgen.

Overspel komt meer voor, dan men wel denkt, maar geschiedt steeds, zooveel mogelijk, in 't diepste geheim. De beleedigde echtgenoot toch heeft het volle recht de overspelers, bij betrapping op heeterdaad, te dooden. Talrijk zijn de moorden, uit al dan niet gewettigde jaloezie gepleegd.

De door den man ten huwelijk medegebrachte goederen, geldswaarden, enz. worden door hem beheerd; hij kan er mede doen, wat hem goeddunkt. Niet aldus met hetgeen de eigendom der vrouw was bij de voltrekking van den echt. Wel administreert de man alles, wat haar toebehoort, maar hij kan er niet over beschikken.

De vóór het huwelijk bezeten goederen noemt men barang sisila.

Alles, wat tijdens de echtvereeniging verkregen wordt, noemt men barang tjakkara, d. w. z. gemeenschappelijke goederen. Deze worden bij den dood van een der echtgenooten in tweeën verdeeld en de erfgenamen van hem of haar, die overleden is, krijgen de eene en de langstlevende de andere helft.

Ingeval er echter uit het huwelijk kinderen gesproten zijn, is de verdeeling anders.

Alvorens haar uit een te zetten moeten wij een stap teruggaan.

Hierboven is reeds met een woord vermeld de verdeeling der kinderen (tawa-ana).

Het is n. l. bij alle volken, die tot de Makassaarsche en Boegineesche landaarden behooren, eene eigenaardigheid, dat de tijdens het huwelijk geboren kinderen verdeeld worden, niet in den waren, maar in figuurlijken zin. De eerstgeborene wordt als aandeel der moeder, het tweede kind als dat van den vader aangemerkt, enz. om en om gerekend. De kinderen, die het aandeel der moeder zijn, erven bij haren dood haar barang sisila; zij, die als het aandeel van den vader beschouwd worden, zijn barang sisila. De barang tjakkara echter wordt bij overlijden van een der echtgenooten gelijkelijk onder alle kinderen verdeeld.

Schulden vóór het aangaan des huwelijks, door den man bij overlijden nagelaten, worden met zijn barang sisila voldaan en de vrouw mag daarvoor in geenen deele aansprakelijk gesteld worden. Omgekeerd geldt hetzelfde. Tijdens het huwelijk gemaakte schulden kunnen echter bij overlijden van den eenen echtgenoot op den andere verhaald worden.

De erfenissen worden overigens verdeeld onder de door de Mohammedaansche wet aanwezen erfgenamen, die ook de daarbij vastgestelde porties ontvangen. In vroeger tijd en ook thans, wanneer de hadat in stede van de sjarat de erfenis verdeelt, kreeg en krijgt eene vrouwelijke erfgenaam niet $^1/_2$ van het aandeel eens mannelijken erfgenaams, maar een even groot deel.

Adoptie komt meermalen, vooral onder aanzienlijken, voor, maar altijd worden kinderen van verwanten aangenomen, zeer zelden die van vreemden. De aanneming geschiedt meestal als het kind nog zeer klein is, ja het wordt menigmaal reeds voor de geboorte „versprochen". Het kind wordt geheel als eigen kind opgevoed en dikwerf weet het niet, wie zijne ware ouders zijn.

Een geadopteerd kind erft nimmer van zijn pleeg-ouders; ook niet, wanneer deze zonder erfgenamen na te laten overlijden, in welk geval de erfenis, als naar gewoonte, den vorst toekomt.

Zij hebben echter 't recht hun pleegkind tijdens hun leven het een of ander te schenken.

Dikwerf ontstaan uit dergelijke schenkingen, na den dood der pleegouders, kwesties tusschen hunne kinderen en het pleegkind.

Huwelijken, gesloten met toestemming der pleegouders, zijn geldig, ook al mochten de ware ouders hunne toestemming geweigerd hebben.

De maatschappelijke positie der vrouw is, evenals bij de Boegineezen, vooral bij de aanzienlijken en grooten, hoog; zij neemt wellicht nergens in den Indischen Archipel zulk een hoogen rang in. Men ziet dit aan hare inmenging in tal van zaken en voorvallen, waarin die elders niet geduld zoude worden. De adat schrijft ook voor, dat een man, al is hij van hoogere afkomst, eene vrouw ontmoetende, uit den weg dient te gaan. Tal van andere bewijzen zijn er voor den eerbied, dien men der vrouw verschuldigd is. Alleen in Tompobocloe, waar de vrouw alles doet, zelfs de padivelden en tuinen bewerkt, de padi plant, enz., is de positie der vrouw laag en wordt zij slechts als werkkracht en werktuig tot voortplanting beschouwd.

Opmerkelijk is, dat de zedelijkheid daar, — in aanmerking nemende, dat men met een binnenlandsche streek te maken heeft, — over het algemeen lager is dan in de omliggende districten, waar de vrouw geëerd wordt en gezien is.

Zooals hiervoren gezegd is, kwam vroeger lijkverbranding voor; of dit gebruik algemeen was, kan niet worden uitgemaakt. Het is niet onmogelijk, dat gelijktijdig met of vóór de lijkverbranding ook de gewoonte bestond de overledenen op eene eenzame plek in het bosch neêr te leggen.

Zij komt n.l. nog voor bij de Toradjastammen, die centraal Celebes bewonen en als de oer-bevolking van het eiland beschouwd worden.

Tegenwoordig worden de lijken ter aarde besteld en wel in eene liggende houding.

Is het in de Boegineesche landen gewoonte, dat die van aanzienlijken gekist worden, in Gowa geschiedt zulks tegenwoordig niet meer, vroeger wel. De overledene wordt, wanneer het een man is, door mannen, indien 't eene vrouw is, door vrouwen gereinigd en in eene lijkwade gewikkeld. Daarna worden bij het lijk gebeden opgezegd en wacht men de begrafenis af, terwijl zich de familieleden en vrienden ten sterfhuize vereenigen.

Intusschen hebben eenige bloedverwanten, vrienden en bekenden het graf gereed gemaakt, terwijl anderen de lijkbaar vervaardigen.

Het graf, dat $\pm$ $1^1/_2$ M. breed, circa $2^1/_2$ M. lang en $1^1/_4$ à $1^1/_2$ M. diep is, wordt gegraven in de richting van N. naar Z. Aan den westkant wordt eene soort nis uitgegraven, ter hoogte van $\pm$ $^3/_4$ M. en even lang als het graf. De bodem van grafkuil en nis zijn gelijkvloers.

Zoodra het tijdstip voor de begraving aangebroken is, wordt het in eene mat gewikkelde lijk op de met wit katoen bekleede en omwonden baar gelegd en met

een korfvormig toestel, waarover een stuk wit katoen en bij gegoeden en aanzienlijken zijden stoffen, met gouddraad doorweven, bedekt, waarna het grafwaarts gedragen wordt door en vergezeld van mannelijke bloedverwanten en vrienden.

Bij het graf aangekomen, neemt men het lijk van de baar, spreekt daarover de „bang" of „gamat" uit, al naar gelang de overledene man of vrouw is, legt het in de nis (het gelaat gekeerd naar het westen en het hoofd gericht naar 't Noorden), sluit vervolgens den ingang der nis af (van den grafkuil) met eene plank en vult de kuil met aarde aan, gelijktijdig de grafteekens plaatsende. Is dit geschied, dan wordt door een geestelijke de talakking (talgin) uitgesproken en na afloop het graf met bloemen bestrooid, waarmede de plechtigheid geëindigd is.

De duur van den rouw hangt af van den stand des overledenen en van het goeddunken der nagelaten betrekkingen.

Over den vorst en diens naaste familie wordt gedurende 100 dagen gerouwd, voor grooten, lieden van aanzien en rijken gedurende 7—40 dagen.

Bij den kleinen man duurt de rouw 3—7 dagen.

Uiterlijk wordt alleen gerouwd over den vorst door het dragen van donkere kleedingstukken, het verbod zich gewapend te vertoonen en tal van andere verbodsbepalingen.

Gedurende den rouwtijd worden dagelijks stukken uit den koran voorgelezen en bloemen naar het graf gebracht, terwijl op de z. g. groote rouwdagen, al naar gelang van het vermogen der nagelaten betrekkingen, een lijkmaal gehouden en een paar kippen, een geit of buffel geslacht worden.

Die groote rouwdagen zijn de 3e, 7e, 10e, 15e, 20e, 30e en 40e en voor vorstelijke personen nog de 50e, 60e, 70e, 80e, 90e, 100e dag na het overlijden.

KLASSEN.

De bevolking kan verdeeld worden in adel, middenstand, slaven en pandelingen.

Tot den adel behooren de vorst, diens naaste familieleden, de prinsen en prinsessen, de rijksraadleden, nagenoeg alle voornaamste hoofden, de kali en enkele voorname geestelijken.

De middenstand omvat de mindere hoofden en geestelijken, de gegoeden en vrijen, terwijl tot den slavenstand gerekend worden allen, die niet vrij (maradeka) en pandelingen zijn.

De evenals overal op Celebes allerlei voorrechten rijke adel (ana-kraeng) wordt verdeeld in ana-tino, d. i. rijpe, gare, zuivere (vorsten' kinderen, ana-sipoewé, d. w. z. kinderen voor de helft (van vorstelijke afkomst), ana-tjéra, d. i. bloedkinderen en ana-karaeng-sala = onechte vorstenkinderen.

De ana-tino (wier ouders van zuiver vorstelijk bloed moeten zijn) onderscheidt men in ana-patola, dat zijn zij, die in aanmerking kunnen komen om den vorst op

te volgen, tola, z. a. zonen, broeders en volle neven van echte geboorte, en ana-manrapi, waaronder verstaan worden diegenen, die bij ontstentenis van ana-patola de vorstelijke waardigheid kunnen bereiken (rapi), daarop aanspraak kunnen maken.

De ana-sipoewé (wier vader van zuiver vorstelijk bloed is, terwijl de moeder tot den middenstand behoort) worden verdeeld in ana-sipoewé manrapi, d. w. z. die slechts voor de helft, bijv. van vaderskant, als ana-manrapi beschouwd kunnen worden en daëng-daëng, die van te lage afkomst zijn om ana-manrapi te wezen.

Ana-tjéra zijn kinderen, die ana-tino of ana sipoewé tot vader en eene slavin tot moeder hebben, terwijl ana-karaeng-sala, kinderen van ana-sipoewé of ana-tjéra bij eene slavin of van een ana-tjéra bij eene vrouw van den middenstand, zoo laag staan, dat zij als onechte (sala) vorstenkinderen niet meer tot den adel behooren gerekend te worden.

De middenstand, verdeeld in gegoeden, aanzienlijken, taoebadji, en den gemeenen man, taoe-samara, vormt de meerderheid der 3 klassen, de kern van het volk.

Slaaf, ata, wordt men door krijgsgevangenschap, door koop, door een vonnis, door eigen vrijen wil. Het slaafworden door krijgsgevangenschap, hetgeen vroeger zeer dikwijls plaats vond, thans nagenoeg nimmer, behoeft geen nadere toelichting. Heeft iemand een misdrijf gepleegd en kan hij de daarop gestelde boete of schadeloosstelling niet voldoen, dan kan hij zich verkoopen als slaaf aan iemand, die genegen is die boete of schadeloosstelling te voldoen [1]). In dit geval voorkomt hij een vonnis.

Is wegens eenig misdrijf een vonnis geveld en kan de schuldige de daarbij bepaalde boete of schadeloosstelling niet betalen, dan kan hij verkocht worden aan den meestbiedende.

Heeft iemand een anakaraëng gedood en is bevreesd, dat diens familie het papoeli, jus talionis, op hem zal toepassen, dan kan hij zich tot den vorst of een der grootwaardigheidbekleeders begeven en zich uit vrijen wil diens slaaf verklaren. De aangenomen meester kan (is daartoe niet verplicht) hem als slaaf aannemen, maar moet dan ook het bloedgeld, sapoe, betalen.

Een vijfde, niet wettige manier, waardoor men in den slavenstand kan geraken, is door roof of geweld zonder recht, wat vroeger dikwijls voorkwam, thans tot de zeldzaamheden behoort.

Over het algemeen worden de slaven goed behandeld en hebben zij een zeer dragelijk lot. Zij worden gewoonlijk meer als huisgenooten dan als dienstbaren bejegend, wonen familiefeesten bij, als behoorden zij tot de bloedverwanten, worden in netelige zaken dikwerf in vertrouwen genomen, enz. Velen zouden, aan zich zelven overgelaten en beroofd van den steun huns meesters, bepaald ongelukkig zijn.

---

1) Hij kan zich natuurlijk ook als pandeling verbinden, wanneer de geldschieter daarin toestemt.

Alles, wat de slaaf bezit, is feitelijk de eigendom van den meester, die er geheel naar willekeur over kan beschikken, omdat de slaaf als een voorwerp, een roerend goed beschouwd wordt. Van daar, dat hij ook door den meester verpand kan worden.

Deze ontvangt ook den bruidschat eener slavin. Trouwt eene slavin met een' slaaf, dan verdeelen de respectieve meesters de uit dat huwelijk gesproten kinderen; het aandeel in de kinderen, aan de vrouw competeerend (zie later), wordt slaaf van haren meester, die den slaaf toekomend, van diens heer.

Doch dit alleen, ingeval de bruidschat voldaan is; dit niet het geval zijnde, worden alle kinderen slaven van den meester der slavin.

Is eene slavin gehuwd met een' vrijen man en heeft deze den bruidschat voldaan, dan volgen de kinderen, die het aandeel der vrouw zijn, haar in den slavenstand (zij behooren den meester toe) en zijn de kinderen, die het aandeel des mans vormen, vrij.

Is in dit geval de bruidschat niet betaald, dan zijn alle kinderen slaven.

Vrijgeving met of zonder de in het bezit van den slaaf zijnde goederen [1]) komt meermalen voor wegens belooning van bewezen diensten, testamentaire beschikkingen, geloften, enz.

Pandelingen, zij, die zich voor eene zekere som verpand hebben, kunnen volgens de oude gewoonten en instellingen nimmer tegen hun wil aan een ander verpand worden en hebben het recht zich tegen voldoening van de pandsom van den pandnemer vrij te maken.

Dat hiervan dikwijls afgeweken wordt en pandelingschap herhaaldelijk, vooral na verloop van jaren, in slavernij ontaardt, behoeft geen nader betoog.

Pandelingen zijn verplicht de bevelen van den pandnemer op te volgen, die tegen vergoeding van voedsel en kleeding over hunne werkkrachten kan beschikken.

Feitelijk kan men twee soorten van pandelingen onderscheiden, n. l. zij, die zich persoonlijk voor de pandsom verbinden, en diegenen, die zich en hun gezin in pand geven. In het laatste geval is de toestemming der vrouw een vereischte.

Sterft een pandeling, die zich persoonlijk verpand heeft, dan kunnen zijne erfgenamen niet met de pandsom bezwaard worden, wanneer de overledene n. l. niets als persoonlijk, barang sisila (zie later), of gemeenschappelijk eigendom, barang-tjakkara, nagelaten heeft.

Is dit wel het geval, dan kunnen zij om de betaling worden aangesproken.

De vrouw en kinderen kan men echter nimmer als pandelingen reclameeren.

Heeft hij zich echter met zijn gezin verpand, dan blijft op alle leden daarvan, ook bij overlijden op den langstlevende, de schuld rusten.

Eene eigenaardig, zuiver Gowasche instelling, die men in het rijk van Soem-

---

1) Men vindt thans zeer welgestelde slaven, die door arbeid kapitaal, huis, vee, enz. hebben weten te verwerven.

bawa terugvindt (vermoedelijk in navolging van Gowa), zijn de z.g. toemakadjannangang, d.i. menschen, die onder djannangs (titel voor hoofden) staan, die gedjannangd worden.

In vroeger tijden, toen Gowa, verbonden met Tello, door herhaalde overwinningen suprematie kreeg over tal van rijken, zoowel op als buiten Celebes, was het gewoonte krijgsgevangenen, die den vorst toegevallen waren, naar Gowa te vervoeren en hun bepaalde landstreken als woonplaats aan te wijzen, waar zij onder hoofden, anrong-goeroe's, gesteld werden. Deze lieden werden oorspronkelijk als slaven aangemerkt, maar later vrij gegeven en onder een algemeen hoofd, den titel voerende van Anrong-goeroe lompona Toemakadjannangang, bestuurd.

Zij werden gebruikt als handwerks- en ambachtslieden en waren in 70 afdeelingen verdeeld, ieder onder een djannang.

Zoo had men onder hen timmerlieden, smeden, geweermakers, kleermakers, enz., enz., die allen op eerste opontbieding van den vorst hunne diensten hadden te presteeren (thans zijn die afdeelingen gedeeltelijk opgelost of met andere samengesmolten).

Ook werden zij af en toe in den wapenhandel geoefend en als krijgsmacht tegen den openbaren of inwendigen vijand gebruikt.

Bij oorlogen moesten zij steeds het eerst optrekken en de vijandelijkheden beginnen. Zij waren dus wat wij zouden noemen de voorvechters van den vorst.

Thans is zulks nog het geval en bestaat 's Vorsten lijfwacht en wachtvolk uit toemakadjannangangs. Zoo wordt dagelijks aan het vorstelijk verblijf door hen de wacht gehouden en zijn daarmede een zestal der voornaamste Anronggoeroe's met hunne onderhoorige toemakadjannangangs, die om de 7 dagen afgelost worden, belast [1]).

TITELS.

De gebruikelijke titels zijn voor den vorst, wanneer men tot hem spreekt en hij reeds gehuldigd is (ni-lanti), sombangkoe; spreekt men van hem, sombaja. Is de vorst nog niet gehuldigd, dan wordt hij bij het aanspreken betiteld karaeng, terwijl men over hem sprekende zegt karaënga (d. i. de vorst, heer, meester). Een algemeene titel voor den vorst, hetzij hij gehuldigd is of niet, is karaengmagaoe, regeerend vorst. Sprekende van den vorst, bezigt men dien titel, om te doen uitkomen, dat men den regeerder en niet een anderen karaeng bedoelt.

Europeanen spreken den vorst aan met radja.

---

1) De zes djannangs zijn Anronggoeroe ana-boeraneja, Anronggoeroe ana-galarranga, Anronggoeroe Toe-Limbanga, Anronggoeroe Dammaka, Anronggoeroe Kamanakkanga en Anronggoeroe Tana-bangka.

De kroonprins draagt den titel van karaeng-lolowa = de jonge karaeng of patimatarang [1]).

Tot hem sprekende, zegt men karaeng; Europeanen zeggen radja moeda of alleen radja.

Met karaeng worden eveneens prinsen, rijksgrooten, enz. (ook Europeanen) aangesproken door ieder, die de mindere van den toegesprokene is.

De meeste karaeng-titels zijn ontleend aan landschappen, kampongs, enz. z. a. karaëng Sapa, karaëng Mandallé, karaëng Katangka, etc. Vrouwen voeren dikwijls titels naar denkbeeldige of beeldsprakige karaëngschappen, z. a. karaëng Ballakatjaija, karaëng Ballakerija, karaëng Pabineijang.

Vroeger bestond in Gowa de titel van Bitjara-boetta, spreker van het land, die na den vorst de eerste persoon was.

Onder de afdeeling regeering zal over deze en de volgende betrekkingen meer gezegd worden.

Op dezen volgden de Toemaïlalang-matowa of oude Toemailalang (rijksbestierder) en de Toemaïlalang-malolo of jonge Toemailalang, afgeleid van toe of taoe = mensch en i-lalang = binnen, dus de mensch die binnen is; aldus genoemd wegens de nauwe of intime relatie, waarin zij tot den vorst staan.

De rijksraadleden, ook wel kiesheeren genoemd, worden collectief betiteld baté salapang, d. i. negen teekens of vaandels, omdat zij ieder een vaandel voeren.

Eene eigenaardige, hooge betrekking is die van Anronggoeroe lompona Toemakadjannanga, d. i. het groote hoofd of opperhoofd der Toemakadjannangangs, welk ambt steeds door een van de prinsen van den bloede wordt vervuld.

Eene andere, mede zeer geziene betrekking is die van Anronggoeroe-lompona Toe-Bontowalaka = het opperhoofd der menschen van Bontowala, welke eveneens door een der voornaamste prinsen wordt waargenomen.

De districtshoofden dragen den titel van karaëng en galarrang en hunne vervangers somtijds (z. a. die van Ballasoeka) Soellewatang en Pabitjara (o a. die van Tompoboeloe).

De onderdistrict- en kamponghoofden worden genoemd Galarrang, Anronggoeroe, Battang-banowa, Djannang en Taoetowo.

De meesten hunner hebben zendelingen; die der Baté Salapang heeten Tôdó, die der andere districts-, onderdistricts- en kamponghoofden Sarijang, Soero of Mata-mata.

Onder den Anrong-goeroe lompona Toe-makadjannangang staat een persoon, die den titel voert van Lomo; de aan dezen ondergeschikte hoofden, evenals die, welke de bevelen van den Anrong-goeroe-lompona Toe-Bontowalaka hebben op te volgen, heeten Anrong-goeroena Toemakadjannangang en Anrong-goeroena Toe-

---

1) Vermoedelijk is in vroeger tijd door een der Mataramsche vorsten dien titel (Patih van Mataram) aan een' Gowaschen kroonprins geschonken.

Bontowalaka. Het hoofd der Bissoe's of heidensche priesters (die aan de rijksornamenten verbonden zijn) heet Lakaja, de priesters zelve Bissoe.

Vroedvrouwen noemt men sanro, geneeskundigen tabi, geleerden panrita of walli, ambachtslieden panre, zeelieden pasimombala, gezagvoerders van vaartuigen poenggawa, opvarenden van vaartuigen sawi, roergangers djoeroemoedi, tuinlieden pakoko, bewerkers van sawahs pamarrie, volgelingen djowa, bedienden patoemaning, minnen anrongpasoesoe, kindermeiden patarinti, krijgslieden pabarrissi.

Het hoofd der geestelijkheid draagt den titel van Kali; de voorgangers in het gebed heeten Imang (Imam); zij, die tijdens den vrijdagdienst de preek voorlezen, Katte (chatib), de aankondigers van de godsdienstoefening Bilala (moedzin), de kosters Dodja en de gewone kamponggeestelijken Goeroe.

De havenmeester wordt, evenals elders op Celebes, Sabannara (in de Boegineesche landen Sabannara) genoemd.

Daëng is de titel van elk adelijk persoon. Vorstelijke personen voeren eveneens dien titel en worden, wanneer zij nog jong zijn en men over hen spreekt, daarbij aangeduid; tot hen sprekende, wanneer nl. de persoon, die het woord tot hen richt, van mindere afkomst is, zegt men karaëng. Wanneer een gewoon inlander zijne vrouw, ouderen broer of zuster toespreekt, zegt hij Daeng. Aan den titel Daeng wordt altijd een andere naam verbonden, bijv. Daeng Téné, Daeng Malimo, enz., terwijl de eigennaam van den persoon voor den Daengstitel geplaatst wordt. Eigenaardig is, dat tusschen dien eigennaam en Daengstitel steeds verband bestaat, bijv. Dallé Daeng Maboewa, d.i. voorspoed, geluk (Dallé) Daeng vruchtdragend (Maboewa), Kaleleng Daeng Makaloe, d.i. slingerplant, liaan (Kaleleng) Daeng omwindend, omslingerend (Makaloe); Boelang Daeng Matjora, d.i. maan (Boelang), Daeng glanzend, glinsterend (Matjora) enz.

Was vroeger de titel van Daeng eene getuigenis van hooge geboorte, thans heeft hij, doordien velen hem zich ten onrechte aanmatigen en ook voeren, veel van zijne beteekenis verloren. Opmerkelijk is, dat de vorst van Gowa, sprekende tot of van den kali, den Sabannara, en de Galarrangs van Tombolo en Mangasa, steeds zegt Daënta, d.i. onze Daeng, iets, wat slechts als een bewijs van eerbetuiging kan worden beschouwd.

De titel van Daeng, met den daarbij behoorenden naam, noemt men iemands Padaëngang, zijn Daengschap

Kare is een titel, die vroeger veelvuldig voorkwam, maar thans geheel in onbruik dreigt te geraken. Hij geeft te kennen, dat de drager iemand is van goede geboorte, doch het hem niet past zich Daeng te noemen.

Ouders (gewone inlanders) worden in het dagelijksche leven gewoonlijk genoemd naar hun oudste kind. Heet dit Saripa, dan noemt men den vader Poewa Saripa, ook wel eens Bapa Saripa, en de moeder Amma Saripa.

Voor inlanders van goede afkomst zegt men ook wel Daënna Saripa, d.i. de Daeng (vader of moeder) van Saripa.

Een kind van goede geboorte zegt, sprekende van zijn vader of zijne moeder, Karaëngkoe boeraneja, d.i. mijn vorstelijke vader, of Karaëngkoe baïnèja, d.i. mijne vorstelijke moeder, zonder dat daarmede bedoeld of te kennen gegeven wordt, dat die vader of moeder van vorstelijke afkomst is. Instede van Karaëngkoe boeraneja of baineja zegt men ook wel Kaengkoe of Aengkoe boeraneja of baineja.

Wanneer het kind van een gewoon inlander van zijne ouders spreekt, zegt het oewakoe of manggèkoe, mijn vader, anrongkoe of ammakkoe, mijne moeder.

WONING.

In de laagvlakten zijn de huizen (balla) tot kampongs, waaronder verscheidene zeer groote, z a. Aëngtjira, Bontolangkasa, Pakoe, Bonè, Bontomaëro, enz., vereenigd en komen alleenstaande woningen weinig voor. Daarentegen staan zij in de bergstreken meestal verspreid.

Zelden vormen zij daar kampongs, welke op enkele uitzonderingen na van geringen omvang zijn.

Gewoonlijk zijn de kampongs, in de laagvlakten te midden van sawahgronden gelegen, op eene geringe verhevenheid van den bodem gebouwd en in het gebergte op plateaux.

Bij verreweg de meeste kampongs is de rand (ook de kampong zelve) begroeid met klapper- en pinang-palmen, mangga- en andere vruchtboomen en bamboestoelen, welke beletten, dat men de huizen dadelijk opmerkt.

De woningen liggen zonder orde of regelmaat door elkaâr, zien er over het algemeen vuil en verwaarloosd, dikwijls hoogst bouwvallig uit.

Gewoonlijk zijn de erven niet van eene omheining voorzien; waar deze aangebracht is, bestaat zij uit paggerstruiken, kapokstaken, bamboe, enz.

Op enkele erven vindt men eene z. g put, eigenlijk een' kuil, die in den drogen tijd geen of zeer drabbig water bevat, dat er met eene soort emmer, timba, van nipabladeren vervaardigd, uitgehaald wordt. Bij de put wascht men de kleederen, baadt men zich, enz. Het water wordt als drinkwater gebruikt. Zelden is de put ompaggerd.

Hier en daar ziet men tusschen of op de erven z. g. karbouwenkralen (poelen van modder en uitwerpselen der buffels), welke door uit zware boomstammen en bamboetakken gemaakte omheiningen afgesloten zijn.

Wegen, nl. bepaald onderhoudene, vindt men slechts bij hooge uitzondering; wel loopen door de kampong in alle richtingen meer of min begane voetpaden door het overal welig opschietend onkruid. Een en ander maakt, dat de kampongs, die, van buiten gezien, menigmaal een vriendelijk en lachend aanzien hebben, een zeer ongunstigen indruk maken door hun verwilderd, smerig, verwaarloosd voorkomen, zoodra men ze binnengaat.

De meeste kampongs in de laagvlakten tellen van 5—40 huizen, in de bergstreken van 3—20.

De huizen zijn op in den grond, enkele malen op steenen, geplaatste palen [1]) gebouwd; die van den kleinen man, gewoonlijk ± $1^1/_2$ à 2 M. boven den grond, rusten op 3 of 4 rijen palen, ieder van 4 stuks en bestaan uit 2 à 3 vakken.

Dikwerf is het front naar het Oosten gericht. Ter linkerzijde is eene verlenging van het dak aangebracht, wier vloer iets lager (2—4 d.M.) is dan die van het eigenlijke woonhuis. Dit uitbouwsel, om het zoo eens te noemen, heet djambang en dient tot keuken, bewaarplaats van drinkwater, potten en pannen en brandhout. De djambang loopt over de geheele lengte der woning door; somwijlen steekt zij, met een afzonderlijk miniatuur-dak, een paar meters achter het huis uit; dit gedeelte draagt den naam van tambing en wordt gebruikt voor secreet.

Waar geen tambing aanwezig is, dient het aehterste gedeelte van de djambang tot geheim gemak.

De deur (draaideur met houten grendel), waardoor men het huis binnentreedt, is aangebracht vóór in de djambang. Men bereikt haar langs eene trap van primitief maaksel, gewoonlijk van bamboe stijlen en dito treden.

Nabij den voet der trap vindt men zeer dikwijls een aarden watervat met schepper, van klapperdop vervaardigd, benevens eenige groote vlakke steenen, waarop men staat om de voeten te reinigen. Somwijlen staat 't watervat binnenshuis, vlak bij den ingang.

Het voorhuis, waarin de gasten ontvangen worden, beslaat één, soms twee vakken.

Gewoonlijk is het zoo laag, dat men daarbinnen in eenigszins gebukte houping moet loopen.

Het heeft twee, van bamboe of atap — zelden van hout — gemaakte buitenwanden, één in 't front en één aan de rechterzijde, terwijl het aehterliggende door een dito wand, voorzien van eene deur of voorhang, gescheiden is.

Tusschen djambang en voorhuis is geene afscheiding.

In den frontwand van het voorhuis bevinden zich gewoonlijk drie, van houten of bamboe tralies voorziene vensters, waarvan de twee rechtsche klein ($^3/_4$ M. breed en 1 M. lang) zijn en die het dichtst bij de deur eenige spannen grooter is.

Uit de laatste, tontongang sala genoemd, kunnen de tralies zonder veel moeite verwijderd worden en daardoor wordt bij voorkomend sterfgeval het lijk uitgedragen.

Ter rechterzijde van het voorhuis bevinden zich kleine, van tralies voorziene openingen, die mede als vensters dienst doen. De vensters worden nagenoeg algemeen met valkleppen, een enkele maal door draaikleppen gesloten.

---

1) Bij tijdelijke woningen en bij die van arme lieden worden de palen dikwijls door bamboe vervangen.

Het achterhuis, dienende tot huiselijk gebruik en slaapvertrek, heeft, evenals het voorhuis, twee buiten-omwandingen van hetzelfde maaksel en is nu eens wel, dan wederom niet, van de djambang door eenen wand gescheiden.

Hoogst zelden vindt men er eene deur, waardoor communicatie met den grond bestaat; de deur in het front is bijna altijd de eenige.

De vensters van het achterhuis zijn klein, evenals die in de rechter omwanding van 't voorhuis. Een enkele maal is het achterhuis door wanden in twee of drie kamers verdeeld; gewoonte is dit echter niet.

De bevloering, zoowel van de djambang, als van het eigenlijke huis, bestaat uit 2 — 4 d.M. breede, gespleten latten van bamboe of niboeng, die op 1 à 2 c.M. afstand op onderleggers van heele bamboe met rotan vastgebonden zijn [1]). Die heele bamboe rust op de in de lengte der woning aangebrachte dwarsverbandbalken.

De zolder in het eigenlijke huis (de djambang heeft geen zolder) is samengesteld uit heele bamboe of niboeng-latten, waartusschen eene ruimte van 1 à 2 c.M. bestaat.

Het dak, welks nok over de geheele lengte van het huis loopt, is met atap of alang-alang gedekt.

De bedekking rust op bamboe latten of gehalveerde bamboe van 3 à 4 c.M. breedte, op eenen onderlingen afstand van $2^1/_2$ tot 4 d.M. aangebracht. Die latten loopen in de breedte van het dak en zijn in het midden of op $^1/_3$ en $^2/_3$ hunner lengte door heele bamboe ondersteund. De voor- en achtergevels van het dak bestaan elk uit twee vakken, samboenglajang geheeten; het bovenste is een driehoek, het onderste een trapezium. Hun geraamte is van bamboe en ze zijn met atap belegd. Het onderhuis, siring (Mal. kolong), wordt gebezigd voor stalling van paarden en geiten, kippen en bergplaats van landbouwgereedschappen, balken, bamboe, korven, atap, enz., in één woord, voor alles, wat men niet in huis wil of kan bewaren. Nieftegenstaande deze potpourri wordt de kolong toch zeer veel door de vrouwen gebruikt om te weven.

Somwijlen is de kolong door een pagger afgezet, maar algemeen gebruikelijk is dit niet.

De huizen van gegoeden en aanzienlijken zijn natuurlijk ruimer, beter gebouwd en van deugdzamer materialen samengesteld. Wijders hebben lieden van geboorte, al naar gelang van hunne afkomst, het recht hunne woning op meer palen op te richten, n. l. 4 rijen van 5 en 5 rijen van 6 palen; alleen de vorst en diens naaste familie kunnen 6 rijen van 7 palen bezigen. Ook aan het aantal samboenglajang kan men den maatschappelijken stand van den bewoner beoordeelen.

Mag n. l. een gewoon inlander slechts aan elken gevel 2 samboenglajangs

---

1) Die inrichting van den vloer vergemakkelijkt eene op Celebes zeer in zwang zijnde wraakoefening, hierin bestaande, dat men des nachts onder het huis sluipt en, na zich vergewist te hebben, waar het slachtoffer rust, dit door de vloeropeningen met een steekwapen doorsteekt of verwondt, soloro.

aanbrengen, voor daengs en hooggeplaatsten bedraagt dat aantal 3, voor vorstelijke personen 5.

Sleehts lieden van vorstelijke afkomst of hooge betrekkingen bekleedende mogen een sapana of trap zonder treden, eene soort van uit gevloehten bamboe vervaardigde loopplank, gebruiken, alsmede een paladang, een voor het huis aangebraeht uitbouwsel of bordes, waarin men langs de sapana komt en hetwelk men passeeren moet om in het eigenlijke huis te komen.

Wanneer men een paladang aanbrengt, is de djambang gewoonlijk gelijkvloers met het voor- en aehterhuis. Ook hebben bedoelde personen alleen het reeht een taboe-taboewang te doen opriehten, d. i. eene poort met afdak in de omheining van het erf, en de uiteinden van den nok van het dak te versieren met een nagemaakten karbouwenkop met hoorns. Gewoonlijk staat naast eene vorstelijke woning een ander, kleiner huis, door een overdekten overloop daarmede verbonden, 't welk dienst doet als keuken en verblijf van het dienend personeel; zoodanig dubbelhuis noemt men balla kambara, d. i. tweelingshuis. Vorstelijke personen bezitten nog tal van andere, niet zoo spoedig opvallende prerogatieven, welke gepasseerd kunnen worden.

Wat eehter nog vermelding verdient is, dat alleen de vorst en de hoogste waardigheidsbekleeders het reeht hebben vóór hunne woning, op de meestal daar aanwezige open ruimte, een wala-wala, d. i. hanenkampplaats, bestaande nit een van bamboe tralies omrasterd vierkant stuk grond, daar te stellen.

In geheel Gowa zijn sleehts 5 steenen, met pannen gedekte gebouwen, n. l. de op Europeesehe wijze gebouwde woonhuizen van den vorst en diens sehoonzoon, Karaeng Berowanging, de gevangenis te Djongaja, de groote misigit te Katangka en een aan eenige prinsen toebehoorend petroleumpakhuis, nabij kampong Mangasa. Beide woonhuizen hebben eene verdieping en zijn gedeeltelijk op Europeesche wijze gemeubeld.

Verder treft men te Goenoengsari en Mangasa twee, met fraai snij- en lofwerk, zoomede verguldsel en ingebrand glaswerk, versierde woningen aan van wijlen den ouden vorst Koemala en den Toemailalang-malolo. Beide huizen zijn ruim en luehtig.

Ook enkele andere prinsen, z. a. Karaeng ri Boerané, Karaeng Limbangparang enz., bezitten fraaie inlandsehe woningen.

Huizen van vorstelijke en aanzienlijke personen dragen den naam van ballalompo, d. i. groot huis, die van gegoeden en den kleinen man worden eenvoudig balla, d. i. huis, genoemd.

Zoowel aanzienlijken als minderen hebben de gewoonte hun huis te verlaten of het elders weder op te stellen, ingeval daarin herhaaldelijk iemand ziek wordt of huisgenooten spoedig opvolgend overlijden, omdat men meent, dat het huis of de plaats, waar het staat, betooverd, ongeluk aanbrengend is: karrassa.

Loodsen voor het houden van feesten en vergaderingen en tot huisvesting

van vreemdelingen heeten baroega; lusthuisjes voor zeer kort verblijf, b. v. op jacht of op reis, balla-djaba, d. i. vogel-kooihuizen; tuinhuizen heeten balla-koko, offerhuisjes (voor den dienst van Karaeng-lowe) balla-saoekang, hutten baroeng-baroeng.

Misigits (bedehuizen met vierkante, gebroken daken) noemt men masigi; gewone huizen, waarin godsdienstoefeningen gehouden worden en van woonhuizen uiterlijk alleen hierin verschillen, dat aan den naar het westen gerichten achterkant een klein uitbouwsel gemaakt is, heeten langgara.

Het huisraad is gewoonlijk gering en van weinig waarde. Stoelen, tafels, kasten, bedden, spiegels en lampen treft men alleen bij de vorstelijke familieleden en aanzienlijken aan.

Instede van stoelen gebruikt de gewone inlander rotan matten, djali, welke den vloer in het voorhuis of een gedeelte daarvan bedekken en waarop men met onder het lichaam gekruiste beenen plaats neemt. Voor gasten, die men vereeren wil, wordt een afzonderlijk, van lontarbladeren gevlochten matje, tappere (welks randen met laken of andere stof omboord zijn), op de rotan matten neergelegd om als zitplaats te dienen Verder ziet men in het voorhuis een of meer sirihdoozen, eenige lansen en soms een ouderwetsch geweer, met rotan losjes aan een der palen vastgebonden of tusschen een paar bamboe, die aan den zolder bevestigd zijn, opgehangen. Nabij de afscheiding tusschen voor- en achterhuis merkt men ook meestal op een vierkant, veel-kleurig, als een bedhemel aan den zolder hangend stuk katoen.

Onder dien bedhemel, timbaoe, is de plaats, waar voor een geëerd logeergast de slaapplaats, katinrowang, wordt gereed gemaakt door er een matras of, bij gebreke daarvan, een tappere en een paar hoofdkussens, paloengang, neer te leggen en rondom de timbaoe een tot den vloer neerhangend, eveneens veelkleurig gordijn, pakalli, te hangen.

Dikwerf ziet men in het voorhuis, aan een der huispalen, een paar hertengeweien bevestigd, waaraan inlandsche paardentoomen, hoeden, enz., opgehangen worden.

In het achterhuis, waar de bewoners huizen en vernachten [1]), ontwaart men een of meer slaapplaatsen, gelijk aan de hierboven beschreven.

Nabij de slaapplaats of binnen de pakalli liggen een of meer stapels waarlooze hoofdkussens en eenige manden van pandang bladeren en kisten, welke tot berging van kleeren, geld en kostbaarheden dienen. Verder bevat het achterhuis korven, weeftoestellen, manden van bamboe, rotan of palmbladeren, sirihdoozen, wannen, rijstzakken, kleine gereedschappen voor landbouw, in één woord alles, wat in de inlandsche huishouding te pas komt en niet tot het kook- en eetgereedschap behoort. Dit toch, bestaande uit potten, pannen, vaatwerk, potten tot berging van drinkwater en rijst, raspen, borden, schotels, kopjes, glazen, enz., benevens het fornuis, een langwerpig-vierkante, planken bak, met zand gevuld en voorzien van

1) Gasten, geen familie, noch intieme vrienden zijnde, slapen altijd in het voorhuis.

groote steenen, waarop de spijzen te koken gezet worden, een paar stellingen voor brandhout, borden, enz, bevindt zich in de djambang.

De zolder wordt gebruikt voor bergplaats van padi, djagong en allerlei rommel. Ook dient hij gewoonlijk tot slaapplaats voor de ongehuwde, jonge vrouwen.

De verlichtingsmiddelen zijn zeer primitief; zij bestaan uit zeer eenvoudige blikken lampjes, padjannangang, met draadkousen, waarin klapperolie of petroleum gebrand wordt, en uit inlandsche kaarsen, kandjoli, gemaakt van een dun bamboe latje, waartegen boomwol, vermengd met fijngestampte kémiri-noot, gekleefd is. Daar bij padjannangang en kandjoli het verbrandingsproces zeer onvolledig is, veroorzaken zij veel walm.

In het algemeen kan gezegd worden, dat ook het inwendige der woningen en het huisraad een vuil, onoogelijk, verwaarloosd, berookt [1]) en ordeloos aanzien hebben.

KLEEDING.

De kleine man draagt als dagelijksche kleeding een kort wit of rood katoenen broekje — saloewara-bodo — gelijk aan onze zwembroeken, maar minder collant, dat met een schuifband gesloten wordt, een bontgekleurde sarong, lipa, een hoofddoek, pasapoe [2]), van donkere of roode kleur en een rood- of wit-katoenen gordel, bara-bara.

Buitenshuis draagt hij over de bara-bara een platten band, waaraan de paoe-paoe hangt, een bijna cylindervormige buidel van 2 à 3 d.M. middellijn met verlengstuk van boven, waarin de opening is, gewoonlijk gemaakt van zwart, enkele malen ook van rood of groen laken. De opening der paoe-paoe is voorzien van hoornen of zilveren platen.

De paoe-paoe dient tot berging van sirih-benoodigdheden, besloten in een matten koker dan wel in een koperen knipdoos van langwerpigen vorm, soelappa, een tabaksdoos van blik in platronden of van zilver in nagenoeg bolronden vorm. Verder worden in dien buidel geborgen geld, amuletten, een tangetje voor het uittrekken van haren (singkang) en tal van andere zaken. Hij wordt gedragen vóór het lichaam en bengelt gewoonlijk tusschen de beenen.

Over den band van den paoe-paoe draagt men (buitenshuis) nog een twee- of drie vingers breeden (somwijlen met gouddraad doorvlochten) geweven band, tali bannang, welke twee- of drie malen om het middel gewonden en waar tusschen de kris, sélé, of badi-badi (een soort mes of beter wapen, dat behalve tot steken ook tot hakken gebezigd kan worden) gestoken wordt. Op reis of zich eenigszins ver van zijne woning verwijderende, heeft elk man bovendien eene lans bij zich.

---

1) Geen wonder, daar de rook bij het koken zich altijd door het huis eenigszins verspreidt en alleen door het dak een uitweg vindt.

2) Bij veldarbeid, reizen, enz. worden nu en dan door de mannen hoeden gedragen van verschillende modellen, gewoonlijk vervaardigd van nipa- en lontarbladeren.

Voornamen dragen dezelfde kleedingstukken; alleen is de broek gewoonlijk van roode zijde vervaardigd, zijn de paoe-paoe platen en tabaksdoos somwijlen van goud, is de tali bannang van goud passement, de sarong en hoofddoek geglansd, garroessoe, en de krisscheede van goud (pasantimpo).

Slechts bij het afleggen van bezoeken, bij plechtige gelegenheden of op reis wordt een baadje, badjoe, gedragen.

Men onderscheidt hiervan, wat vorm betreft, 4 soorten, n.l. de badjoe-badjoe, een soort buis met korte, even over de biceps reikende mouwen, de badjoe galenrong, die kort en bijzonder wijd is, met staanden kraag en korte, eenigszins wijde, even over de ellebogen reikende mouwen, de badjoe-soso, tot over de knieën vallende, met lange mouwen, welke nauw aan de polsgewrichten toeloopen en daar met gouden knoopjes gesloten zijn.

Bij deze 3 soorten is het kleedingstuk van voren gesloten en steekt men bij 't aantrekken het hoofd door de halsopening.

De vierde soort, de badjoe-pasangingang, is van voren open en wordt daar met knoopjes (soms juweelen) gesloten, evenals aan de polsen, waar de mouwen nauw uitloopen. Deze badjoe reikt tot aan de dijen en heeft een staanden kraag, waarin ter rechterzijde 3 groote, dubbele, gouden knoopen gedragen worden, welke niet tot sluiting, maar ter versiering dienen.

Bij de hofkleeding is het bovenlijf naakt en wordt een gadoe (lang baadje), bij wijze van sarong, boven de kris om het lichaam geslagen.

Instede van den hoofddoek wordt dan een songko (mutsje, eenigszins gelijk aan de Maleische kopijah, maar minder hoog en gewoonlijk puntig eindigende) gebruikt.

Het dragen van de songko is de rigueur bij het betreden van 't erf van den vorst.

De lans-dragende en van hoofddoeken voorziene volgelingen van een rijksgroote of bezoeker blijven buiten de omheining van 's vorsten erf wachten. De rijksgrooten en voorname prinsen mogen zich hun sirihdoos tot aan de trap of sapana van de vorstelijke woning laten nadragen, maar dan zijn zij verplicht dat voorwerp zelve in de hand te nemen. Bij festiviteiten of plechtige gelegenheden worden als hofkleeding zijden en satijnen kleederen gedragen, met een zwarte gadoe en een plat zwart glimmend mutsje, voor hen, die reeds op gevorderden leeftijd zijn, terwijl de jonge lieden een witte gadoe en een plat wit mutsje dragen.

Jonge prinsen moeten ten hove de sarong geplooid, bij wijze van een jurk, dragen en daarboven de kris in een gordel.

Zij bedienen de hooge, mannelijke gasten van den vorst

De vrouwen dragen in huis een bontgekleurde sarong, sommigen daaronder een kort broekje, anderen niet. Buitenshuis wordt een badjoe-bodo van dunne stof en zwart, donkerblauw of rood gebruikt; voor jonge meisjes kiest men altijd eene roode, doorzichtige stof, dikwijls zijde.

Op reis dragen de vrouwen zonder uitzondering badjoes van witte kleur, terwijl zij bovendien een rood en geel gekleurde doek als beschutting tegen de zon over het hoofd bezigen [1]). Men heeft voor de vrouwen 2 soorten van badjoe, n l. de badjoe-bodo, een korte, reikende tot even over den navel, met korte mouwen, komende halverwege schouder en elleboog, en de badjoe-laboe, reikende tot aan de knieën, met lange, aan de polsen nauw uitloopende en daar met gouden knoopjes gesloten mouwen. Beide soorten zijn van voren gesloten en worden aangedaan door het hoofd door de halsopening te steken. De badjoe-bodo, door de vrouwen van den minderen man gedragen, zijn gemaakt van katoen of neteldoek; de badjoe-laboe, door gegoede vrouwen bij feesten, enz. gedragen, zijn gewoonlijk van zijde of satijn, soms met gouddraad doorweven.

De kleuren, welke men voor badjoe-laboe verkiest, zijn verschillend; als algemeene regel geldt, dat jonge vrouwen markante en meer bejaarde donkere kleuren prefereeren.

Als versiersel worden voor mannen en vrouwen gebezigd vingerringen, voor jongens en meisjes voet- en armringen, borstplaten en halskettingen, van goud, zilver of koper, naar gelang van de gegoedheid.

Meisjes van gegoeden en aanzienlijken dragen, zoolang zij nog naakt rondloopen (6 à 8 jaren), een gouden of zilveren, met goud belegd, hartvormig plaatje ter bedekking van het schaamdeel.

Bij feestelijke gelegenheden dragen jonge vrouwen gouden oorringen, prinsessen gouden en juweelen haarspelden.

De geestelijken dragen gewoonlijk lange, tot even over de kuiten reikende en daar smal toeloopende broeken en lange lichtgekleurde baadjes, welke van voren open zijn en veel van lange kabaaien weg hebben. Om het midden dragen zij een wit of donkergekleurden gordel met eene groote, ellipsvormige plaat van goud, zilver of koper. In den gordel steekt de badi-goeroe, een smalle badi met naar boven gekeerd gevest [2]), waaromheen de rozenkrans, bilang-bilang, geslagen is. De geestelijken dragen allen de songko als hoofdbedekking.

Hadjis dragen de overal in dezen archipel gebruikelijke kleeding, zoodat die niet nader beschreven behoeft te worden.

Vorstelijke personen, rijksgrooten en aanzienlijke prinsen en hoofden laten een of meer lans- en geweerdragende volgelingen voor zich uitgaan (de lans steekt met het ijzer naar boven). Alleen vorstelijke personen mogen de lans loodrecht gericht en door den drager tegen den schouder gedrukt laten dragen; mindere prinsen en hoofden moeten haar schuin onder den arm doen dragen.

---

1) Alleen bij het padisnijden dragen de vrouwen meestal een van nipa bladeren vervaardigden hoed van $^1/_2$ tot $^3/_4$ M. middellijn. Ook wel eens, wanneer zij gedurende zware regens zich van de eene plaats naar eene andere begeven.

2) Bij de krissen en badi-badi staat het gevest nagenoeg rechthoekig op de lengte-as van het lemmet.

Bij reizen doen de vorst en rijksgrooten een poke-pangka (lans met 2 of 3 punten), gouden of zilveren waterketel (tjéré) en sirihdoos (epoe) voor zich uitdragen.

Alleen de vorst, rijksgrooten, prinsen en groote hoofden voeren in hun gevolg poke-banrangang, lansen met bokkenhaar versierd, mede.

VOEDING.

In de laagvlakten en dalen van 't binnenland, waar de padicultuur het meest gedreven wordt, is rijst, berasa, overal elders djagong, birallé, het hoofdvoedsel. De rijst wordt nagenoeg altijd gekookt in een aarden pot, somwijlen voor afwisseling gestoomd.

Djagong wordt meestal van de klos gepeld, vervolgens fijn gestampt en daarna gekookt. Wanneer zij gebakken of op 't vuur gepoft wordt, stoot men haar niet fijn.

In de bergstreken, z. a. Tompoboeloe, Wawoboeloe, enz., wordt ook gierst, battang, ter afwisseling genuttigd. Zij wordt eveneens gekookt gegeten.

Sago, tawaro, wordt alleen als versnapering in koekjesvorm gebruikt.

Vooral in de bergstreken worden dikwerf aardvruchten, gekookt en gepoft, instede van rijst en djagong gegeten.

Als toespijzen eet men peulvruchten, komkommersoorten, somwijlen aardvruchten, het jonge uitspruitsel van bamboe, zoodra dit 1 à $1^1/_2$ voet boven den grond uitsteekt, den jongen top van den klapperpalm, enz. Gewoonlijk worden zij als sajoer, hetzij in water alleen of dit vermengd met klappermelk, toebereid.

Zelden wordt het eten sterk gekruid. Zout wordt steeds met het eten opgedischt, opdat men naar den smaak daarvan kunne nemen.

Vleeschspijzen worden slechts zelden, bijv. bij feestelijke gelegenheden gebruikt. Zij bestaan uit het vleesch van karbouwen, geiten, pluimvee, herten en, bij uitzondering, wild gevogelte, z. a. wilde eenden, waterhoenders, snippen, enz. Varkensvleesch wordt nimmer genuttigd. De vleeschspijzen worden gewoonlijk boven het vuur geroosterd, zelden gebakken of, vermengd met andere toespijzen, gekookt.

Visch, hetzij eenvoudig gekookt, gerookt, gezouten of toebereid met kruiden, wordt veel meer dan vleesch gebruikt.

De hoofdspijs wordt 2 malen per dag genuttigd, n. l. van 10—11 uur 's morgens en 7—8 uur 's avonds.

Gebak van meelspijzen, eieren, suiker, klappermelk, olie, enz. wordt steeds met den onmisbaren koffiedrank op elk uur van den dag bij bezoeken opgedischt. Somwijlen worden door aanzienlijken en gegoeden dan voor een' hoogen gast tevens confituren gepresenteerd.

Als drank gebruikt men, behalve water, een aftreksel van gebrande en gemalen koffieboonen, hier en daar in 't gebergte ook van koffiebladeren.

Verder wordt veel gedronken het sap, ballo, getapt uit de bloemkolven van eenige palmsoorten, voornamelijk echter van den inroepalm (Javaansch arenpalm). Pas afgetapt wordt het minder gebruikt, dan wanneer het reeds in gistenden toestand verkeert. Gewoonlijk doet men er den bitteren bast van den tamboeboom in om den drank bitter en prikkelend te maken.

Ook van rijst wordt eene soort ballo gemaakt, genaamd ballo-ase. Zij wordt echter weinig gedronken.

Dranken van Europeesch fabrikaat worden zoo goed als nooit gebruikt.

Hoewel niet bepaaldelijk tot de voeding behoorende, dient hier toch melding gemaakt te worden van de in gebruik zijnde opwekkende middelen. In de eerste plaats dient genoemd te worden de sirih, leko, welke, evenals op Java, met pinang, rappo, gambir, gambéré, tabak, tambako en gezuiverde kalk, palejo, gekauwd wordt. Ouden van dagen en zij die geen sterk gebit hebben, stampen alle ingredienten, uitgezonderd de tabak, in een houten of metalen (gewoonlijk zilveren) kokertje met een beitelvormigen stamper fijn, waarna de tabak er aan toegevoegd wordt. Den ganschen dag en ook dikwijls 's nachts, wakker wordende, kauwt men sirih. Gebruikelijk is ook sirih bij bezoek en na afloop van den maaltijd rond te dienen.

Het rooken van tabak komt zeer zelden voor; alleen maken enkele prinsen, in navolging van ons Europeanen, van sigaren of strootjes gebruik.

Vrij algemeen wordt in de laagvlakten opium geschoven; in de bergstreken maakt men daarentegen van dit heulsap weinig gebruik.

Het verbruik breidt zich van lieverlede uit.

Daar de overleden vorst Koemala sterk tegen het gebruik van opium was, hebben zijne zonen, met uitzondering van Toemailalang matawa, zich steeds daarvan onthouden en ook het schuiven in hunne naaste omgeving tegengegaan, zoodat de vorstelijke familie zich in dit opzicht zeer gunstig onderscheidt van de overige Celebesche bestuurders, die nagenoeg allen aan het opiumgebruik verslaafd zijn.

Voor de welriekendheid wordt veelal de tjandoe (toebereide opium) met zeer fijn gesneden biroe-bladeren (licuale Rumph) vermengd. Zeldzaam wordt door vrouwen van het heulsap gebruik gemaakt.

Geophagie kwam vroeger meer dan thans voor. Doch ook nu nog wordt in enkele streken eene soort aarde, batoe Gowa genaamd, gegeten, voornamelijk, ja bijna uitsluitend door vrouwen ten tijde van hare zwangerschap.

De batoe Gowa is licht of donkergrijs van kleur, hard, gelijk geklonterd meel; zij knarst niet tusschen de tanden. Vermoedelijk zijn de bestanddeelen kiezelzuur, aluinaarde en kalk. Daar de geophagie slechts af en toe en, voor zoovere bekend, niet voortdurend geconstateerd wordt, zijn de nadeelige gevolgen, elders waargenomen, nimmer aangewezen kunnen worden; alleen weet men, dat

weinig eetlust en slechte digestie bij de meeste geophagen voorkomt gedurende den tijd, dat zij zich er aan overgeven.

III. REGEERING.

VORST.

Het hoofd der regeering is de vorst, die den titel voert van sombaja, wanneer hij gehuldigd is; anders heet hij Karaenga-ri Gowa, de vorst van Gowa.

Sombaja is samengesteld uit somba (aanbidden) en a, het bepalend lidwoord, wordende de j voor de euphonie ingelascht. Sombaja beteekent dus, vrij vertaald, de aangebedene.

De vorst moet zijn van zuiver, vorstelijk bloed, karaengtino, en uit het oude vorstengeslaeht, de nakomelingen van de eerste uit den hemel neergedaalde vorstin Toe-manoeroeng [1]), gesproten.

De vorstelijke waardigheid mag alleen door een man bekleed worden; vrouwen worden niet tot de regeering toegelaten.

Evenals in de overige Vorstenlanden beschikt ook in Gowa de vorst over leven en dood, have en goed zijner onderdanen.

Hij wordt in naam door de bate salapang gekozen, in der daad gewoonlijk door zijn voorganger tijdens diens leven aangewezen, waarmede men bijna altijd genoegen neemt.

Op een paar uitzonderingen na, welke de geschiedenis aanwijst, is steeds de oudste wettige zoon (patola) 's vorsten opvolger en heet dan Patimatarang of Karaeng-lolowa, de jonge vorst; wij zouden zeggen kroonprins.

Is bij overlijden van den vorst de tot de vorstelijke waardigheid geroepen persoon nog onmondig, dan wordt het bestuur door een regent, Pabitjaraboetta genaamd, waargenomen, tot tijd en wijle de jeugdige vorst gehuldigd kan worden.

Het huldigen heeft plaats op tweeërlei wijzen, n.l. lanti en togasa. Lanti noemt men het inhuldigen te Tamalate, een plek grond, gelegen binnen de eneeinte der oude hoofdplaats Gowa, waar volgens sommigen de eerste Toemanoeroeng zoude zijn neergedaald, volgens anderen haar paleis gestaan zou hebben.

De vorst wordt gehuldigd, staande op een' natuurlijken steen, gekleed in 't geel, gewapend met den soedang (het rijkswapen), omhangen met de Daeng Tanisamaang (ook wel kort weg Tanisamaang) en Leenjo (twee gouden kettingen, waarover later) en gekroond met de salloko (gouden kroon), terwijl het vorstelijke zonnescherm gedurende de geheele huldiging boven zijn hoofd gehouden wordt. Het aantal daarbij gebruikelijke plechtigheden is groot en kan voorbijgegaan worden. Eene der voornaamste echter, het mangaroe, dient vermeld te worden,

---

1) Deze is de eenige vorstin geweest.

bestaande hieruit, dat allen, die eene waardigheid in het rijk bekleeden, zoomede alle prinsen, al tandakkende of dansende en met de kris zwaaiende, hunne gehechtheid aan den gehuldigde betuigen.

Dagen achtereen worden er in de talrijke, vooraf gebouwde baroega's feestmalen en in de wala-wala's en speelloodsen hanengevechten en dobbelspelen gehouden en stroomt het volk van heinde en verre toe om den vorst allerlei geschenken te brengen.

Is de vorst met eene prinses van den bloede gehuwd, dan wordt ook zij met hem gehuldigd. Nimmer echter wordt haar de titel Sombaja geschonken.

Togasa noemt men het huldigen van den vorst vóór diens woning. De daarbij gebruikelijke ceremoniën zijn minder omslachtig, dan die bij lanti, doch de voornaamste hebben ook dan plaats.

Wanneer de vorst overleden is, wordt hiervan onmiddelijk door zendelingen kennis gegeven aan de familieleden, de voornaamste hoofden van het land en vroeger ook aan alle bevriende vorsten door het zenden van een stuk der lijkwade.

Het lijk wordt, zoo spoedig mogelijk, gereinigd door een door de naaste familie aan te wijzen hoofd, die daarvoor geschenken ontvangt. Gedurende de wassching, waarbij onophoudelijk door den kali en de voornaamste geestelijken hardop gebeden wordt, staat onder de plaats, waar zij geschiedt, een slaaf [1]), die in eenen schotel, welken hij boven het hoofd houdt, het waschwater opvangt, voor welke handeling hij vrijgegeven wordt.

Na de wassching wordt het lijk gekamd met den rug eener kam; verder met minjabaoe, d.i. welriekende olie, ingewreven, nadat vooraf alle openingen van het lichaam met kapok en kamfer dicht gestopt en de oogleden met zwartsel, tjalla, geverfd zijn.

Vervolgens wordt de doode eerst in eene lijkwade en vervolgens in eene mat van palmbladeren gewikkeld en op eene met matten belegde plaats in de receptiezaal neergelegd. Nabij het lijk zet men een paar zware, met geklenrd en verguld papier versierde waskaarsen. Zoodra het lijk neergevleid is, nemen 4 prinsen, in een vierkant gezeten, nabij hetzelve plaats en houden aan stokken een verhemelte, alloeng, van gebloemde stof, tjindé, boven den overledene uitgespreid, terwijl andere prinsen met bezweringstoestellen mede in de nabijheid gezeten zijn. Spoedig daarop komen familieleden, vrienden, geestelijken en belangstellenden om beurten bij het lijk gebeden opzeggen. Dit duurt zoo tot het oogenblik, waarop het lijk grafwaarts gebracht zal worden.

Het lijk wordt dan door de naaste familieleden opgenomen en met het hoofd vooruit naar beneden gebracht, waar het in de lijkbaar wordt geplaatst en toegedekt met een uit bamboe latten gevlochten, halven cylinder, ter lengte van $1^3/_4$ à 2 M., tjako-tjako genaamd, welke met brocaat en satijnen stoffen overdekt is.

---

1) Bij vorstinnen eene slavin, nooit een slaaf en slavin te gelijk, zooals wel eens beweerd is.

Over de tjako-tjako wordt een netwerk van aan draden geregen bloemen uitgespreid.

De lijkbaar bestaat uit een 30—80 tal pinangstammen van 5 à 6 M. lengte, welke kruiselings over elkaar gelegd en verbonden worden.

Hierover wordt een bamboe vloer aangebracht, doch zoodanig, dat aan de uiteinden van elken pinangstam ongeveer $^1/_2$ M. vrijblijft. Om den vloer wordt een wala-soedji, traliewerk van gespleten en gevlochten bamboe, ter hoogte van circa $^1/_2$ M. gemaakt.

Op een afstand van ± $^1/_2$ à $^3/_4$ M. wordt binnen die wala-soedji nog eene soortgelijke omheining en op den zelfden afstand daar binnen nog een dito afscheiding daargesteld. Boven elke wala-soedji is een verhemelte van wit katoen gespannen op aan de 4 hoeken bevestigde bamboe stijlen, zoodanig dat het binnenste verhemelte 't laagste is. Bovendien zijn op elk der 4 hoeken van de buitenste wala-soedji met wit katoen overtrokken zonneschermen bevestigd. De uiteinden der pinangstammen, de wala-soedji's, de stijlen der verhemelten en de stokken der zonneschermen zijn met wit katoen omwonden.

Zoodra het lijk op de baar binnen het vak, gevormd door de binnenste wala-soedji's, geplaatst is, nemen een paar vrouwen, behoorende tot de naaste familieleden van den overledene, plaats aan 't hoofd- en voeteneinde, terwijl andere vrouwen, mede nauwe verwanten, in het volgende en eenige van de mannelijke bloedverwanten in het buitenste vak zich opstellen.

De vrouwen, gezeten aan het hoofd- en voeteneinde van den doode, hebben groote, zware, de overige kleine, brandende waskaarsen in de hand.

Hebben allen plaats genomen, dan wordt door de dragers (die uit allerlei slag van volk bestaan, welke het zich eene eer rekenen bij deze gelegenheid hunne diensten te presteeren) de lijkbaar 3 malen opgelicht en neergelaten [1]) en vervolgens het gevaarte op de schouders genomen.

Het rumoer en geschreeuw, waarmede dit alles van het nederleggen van 't lijk op de baar tot het afnemen daarvan op de begraafplaats gepaard gaat, is onbeschrijfelijk. Hoe opgewondener de herhaaldelijk wisselende dragers zich voordoen, des te beter toonen zij hunne genegenheid en eerbied voor den doode. De prinsen, welken binnen het buitenste vak staan, trachten aanhoudend door schreeuwen en slaan met zakdoeken de opgewondenheid te calmeeren, maar vruchteloos. Die zelfde prinsen strooien ook geldstukken voór, bezijden en achter de lijkbaar.

Voor de lijkbaar gaan aan de spits de aronggoeroe anaboeraneija (een der Toe-makadjannangangsche hoofden) met eenen stok, zoogenaamd om den weg te banen; vervolgens iemand, eene met wit katoen omwonden lans, bassi sanresang,

---

1) Hiermede figuurlijk doelende op het moeielijke der scheiding (van den overledene) van familie, have en goed.

(zie later) verticaal dragende, daarna een persoon, het met wit katoen bekleede, vorstelijke schild voerende.

Hierop volgen lieden, die den waterketel, tjere, sirihdoos, epoe, en kwispeldoor, papéroewang, van den overledene dragen.

Daarna komt een persoon, die eene lange fakkel, damara datoe, draagt. Op dezen volgen 8 jongens, kinderen van hoofden, die elk een simpa, eirkelvormigen waaier van 40 à 50 eM. middellijn, met wit katoen overtrokken, in de hand hebben, 4 mannen elk met een zonnescherm (met wit katoen overtrokken), eenige lieden met bezweringstoestellen, de geestelijkheid en eenige hoofden.

Vervolgens komt de lijkbaar en achter deze 8 simpa- en 4 paijong-dragers (als voren), 2 mannen, die bloemen (later op het graf te strooien) op porceleinen schalen in slendangs dragen, hoofden, familieleden en vrienden en dragers ter verwisseling.

Da anrong-goeroe anaboeraneija en zij die de lans, het schild, de fakkel en simpa's dragen, hebben witte hoofddoeken op.

Anders valt in de kleeding van hen, die het lijk grafwaarts brengen, niets bijzonders op te merken; men is gewoon gekleed.

Te Katangka, nabij de koebang [1]), waarin de overledene bijgezet zal worden, aangekomen, wordt de lijkbaar neder gezet, het lijk door de naaste familieleden opgenomen en in het grafgewelf gebraeht, waar het door eenige geestelijken en hoofden in den kuil gelegd, de band om de palmbladeren mat, waarin het gewikkeld was, ontknoopt en vervolgens het lijk in de nis (vide gewoonten en gebruiken) gesehoven wordt, liggende op de rechterzijde en het hoofd gericht naar 't Noorden. Daarna hebben de reeds vroeger beschreven ceremoniën plaats.

Voordat de talabing opgezegd wordt, roept een der voornaamste rijksgrooten, gewoonlijk de Toe-mailalang matowa, met luider stemme uit:

„N. N. (eigennaam van den overleden vorst) is overleden, maar de vorst „van Gowa is niet dood; de vorstelijke waardigheid is overgegaan op X" (naam van den nieuwen titularis).

Zoodra het lijk uit de lijkbaar genomen is, traeht elk een stuk van het wit katoen van de baar maehtig te worden om het als aandenken te bewaren. Een der zonnesehermen maehtig te worden is het non plus ultra.

Aangeteekend moet nog worden, dat het vorstelijke zonnescherm nimmer bij de begrafenis mede genomen wordt en sleehts bij overlijden van den vorst en den kroonprins de alloeng boven het lijk gehouden en de bassi sanresang met het sehild voor de lijkbaar uitgedragen mogen worden.

In vroeger tijd werden de lijken van vorstelijke personen gekist en gedurend

1) Steenen koepel of gewelf (ruimte aanbiedende voor 4 à 5 personen) met een ingang en zonder venster; van onderen nagenoeg vierkant en van boven met 4 bolvormige in een punt uitloopende zijvlakken. Alleen de vorstelijke familie wordt thans in koebangs begraven. Vroeger gesehiedde zulks bij uitzondering ook met lijken van in hoogen roep van heiligheid gestorven lieden.

eenige dagen, soms weken, boven aarde gelaten, evenals thans nog in de meeste Boegineesche rijken gebruikelijk is. Sedert ongeveer 'n halve eeuw wordt in Gowa van deze gewoonte afgeweken en de overledene binnen 24, hoogstens 36 uren, ter aarde besteld, gewikkeld in eene mat van palmbladeren.

Vorstelijke personen worden na hun dood aangeduid met de benaming van „de ontslapene te" of „in" met vermelding van de plaats, waar, dan wel de bijzondere omstandigheid, waaronder of tijdens welke zij gestorven zijn.

Zoo wordt een der Gowasche vorsten aangeduid met Toe-mamenang ri gaoekanna, d.i. de in zijne waardigheid ontslapene, een ander met Toe-mamenanga ri-Lakijoeng (eene plaats in Gowa).

De meeste vorsten zijn beter bekend bij deze benamingen, dan bij hunne eigen namen.

Gedurende den rouwtijd worden dagelijks door vrouwelijke nabestaanden bloemen naar het graf gebracht en daarop gestrooid. Op den laatsten dag van den rouwtijd wordt het graf met steenen belegd (eigenlijk daarop geworpen), een gebruik, waarvan men de herkomst niet weet en dat, naar algemeen beweerd wordt, geene andere beteekenis heeft dan een zichtbaar bewijs, dat de rouw achter den rug is.

Ook worden gedurende den rouw steeds kaarsen gebrand nabij de ter plaatse, waar de overledene den laatsten adem uitblies, opgerold gelegde matras. Nabij die kaarsen plaatst men verder de sirihdoos en het kwispeldoor van den overleden vorst en wordt er ook nu en dan eten neergezet.

Gedurende den rouw worden dagelijks van 12 — 5 uur 's namiddags en van 7 — 12 uur 's nachts stukken uit den Koran in het sterfhuis door een geestelijke voorgelezen (mangadji). Op de z.g. groote rouwdagen, n.l. 3e, 7e, 10e, 15e, 20e en verder elken 10en dag hieraan volgende tot aan den 100en, de z g. bangilompo, d.i. groote nachten, wordt instede van mangadji, gedikird, sikiri, van 12 — 5 uur 's namiddags en van 7 — 2 à 3 uur 's nachts.

Bij het mangadji worden zij, die daaraan deelnemen, alleen op eten en een weinig koffie en gebak onthaald.

Bij het sikiri wordt meer werk van den maaltijd gemaakt (men slacht daarvoor een karbouw) en wijders worden de personen, die tegenwoordig zijn, onthaald op koffie, gebak, eene gift in geld, sedeka, en krijgen zij elk eene portie gekookte rijst met toebehooren, kadopolé genaamd, mede naar huis.

Gedurende de eerste 40 dagen van den rouwtijd (den z.g. zwaren rouw, baratalompo) worden rouwbezoeken en rouwgeschenken afgewacht en ontvangen.

De rouwgeschenken, welke van elkeen, die het eenigszins doen kan, verwacht worden [1]), bestaan uit allerlei zaken, z.a. geld, karbouwen, geiten, rijst en andere voedingsmiddelen, geweven stoffen, enz., enz.

---

1) Vroeger moest elk Gowarees een rouwgeschenk brengen, thans is zulks facultatief.

De kleine man rouwt thans 40 dagen, vroeger 100. De familieleden van den vorst, de hoofden en zij, die in de z.g. woonplaats van den vorst, lalam-bata, wij zouden zeggen ter hoofdplaats, gevestigd zijn, moeten echter 100 dagen rouwen.

Alsdan mag niemand, met uitzondering van de anrong-goeroe annanga, d.i. de zes voornaamste anrong-goeroe's der Toe-makadjannangangs (waarover later), zich gewapend in 't openbaar vertoonen. Geen feestelijkheden, welke ook, mogen plaats vinden. Men mag geene andere werkzaamheden verrichten dan die, behoorende tot het beroep of bedrijf. Pasar wordt nergens gehouden. Hardop lachen, schreeuwen, enz. is verboden

Alle weverijen staan stil. Padi mag alleen gestampt worden in rijstblokken, welke zoodanig ingegraven zijn, dat zij geen of het minst mogelijke gelnid geven bij 't stampen. Men mag niets op rekken, het dak of eenige stellaadje, wel op den grond, te drogen leggen. Behalve de opgesomde zijn er nog tal van andere verbodsbepalingen gedurende den rouwtijd.

Uiterlijke rouw, d.w z. die, zichtbaar aan de kleeding, bestaat slechts hierin, dat de familieleden van den vorst, diens vrienden en de hoofden, allen met hunne echtgenooten, zich, zooveel mogelijk, in donker gekleurde kleedingstukken steken.

Voor de begrafenis van den vorst moet zijn opvolger aangewezen zijn. Dit geschiedt door den Toemailalang matowa, die een statiemutsje, songko gadoe, en eene door was geglimde sarong, lipa garroessoe, welke aan den overledene toebehoord hebben en door dezen gedragen zijn, den nieuw verkozen vorst aanbiedt.

Zooa's hiervoren aangeteekend werd, moet de vorst iemand zijn van zuiver vorstelijk bloed en uit het oude vorstengelacht gesproten. Evenwel behoort hierbij de restrictie vermeld, dat volgens de oude wetten en gewoonten twee grootwaardigheidbeklceders nimmer tot den troon toegelaten kunnen worden, n.l. de Bitjaraboetta en de Toemailalang matowa.

In het nauwste verband met de vorstelijke waardigheid staan de z. g. ornamenten, rijks-insignia. Hun aantal is zeer aanzienlijk en naast voorwerpen van waarde vindt men daaronder de in ons oog meest waardelooze zaken, die alle hunne waarde ontleenen aan bizondere gebeurtenissen, waarbij zij een rol speelden, aan bovennatuurlijke krachten, die hun toegeschreven worden, aan buitengewone omstandigheden, waarbij zij gevonden zouden zijn, enz., enz.

Het voornaamste ornament, beter gezegd het ornament bij uitnemendheid, is de soedang, een slagwapen, klewang, waarvan het lemmet ± 60 cM. lang en van 3 tot 6 cM. breed is. Wie dit wapen in zijn bezit heeft, wordt door het volk als vorst erkend.

Van daar de oorlogen en beroeringen, welke van 1777 tot 1814 Gowa inwendig verscheurden, toen dat ornament in handen van Bone's vorst was en de z. g. berg-Makassaren, waaronder de bevolking der bergstreken verstaan moet worden, niet den wettigen vorst van Gowa, maar dien van Boné als hun heer en meester erkenden. De soedang wordt gezegd afkomstig te zijn van zekeren Lakipadada,

broeder van Karaëng Bajo, die met de eerste vorstin, Toe-manoeroeng, gehuwd was. Wonderdadige kraehten worden aan dit wapen toegekend.

Na de soedang volgt in aanzien de Daeng Tanïsamaang, kortweg Tanisamaang genoemd. Dit is een gouden ketting ter lengte van circa 80 à 90 eM., welke gezegd wordt met Toemanoeroeng uit den Hemel te zijn neergedaald. Het werk, dat zeer kunstig samengesteld is, komt mij voor van Javaansch of Hindoesch maaksel te zijn.

Een tweeling-ketting van de Tanisamaang heet Leenjo. Zij is nagenoeg geheel gelijk aan de Tanisamaang, maar mist de wonderdadige kracht, aan deze toegeschreven.

Jaarlijks, n. l. op den 10^{en} Dzoelhidja, wordt de Tanisamaang gewogen en steeds zijn volgens het onwrikbaar geloof, zelfs van ontwikkelden, de uitkomsten dier weging ongelijk aan die van vorige jaren. Nu eens is de ketting lichter, dan wederom zwaarder.

In het eerste geval zullen ziekten, rampen, enz. het land teisteren, in het tweede voorspoed, welvaart, enz. heerschen.

De Tanisamaang, welke ± 20 thail weegt (in mijn bijzijn gewogen), moet volgens de jaarlijks sedert ± 3 eeuwen gehouden aanteekeningen der wegingen slechts een mas zwaar geweest zijn, toen Toenibatta (vorst van Gowa) in den oorlog met Boné onthoofd werd (1565).

Behalve de Tanisamaang en Leenjo behooren nog een tiental andere kettingen van gelijkvormig maaksel tot de ornamenten.

Wijders worden daartoe gerekend 3 blaasroeren met ijzeren lanspunten, waarop gouden figuren zijn geïncrusteerd, 4 lansen met dito punten, 2 harpoenvormige lansen, waarvan een steeds aan een der stijlen bij den ingang der vorstelijke woning vastgebonden en waarbij steeds eene waeht van een anrong-goeroe Toemakadjannangang met eenigen zijner onderhoorigen geplaatst is; 1 kris met gouden seheede; 1 soortgelijk wapen zonder gouden seheede; 1 standaard, het rijksvaandel, genaamd Soeleengkaija; 1 zonneseherm (vorstelijk) en 1 soort half zonneseherm, lálang sipoewé, in den vorm van eene halve ellips, gehalveerd langs de korte as, enz. Tot de overige ornamenten, welke niet nader omsehreven behoeven te worden, behooren oude wapens, porceleinen schotels, steenen, oude lappen en tal van waardelooze zaken.

Deze voorwerpen worden in de vorstelijke woning bewaard. Evenwel geeft de vorst als blijk van groot vertrouwen wel eens enkele ornamenten aan hooggeplaatste funetionnarissen of nauw aan hem verwante familieleden in bewaring, eehter nimmer de Soedang, Tanisamaang, Leenjo en dergelijke. Zoo heeft thans 's vorsten broeder Karaeng ri Boerané, die Anrong-goeroe lompona Toemakadjannanga is, eene tot de ornamenten behoorende kris, genaamd Daeng-ri-Tamatjina, en de Toemailalang-malolo een soortgelijk wapen, dat den naam draagt van Lattoeng-ri-doeni, in bewaring.

Feitelijk is de vorst heer en meester van allen en alles in het rijk. Zijn wil is wet.

Echter wijst de geschiedenis voorbeelden aan van vorsten, wien de gehoorzaamheid is opgezegd en die dientengevolge afgezet werden. Doch niet, dan in den uitersten nood, gaat men daartoe over.

De tegenwoordige vorst, Malingkaäng Idris Ibnoe Abdulkadir Mochammad Aidid Karaeng Katangka is in Januari 1893 zijn vader, wijlen Koemala Abdulkadir Moehammad Aidid, 31ᵉⁿ vorst van Gowa, opgevolgd.

Zijne oudste doehter is vorstin van het landschap Barroe; haar jongere broeder, Karaeng Limbangparang, is gehuwd met de vorstin van Alietta (Adjatappareng) en 's vorsten volgende zoon, Karaeng Popo (ook genaamd Aroe Palakka), is de echtgenoot van Bone's Leenvorstin.

Ter verduidelijking is een stamboom hierbij gevoegd.

HADAT.

Tot de Hadat worden gerekend:

de Pabitjara-boetta, de Toemailalang-matowa, de Toemailalang-malolo en de Bate-salapang bestaande uit:

Galarrang Mangasa.
Idem Tombalo.
Idem Saoemata.
Idem Bontomanai.
Idem Sodijang.
Karaeng Patallassang.
Idem Manoedjoe.
Idem Patjelekang.
Idem Borisallo.

De Pabitjara-boetta, letterlijk spreker van 't land, in oude archiefstukken „rijksbestierder" genoemd, bekleedt de gecombineerde betrekkingen van den Madanrang en den Makadangang-tanaé in Bone en Loewoe.

Oorspronkelijk werd deze functie geereëerd wegens onmondigheid van den vorst, maar later werd zij meermalen als blijk van vereering geschonken aan bijzonder verdienstelijke en hooggeplaatste personen, ook dan, wanneer de vorst reeds lang meerderjarig was.

De Pabitjara-boetta werd gewoonlijk reeds aangewezen bij het leven van den vorst, bijaldien deze vermeende een onmondigen opvolger te zullen nalaten. Was op deze wijze bij plotseling sterfgeval in de voogdij niet voorzien, dan benoemden de hoogstgeplaatsten, z. a. de Toemailalangs en de aanzienlijksten van 's vorsten familieleden, in overeenstemming met de Bate salapang, een Pabitjara boetta.

De Pabitjara-boetta had in oude tijden eene onbeperkte macht, want alles,

wat hij deed, heette te geschieden in naam van den vorst, over wien hij de voogdij voerde. Daardoor kon hij ook het tijdstip, waarop 's vorsten meerderjarigheid zoude intreden, ten eigen bate naar willekeur verdagen, tot de pressie van hen, die hiertegen waren, hem te machtig werd.

Toen Tallo nog met Gowa innig verbonden was en beide, zooals men zeide, „één volk onder twee heeren" uitmaakten, is het langen tijd gewoonte geweest, dat de oudste der vorsten de Pabitjara boetta was van den jongsten (ook al had deze de meerderjarigheid bereikt). Daardoor werden kracht en eenheid énorm versterkt en dit zal een der voornaamste redenen geweest zijn, waardoor „het rijk der Makassaren" (zooals die verbonden landen genoemd werden) zulk eene in deze streken voorbeeldelooze kracht naar buiten ontwikkelde.

Wijlen de vorige vorst van Gowa, Ikoemala, die bij zijne troonsbestijging in 1825 circa 8 jaren oud was, stond tot 1844 onder voogdij van zijn vader, Karaeng Berowanging Pabitjara-boetta, maar sedert 1844 was diens macht aanzienlijk ingekort. Hij is de laatste Pabitjara-boetta geweest.

Niet licht zal men in den vervolge, tenzij daartoe gedwongen, de functiën van Pabitjara-boetta aan iemand opdragen.

De Toemailalang matowa is de persoon, die 's vorsten bevelen overbrengt aan de Bate salapang, overige districtshoofden, bate ana-karaeng, enz. en zorgt, dat zij uitgevoerd worden. Hij kan het toezicht op de uitvoering dier bevelen aan anderen opdragen. Als voorzitter van den rijksraad, wanneer deze zaken van eenig aanbelang onderzoekt, brengt hij de bevindingen van dat college over aan den vorst en 's vorsten bevelen aan dien raad. Verzoeken aan den vorst behooren door zijne tusschenkomst voorgebracht te worden en beschikkingen daarop brengt hij ter kennisse van den verzoeker.

In vroeger tijd, toen Gowa nog vasallen had, werden 's vorsten bevelen aan de leenmannen steeds door den Toemailalang-matowa overgebracht en omgekeerd verzoeken van deze door hem bij den vorst.

De Toemailalang-malolo moet steeds in 's vorsten nabijheid zijn om diens bevelen betreffende de hofhouding te ontvangen. Ook brengt hij dikwijls bevelen van den vorst aan den Toemilalang-matowa over en kan als adviseur zitting nemen in den rijksraad.

In oorlogstijd regelt hij, samen met den Anrong-goeroe lompona Toemaka-djannang, het plan de campagne en alles, wat daarmede verband houdt, hoewel laatstgenoemde opperbevelhebber is.

Ingeval zich verschil van meening tusschen hen openbaart, beslist de vorst.

Bij ziekte, ontstentenis, enz. van den Toemailalang-matowa vervult hij diens functiën.

De Bate-salapang waren in oude tijden onafhankelijke hoofden van kleine nederzettingen, die eene federatie gesloten hadden. Ten einde den band, die hen

bijeenhield, te versterken kozen zij een voorzitter, Patjalla, d.i. bediller, wiens gevoelen bij vergaderingen werd ingewonnen.

Toen (zooals de kronieken zeggen) de eerste vorstin Toemanoeroeng uit den Hemel nederdaalde, erkenden de Bate salapang haar als hun gebiedster (van daar, dat zij den naam kregen van kasoewijang salapanga, d.i. de negen hulde brengenden of negen dienstplichtigen, welke later weder veranderde in bate salapang) en werd hunne positie teruggebracht tot die van kiesheeren; langzamerhand verloren zij vele hunner prerogatieven en thans zijn zij feitelijk niets meer dan gewone districtshoofden, die slechts den naam van kiesheeren behielden. Werden vroeger zaken van aanbelang in eene vergadering behandeld, waarbij alle bate salapang tegenwoordig waren, thans komen zij hoogst zeldzaam bijeen. Alleen Galarrang Mangasa en Galarrang Tombolo hebben iets van hun vorig aanzien behouden. Zij zijn bijna altijd bij de behandeling van eenigszins belangrijke aangelegenheden present. Ook zijn zij, met den kali en den sabannara, de eenige personen, die door den vorst aangesproken worden met Daenta, d.i. onze daeng.

Bij festiviteiten, zittingen, enz. hebben de twee oudsten in leeftijd van hen den voorrang.

De Toemailalang-matowa en de Toemailalang-malolo worden door den vorst aangesteld en ontslagen. Gewoonlijk zijn zij van vorstelijke afkomst.

Tot Galarrangs van Mangasa en Tombolo worden gewoonlijk personen van aanzienlijke origine gekozen; somwijlen zijn zij aan den vorst verwant.

Bij de overige Bate salapang wordt minder op hooge geboorte gelet; toch moeten zij tot den zoogenaamden adel behooren. Zij worden meestal, op voordracht der respectieve onderhoofden, door den vorst aangesteld. Deze is echter geheel vrij die voordracht al dan niet in overweging te nemen. Ook worden zij door hem ontslagen.

ANDERE GROOTWAARDIGHEIDS-BEKLEEDERS.

Tot de hoogstgeplaatste dienaren van den vorst, die feitelijk geen deel van de Hadat uitmaken, hoewel zij bijna altijd bij vergaderingen, waarin 's lands belangen besproken worden, tegenwoordig zijn, behoort in de eerste plaats de anronggoeroe lompona Toemakadjannanganga.

Zooals hierboven reeds vermeld werd, is hij opperbevelhebber in oorlogstijd. In tijd van vrede wordt hem de uitvoering van 's vorsten bevelen opgedragen, wanneer daarbij gewelddadig optreden vereischt wordt.

Ook heeft hij het oppertoezicht over 's vorsten lijfwacht.

Hij is, op zeldzame uitzonderingen na, steeds een prins van den bloede en wordt door den vorst aangesteld en ontslagen, meestal op voordracht of verzoek zijner onderhoorige anronggoeroe's. Wanneer hij zich door zijne onderhoofden weet te doen gelden, heeft hij eene groote macht in handen, die zelfs voor den

vorst gevaarlijk kan worden. Van daar, dat deze betrekking ook altijd aan een beproefd en den vorst geheel toegedaan persoon wordt opgedragen.

Verder behoort tot de hoogen in den lande de anronggoeroe-lompona Toe-Bontowalaka, opperhoofd der menschen van Bontowala. Vóór de door ons tegen Gowa gevoerde oorlogen onder Speelman was Bontowala, gelegen ten Oosten van de hoofdplaats Makassar, bewoond door van elders aangebrachte krijgsgevangenen, die wegens bepaalde redenen niet tot de Toemakadjanangang gerekend werden.

Zij stonden onder een eigen hoofd, onder den titel van Karaeng Bontowala.

Na het beëindigen van evenbedoelde oorlogen werd Bontowala de residentieplaats van onzen trouwen bondgenoot, Aroe Palakka Malampeé gammana.

Karaeng Bontowala week toen met zijne onderhoorigen uit en de meerderheid vestigde zich in de streek tusschen het Lattanggebergte en het toenmaals tot Tallo, thans tot de onderafdeeling Takalar, behoorend landschap Malolo, welke streek den naam kreeg van Toe-Bontowalaka. Anderen verspreidden zich in Takalar, Tallo, Bonthain, enz., maar allen, waar ook gevestigd, bleven Karaeng Bontowala als hun heer erkennen, die, toen alle vestigingen dier uitgewekenen zich eigen hoofden met de benaming van Anronggoeroe kozen, den algemeenen titel aannam van Anronggoeroe lompona Toe-Bontowalaka. Ook voor deze betrekking, die door den vorst naar willekeur vergeven kan worden, kiest hij, zooveel mogelijk, prinsen van den bloede.

De prinsen, door den vorst beschonken met apanages (landschappen, die vroeger een eigen bestuur hadden, maar door den oorlog Gowa toevielen of wel, door overeenkomsten daarmede oorspronkelijk verbonden, spoedig hun zelfstandig bestaan verloren en als onderdeelen van het rijk en persoonlijk eigendom van den vorst beschouwd werden), de z.g. Baté ana-karaeng, zijn mede personen, die tot de hoogste dignitarissen behooren. Vroeger waren er tal van Baté ana-karaeng; thans treft men er nog slechts enkelen aan.

Zoo waren vroeger Papo, Galesong, Batoe-batoe, alle in Takalar, Mariso, ten zuiden van de hoofdplaats Makassar, en vele andere plaatsen Bate ana-karaeng apanages.

Thans zijn er in Gowa nog slechts 4 Bate ana-karaeng, n.l. karaeng Bontolangkasa, karaeng Mangalla, karaeng Garassi en karaeng Katapang.

Natuurlijk kan hun aantal door den vorst uitgebreid worden, daar hij verscheidene streken als zijn bepaald eigendom aan begunstigde familieleden kan schenken.

In de door de Bate-ana-karaeng bestuurde apanages zijn zij heer en meester, berechten zaken van inwendigen aard en de hoofden moeten hunne bevelen volgen. Dit neemt echter niet weg, dat de vorst steeds bevoegd is de apanages weder tot zich te nemen.

Gewoonlijk echter blijven zij in de familie van den betrokken Baté-ana-

karaeng en gaan bij overlijden op een van diens, door den vorst aan te wijzen, zonen (meestal den oudsten) over.

Ook de Bate-ana-karaeng worden bij eerste begiftiging, volgens usance, gemeenlijk uit prinsen van den bloede gekozen.

Wegens hunne nauwe verwantschap met den vorst nemen zij bij plechtige gelegenheden plaats boven de Bate-salapang.

Tot de grootwaardigheidsbekleeders behoort ook nog de Sabannara (havenmeester), wien behalve de inning van haven- en ankerage-gelden, ook het beheer over 's vorsten inkomsten is opgedragen.

In vroeger tijd waren er twee Sabannara, n.l. een sabannara-matowa en een sabannara-malolo, wier werkzaamheden thans niet meer bekend zijn. Sedert ± 150 jaren zijn beide betrekkingen ineengesmolten.

De sabannara is, zooveel mogelijk, iemand van vorstelijke afkomst, ja, in vorige eeuwen werden slechts prinsen van den bloede daartoe benoemd.

Zijne inkomsten zijn niet vast geregeld of aangegeven, maar bestaan uit geschenken, hem nu en dan door den vorst vereerd.

MINDERE HOOFDEN.

De mindere hoofden, d.w.z. zij, die niet tot de Hadat of grootwaardigheidsbekleeders behooren, dragen den titel van karaeng, zooals karaeng Pao (Wawoboeloe), Aroe (Teko), Soellewatang, bijv. Soellewatang Ballasoeka (Wawoboeloe), Galarrang, Anronggoeroe [1]), Djannang, Battangbanowa (Badjing), Pabitjara (Pentjong en Taring- Tompoboeloe) Taoetowa, enz.

Enkelen hunner besturen, als rechtstreeks ondergeschikt aan den Toemailalang-matowa, hun gebied; anderen voeren als onder- en kamponghoofden het bestuur. Deze laatsten worden gekozen door de bevolking en aangesteld door het boven hen gestelde hoofd, na vooraf verkregen toestemming van den Toemailalang.

Ter overbrenging hunner bevelen hebben de mindere hoofden zendelingen (soero) onder zich, die deze betrekking, hetzij definitief, hetzij tijdelijk waarnemen [2]).

Dikwijls ook wordt een der mannelijke huisgenooten of familieleden met het overbrengen eener boodschap belast en krijgt hij ten teeken van vertrouwbaarheid een wapen (lans, kris of badi-badi) van zijn lastgever mede.

Vaste zendelingen krijgen gewoonlijk als belooning een paar padivelden of levensmiddelen van het hoofd of van de bevolking.

---

1) Benoorden de Berang-rivier wordt de titel Galarrang alleen door districts-, en Anronggoeroe door onder-districtshoofden gedragen. Bezuiden de rivier is dit juist omgekeerd.

2) De zendelingen van den vorst heeten ook soero, met bijvoeging van ni bateï, dus soero ni bateï (geteekende), d. i. van een teeken voorziene soero, omdat zij kenbaar zijn aan een sabel of klewang, welke zij alleen mogen dragen. Hun hoofd heet Towaang.

Onder de Anronggoeroe-lompona Toemakadjannanganga staat een hoofd, dat den titel voert van Lomo Toemakadjannanganga en als plaatsvervanger van eerstgenoemden diens bevelen overbrengt aan de mindere hoofden, Anrong-goeroena Toemakadjannanganga genoemd.

De mindere hoofden der Toe-Bontowalaka, genaamd Anrong-goeroena Toe-Bontowalaka, staan rechtstreeks onder den Anrong-goeroe lompona Toe-Bontowalaka.

Hier is geen Lomo of andere titularis tusschenpersoon.

De onderhoofden der Bate ana-karaeng worden door den Baté aangesteld en ontslagen. Kennisgave aan den vorst heeft slechts zelden plaats.

INKOMSTEN VAN DEN VORST, DE HADATSLEDEN, ANDERE GROOTWAARDIGHEIDSBEKLEEDERS, MINDERE HOOFDEN, ENZ.

Overal langs de grenzen, waar wegen van Gowa naar het Gouvernements gebied leiden, zijn inners der in- en uitvoerrechten gevestigd. Zij staan onder den sabannara en dragen den naam van mata-mata of pasoessoeng.

De inkomsten van den vorst bestaan uit:

1e. den verkoop van amphioen;

2e. de perceptie van de dobbelspelen, 5 tot 10 %;

3e. zeker aandeel in de inzetgelden bij hanengevechten; 25 cents van elke *f* 2.—, welke verwed worden;

4e. rechten, geheven bij den verkoop van sagoeweer, 25 cents van eene hoeveelheid, gelijkstaande met den inhoud van twee petroleumblikken;

5e. rechten, geheven bij den verkoop van langsap doekoe; 25 cents voor elke mannenvracht binnen en 50 à 75 cents voor eene dito vracht buiten Gowa te verkoopen; bij den verkoop van andere vruchten, z. a. doerian, mangga, pisang, enz.

6e. opbrengst van ornaments padivelden;

7e. passerrechten, gewoonlijk in natura opgebracht, bedragende 5 à 10 %;

8e. boschrechten, onbepaald;

9e. recht, geheven van vischvijvers en zoutpannen, eveneens onbepaald;

10e. in- en uitvoerrechten van 5 tot 10 %;

11e. verkoop van scheepspassen, *f* 5 per stuk;

12e. recht, geheven van overvaarten in de Berang-rivier, afhankelijk van de hoeveelheid goederen, die men bij zich heeft;

13e. vertiening van padivelden, 10 % van den oogst, volgens aangifte van den belastingschuldige (Deze belasting wordt alleen geheven in de districten bezuiden de Berangrivier gelegen en van de padivelden, den vorst in privé toebehoorende, gelegen benoorden evengenoemde rivier).

14e. de bilang-tana, één bos padi van elk padiveld (deze belasting wordt ook wel singkoeloe-tara genoemd) [1]);

1) De belastingen sub 13 en 14 worden in natura opgebracht.

15e. geldboeten en proceskosten en homage geschenken (landbouw-producten, vee, enz.);

16e. de tamoe-taoe, bedragende 15 duiten 's jaars van elk huis.

Vroeger (voor 1 Januari 1893) behoorde aan den vorst het monopolie van alle in Gowa geteelde koffie; thans wordt van dat product uitvoerrecht geheven naar rato van de marktwaarde, verschillende tusschen ƒ 10 en ƒ 15 de pikol.

Het totaal bedrag van 's vorsten inkomsten in cijfers te brengen is, wegens gebrek aan gegevens, ondoenlijk.

Enkele dier middelen zijn geheel of gedeeltelijk door den vorst aan familieleden, hooge dignitarissen, hadatleden en mindere hoofden afgestaan. Z. H. kan echter ze hun weder ontnemen.

Voor 1 Januari 1893 had de vorst het uitsluitend recht tot verkoop van amphioen. Vertrouwde personen werden met het prepareeren van het opium en 't debiet in het klein belast. Sedert evengenoemden datum is het recht tot verkoop verpacht aan een te Makassar woonachtigen Chinees, die ook opiumpachter is in 's Gouvernements rechtstreeksch gebied.

Het recht tot het houden van dobbelspelen en de inning der daarbij geheven rechten, baratoe, zoomede de bij den verkoop van sagoeweer, ballo, te heffen belasting zijn met ingang van 1 Januari j.l. verpacht.

De Hadatleden trekken hunne inkomsten uit de opbrengst van padivelden en andere gronden, waarvan het vruchtgebruik aan hun ambt verbonden is, uit geldboeten, proceskosten (de sabannara niet) en homage-geschenken, terwijl de Anronggoeroe-lompona Toe-Makadjannanganga en die der Toe-Bontowalaka bij schaking eener tot de Toe-Makadjannanganga of Toe-Bontowalaka behoorende ongehuwde vrouw haren bruidschat ontvangen.

De inkomsten der mindere hoofden bestaan uit de opbrengst van ornamentspadivelden en gronden, geldboeten en proceskosten, boschrechten en homage-geschenken.

Verder hebben allen, van den vorst af tot het minste hoofd toe, het recht van de werkkrachten hunner onderhoorigen gebruik te maken bij het bewerken, beplanten en oogsten hunner ornamentsvelden en het bouwen hunner woningen, waarvoor ook de materialen door de bevolking verzameld moeten worden.

Bij het doen van reizen moeten ook die onderhoorigen, welke opgeroepen worden om hen te vergezellen, daaraan gevolg geven.

Elk voorziet dan in eigen onderhoud.

Ook is de bevolking verplicht de hoofden bij feestelijke gelegenheden bij te staan met geld, goederen, levensmiddelen, enz.

Eindelijk ontvangen de hoofden geschenken in geld bij het sluiten van huwelijken.

De hoegrootheid dier geschenken hangt af van den stand der jonggehuwden.

Alle hierboven genoemde inkomsten zijn wettig. Evenals in alle Vorsten-

landen zijn echter de onwettige, verkregen door afpersing, omkooping, geweld, zijdelingsche dwang en soortgelijke praktijken, legio.

BEWAPENING, LEGERMACHT, ENZ.

Aan vuurwapenen bezit Gowa ± 600 tromplaadgeweren (waaronder vele onbruikbare en na eenig gebruik spoedig onherstelbare), benevens ± 350 Beaumontgeweren.

Ammunitie, zooals kruit, lood en percussies, moet in vrij groote hoeveelheid voorhanden zijn (volgens Gowasche opgave ± 450 pikols kruit).

Voor de Beaumontgeweren zijn minstens voor elk wapen 250 patronen voorradig, benevens een groot aantal herladings-percussies. Ook is men in het bezit van herladingstoestellen.

In geheel Gowa zijn geen tien bruikbare en vervoerbare kanonnen aanwezig.

Lelas (draaibassen) vindt men bij grooten en aanzienlijken in vrij grooten getale, als bewijzen van aanzien en gegoedheid.

Evenals in de overige, zelfbesturende landschappen, is elk weerbaar man in Gowa verplicht in tijd van oorlog de wapens te dragen; in tijd van nood kan de geheele macht op ± 5000 man geschat worden, waaronder 700 à 800 zoogenaamd geregelde troepen, barrisi.

Deze worden, wel is waar, af en toe geoefend in excercities (volgens het oude reglement) en schijfschieten, maar hun gehalte is niet van dien aard, dat zij in open terrein onze troepen met goed gevolg kunnen weerstaan.

Hunne bewapening bestaat uit een geweer, kapmes en patroontasch. Eetketels en veldflesschen behooren mede tot hun equipement. De commando's worden in het Nederlandsch gegeven en onze signalen gebruikt. Gepasporteerde inlandsche militairen zijn met de instructie belast.

In navolging van ons, is een muziekcorps aan deze troepen verbonden, dat thans geoefend wordt, maar zonder eenig succes.

Het corps geregelde troepen werd in 1869 opgericht, maar heeft nog nimmer eenig wapenfeit bedreven. Mochten deze troepen in open terrein ook al niet tegen onze militairen opgewassen zijn, in een guerilla-oorlog zullen zij ons de handen vol werk geven.

De overige macht, de ongeregelde troepen, zijn gewapend, gedeeltelijk met geweer (trompladers), maar voor verreweg de meerderheid met lans, kris, en badibadi. Op terreinen, waarin goed geageerd kan worden, zijn zij weinig te vreezen, maar in moeielijk begaanbaar en berg-terrein hebben zij, door de gemakkelijkheid, waarmede zij zich zonder trein en bagage bewegen en verplaatsen, benevens door hunne kennis van het terrein en meerdere gehardheid tegen ontberingen, groote voordeelen boven onze troepen.

Opperbevelhebber is de Anrong-goeroe lompona Toemakadjannanganga, thans karaeng ri Boerane, broeder van den vorst en op dezen in leeftijd volgende.

Hij heeft den door den overleden vorst geereëerden rang van kolonel. In tijd van oorlog overlegt hij met den Toemailalang malolo, wien sleehts de rang van majoor is toegekend, het plan de eampagne, dat bij versehil in opinie door den vorst, gewoonlijk na ingewonnen advies van den Toemailalang matowa, die den titulairen rang van luitenant-kolonel voert, vastgesteld wordt.

Behalve den Toemailalang malolo is er nog een majoor, Karaeng Berowanging (gehuwd met 's vorsten oudste kind, de vorstin van Barroe, benoorden Tanette). Verder vier kapiteins, een luitenant, een adjudant en eenige luitenants. Deze offieieren zijn bijna zonder uitzondering prinsen van den bloede. Zij dragen in functie allen de uniform van ons leger.

Verder vindt men bij de barrisi sergeant-majoors, sergeanten, korporaals, hoornblazers en tamboers.

Bezoldiging genieten deze barrisi, die voor het meerendeel slaven van den vorst en van de officieren zijn, niet.

Enkelen hunner, vrije lieden, op wier diensten prijs gesteld wordt, krijgen padivelden als belooning.

De equipement stukken ontvangen zij natuurlijk kosteloos. Ongeveer het $^1/_3$ gedeelte is geheel gekleed in onze tegenwoordige, militaire uniform; alleen is de helmhoed met rood laken overtrokken. De overige $^2/_3$ zijn gekleed in lange, donkerblauwe broeken; sommigen dragen tot over de knieën reikende, anderen tot aan de heupen komende baadjes, mede van donkerblauwe stof, met donkere hoofddoeken.

GEESTELIJKHEID.

Aan het hoofd der geestelijkheid staat de Kali, gewoonlijk iemand van vorstelijke afkomst, die door den vorst benoemd en ontslagen wordt.

Hij behoort toezicht te houden, dat de voorschriften van den Islam behoorlijk nageleefd worden; dat de bedehuizen overal in bruikbaren staat verkeeren; in één woord, alle aangelegenheden op het gebied van godsdienst behooren tot zijne competentie.

Niet alleen, dat hij als hoofd van den sara (sjarat) recht spreekt in zake erfrecht, huwelijken en echtscheidingen, ook in gewichtige bestuurs-aangelegenheden wordt dikwerf zijn advies door den vorst en de Hadat ingewonnen.

Onder de bevelen van den kali staan een paar imangs (imām, voorganger van den vrijdagsdienst), eenige katté (ehatib, voorlezer van de preek), bilal (oproeper tot de godsdienstoefening), een dodja (koster) en alle goeroe's (kamponggeestelijken). Al deze lieden kunnen door hem benoemd en ontslagen worden.

Hunne kennis van den Islam is zeer gering; deugdelijke bekendheid met het Arabisch, natuurlijk een hoofdvereischte, bezit niemand.

Alleen zijn zij bekend met de uiterlijke godsdienstvormen en in staat eenige brokstukken uit den koran op te dreunen.

In Gowa vindt men slechts één steenen masigi (masdjid) en wel te Katangka, binnen de enceinte van de oude hoofdplaats Gowa. Het gebouw is flink en ruim opgetrokken en wordt goed onderhouden.

In de onmiddellijke nabijheid staan de vijf koebang's, vorstelijke begraafplaatsen.

De overige bedehuizen in het rijk zijn zoogenaamde langgara, welke slechts hier en daar in enkele kampongs worden aangetroffen.

Het volk is verre van godsdienstig en nog minder fanatiek. Het kerkbezoek is zeer gering en animo voor de bedevaart bestaat er nagenoeg niet.

Het aantal hadji's is dan ook klein.

In zake erfrecht, huwelijken en echtscheidingen wordt, wanneer het kleine kwesties betreft, onderzoek gedaan door de kampong-goeroes, die hunne bevinding aan den kali mededeelen. Deze doet dan, met of zonder overleg met andere geestelijken, uitspraak.

Wanneer het zaken van aanbelang betreft, brengt de kali, alvorens eene beslissing te nemen, die ter kennisse van den vorst en doet overeenkomstig diens gevoelen of verlangen uitspraak. Door de sarat wordt $12^1/_2$ % als tjoeke, dat is recht, geheven van de waarde der goederen, enz., waarover recht gesproken wordt.

In elke kampong, waar een geestelijke gevestigd is, wordt door dezen aan kinderen godsdienst-onderwijs gegeven, dat echter hoogst oppervlakkig te noemen is en zich bepaalt tot het leeren opdreunen van den koran, geheel op dezelfde wijze, waarop de leermeester dat geleerd heeft; wijders in het geven van zedelessen, enz. en het doen van godsdienstige verhalen, die alles behalve zuiver, maar doorspekt met vindingen van 's meesters fantasie worden medegedeeld.

Zooals hiervoren reeds werd gezegd, heerscht naast het Mohammedanisme het grofste bijgeloof, vermoedelijk als diep geworteld en onuitroeibaar overblijfsel van animistische begrippen, die naar alle waarschijnlijkheid in vóór-Islamitische tijden algemeen verspreid waren en gehuldigd werden.

INKOMSTEN DER GEESTELIJKHEID.

De inkomsten der geestelijkheid bestaan uit de sakka (zakat), pitara (fitrah), de giften en geschenken bij alle gelegenheden, waarbij zij haar ministerie verleent, zooals bij het sluiten en ontbinden van huwelijken, begrafenissen, enz, en de percenten, tjoeke, bij verdeeling van boedels en nalatenschappen.

Voorname geestelijken ontvangen ook nu en dan homage-geschenken.

De sakka wordt zeer ongeregeld en slecht opgebracht.

Beter is het gesteld met de voldoening der pitara. Beide behooren in de maand

Roemallang (Ramadlan) te worden opgebraeht, maar dikwerf geschiedt zulks in de volgende maand en later.

De sakka bedraagt $2^1/_2$ % van alle gelden en geldswaarden, die men bezit.

De pitara, te voldoen van alle veld- en boomgewassen, bedraagt een gantang = 5 katties voor elke persoon boven de 3 jaren oud.

De hierboven bedoelde giften en geschenken bij sluiten van huwelijken enz. zijn niet bepaald, maar hunne hoegrootheid is facultatief voor den gever.

De tjoeké bedraagt, zooals hierboven reeds gezegd werd, $12^1/_2$ % der getaxeerde waarde van alles, wat verdeeld wordt.

RECHTSWEZEN.

Het eigenaardige van 't reehtswezen op Zuid-Celebes, trouwens in alle onder zelfbestuur gebleven rijken en landschappen van den Indischen Archipel, is, dat men geen onderscheid kent tusschen crimineel en civiel recht. Alles lost zich op in geldboeten of sehadeloostellingen en somwijlen in toepassing van het jus talionis.

Elke handeling, misdrijf of overtreding, jegens of ten opzichte van iemand, mits niet jegens regeerende personen en voorname hoofden gepleegd, draagt een privaat karakter en wordt niet beschouwd als bedreven tegen het algemeen belang.

Wanneer dit standpunt goed voor oogen gehouden wordt, kan het geen verwondering wekken, dat het dikwijls door oppervlakkige beoordeelaars voor onzinnig uitgekreten stelsel, hetwelk de rechtspraak beheerscht, medebrengt, dat de hoogere standen prerogatieven bezitten, welke de mindere missen; dat misdrijven, door den adel gepleegd, met geldboeten vrijgekocht kunnen worden, terwijl de kleine man ze met den dood moet boeten.

Tal van met onze reehtsbeginselen strijdige en door den inlander gehuldigde prineipes laten zich dan goed begrijpen.

Door velen is te velde getrokken tegen het zoogenaamde boetenstelsel, waaraan vrijkooping van straf door middel van betaling eener zekere geldsom ten grondslag ligt, maar steeds heeft men de zaak beschouwd uit een westersch oogpunt en te veel over het hoofd gezien, dat het recht bij den inlander in een overgangsphase verkeert tussehen het private wraakrecht, in elke onbeschaafde maatschappij gehuldigd, en de thans door ons aangenomen rechtsbeginselen, waarbij het algemeen meer dan het privaat belang op den voorgrond gesteld is.

Het inlandsche recht heeft het wraakrecht beperkt door het stelsel van boeten en slechts in enkele gevallen het oude wraakrecht toegelaten, zooals bij overspel, diefstal, schaking, doodslag (in enkele gevallen), maar dan alleen, wanneer het misdrijf in continenti plaats vindt. Indien de schuldigen hun toevlucht tot den rechter of bij schaking ook tot de geestelijkheid genomen hebben, vervalt ook in die gevallen het persoonlijke wraakrecht.

Alvorens de voornaamste en meest voorkomende misdrijven kortelijk na te

gaan moet hier nog even aangestipt worden, dat ook somwijlen het solidariteitsstelsel wordt toegepast en dienaangaande enkele bepalingen in de wetboeken te vinden zijn.

Bij het straffen van misdrijven wordt op den voorgrond gesteld, dat de persoon, die een ander beleedigd heeft, daarvoor schadevergoeding, boete te voldoen heeft, ten voordeele van dezen, die echter altijd aanklager moet zijn. Het bedrag dier boete hangt natuurlijk af van het gepleegde feit en den maatschappelijken stand van den beleedigde en is wettelijk bepaald.

Overspel wordt gestraft met betaling aan den beleedigden echtgenoot [1]) der sapoe maté [2]) van den overspeler en die van de overspelige vrouw.

De straf op diefstal is teruggave van het gestolene of de waarde daarvan, benevens gewoonlijk eene boete van hetzelfde bedrag.

Op doodslag staat het betalen der sapoe maté van hem, die het misdrijf pleegde.

Wanneer iemand de sapoe of andere, hem opgelegde boeten niet kan betalen, dan wordt hij verkocht of wel, ingeval zijn koopprijs ontoereikend is, slaaf van hem, wien de boete toekomt.

Bloedschande wordt gestraft met verdrinking van de schuldigen.

Op beleediging van den vorst, waartoe ook diefstal ten zijnen nadeele gerekend wordt, verraad, enz. staat de doodstraf, verbanning uit het rijk met of zonder verbeurdverklaring van have en goed, confiscatie van huis en andere eigendommen, geldboete van *f* 88.— en tot slaaf verklaren.

In het algemeen bestaan drie soorten van straffen, n.l. boeten en schadeloosstellingen, doodstraf en andere lichamelijke straffen en eindelijk vrijheidstraffen, d. w. z. slaafverklaring, hetzij onmiddelijk of subsidiair wegens onvermogen tot betaling van geldboeten en schadeloosstellingen.

De doodstraf wordt met de lans of de kris voltrokken. Onthoofding heeft alleen plaats, wanneer zulks uitdrukkelijk door den lastgever verlangd wordt ten einde den vorst of zich zelven door vertooning van het afgeslagen hoofd omtrent de uitvoering van het vonnis te overtuigen.

---

1) Hier is slechts sprake van overspel bij gelijkheid in rang. Is de overspeler een slaaf of vrije en de overspelige vrouw iemand van hoogen adel, dan wordt de overspeler gedood.

2) Sapoe-mate is de som, welke een moordenaar tot delging van de bloedschuld voldoen moet. Zij bedraagt de in geld getaxeerde waarde van den gedoode. Bij verwonding, valsche beschuldiging van moord, overspel, enz. moet de sapoe-tallasa, bedragende de helft van de sapoe-mate, voldaan worden. Maté = dood, tallasa = levend dus sapoe-mate en sapoe-tallasa beteekent sapoe voor dooden en sapoe voor levenden. De sapoe-mata bedraagt voor een slaaf 20, voor eene slavin 30, voor een vrijen man 30, voor eene vrije vrouw 40, voor een adellijke persoon 88 realen (1 reaal = 2 gulden); ook voor hoofden, zendelingen, enz. is de sapoe-mate bepaald. Abusievelijk wordt dikwijls door ambtenaren, die niet verder het recht bestudeerden, beweerd, dat de losprijs van een slaaf 20 en die van eene slavin 30 realen bedraagt en beroept men zich op deze bepaling. Men verliest echter daarbij uit het oog, dat een slaaf alleen door zijn meester vrijgegeven kan worden en deze den losprijs bepaalt.

Tot de lichamelijke straffen worden gerekend: opsluiting in de gevangenis [1]), het toebrengen van slagen, het sluiten in de ketting (om beide enkels) van tot dwangarbeid veroordeelden.

Behalve deze officicele straffen komt wel eens voor, dat prinsen en hoofden eigendunkelijk hunne onderhoorigen en slaven, hetzij door wurging, vastbinden aan een' boom, aan welks voet zich een mierennest bevindt, knijping der vingertoppen tusschen bamboe latjes of op andere wijze voor eenig vergrijp doen boeten.

De tegenwoordige vorst is persoonlijk een vijand van de doodstraf en martelende straffen, maar een voorstander van dwangarbeid. Van daar, dat men meer en meer de vroeger geusiteerde straffen laat varen en daarvoor dwangarbeid in de voetketting in de plaats stelt.

Tot richtsnoer werd vroeger altijd genomen de rapang, thans wijkt men meer en meer daarvan af.

Kleine geschillen binnen hun gebied traehten de districtshoofden, zooveel mogelijk, in der minne te schikken. Is dit niet mogelijk, dan worden zij door hen uitgemaakt. Zaken van eenig belang worden ter kennisse van den Toemailalang matowa gebracht, die ze in bijzijn van eenige prinsen en hoofden berecht.

Geschillen tussehen personen van twee versehillende districten worden steeds reehtstreeks ter kennisse van den Toemailalang matowa gebracht en op dezelfde wijze in bijzijn van de hoofden der partijen onderzoeht en beslist.

Kwesties tussehen prinsen in zaken van aanbelang worden door den Toemailalang en eenige prinsen onderzoeht, den vorst mededeeling van de bevinding gedaan en zijn gevoelen gevraagd, conform hetwelk dan uitspraak gedaan wordt. Eveneens wordt gehandeld, wanneer het misdrijven of vergrijpen geldt, hoewel de hoofden, die kleine geldboeten kunnen opleggen, menigmaal eigener autoriteit niet tot hun competentie behoorende misdrijven uitmaken of verzwijgen, eene geliefde manier om zich te bevoordeelen.

De boetegelden, voor zooverre deze niet strekken als schadeloosstelling, behooren aan den vorst te worden afgedragen, tenzij hij daarover anders beschikke.

Dat echter een groot gedeelte een' anderen weg opgaat, zal wel geen betoog behoeven.

Aan gerechtskosten (tjocké) wordt betaald $12^1/_2$ % over de waarde van het voorwerp of de zaak in geschil.

Die kosten worden door de winnende partij voldaan.

---

1) Een paar jaren geleden is in Gowa een steenen gevangenis gebouwd.

GESCHIEDENIS

VAN

HET RIJK GOWA

DOOR

B. ERKELENS.

GESCHIEDENIS

VAN

HET RIJK GOWA

DOOR

B. ERKELENS.

De Makassaarsche kroniek van de opvolging der koningen spreekt van vier regeerders vóór de komst van Toemanoeroenga, d. i. de uit den hemel gedaalde, te weten: Batara Goeroe; na hem zijn broeder, niet bij name bekend, maar alleen als die, welke door Talali vermoord is; na dezen Ratoe Sapoe (Marantjai) en Karaeng Katangka [1]).

Na het overlijden van laatstgenoemde daalde op zekeren tijd eene schoone vrouw, met een gouden keten omhangen, uit den hemel, die de Gowareezen voor hun koningin aannamen en Toemanoeroenga noemden. Zij huwde met een' prins van Bantaëng (Bonthain), die zich op het hooren van dit wonder naar Gowa had begeven, niettegenstaande hij al getrouwd was.

Na dit huwelijk werd hij Karaeng Bajo genoemd naar eene plaats, in Gowa gelegen. Hij bracht zijn broeder Lakipadada mede, die aan de Gowareezen het rijks-zijdgeweer (Soedang) heeft nagelaten.

Uit het huwelijk van Karaeng Bajo met Toemanoeroenga ontsproot een zoon, Toemasalangga-baraja geheeten, aan wien het rijk van Gowa, benevens de helft der door hem gebroken gouden keten verbleef, nadat zijn ouders en oom met het andere gedeelte naar den hemel waren gevaren.

Toemasalangga-baraja is na eene lange regeering niet gestorven, maar verdwenen, nalatende een zoon, die hem opvolgde onder den naam van Poewang-lowe-limbang, die weder door zijn zoon Toeniatta-banri werd opgevolgd; deze door zijn zoon Karampang-ri-Gowa en deze weder door zijn zoon Toenatangkalopi, die de eerste, sterfelijke koning van Gowa is geweest; de anderen verdwenen allen. Deze liet twee zoons na, die ingevolge zijn verlangen het rijk in tweeën verdeelden, n. l. Gowa en Tallo; zijn zoon Batara Gowa volgde hem in Gowa op en Karaeng lowe ri Sero werd eerste koning van Tallo.

---

1) In enkele manuscripten ontbreken deze 4 vorsten en vangt het geboekstaafde aan met Toemanoeroenga.

Batara Gowa werd opgevolgd door zijn zoon, later Toenidjallo ri Pasoekki genoemd. Deze had tot opvolger zijn jongeren broeder Toemaparisi-Kallonna, onder wiens regeering de Makassaren begonnen de voornaamste voorvallen uit hun geschiedenis op te teekenen.

Hij stelt wetten en krijgsorders in, heft tollen, benoemt geheimraden of Toemailalangs en Glarrangs ot negorijhoofden.

Tijdens zijne regeering hebben zich omstreeks 1512 de Maleiers en circa 20 jaren later de Portugeezen vergunning tot vestiging te Makassar [1]) weten te verwerven.

Voorts heeft deze koning zijn rijk door overwinningen op zijn noordelijke naburen uitgebreid, Saleijer en Boelekomba onder schatting gebracht en met verscheidene vorsten, waaronder die van Bone en Maros, een verbond van vriend- en broederschap gesloten. Die van Maros onttrekt zich spoedig daaraan en sluit met Badjing (tegenwoordig Polombangking) en Tallo een verbond en beoorlogen gezamenlijk den koning van Gowa, maar worden ten onder gebracht. Tallo sluit een verbond van vriendschap met Gowa, waarbij bepaald werd, dat beide rijken zouden zijn als één rijk onder twee vorsten (het Makassaarsche rijk).

Ook nog onder zijne regeering begint men muren om de stad Gowa te bouwen.

In 1543 volgt Toenipalangga zijn vader, Toemaparisi Kallonna, in de regeering op. Hij regelt den handel in zijn rijk, plant het eerste geschut op de wallen van Gowa, vermeerdert de overwinningen van zijn vader met de verovering van Mandar, Kaili en het noordwestelijk deel van Celebes tot aan Tontoli. De Mandarsche volken van Bila, Boekoe, Mapili, Oedjoeng en Tjampalagijang worden door hem tot slaven gemaakt; met de overige treedt hij in verbond. Geheel Loehoe wordt door hem met behulp van Bone overmeesterd, doch hij schenkt vrijheid aan de inwoners en sluit een verbond van broederschap met den vorst; daarna onderwerpt hij de Wadjoreezen, maar laat hun hunne vrijheid voor 100 katti's goud behouden en sluit eveneens een verbond met dit rijk.

Nog niet genoeg hebbende aan deze overwinningen, trekt Toenipalangga tegen zijn bondgenoot Bone op, 1562, doch is genoodzaakt na een vruchteloozen oorlog terug te keeren.

Het is waarschijnlijk, dat ook onder zijne regeering de handel der Portugeezen zich uitbreidde.

Kort na zijn terugkomst uit Bone sterft Toenipalangga en wordt opgevolgd door zijn broeder Toenibatta. Deze strijdt ook tegen de Boniren, doch wordt door hen geslagen en sneuvelt na eene regeering van slechts 40 dagen. Hij wordt opgevolgd door zijn zoon Toenidjallo (1565), die vrede met Bone sluit op den

---

1) De tegenwoordige hoofdplaats — door ons zoo genoemd naar het rijk van dien naam — eigenlijk Oedjoeng Pandang geheeten.

voet van het oude verbond. Elf jaar later breekt hij dit verdrag en blijft verder gedurende zijn geheele regeering in oorlog met Bone, doch altijd met verlies. Onder deze regeering komt Baäboellah, koning van Ternate, te Makassar. Hij sluit een verbond met Toenidjallo en geeft hem tot bevestigend teeken daarvan het door hem op zijne reis veroverde eiland Saleijer terug.

Baäboellah tracht het Mohamedaansch geloof op Celebes in te voeren. Omstreeks dezen tijd zenden dan ook de Makassaren, met behulp van Maleijers, het allereerst personen uit om een hadji of priester te halen. Zendingen worden gedaan van Makassar naar Djohor, Pahang, Malakka, Patani, Balemboang en de Molukken.

De steden Sombaopoe, Barombong en Oedjoeng-tanah worden gebouwd. Tallo moet vroeger zijn gesticht, waarschijnlijk reeds onder de regeering van Karaeng Lowe-ri Sero.

Ook wordt nog melding gemaakt van een grooten hongersnood over het geheele land. Toenidjallo wordt in zijn scheepsrauw omtrent Barroe vermoord, 1590. Zijn zoon Tepoe Karaeng daeng Paraboeng, later genoemd Toenipassoeloe, volgt hem op. Deze doet door zijn wreedheden het volk tegen hem opstaan; hij wordt na een driejarige regeering afgezet, 1592 of 1593. Hij gaat naar Boeton, waar hij overleed.

Zijn zevenjarige broeder volgt hem op onder den naam van Sultan Allah-Oedin, die met één zijner broeders in 1603 het Mohammedaansche geloof aanneemt.

Weldra breidt nu het Mohammedanisme in Gowa en Tallo zich uit, voornamelijk door bewerking van den rijksbestierder van Gowa, koning van Tallo, Karaeng Matowaija, vader van den bekenden Karaeng Patingalloang, over wien later.

Nu Gowa en Tallo het Mohammedaansche geloof hebben aangenomen, traehten zij dit ook met geweld in Bone in te voeren, waarbij het verbond, met Toemaparisi Kallonna gesloten, wordt vernieuwd, 1611.

In Maart 1607 komen de Nederlanders onder Cornelis Matelief te Makassar. Zonder er iets te verrichten gaat hij door naar Amboina. Nog in hetzelfde jaar zond hij Paulus van Solt en Jacques l'Hermite, opperkooplieden, uit Amboina naar Makassar, waar zij een koopman van de Compagnie aantroffen. Zij overhandigen een brief van Matelief aan den Makassaarschen koning, waarin deze verzocht werd geen rijst naar Malakka te zenden en zijn haven vrij te laten. Een en ander wordt beloofd, doch niet nagekomen.

Om den geringen handel, die gedreven wordt, wordt 's Compagnie's kantoor opgeheven.

In 1615 komen de Engelschen te Makassar, die zich benoorden Oedjoeng pandang vestigen, en drie jaar later de Deenen.

Dat de gezindheid der Makassaren jegens de Compagnie niet heel goed was, blijkt uit het feit, dat zij de loge, die intusschen weder was opgericht, in 1618 afliepen.

Sultan Allah-Oedin breidt zijn rijk door verovering allengs uit. Zoo meldt het dagboek de verovering van Bima door zijn veldheer, den Lomo van Mandalle, in 1616, van Sumbawa in 1618 door karaeng Marowanging. In 1626 gaat hij in persoon, vergezeld van den rijksbestierder, naar Boeton en verovert ook dit rijk, benevens het eiland Pantjana (Moena) en de Soela-eilanden. Hij maakt een contract met de Baliërs en overwint de rijken Koetei en Berouw op Borneo. Ook heeft hij na zijn terugkomst Maros en het meerendeel der landen, uitmakende de tegenwoordige Noorderdistricten, onder zijn gehoorzaamheid gebracht. Hij laat de eerste geldspeciën munten, volgens het dagboek looden djoegars.

De fortificatiën van Gowa voltooid zijnde, wordt het kasteel Panakkoekang opgericht en Oedjoeng pandang vergroot.

In het jaar 1625 komt de landvoogd van Ambon, Herman van Speult, te Makassar. Hij tracht een verbond met de Makassaren te sluiten om een einde aan hunne onrustige bewegingen te maken, doch zijne pogingen mislukken. De vorst verbindt zich integendeel met den koning van Ternate om de Hollanders in de Molukken aan te vallen, 1627—1630. Hij tracht, zooveel mogelijk, schade aan onze Oostersche bezittingen toe te brengen, hetzij door smokkelhandel of door openlijke, vijandelijke aanvallen.

In 1632 komt Anthony Caen te Makassar om vredesonderhandelingen aan te knoopen, die echter mislukken. Hij vindt er de Deenen, onder bescherming van twee hunner schepen handel drijvende op het gebied van Gowa.

Sultan Allah-Oedin gaat inmiddels voort zijn rijk uit te breiden; hij laat verscheidene, aan Ternate onderworpen landen op de Noordkust van Celebes, zooals Menado, Gorontalo en Tomini, veroveren, 1634.

Ook zendt hij hulptroepen aan den Kimelaha van Loehoe op Amboina om het uitroeien der nagelboomen te beletten.

In 1635 gaf hij wederom blijk van zijne kwade gezindheid jegens de Hollanders door den koopman van Vliet en nog vijf andere Europeanen te laten vermoorden. In 1636 komt de generaal Anthony van Diemen te Makassar, wien het gelukt het volgende jaar, den 26^{en} Juni 1637, het eerste contract met den koning te sluiten, waarbij een vaste vrede werd gemaakt en de handel vrij gelaten, doch geene permanente residentie toegelaten. In 1639 sterft Sultan Allah-Oedin, na zijn dood genoemd Toe mamenanga ri gaoekanna. Hij wordt opgevolgd door zijn zoon, Moehamad Said Karaeng Lakijoeng, na zijn dood Toe mamenanga ri papambatoenna genoemd, die tot rijksbestierder — koning van Tallo — verheft Patingallowang, zoon van karaeng Matowaija.

In weerwil van het met van Diemen gesloten contract ondersteunen de koningen van Gowa en Tallo bij voortduring den Kimelaha van Loehoe op Amboina tegen de Nederlanders en dragen hem zelfs later de heerschappij over Amboina op, onder voorwaarde van schatplichtigheid.

Omstreeks dezen tijd — 1640 — wijken verscheidene grooten van Bone met hun aanhang naar Gowa uit om zich te beveiligen tegen de woede, waarmede hun koning, La Madaraemma, hen om godsdienstzaken vervolgt.

Na herhaalde, vruchtelooze pogingen van de zijde van Makassar om die geschillen bij te leggen wordt Bone de oorlog aangedaan, die eindigde met de vlucht van den vorst naar Larompo in Loehoe. De Boniren stellen zich vrijwillig onder de heerschappij van Makassar, onder beding van het behoud hunner oude privilegiën. Tobala of Aroe Pitoe Tanette wordt door den koning van Gowa als regent over Bone aangesteld.

Lamadaraemma onderwerpt zich aan Gowa, maar hij wordt verbannen. Zijn neven, Daeng Pabila en Aroe Koeng, verzetten zich met een legermacht tegen den koning van Gowa, die hen verslaat en gevangen neemt. Alle voorrechten en waardigheden worden nu aan Bone ontnomen en het geheele land, waaronder ook Sopeng, dat sedert een eeuw door een contract van broederschap met Bone verbonden was, aan Makassar onderworpen, 1643.

Door deze overwinning heerscht Makassar over bijna geheel Celebes en veroorzaakt aan de Compagnie veel moeite in de Oostersche provinciën, zooals in het vorige jaar door hevige aanvallen op Hitoe en Wawani, welke in 1643 en voorts gedurig worden herhaald, hoofdzakelijk ten doel hebbende het uitroeien der nagelboomen tegen te gaan.

In 1646 onderwerpt Gowa nog de Mandareezen en andere Celebesche volken, die nog niet onder zijne heerschappij stonden. Vijf jaar later moet het echter in de Molukken eene vernedering ondervinden. In 1651 toch vernielt de vlootvoogd de Vlaming bij Boeroe 40 Makassaarsche prauwen.

In 1653 sterft Moehamad Said. Hij laat een zoon na, Malombasang geheeten, — in de geschiedenis bekend als Hasan Oedin, — van eene Bonische moeder van geringe afkomst. De hoofden verzetten zich daarom tegen zijne verheffing tot vorst, maar noch Patingallowang, noch eenige andere wettige prins den troon van Gowa willende aanvaarden, wordt hij toch als zoodanig benoemd.

De Makassaren houden niet op met ons in de Molukken lastig te vallen. Zoo had een nieuwe aanval op Asahoedi (Amboina) plaats, onder voorgeven zich tegen het Christendom te verzetten. De Vlaming drijft hen terug, waarna zij met kapitein Verheijde een wapenstilstand sluiten, dien zij echter spoedig verbreken. De Vlaming doet moeite om vrede met Makassar te sluiten, maar te vergeefs. De vorsten van Gowa en Tallo laten nu een vloot van 100 prauwen gereed maken om Amboina aan te tasten, die den 27^{en} Maart voor Amboina verschijnt, doch weder naar Boeton verzeilt, waar de Vlaming hen aantast, eenige prauwen vernielt, doch door de invallende duisternis verhinderd wordt hun veel nadeel toe te brengen.

Wederom worden pogingen aangewend, nu door Evert Ruijs, sedert 1651 opperhoofd te Makassar, om vrede met Makassar te sluiten, doch zonder succes.

In 1654, den 15en September, sterft de rijksbestierder van Gowa, karaeng Patingallowang, bijgenaamd de vader van Makassar. Zijn zoon karaeng Karoenroeng volgt hem als rijksbestierder op, die evenmin als de vorst de Hollanders genegen is.

De Makassaren gaan voort met ons in de Molukken lastig te vallen. Zij vestigen zich in een sterkte te Lala (Amboina), doch worden, na een beleg van 5 dagen, stormenderhand daaruit verdreven. Ook komt in dit jaar de commandeur Roos, na Bima bezet te hebben, voor Makassar, medebrengende den koopman Brouwerius, die weder te vergeefs tracht een vrede tot stand te brengen.

In het volgende jaar — 1655 — slaat de Vlaming de Makassaren in de Molukken op onderscheidene plaatsen, terwijl Hasan Oedin met een aanzienlijke macht Boeton verovert.

Nadat de Vlaming, die met eene scheepsmacht voor Makassar was verschenen, te vergeefs getracht had vrede te sluiten, waarna hij, na de stad te hebben beschoten, naar Amboina terugkeerde, gelukt het eindelijk aan W. van der Beek, Raad Extra ordin. van Indië, den 28en December 1665 een contract met Hasan Oedin te sluiten, waarvan den 2en Februari 1656 te Amboina het bericht kwam, de volgende bepalingen inhoudende:

de op Amboina aanwezige Makassaren en Mohammedanen (Mooren) zullen, des verkiezende, naar Makassar mogen terugkeeren;

de koning vermag al zijne op Amboina uitstaande schulden te doen invorderen;

de wederzijdsche gevangenen zullen uitgeleverd worden;

's Compagnies vijanden zullen 's konings vijanden niet zijn;

de Compagnie zal zich buiten de geschillen der Makassaren houden;

de Compagnie zal alle onderdanen van den Makassaarschen koning mogen nemen, die zij in de vaart op de Molukssche eilanden aantreft.

Na van Boeton te zijn teruggekeerd, begint Hasan Oedin de Boniren te onderdrukken en gebruikt den met de Compagnie gesloten vrede als dekmantel om de Nederlanders meer dan voorheen te benadeelen. De Makassaren worden op het eiland Amblauw nog in dit jaar door de Vlaming wegens smokkelhandel in nagelen aangetast.

In 1659 wordt de opperkoopman, Willem Bastingh, naar Makassar gezonden om een handelstractaat aan te knoopen; hij komt echter onverrichter zake terug.

Nieuwe aanslagen der Makassaren, aangespoord door de Portugeezen, tegen de Nederlanders hebben plaats en toebereidselen tot een algemeenen oorlog worden gemaakt. Daarom worden in Mei 1660 van Dam en Truytman met eene vloot van 22 schepen, 3 galjoten en 8 sloepen, overbrengende 1064 man troepen (Nederlandsche) en 1700 inlandsche hulpbenden, naar Makassar gezonden. Bij aankomst der vloot worden 6 Portugeesche schepen door 2 kleine Hollandsche fluiten in het gezicht der stad veroverd. Nadat de vrede te vergeefs den Makassaren was aangeboden, beschoten de Nederlanders de vesting Panakkoekang en de steden

Sombaopoe en Makassar (Oedjoeng Pandang); veroveren de eerste en steken laatstgenoemde in brand. Daarop volgde een provisioneele vrede met Makassar, den 10en Augustus 1660 voor het kasteel Garassi gesloten; Karaeng Popo vertrekt als afgezant van den koning van Gowa naar Batavia om den vrede te regelen.

De provisioneele vrede hield de volgende bepalingen in:

stilstand van wapenen, zoolang de gezant van Makassar te Batavia zal zijn;

beide partijen zullen haar bezittingen behouden, zooals die waren na de verovering van het fort Panakkoekang;

de Hollanders zullen voorloopig dit kasteel bezitten tot op een kanonschot afstands daaromheen;

de Makassaren zullen zich van alle vijandelijkheden onthouden;

de Portugeezen, te Makassar aanwezig, zullen voorloopig binnen de stad moeten blijven, zonder zich ter reede of op zee te mogen begeven;

alle vreemde natiën en handelaars zullen evenzoo de aankomst te en het vertrek van Makassar moeten vermijden, uitgezonderd die met Hollandsche vrijgeleide-brieven vóór den oorlog te Makassar gekomen zijn;

vriendschappelijke omgang met de Makassaren gedurende den wapenstilstand;

zij mogen het kasteel niet naderen dan om eetwaren te brengen.

De daarop gevolgde vrede, den 19en Augustus 1660 te Batavia gesloten tusschen den Makassaarschen gezant, Karaeng Popo, en den Gouverneur-Generaal, J. Maetsuijker, bevat de volgende artikelen:

Artikel 1 en 2.

De koning van Makassar ziet geheel af van zijne bezittingen op Boeton en de landen daaronder sorteerende, alsmede van Menado, als zijnde eigendom van Ternate.

Artikel 4.

De Makassaarsche Regeering zal zich niet bemoeien met zaken der Amboneezen. Zij zal de Compagnie en den koning van Ternate, als hunne wettige souvereinen, daarin geheel vrijlaten. Onder den naam van Amboina zijn begrepen de drie Soella-eilanden, voorts de eilanden Boeroe, Amblaoe, Manipa, Kelang en Boano, de kust van Warnoela-hitoe, Leijtimor, Oma, Honimoa, Noesalant en Groot Ceram, Ceramlant, Goram en de bijgelegen eilanden.

Artikel 5.

De vaart op deze eilanden en op Banda blijft voor de Makassaren verboden, sub poene van verbeurdverklaring van de vaartuigen, goederen en bemanning.

Artikel 6.

Overtreders van dit verbod, die ontsnappen en te Makassar terugkeeren, zullen aan de Compagnie uitgeleverd of door den koning van Makassar gestraft worden.

Artikel 7.

De Ternatanen, Tidorezen en Batjaneezen mogen zonder pas van de Compagnie niet te Makassar komen handelen. Bij overtreding zullen zij aan de Compagnie moeten worden uitgeleverd.

Artikel 8.

De Compagnie alleen behoudt de macht om te Makassar nagelen, noten en foelie aan te brengen of te verkoopen.

Artikel 9.

Verbod van verdere uitbreiding van den Makassaarschen handel op Timor, Solor en daaromheen gelegen plaatsen.

Artikel 10.

De Makassaren mogen 's Compagnies vijanden aldaar niet met vivres, noch ammunitie, enz. assisteeren.

Artikel 11.

Noch mogen zij varen op zoodanige, vijandelijke landen of plaatsen, welke met hare schepen bezet zijn.

Artikel 12.

De vorst van Makassar zal den Portugeezen met hun aanhang voor altijd het verblijf in zijn gebied ontzeggen en hun nooit meer eenige vergunning tot handel of domicilie verleenen.

Artikel 13.

Vóór hun vertrek zal de koning van Makassar hen aan de Compagnie doen terugbetalen het ontvangene wegens de schepen, Jean Babtiste en Nasareth, in 1652 door de Compagnie genomen, hetwelk de Compagnie niet schuldig was, maar alleen betaalde om in goeden vrede met Makassar te blijven.

Artikel 14.

Ook zal de vorst hen aan de Compagnie doen vergoeden de schade, geleden bij de vlucht van den adsistent Adrichem, door de Portugeezen naar Solor gevoerd, ten bedrage van 8000 realen.

Artikel 15.

De vorst zal bovendien de Portugeezen noodzaken aan de Compagnie uit te leveren den persoon van Adrichem en de andere, met hem gevluchte personen of in plaats daarvan eene tweede som van 8000 realen aan de Compagnie moeten betalen, welke zal worden gerestitueerd, zoodra Adrichem en de anderen zijn uitgeleverd.

Artikel 16.

De koning zal aan de Compagnie teruggeven al degenen, die ooit van haar zijn weggeloopen en in zijn gebied gevonden worden, zoowel Nederlanders, als inlanders, zoowel slaven, als vrijen, daaronder echter niet begrepen zij, die reeds het Mohamedaansche geloof hebben aangenomen, dewelke voor den koning blijven gereserveerd.

Artikel 17.

Voor het vervolg echter zullen alle overloopers zonder aanzien van religie aan de Compagnie moeten worden uitgeleverd.

Artikel 18.

De koning zal de schuldigen aan den te Bima op den Amboneeschen burger, Pieter Gillis, gepleegden moord doen straffen of uitleveren.

Artikel 19.

De Compagnie mag vrij te Makassar resideeren en handel drijven.

Artikel 20.

Er zullen geen zwaardere tollen of rechten geheven worden, dan die, welke bij het leven van den tegenwoordigen koning in gebruik zijn.

Artikel 21.

De Compagnie zal de misdaden harer onderdanen zelve straffen.

Artikel 22.

Geschillen tusschen Hollanders en Makassaren zullen afgedaan worden door kommissarissen, wederzijds te kiezen.

Artikel 23.

De koning van Makassar zal de Portugeezen de schade doen vergoeden, door eenige partieulieren geleden bij het verlaten van 's Compagnies loge.

Artikel 24.

De koning zal de Portugeezen aan de Compagnie laten betalen de kosten van den oorlog, tot het bedrag, hetwelk overeengekomen zal worden tusschen de Compagnie en den koning; intusschen zal in mindering daarvan aan de Compagnie gelaten worden het geld, dat Karaeng Papo van Makassar heeft medegebraeht.

Artikel 25.

Daarentegen beloven de Gouverneur Generaal en de Raden van Indië het fort Panakkoekang te ontruimen, zoodra de bovengenoemde posten door de Portugeezen opgebraeht en zij uit Makassar gezet zijn, dan wel, dat de koning voor hun uitzetting zekerheid zal gesteld hebben, ten genoegen der Compagnie.

Artikel 26.

De machten en pretensiën van beide zijden zijn hiermede geëindigd.

Terwijl karaeng Papo naar Batavia is, wordt de schans Marisso gebouwd, alsmede de lange muur, welke zich uitstrekt van Binanga-beroe of gracht van het fort Sombaopoe tot aan Oedjoeng-tanah, circa $2^1/_2$ mijl lang.

Op het voorstel van den rijksbestierder van Gowa, karaeng Karoenroeng, worden 10 duizend Boniren door Makassar opgeroepen om het kasteel Panakkoekang door eene graeht van het land te scheiden.

Daarover ontstemd, trekken zij naar hun land terug en verzamelen zich ten strijde onder hun hoofd, Aroe Palakka.

De Makassaren, geholpen door de Wadjoreezen, trekken met een aanzienlijke maeht Bone binnen en verslaan verscheidene malen de Boniren en Soppengers, die hen waren te hulp gekomen; Aroe Palakka wordt geslagen; hij vlucht naar Boeton in Deeember 1660 en Soppeng wordt dienstbaar gemaakt aan Makassar.

Omstreeks dezen tijd komt Mandar-sjah, koning van Ternate, te Makassar met den Nederlandschen gevolmaehtigde, Pieter Bitter, om over het bezit van Boeton te beraadslagen.

De commissaris, Jacob Cauw, treft eenige nadere vredes-artikelen met den koning van Makassar, inhoudende:

1° ratificatie van het contract van 19 Augustus 1660, behoudens dat de restitutie der penningen van het schip Jean Baptiste achterwege zal blijven, als zijnde in 1656 door W. van der Beek aan den koning geschonken; alsmede dat de koning afziet van alle pretensiën op de Compagnie;

2° de koning zal zich met den staat van de Compagnie en hare onderhoorigheden, alsmede met die van Ternate, Tidore, Batjan, enz. niet bemoeien, noch de Compagnie zich met de zaken van Makassar inlaten;

3° voor het aanhalen van het vaartuig van den vrijburger Gillis, op Bima vermoord, zal de koning 6000 gouden mazen betalen;

4° zal de koning de loge te Makassar voor zijne rekening laten opbouwen. Negen man, benevens het opperhoofd, zullen er blijven wonen;

bevestiging van artikel 12 van het contract van 19 Augustus. Voorts belooft de koning de Portugeezen binnen één jaar uit zijn gebied te verwijderen. Het fort Panakkoekang zal in handen der Compagnie blijven, totdat alles nagekomen is.

Geratificeerd den 2^{en} December 1660.

Reeds in 1665 verbrak de koning van Makassar den vrede. Zoo werden de gestrande schepen, de Walvisch en de Leeuwin, afgeloopen, de bemanning vermoord en de goederen geroofd en moest het opperhoofd te Makassar van een der prinsen eene zware beleediging ondergaan.

In strijd met artikel 4 van het contract zendt Hasan Oedin een macht van 200 vaartuigen naar de Soela-eilanden, waar de forten van den koning van Ternate afgeloopen en 200 inwoners in slavernij medegevoerd worden. Door deze overwinning aangemoedigd, zendt hij in het volgende jaar (1666) eene macht van 20000 man, onder bevel van karaeng Bontomarannoe en de vorsten van Loehoe en Bima, met 700 vaartuigen naar Boeton om dit te straffen voor de opname van Aroe Palakka, — die echter in 1663 naar Batavia was vertrokken om de Regeering in te lichten omtrent den stand van zaken in deze gewesten — voornemens, na de vermeestering van dit eiland, ook de Molukken aan te tasten. Boeton wordt gered door de komst van de vloot van den admiraal Speelman, waarop Aroe Palakka zich bevond.

Bovengenoemde feiten deden de Regeering eindelijk besluiten handelend tegen Makassar op te treden, waartoe Speelman met eene aanzienlijke macht werd uitgezonden. Hij komt den 19^{en} December 1666 voor Makassar, eischt satisfactie voor de verovering der Soela-eilanden en den moord, op de Hollanders gepleegd. De Makassaren bieden 1057 mazen aan voor het vergoten bloed en 1425 rijksdaalders, uit de Leeuwin geroofd. Daarmede nam Speelman geen genoegen, gaf zijne oorlogsverklaring over (21 December) en verzeilde naar Boeton, onderweg de landen en negorijen in de bochten van Toeratcija en Bonthain plunderende.

Hij vernielt de Makassaarsche vloot bij Boeton, waarbij 11000 gevangenen gemaakt worden, en sluit den 4en Januari 1667 met de bevelhebbers van de Makassaarsche macht een verdrag, luidende:

de geheele vloot met hare bemanning en al, wat daartoe behoort, geeft zich op discretie over aan de Compagnie. De 60 Makassaarsche prauwen onder Daeng Manggaga, naar de oostkust van Boeton gezonden om de negorijen aldaar te vernielen, zullen teruggeroepen worden;

de beide vorsten van Bima en Lochoe zullen niet meer onder het gebied van Makassar gesteld worden;

de 3 bevelhebbers der vijandelijke krijgsmacht zullen in handen der Compagnie blijven, totdat alles geregeld is.

Den 31en Januari 1667 sluit Speelman een contract met Boeton, dat later in tegenwoordigheid van den koning van Ternate bevestigd wordt, en gaat daarna naar de Molukken — Aroe Palakka achterlatende — van waar hij in Juni op Boeton terugkomt, vergezeld van den koning van Ternate en hulptroepen van Ternate, Tidore en Batjan, waarmede hij, vergezeld van nog 1000 man Boetonsche hulptroepen, naar Makassar vertrekt, waarheen hem kapitein Poolman en Aroe Palakka van Tiro uit over land volgen.

Na de Makassaren te Bonthain geslagen te hebben komt de vloot voor Sombaopoe. De vijand biedt 2906 spaansche realen als een restant uit de Leeuwin en 528 mazen voor het vergoten bloed, hetgeen niet wordt aangenomen.

Daarop verzeilt de vloot zuidwaarts tot Galesong, waar geland wordt. Nadat Aroe Palakka met zijn Bonische en Soppengsche hulptroepen en de Nederlanders onder den kapitein Poolman zich aldaar met Speelman vereenigd hadden, wordt den 19en Augustus Galesong aangevallen en vermeesterd; van hieruit wordt langzaam noordwaarts opgetrokken, totdat de Makassaren, na hevigen tegenstand en nadat hunne voornaamste sterkten door ons waren genomen, eindelijk tot den vrede gedwongen worden, die op 's Compagnie's overwonnen grond, te Boengaja bij Barombong, den 18en November gesloten en naar die plaats het Boengaaisch contract genoemd wordt, welk contract nog heden de grondslag uitmaakt van onze souvereiniteits rechten op zuid Celebes.

Artikel 1.

Worden geconfirmeerd de contracten van 19 Augustus en 2 Deeember 1660.

Artikel 2.

Zullen worden uitgeleverd alle Europeesche dienaren en onderdanen van de Compagnie, die zich op Makassar's gebied bevinden (overloopers).

Artikel 3.

Al de goederen van de verongelukte schepen de Walvisch en de Leeuwin,

op Saleijer en den Bril gestrand, zullen overgegeven worden, zullende de 8 kanonnen van de Walvisch in handen der Makassaren blijven, indien blijkt, dat zij daarvoor 4000 rijksdaalders aan den commissaris Cauw voldaan hebben.

Artikel 4.

De schuldigen aan diverse moorden, op Nederlanders gepleegd, zullen gestraft worden ten overstaan van den Nederlandschen resident.

Artikel 5.

's Compagnies debiteuren op Makassar zullen binnen één jaar voldoen al, hetgeen zij schuldig zijn.

Artikel 6.

De Portugeezen en Engelschen moeten vóór het einde van het jaar Makassar verlaten. De koning mag geene andere, Europeesche natie ten handel of anderszins in zijn gebied toelaten, noch gezanten of brieven van hen aannemen.

Artikel 7.

Wordt aan de Compagnie uitsluitend toegestaan het recht tot het ter markt brengen te Makassar van Soeratsche, Coromandelsche, Persiaansche en Bengaalsche kleeden en producten. Overtreders zullen worden gestraft en de waren verbeurd verklaard ten bate der Compagnie. De lijnwaden, ter oostkust van Java vervaardigd, zijn in dit verbod niet begrepen.

Artikel 8.

De Compagnie is vrij van alle tollen en gerechtigheden bij in- en uitvoer.

Artikel 9.

De Makassaren mogen niet anders varen, op verbeurte van lijf en goed, dan naar Bali, Java, Jakatra, Bantam, Djambi, Palembang, Djohor en Borneo en zullen zich daartoe van passen moeten voorzien.

Artikel 10.

De sterkten, Barombong, Panakkoekang, Garassi, Marisso en andere zullen geslecht worden. Ook mogen, noch daar, noch elders, nieuwe gebouwd worden. Het groote fort Sombaopoe zal alleen blijven bestaan voor den koning.

Artikel 11.

Het fort Oedjoeng-pandang zal aan de Compagnie overgeleverd worden en het daaronder behoorende dorp en land onafhankelijk zijn van de Makassaren.

's Compagnie's loge zal weder opgericht worden. Kooplieden zullen aan den koning zoodanige rechten betalen, als bij nader te maken overeenkomst zal worden bepaald.

ARTIKEL 12.

Gangbaarheid van Nederlandsche munt te Makassar.

ARTIKEL 13.

De koning zal 1000 slaven als schadevergoeding opbrengen aan de Compagnie dan wel de waarde daarvan.

ARTIKEL 14.

Hij doet afstand van Bima en onderhoorigheden aan de Compagnie.

ARTIKEL 15.

Hij neemt aan de vorsten van Bima, Dompo, Tambora en Sanggar, als schuldig aan den moord der Nederlanders op Bima, alsmede Karaeng Bontomarannoe, aan de Compagnie uit te leveren.

ARTIKEL 16.

Hij ziet af van alle pretensiën op Boeton en zal aan den Sultan alle geroofde menschen en goederen teruggeven.

ARTIKEL 17.

Ook van die op de Soela eilanden en meer andere landen, zooals Saleijer en Pantjana (Moena), de geheele Oostkust van Celebes, van daar tot aan Menado, de eilanden Banggaai en Gapi, als andere aan dezelfde kust gelegen, idem tusschen Mandar en Menado de landen Lambagi, Kaidipan, Bwool, Tontoli, Dampelas, Balaisang, Sireendja en Kaili, als van ouds Ternate toebehoorende.

ARTIKEL 18.

De regeering van Makassar ziet af van alle heerschappij over Bone en Loehoe en belooft den koning van Soppeng weder in vrijheid te stellen.

ARTIKEL 19.

Verklarende voorts de koningen van Laijoe (Binamoe) en Bangkala met het geheele land van Toerateja en Badjing (Polombangking) en al, wat daaronder behoort, staande den oorlog tot de Compagnie overgekomen, te erkennen voor vrije vorsten, zonder eenige verdere prentensie op dezelve.

Artikel 20.

Alle landen, door de Compagnie en haar bondgenooten staande den oorlog gewonnen en veroverd, gerekend van Boelo-Boelo af tot aan Toerateja, voorts van daar tot aan Boengaja, zullen zijn en blijven als eigen, gewonnen landen van de Compagnie volgens recht van oorlog; zullende bij overkomst van de koningen van Pana en Bakka aangewezen worden, wat ons krachtens het voorzegde benoorden Makassar competeert.

Artikel 21.

De landen van Wadjo, Boeloe-Boeloe en Mandar, als zijnde misdadig aan de Compagnie [1]), verklaart de regeering van Makassar te abandonneeren en ons daarmede naar welgevallen te laten begaan.

Artikel 23.

De regeering van Makassar zal haar landen voor alle andere natiën sluiten. Mocht zij onmachtig zijn hen te weren, dan zal zij de hulp der Compagnie inroepen, die zij erkent als haar schutsheer en Heer, onder gehoudenis ook de Compagnie tegen haar vijanden te assisteeren. Ook verklarende in geen onderhandelingen te treden met natiën, waarmede de Compagnie in oorlog is.

Artikel 24.

Op alle vorenstaande punten is met den koning en de grooten van Makassar gesloten een vrede, vriend- en bondgenootschap, waarin ook begrepen zijn de koningen van Ternate, Tidore, Batjan, Boeton, Bone, Soppeng, Loehoe, Toerateja (Lajoe = Binamoe, Badjing = Polombangking) met al hun landen en onderdanen, zoo ook Bima en nog de zoodanige landheeren en vorsten, die na dezen zullen verzoeken in dit bondgenootschap te treden.

Artikel 25.

De Compagnie zal beslissen in geschillen tusschen de bondgenooten. Wanneer de eene partij niet naar bemiddeling wil luisteren, zoo zullen de gemeene bondgenooten de andere naar bevind van zaken te hulp komen.

Artikel 26.

Twee voornamen uit den Raad van Makassar zullen met Speelman naar Batavia gaan om den Gouverneur-Generaal goedkeuring op dit vredeverbond te vragen. De Gouverneur-Generaal kan, als het hem goeddunkt, twee koningszonen

1) Zij hadden geen gevolg gegeven aan de oproeping om te Makassar voor Speelman te verschijnen.

als ostagiers te Batavia doen verblijven, die om het jaar door den koning vervangen kunnen worden.

Artikel 27.

Tot ampliatie van artikel 6 wordt vergund, dat de Compagnie de Engelschen en hunne goederen naar Batavia zal mogen vervoeren.

Artikel 28.

Tot ampliatie van artikel 15: wanneer binnen tien dagen de koning van Bima en Karaeng Bontomarannoe niet worden gevonden, zullen hun zoons in handen van de Compagnie worden gesteld.

Artikel 29.

De Regeering van Makassar belooft als vergoeding der oorlogskosten aan de Compagnie uit te keeren 250.000 rijksdaalders, in vijf aaneenvolgende moessons te voldoen, hetzij in geld of in goederen.

Artikel 30.

Onderteekening en beëediging van dit contract.

Na het sluiten van dit verbond betrok Speelman het fort Ocdjoeng-pandang, door hem naar zijn geboorteplaats fort Rotterdam genoemd. Hij mocht zich echter niet lang in dezen vrede verheugen. In April 1668 vermoordden de Makassaren de manschap van twee Hollandsche sloepen. De Gowasche rijksbestierder, koning van Tallo, die zich op den 9en Maart 1668 nader schriftelijk had verbonden, breekt mede het contract door overal boden heen te zenden om de verschillende rijken over te halen tot het hervatten van den oorlog.

De Boniren sluiten zich bij de Nederlanders aan, die den 13en Juli de benting Batoe-Batoe weder bezetten. Groote sterfte heerscht onder de Hollandsche krijgsmacht, waardoor Speelman genoodzaakt wordt versterking van Batavia te vragen. Intusschen behaalden de Boniren den 12en Augustus eene belangrijke overwinning op de Makassaren bij Maros. Nadat de aangevraagde versterking te Makassar was aangekomen, werd tegen Sombaopoe opgetrokken, dat den 24en Juni 1669 werd ingenomen. Nu worden de Makassaren tot den vrede gedwongen, waarbij plechtig wordt beloofd de voorwaarden van het Boengaaisch contract te zullen nakomen. Tallo was de eerste, die overging tot de onderteekening van het contract — den 15en Juli — en daarbij alles toestond, wat de Compagnie verlangde; daarna volgde den 2en Augustus de oude koning Hasan Oedin en den 27en van deze maand Karaeng Popo, namens den jongen koning Mapasomba, die echter wegens zijn jeugdigen leeftijd vrijgesteld werd het contract te beëedigen.

Later traden nog tot het verbond toe de regenten van Tjinrana, Tjamba, Malawa en Bengo.

Met de verovering van Sombaopoe was de onderwerping van het Makassaarsche rijk een voldongen feit. Speelman, met wien verscheidene prinsen, onder welke ook Aroe Palakka, medegingen, droeg bij zijn vertrek van Makassar naar Batavia het gezag op aan Jan van Oppijnen, die als eerste opperhoofd van Makassar moet worden aangemerkt.

Hassan Oedin had intusschen 29 Juni '69 afstand van den troon gedaan ten behoeve van zijn zoon Mapasomba, uit een huwelijk met een dochter van Patinggallowang verwekt. Om diens jeugdigen leeftijd kwam het bestuur in handen van den rijksbestierder, Karaeng Karoenroeng, die nu van zijn macht gebruik maakte om de Compagnie, zoowel als Bone, allerlei moeilijkheden te bezorgen. Daarom gebood de Regeering bij haar brief van den 27en December 1673 om Karaeng Karoenroeng op te lichten of om te brengen. De onverwachte dood van Mapasomba, 7 Mei 1674 (na zijn overlijden genoemd Toemamalijang ri Alloe) heeft waarschijnlijk de uitvoering van dit bevel verhinderd.

Mapasomba wordt opgevolgd door zijn halven broeder, Mapaossong Karaeng Biseï, die den 3en December de contracten van 1667 en 1669 renoveert.

In het jaar 1675, den 4en September, gaat de koning van Gowa, vergezeld van eenige prinsen, naar Bone ter bijwoning van een hertenjacht. Tijdens hun verblijf aldaar plegen zij overspel met Aroe Palakka's vrouwen, waardoor geschil ontstaat, dat, nadat er van de zijde van Aroe Palakka gewelddadigheden waren gepleegd, door de Nederlanders wordt bijgelegd, 13 Mei 1676.

Karaeng Karoenroeng tracht zooveel mogelijk onrust en verzet op te wekken bij de nog onbestendige bondgenooten en onderdanen van de Compagnie. Zoo worden Tjinrana en Boelekomba door Gowa tegen de Compagnie in opstand gebracht en worden verscheidene Boniren, Soppengers en Toeratcërs binnen Gowa aangehouden. Op ernstig aandringen van de vorsten van Bone en Soppeng wordt in den Raad besloten Gowa met gemeene macht te beoorlogen, 17 April 1677, waartoe van 's Compagnie's wege de kapitein Pleun met 100 Europeanen wordt aangewezen. Na eenige overwinningen, door ons behaald, geeft Gowa zich over en wordt den 27en Juli vrede gesloten. De koning wordt door de Nederlanders afgezet en in zijne plaats aangesteld zijn oudere broeder, Mapadoelang of Abdoel Djalil, vorst van Sanrabone. Het volgende jaar werd de afgezette koning, Karaeng Biseï, in het kasteel Rotterdam gevangen gezet en daarna op last van de Regeering naar Batavia gezonden, 16 September 1678, waar hij overleed en daarom na zijn dood Toemateja ri Djakattara genoemd wordt.

Vermits Abdoel Djaliel door de Compagnie en Aroe Palakka, maar niet overeenkomstig de oude instellingen door de rijksgrooten tot vorst was aangesteld, ontstond ontevredenheid onder de voornaamste prinsen, van welke enkele uitweken

en zich met goedvinden van de Compagnie te Makassar vestigden ten zuiden van het fort Rotterdam, hetgeen de oorsprong van de kampong Baroe is geweest.

Eerst in Mei 1683 onderwierpen zij zich door toedoen van Aroe Palakka aan den koning van Gowa, waarna sommigen naar Gowa terugkeerden.

De koning, sedert 1680 te Oedjoeng tana gevestigd, bevreesd voor de vele branden, die daar voorkwamen, en voor botsingen der Makassaren en Boegineezen, verhuist in 1684 op zijn verzoek naar Mangallekana, benoorden Sombaopoe gelegen, waar in vroegere jaren de Hollandsche loge gestaan had.

In 1687 had in Aroe Palakka's residentie te Bontowala het huwelijk plaats van La Pataoe, den gedesigneerden opvolger van Aroe Palakka in Bone, een zoon van Aroe Palakka's zuster en van den Bonischen erfprins Pakokowe, met de dochter van den koning van Gowa, genaamd Karaeng Patoekangang, waarbij bepaald werd, dat de eerste zoon uit dit huwelijk zijn grootvader, Abdoel Djaliel, in Gowa zou opvolgen.

Ook in hetzelfde jaar treedt Karaeng Karoenroeng als rijksbestierder van Gowa af en wordt opgevolgd door zijn broeder, Karaeng Bontosoenggoe.

In 1691 wist de landvoogd van Makassar, Pruis, den commissaris de Haas hierheen gezonden om belangrijke aangelegenheden af te doen, te bewegen de Regeering voor te stellen het landschap Sodijang, voorgevende, dat het maar een klein stukje land was, aan Gowa terug te geven. Toen de Regeering dit toegestaan had, werden later ook andere landschappen teruggevraagd en gegeven.

In 1692 begint de koning van Gowa aan het contract te tornen. Hij reclameert het fort Rotterdam, bewerende, dat het bij het Boengaaisch contract slechts in leen aan de Compagnie was afgestaan, en wil ook tollen heffen. Beide reclames worden echter afgewezen. Ook tracht hij de volken van Mandar tegen de Compagnie op te zetten.

In 1694 verlaat hij zijn verblijfplaats, Mangallekana, en vestigt zich weder in de stad Gowa, welks vervallen muren hij herstelt. Het daarop volgende jaar begeeft hij zich, vergezeld van den rijksbestierder, naar Aroe Palakka, die zich te Tjinrana bevond, ter vernieuwing van het oude verbond, ten tijde van Toemaparisi Kallonna gesloten.

Niettegenstaande de vorst van Gowa vrij afhankelijk van Aroe Palakka was, kon hij niet nalaten te trachten overal verzet tegen de Compagnie op te wekken.

Zoo hitsen de Makassaren in 1698 de bevolking van Bonthain tegen haar wettige vorstin, Daeng Talele, op en trachten ook de Mandareezen tegen ons op te zetten.

Ook houden zij vele Bonische en Soppengsche prinsen binnen Gowa, waardoor oneenigheden ontstaan, welke door den landvoogd te Makassar uit den weg worden geruimd.

Ook komen zij weder op hun verzoek terug om tollen te heffen, hetgeen hun op grond van het Boengaaisch contract geweigerd wordt.

Intusschen was in 1696 Aroe Palakka, die in 1672, met terzijdestelling van den erfprins door de Aroe pitoe tot vorst van Bone was verheven, overleden en door zijn neef Lapataoe opgevolgd.

Op voordracht van den landvoogd van Makassar worden in 1699 de landschappen Maros en het overige deel van Sodijang en meer andere aan den vorst van Gowa en aan andere Celebesche prinsen door de Compagnie weggeschonken.

In 1700 ontstaat weder oneenigheid tusschen Gowa en Bone over den moord, door den Bonischen prins, Aroe Teko, gepleegd op den Soppengschen prins, Daeng Mambanie, die, terwijl Aroe Teko op reis was, eene onwettige verstandhouding met diens vrouw, Saëna, had aangeknoopt, welke oneenigheid echter door den landvoogd, van Thije, wordt bijgelegd.

De koning van Gowa gaat voort met zijn reclames; — zoo eischt hij in 1701 van de Compagnie weer verscheidene landen, zoomede kwijtschelding van zijn nog te betalen schuld, volgens bepaling van het Boengaaisch contract.

De Compagnie zendt Z. H. eene akte van kwijtschelding van zekere schuld, die de Compagnie van den koning en de grooten van Gowa te pretendeeren had, gedateerd 22 Februari 1701, bij welke acte zekere schuld, die de koning en grooten van Gowa in gevolge het Boengaaisch contract van 1667 verklaren aan de Compagnie schuldig te zijn, hun zal zijn en blijven kwijtgescholden, ten einde hen daardoor aan te moedigen om de Compagnie houw en getrouw te blijven, zoolang de tegenwoordige koning en grooten, benevens hunne nakomelingen het verbond van vrede en vriendschap in alle deelen nakomen.

Voorts belooft de Compagnie bij brief van den 28ᵉⁿ Februari de akte van overgifte te zenden der aan de Makassaren geschonken landen van Polombangking.

Ook de Engelschen, te Bandjermasin gevestigd, werken ons op Celebes tegen. Zij trachten onder de Celebesche volken, voornamelijk onder de Mandareezen, verzet tegen de Compagnie op te wekken.

De koning van Bone begint meer en meer een overwegenden invloed over Gowa te krijgen. Na lang en herhaald aandringen der Compagnie, waarbij de vertoogen van Bone niet van weinig invloed waren, worden eindelijk in 1702 de wallen van Gowa geslecht.

Niet lang daarna ontstaan weder moeilijkheden tusschen Gowa en Bone door het uitwijken in 1709 naar Gowa van Lapadang Sadjatie, ook genaamd Aroe Palakka, tweeden zoon van La Pataoe, koning van Bone en kleinzoon van den vorst van Gowa, en de weigering van den koning van Gowa om hem uit te leveren.

Den 18ᵉⁿ September van hetzelfde jaar sterft de vorst van Gowa, Abdoel Djalil, na zijn dood Toemamenanga ri Lakijoeng genoemd. Over de troonsopvolging ontstaat geschil bij de rijksgrooten, die, met voorbijgang van Sapoewali, den eersten zoon van Lapataoe en aangewezen opvolger, den uitgeweken prins Lapadang Sadjati tot vorst verlangden. Op aandringen evenwel van den rijksbestier-

der, Karaeng Bontosoenggoe, wordt Sapoewali toch tot vorst verheven onder den naam van Sultan Ismaïl en hiermede dus de wensch van Aroe Palakka vervuld.

Den 19en Mei 1710 hernieuwde hij de contracten van 1667 en 1669.

Intusschen bleef Gowa weigeren Lapadang Sadjati aan den vorst van Bone uit te leveren.

Deze klaagt daarover bij den Raad der bondgenooten en verkrijgt eindelijk vergunning om Gowa met geweld aan te tasten, waarin hij door de Compagnie met drie vaandels onder den kapitein Steenbergen wordt ondersteund. De Boniren worden in het eerst geslagen; de bondgenooten strijden mede met afwisselende kans, totdat eindelijk, langs den weg van onderhandeling, La Padang Sadjati zich onder de bescherming der Compagnie in het fort Rotterdam overgeeft, 8 Augustus 1710, en den 19en Augustus vrede met Gowa wordt gesloten, inhoudende:

1° vernieuwing van de contracten van 1667 en 1669;

2° de koning van Gowa neemt aan de kosten van dezen oorlog te betalen;

3° hij zal het grof geschut aan de Compagnie overgeven;

4° uitlevering van de overloopers, zoowel van de Compagnie, als van de andere bondgenooten;

5° de poorten en muren van Gowa zullen geslecht worden en niet meer opgebouwd zonder toestemming van de Compagnie;

6° de landen Sodijang, Kadjang en Saladjoe, aan den overleden koning in leen gegeven, zullen aan de Compagnie worden teruggegeven.

7° hij zal Aroe Palakka (La Padang Sadjati) erkennen, doch hem niet meer den naam geven van Karaeng Katangka [1]) of den naam van een anderen Makassaarschen prins.

8° een gezantschap van Gowa zal naar Batavia gaan om vergiffenis te vragen en goedkeuring op dit contract.

In 1711 werden de bij het vredescontract teruggenomen landen, op verzoek van Gowa, weder aan den koning in leen afgestaan. Sapoewali mocht zich niet lang in het bezit van den troon verheugen. Den 30en Augustus 1712 toch wordt hij door de rijksgrooten afgezet en in zijne plaats aangesteld de regeerende koning van Tallo, Mapaoerangi, onder den naam van Padoeka Sri Sultan Siradjoeddien, die den 19en April 1713 de contracten van 1667, 1669 en 1710 hernieuwt. Ook hernieuwt hij in hetzelfde jaar met La Pataoe, koning van Bone, het oude verbond tusschen Gowa en Bone, dat door den oorlog van 1710 was verbroken.

In 1718 wordt het eerst gewag gemaakt van den Makassaarschen prins, later vermoorden rebel, Karaeng Bontolangkasa.

Deze was reeds bij de rijksgrooten zoo befaamd, dat men hem na de afzetting van Sapoewali, bij de verkiezing van een nieuwen koning, voorbij ging, niettegenstaande hij grooter aanspraken had dan de koning van Tallo.

---

1) Zoo werd hij na zijn vlucht uit Bone in Gowa genoemd.

Omdat hij de dochter van den voormaligen koning van Gowa, Sapoewali, dood geschoten had, vluchtte hij uit Gowa.

Wegens zijne hooge geboorte wordt hem door het Gowasche hof vergund in kampong Baroe te Makassar te wonen. Hij vlucht echter naar Soembawa, van waar hij in 1721 terugkomt en door bemiddeling van den rijksbestierder in genade wordt aangenomen.

In 1723 gaat hij voor de tweede maal naar Soembawa, waar hij den oorlog van dit rijk tegen de Baliërs medemaakt en in den echt treedt met de dochter van den in dien strijd gesneuvelden vorst, wiens wednwe huwt met den koning van Gowa, Siradjoeddien. Deze doet in 1724 afstand van den troon van Tallo, ten behoeve van zijn zoon, Manrabija Sultan Nadjmoeddien, doch neemt in 1729, na het overlijden van dezen, het bestuur daarover weêr in handen. Siradjoeddien maakte zich bij de Gowareezen gehaat door niet altijd de oude gebruiken op te volgen. Zoo stelde hij na den dood van den ouden rijksbestierder, Karaeng Bontosoenggoe, in 1726 geen nieuwen aan. De Makassaarsche grooten, hierover misnoegd, verzamelen zich onder Karaeng Bontolangkasa, die zelf naar de betrekking van rijksbestierder had gedongen.

Deze had bovendien nog reden tot ontevredenheid, omdat zijne vrouw door hare moeder gedwongen was van hem te scheiden. Weldra verbond hij zich met den Bonischen prins, Aroe Kadjoe, zoon van den bekenden Aroe Teko, en later met Aroe Singkang. Dit verbond had niet alleen ten doel om de vorsten van Gowa en Bone te onttroonen, maar ook om de Hollanders te verdrijven.

Aroe Kadjoe was in den aanvang van 1726 in het huwelijk getreden met de koningin van Bone, Batari-todja Aroe Timoeroeng, dochter van Lapataoe, en had, door haar tot regent van Bone aangesteld, reeds gedurende zijn regentschap getoond de Compagnie zeer vijandig gezind te zijn door met den koning van Gowa tegen haar samen te spannen. Te gelijker tijd had hij het plan gevormd zijne gemalin te onttroonen en zelf den troon te bestijgen. Deze aanslag wordt echter verraden; hij wordt afgezet en genoodzaakt de wijk te nemen naar Tallo, waar hij in 1728 in aanraking kwam met Karaeng Bontolangkasa.

Aroe Singkang, een uitgeweken Wadjoreesche prins, die zich door zijne zeerooverijen berucht had gemaakt, vertoefde in 1730 in Bone en verbond zich daar met Karaeng Bontolangkasa, die van nu af openlijk tegen de Compagnie en den koning van Gowa in opstand komt. In 1734 valt hij Bonthain aan, van waaruit de oorlog, waarin Bontolangkasa verschillende voordeelen behaalt, zich uitbreidt. Hij maakt het den koning ten slotte, ook door zijn aanhang onder de rijksgrooten, zoo benauwd, dat deze den 5en November 1735 naar Tallo vlucht, daarom Toe mamalijanga ri Tallo genoemd wordt en afstand doet van den troon, waarna de trouw gebleven Gowareezen zijn kleinzoon, Mallowanggaoe, zoon van Karaeng Limpangang, onder den naam van Abdoel Chair Almançoer, onder voogdij

van Karaeng Madjannang (zoon van den overleden rijksbestierder Karaeng Bontosoenggoe), dien zij tot rijksbestierder aanstelden, tot koning verheffen.

In 1736 maken Bontolangkasa en Aroe Kadjoe zich meester van de Noorder- en Zuiderdistricten.

In hetzelfde jaar overleed Aroe Kadjoe, waarop de Noorderdistricten in 1737 en de Zuiderdistricten in 1738 door den Gouverneur Smout heroverd werden.

Inmiddels deed Aroe Singkang zich in 1736 als Aroe Matowa of hoofdvorst van Wadjo huldigen.

Door de Wadjoreezen en de Bonische opstandelingen ondersteund, dwong Bontolangkasa in 1739 den jongen koning van Gowa om zijn rijk te verlaten en zijn toevlucht te zoeken bij de Compagnie, waarna hij zelf tot koning verheven werd, 18 April. Toen lieten de vereenigde rebellen het fort Rotterdam opeischen en sloegen er, na daarop een weigerend antwoord ontvangen te hebben, in Mei 1739 het beleg voor. Na een hardnekkig gevecht behalen de Nederlanders, ondersteund door eenige weinige, trouw gebleven Boniren en door de gevluchte Gowareezen, eindelijk den 17^{en} Juli de overwinning. Daarna wordt naar Gowa opgetrokken, den 21^{en} d.a.v. de hoofdplaats ingenomen en verbrand en Karaeng Bontolangkasa naar het binnenland verdreven, waar hij aan zijne wonden overleed, hetgeen voor goed aan den opstand een einde maakte.

De rijksornamenten worden aan den wettigen koning teruggegeven en Karaeng Madjannang in zijn ambt als rijksbestierder hersteld.

Den 8^{en} October 1740 werd het vredestraktaat gesloten, in hoofdzaak inhoudende:

1° renovatie van de contracten van 1667 en 1669;

2° uitlevering van de overloopers;

3° Gowa zal in goud, zilver of slaven binnen 6 jaar de som van 96000 rijksdaalders als oorlogskosten betalen;

4° het landschap Sodijang wordt weder aan de Compagnie teruggegeven;

5° de Compagnie staat daarentegen weder het rijk en de hoofdplaats Gowa, door haar wapenen veroverd, af.

In 1741 wordt het land Samboengdjawa aan Gowa in leen afgestaan om er padi te planten. De in 1735 aangestelde koning, Mallowang-gaoe Abdoel Ghair Almançoer, sterft reeds den 28^{en} Juli 1742 in den ouderdom van 15 jaar; hij wordt opgevolgd door zijn broeder, Mapababasa Abdoel Qoedoes.

Door kuiperijen van den koning van Tallo, Safioeddin Karaeng Limpangang, den vader van Abdoel chair al mançoer, weet hij te bewerken, dat hem de voogdij en de betrekking van rijksbestierder worden opgedragen, terwijl Karaeng Madjannang genoodzaakt wordt als zoodanig af te treden en zich onder de bescherming van de Compagnie te stellen. Karaeng Limpangang huwelijkt zijn zoon, den koning van Gowa, uit aan eene Bimasche prinses, uit welk huwelijk een zoon voortsproot,

genaamd Oesman of Amas Madina, die in 1753 zijn toen overleden vader, waarschijnlijk door vergift gestorven, opvolgt.

Pas 6 jaar oud zijnde, komt hij onder de voogdij van zijn grootvader, den rijksbestierder.

Vijf jaar later, in 1758, verleent de Rijksraad van Gowa hem den naam Batara Gowa.

De vorige koning of liever de rijksbestierder, — want die regeerde feitelijk — had intusschen niet opgehouden het ons weer lastig te maken met reclames. Zoo eischte hij in 1744 het landschap Sodijang en in 1749 de kampong Marisso, op 's Compagnie's grond gelegen, en begon zelfs in 1750 eene dreigende houding tegen de Compagnie aan te nemen.

In 1760 komt de rijksbestierder van Gowa, koning van Tallo, te sterven en wordt in zijn plaats als rijksbestierder aangesteld zijn broeder, karaeng Tamasongo, die den 23^{en} Mei 1761 de contracten beëedigt. Hij volgt echter zijn broeder niet op als koning van Tallo. Batara Gowa, misnoegd over verschillende handelingen, hem door den Rijksbestierder en de andere rijksgrooten aangedaan, verlaat in Augustus 1766 zijn rijk en neemt de wijk naar Bima, maakt zich aan zeeroof schuldig, wordt eindelijk op last der Regeering gevangen genomen en naar Batavia opgezonden, van waar uit hij naar Ceijlon wordt verbannen.

De rijksornamenten worden voorloopig aan den rijksbestierder in bewaring gegeven.

Door de rijksgrooten werd in het volgend jaar — 1767 — Batara Gowa's broeder, Aroe Mampoe, tot koning van Gowa verheven. Nadat hij bekend geworden was met de verbanning van zijn broeder en herhaaldelijk, doch vruchteloos, diens terugkeer had verzocht, deed hij in Januari 1769 afstand van den troon, waarop de rijksbestierder, Karaeng Tamasongo, in zijn plaats tot koning werd verkozen, onder den naam van Sultan Zainoeddin. Den 30^{en} Augustus 1770 had de renovatie der contracten door hem plaats.

Tot 1776 bleef de rust in Gowa ongestoord. In dat jaar stond echter een zekere Sangkilang op, een weggeloopen slaaf van den Bonischen prins, Patimbing, die zich voor den naar Ceijlon verbannen Batara Gowa uitgaf en zich wéldra een aanzienlijken aanhang verwierf, waaronder zelfs de weduwe Aroe Palakka (Batara Gowa's grootmoeder), 2 zonen van den koning Zainoeddin en de vorsten van Sanrabone en Tallo. Sangkilang's aanhang nam zoo toe, dat de koning genoodzaakt werd Gowa te verlaten en zich onder de bescherming van de Compagnie te stellen, die hem de kampong Matowanging, ten zuiden van Makassar gelegen, tot verblijfplaats aanwees.

Na zijn vertrek werd Sangkilang door geheel Gowa als koning erkend, maar door de standvastigheid van den Gouverneur van der Voort werd de hoofdplaats Gowa, na een belegering van een jaar, in 1779 herwonnen, Sangkilang naar het gebergte teruggedreven en de zoon van den te Matowanging overleden

koning, Zainoeddin, tot koning van Gowa aangesteld en door de Compagnie en Bone erkend onder den naam van Karaeng Mangasa (aldus naar zijn verblijfplaats genoemd).

Eenige Makassaarsche hoofden echter in de binnenlanden erkennen hem niet als hun koning, daar hij de Soedang niet in handen heeft.

Nog wel 30 jaar lang bleef er in het Gowasche rijk eene scheuring bestaan tusschen de zoogenaamde strand-Makassaren, die aan hun wettige vorsten getrouw bleven, en de berg-Makassaren, die Sangkilang aanhingen en na diens dood, in Juni 1785, den koning van Bone als opperheer erkenden, omdat deze na de inneming van de hoofdplaats Gowa in 1779, in het bezit van de voornaamste ornamenten, waaronder de soedang, was gekomen, bij de vlucht van de weduwe Aroe Palakka door haar medegenomen.

Den 16^{en} October 1781 had de beëediging door den nieuw aangestelden koning, Abdul Hadie Karaeng Bontolangkasa, van het met Gowa gesloten contract plaats, inhoudende:

1° de Gowareezen erkennen de Compagnie als hun eenigen schuts- en schermheer;

2° het rijk van Gowa, door de Compagnie veroverd, wordt weder aan den koning teruggegeven. Het rijk van Tallo daarentegen, benevens de landschappen Sodijang en Sapirija of Sombaoepoe, als door de wapenen veroverd [1]), behoudt de Compagnie voor zich;

3° Sanrabone komt direct onder de Compagnie te staan;

4° voorts zullen aan de Compagnie toebehooren de landschappen Lingkese, Topedjawa, Tjikowang, Madjang, Banggaai, Djaranaija, Djaranika, Bola, Paganakkang, Mangadoe, Soreang, Limpong en Patani, benevens de ten westen daarvan gelegen eilanden;

5° het door de Compagnie geslechte Gowa (de hoofdplaats) mag niet weder worden opgebouwd;

6° ook mogen geen andere forten of vestingen worden opgericht;

7° ook mogen geen negorijen, huizen of andere woningen worden gebouwd tot op een uur afstands van het strand;

8° Gowa mag met geen natie, hetzij inlandsche of Europeesche, zonder voorkennis van de Compagnie, betrekkingen aanknoopen;

9° het zal alle Toe-ri-djene's erkennen als onderdanen van de Compagnie [2]);

10° wegens onvermogen van Gowa om de oorlogskosten, ten bedrage van 179338 rijksdaalders, te voldoen zal het jaarlijks van den padioogst $^1/_{10}$ opbrengen.

---

1) Tallo was reeds in 1778, met de hulp van den prins van Tanette, Aroe Pantjana, op de opstandelingen heroverd.

2) Voorheen beschouwde Gowa alle Toe-ri-djéne's als zijn onderdanen, bewerende, dat zij oorspronkelijk afkomstig waren van de kampong Tidoeng.

Voorts zullen 2 der rijksgrooten naar Batavia gaan om vergiffenis te vragen en goedkeuring op dit contract.

Sanrabone wordt een vergoeding opgelegd van 20000 rijksdaalders en moet als hommage, in plaats van belasting, jaarlijks 6 slaven, ieder à 40 rijksdaalders berekend, opbrengen.

Reeds in Juli van het volgende jaar werden, om te voldoen aan artikel 10 van het contract, de padivelden in Gowa vertiend, doch de vorst verzocht eenige landen terug. Hieraan werd gedeeltelijk voldaan door hem, blijkens brief van 5 April 1783, het landschap Sodijang en Sapirija of Sombaopoe, hieronder echter niet begrepen Samboengdjawa, terug te geven.

Ook wordt aan Gowa de suprematie over de Toe ri djene's weder toegestaan en vergund de vertiening in geld op te brengen, de 100 bossen padi tegen 5 rijksdaalders. Behalve nog andere previlegiën, worden aan Karaeng Data, broeder des konings, eenige padivelden, tot Topedjawa behoorende, afgestaan, op voorwaarde van ze niet door Boniren te laten bewerken.

Deze maatregelen, schrijft de Gouverneur Reijke, zouden een goed gevolg hebben gehad voor de rust en bloei der Compagnie, zoo niet Bone's koning het geheele rijk der Makassaren onder zijn macht had willen hebben en telkens, waar hij maar kon, iets naar zich toe zocht te trekken.

De euvelmoed der Boniren ging zoover, dat in 1784 een fortje te Malangkeri aan de grenzen van het landschap Taeng gebouwd werd tot bescherming der Gowareezen.

In 1787 komt de mede naar Bone uitgeweken rijksbestierder, Karaeng Limbangparang, terug en beëedigt den 15^{en} Maart het in 1781 gesloten contract.

De partij van Sangkilang, die na diens dood den koning van Bone als haar opperheer erkende, omdat hij de Soedang in handen had, wil hem daarom in Gowa doen regeeren.

Karaeng Mangasa, van wien zich meer en meer onderdanen verwijderen, wil in 1790 afstand doen van den troon. Verscheidene hoofden der uitgeweken Gowareezen, waaronder ook Aroe Mampoe, worden op aandringen van den koning van Bone in genade aangenomen. Verzekerd van den steun van dezen, spant de koning van Bone alle krachten in om zich als koning van Gowa te doen huldigen en doet zich onder de zijnen reeds als zoodanig uitroepen De regeeringloosheid, waaraan Gowa feitelijk ten prooi is, drukt het zeer en verhindert ook den voortgang der vertiening.

De overwinning van Sidenreng, Tanette en Barroe op Bone in 1794, aan welken oorlog, die reeds lang gesmeuld had, Gowa ook deel nam, geeft aan Gowa eenige verademing, doordat de partij, die den koning van Bone op den troon van Gowa wilde hebben, hem afvallig wordt.

Had de Regeering het verzoek van den koning van Gowa, door hem in 1792 gedaan, om in de oude hoofdplaats Gowa te mogen verblijven ingewilligd,

dan zouden de berg-Makassaren hem waarschijnlijk ook als vorst erkend hebben. Nu echter blijft verdeeldheid in Gowa heerschen, waardoor de gedrukte toestand weinig verbetert. In 1800 wordt een gedeelte der Gowasche rijkssieraden door een zekeren Karaeng Bontolebang aan den Gouverneur uitgeleverd; daaronder is echter niet de Soedang. Karaeng Mangasa, wien in 1806 vergund was zijn verblijf te houden op Samboengdjawa, overleed den 7^en^ Mei 1810.

In afwachting van de verkiezing van een nieuwen vorst, welke door de bestaande verdeeldheid voorloopig niet kan plaats hebben. wordt zijn broeder, Karaeng Pangkadjene. tot regent van het rijk aangesteld. Deze toestand duurde voort tot 1811, toen de Engelschen de Nederlanders in het bezit van Celebes opvolgden. Zij kregen weldra geschil met den koning van Bone. Een der voornaamste geschilpunten was de weigering van dezen om de ornamenten van Gowa af te staan. Het gemis daarvan was oorzaak. dat de koning van Gowa in zijn rijk niet zooveel invloed en aanzien bezat. als hem toekwam, en dat de berg-Makassaren hem in het geheel niet erkenden. maar. de Soedang volgende, den koning van Bone als hun opperheer erkenden. die daarvan gebruik maakte om Aroe Mampoe tot koning van Gowa te benoemen en in het bezit van de Soedang te stellen. Langzamerhand werd de verhouding tusschen het Engelsche bestuur en den koning van Bone zóó, dat in 1814 een expeditie naar Celebes werd gezonden, onder bevel van generaal Nightingale, om aan dien toestand een einde te maken. Spoedig valt deze den koning van Bone in zijn residentie Rompegading bij Makassar aan, die genoodzaakt wordt de vlucht te nemen met achterlating van de Gowasche ornamenten in handen van den koning van Soppeng, die ze echter weder aan Aroe Mampoe overgeeft, door wien ze aan het Engelsch bestuur worden afgestaan.

Nadat in 1816 Celebes door het Nederlandsch Indische Gouvernement van de Engelschen was overgenomen, werd de rijksbestierder van Gowa, Karaeng Limbangparang, tot vorst aangesteld en tevens in het bezit gesteld van al de rijkssieraden, waardoor de beide partijen eenigszins te zamen werden gebracht en eenige rust ontstond in het vervallen rijk. Hierin echter mocht het zich niet lang verheugen, want spoedig verschijnt in Gowa weer een zoon van den berüchten Sangkilang, den valschen Batara Gowa, met name Aboe Bakar of Karaeng Data, die door zijn rooverijen en brandstichtingen het geheele land verontrust. Hij weet een aanzienlijken aanhang onder de berg-Makassaren te verkrijgen en trekt met 2000 man tegen den koning van Gowa op. Deze, bijgestaan door de Nederlandsche krijgsmacht en den vorst van Sidenreng, verslaat hem na eenigen tegenstand bij Beba, waar hij zelf wordt afgemaakt en 3 zijner zonen gevangen genomen, 1819. Hiermede was de rust in Gowa en het gezag van den koning hersteld.

Om dit rijk weder eenigszins uit zijn vervallen toestand op te heffen was door het Engelsche bestuur kwijtschelding der vertiening verleend, welke maatregel

door ons gehandhaafd wordt. Ook treedt de koning met onze toestemming weder in het bezit van de negorijen Soeka, Ballasoeka, Malimbakoe, Pao en Mamampang, vóór de verovering van Gowa in 1779 daaraan toebehoorende, doch later door Bone aan zich gehouden.

In dien tusschentijd schijnt door ons bestuur getornd te zijn aan het gezag, aan Gowa in 1782 over de Toe ri djene's toegekend; althans in 1832 maakt de vorst daar weder aanspraak op. De Gouverneur van Schelle weigert echter zulks en houdt den koning van Gowa nadrukkelijk voor, dat de Toe ri djene's onderdanen zijn van het Nederlandsch Indische Gouvernement. De koning van Gowa, aangemoedigd door de zwakheid, die het Gouvernement tegenover Bone toont, reclameert weder verschillende landschappen en rechten, al welke eischen echter door den Gouverneur afgewezen worden.

Daarover ontevreden, maakt de vorst aanstalten om een gezantschap naar Batavia te zenden, voorzien van memoriën over de afgewezen eischen.

Te dien einde doet hij gewapenderhand de daarvoor benoodigde gelden van zijn volk invorderen. Om deze handeling komen verscheidene Gowareezen de bescherming van het Gouvernement verzoeken, alsook de Toe ri djene's, op het eiland Padjenekang gevestigd, tegen wie zijn schoonzoon, Karaeng Katangka, geweldadigheden gepleegd had.

Naar aanleiding van een en ander ontzegt het Gouvernement aan Gowa den geëischten rang van eersten bondgenoot.

De toestand dezer gewesten was langzamerhand zoo verward geworden, dat de Gouverneur-Generaal van der Capellen besloot zelf naar Celebes te gaan.

Na eenig onderhandelen sluit hij met de vorsten van Gowa, Bangkala, Binamoe, Laikang, Sanrabone, Sidenreng, Tanette en Boeton op den 7en en 9en Augustus 1824 het volgende contract.

Artikel 1.

Vrede en vriendschap tusschen het Nederlandsch Indische Gouvernement en de vorsten, die tot dit contract toetreden.

Artikel 2.

Het Gouvernement wordt als schuts- en schermheer van het bondgenootschap erkend.

Artikel 3.

Er bestaat geene andere superioriteit tusschen de bondgenooten dan die van oudere broeder.

Artikel 4.

De koningen van Gowa en Bone worden beschouwd als oudste leden van het bondgenootschap en waarborgen elkander in hun respectieve bezittingen.

Artikel 5.

De bondgenooten beschouwen de vijanden van het Gouvernement als de hunne en zijn vrienden als hunne vrienden.

Artikel 6.

De uitgestrektheid en grenzen der bezittingen van het Gouvernement zullen nader bedongen en schriftelijk bepaald worden.

Artikel 7 en 8.

De beslissing der geschillen tusschen de bondgenooten blijft aan het Gouvernement.

Artikel 9.

De koningen zullen elkander niet mogen beoorlogen.

Artikel 10, 11 en 12.

Bepaald, dat moorden voortaan niet meer door geldboeten mogen worden afgekocht; dat geen verminkende straffen mogen worden opgelegd en dat elk misdadiger zal worden gestraft in het land, waar hij de misdaad heeft gepleegd en volgens de aldaar vigeerende wetten, behoudens, dat Christenen alleen door Christenen kunnen worden terechtgesteld.

Artikel 13.

Aanmoediging tot den landbouw.

Artikel 14.

De onderdanen der contracteerende vorsten mogen overal handel drijven, mits van passen van het Nederlandsch Indische Gouvernement voorzien en betalende in- en uitgaande rechten, enz.

Artikel 15.

Het Gouvernement mag sterkten op Celebes doen aanleggen, waar het verkiest.

Artikel 16.

Het voeren van correspondentie met vreemde natiën en het ontvangen hunner gezantschappen, zonder toestemming van het Gouvernement, is verboden.

Artikel 17.

De Nederlandsche muntspeciën zijn gangbaar op Celebes.

Artikel 18.

Ingeval van zwarigheden over de benoeming van een nieuwen koning beslist het Gouvernement.

Artikel 19.

Na de sluiting van dit contract zal niemand daarin worden toegelaten dan met goedkeuring der bondgenooten.

Artikel 20.

Het Gouvernement zal met ieder der bondgenooten over huishoudelijke inrichtingen contracten kunnen aangaan.

Artikel 21.

Het Gouvernement zal den verbonden vorsten, des noodig geacht, hulp verleenen.

Artikel 22.

De koning van Bone verliest zijn recht als oudste bondgenoot, wanneer hij binnen den tijd van twee maanden na het sluiten van dit contract niet toetreedt.

Tallo werd niet in dit vernieuwd Boengaaisch contract opgenomen, vermoedelijk omdat het als een leen van het Gouvernement beschouwd werd.

Na den dood in 1825 van den koning, Karaeng Limbangparang, wordt Karaeng Katangka, zijn schoonzoon, koning van Gowa en I-Koemala koning van Tallo, maar nog in hetzelfde jaar doet de eerste ten behoeve van zijn neef, I-Koemala, afstand van den troon van Gowa, waarna hij zich zelf tot koning van Tallo opwerpt, in welke waardigheid hij ook door het Gouverdement erkend wordt.

I-Koemala komt wegens zijn jeugdigen leeftijd onder de voogdij van zijn vader, den Bitjara boetta, Karaeng Berowanging, schoonzoon van den overleden vorst, die den 1^{en} September 1825, zoo voor zich, als voor den jongen koning, het vernieuwd Boengaaisch contract beëedigt.

Dadelijk bij het uitbreken van den oorlog van het Gouvernement tegen Bone kwam Gowa ons te hulp, welke hulp echter tijdelijk gestaakt werd door het overlijden van den koning. Na afloop van den rouwtijd staat de nieuwe koning het Gouvernement weer bij met 400 man.

Ook later is Gowa ons behulpzaam. Zoo zendt het in 1828 1000 man

hulptroepen naar Java en draagt veel bij tot de onderwerping van den Tanetteschen koning, La Pataoe.

Gowa ondersteunt ons eveneens bij het ten onderbrengen der rebellen in Topedjawa en Polombangking. De rust in Gowa werd in 1835 verbroken door een opstand tegen den vorst van de bevolking van Songkola en Badjing, die opgeruid was door vier misnoegde, afvallige prinsen, Karaeng Pangkadjene, Karaeng Bontomangape, Karaeng Oedjoeng en Karaeng Mandalle, welke ondersteund werden door den koning van Tallo, bij wien ze, nadat de koning van Gowa de bevolking door kracht van wapenen tot gehoorzaamheid gedwongen en de vier genoemde prinsen uit zijn rijk verdreven had, te Samboengdjawa, zijn verblijfplaats, een schuilplaats vonden. Op aandrang van het Gouvernement verjoeg hij ze van daar, waarna zij zich naar de Gouvernements landen begaven en daar als vagebonden rondzwierven.

In 1838 werd weder het gedeelte van het landschap Sodijang, gelegen beoosten den grooten weg naar Maros, aan den koning van Gowa teruggegeven, onder afstanddoening van zijn aanspraken op Samboengdjawa, dat het Gouvernement tot zich trok tot uitbreiding der hoofdplaats en aan den koning van Tallo, wien het in 1828 als woonplaats was afgestaan, als blijk van ontevredenheid ontnam.

Tot 1844 viel in Gowa niets bijzonders voor. Den 22^{en} October echter van dit jaar had eene belangrijke gebeurtenis plaats, te weten, de plechtige huldiging tot vorst van I-Koemala, ook genaamd Abdoelkadir Moehamad Aidid, die aan zijn onderdanen de verplichting oplegt hem met den titel Sombangkoe aan te spreken. Toch blijft hij slechts in naam regeeren tot aan den dood van den Bitjara Boetta, 28 November 1850.

Bij Gouvernements besluit dd. 6 Februari 1852 Lr. N. werd de Gouverneur gemachtigd I-Koemala als vorst van Gowa te bevestigen, hetgeen plaats had den 23^{en} Augustus d.a.v. met renovatie van het vernieuwd Boengaaisch contract, nadat de Gouverneur vergeefsche pogingen had gedaan een nieuw contract te sluiten.

In 1856 had zonder moeilijkheden de inlijving plaats van het leenrijk Tallo bij het Gouvernements gebied.

In dit rijk bestond eene betrekking, Daeng ri Patene genaamd, waaraan het vruchtgebruik verbonden was van eenige padivelden, vischvijvers, enz. De laatste persoon, die deze betrekking bekleed had, was Karaeng Rappotjini. Na haar dood werd geen nieuwe Daeng ri Patene aangesteld en werden, zoowel de padivelden, vischvijvers, gehuchten, enz., welke zij particulier bezat, als die, welke aan de waardigheid van Daeng ri Patene waren verbonden, het eigendom van den koning van Gowa en van eenige zijner bloedverwanten. Dit had plaats vóór de inlijving van Tallo, zoodat bij de inlijving de koning van Gowa eigenaar was van die goederen. Nu werd bij Gouvernements besluiten dd. 2 Juni 1857 No. 40 en 25 April 1858 No. 13 bepaald, dat aan den koning van Gowa gedurende zijn leven de voren-

bedoelde goederen in vruchtgebruik werden gelaten, niettegenstaande hij eigenaar was. Deze fout is echter bij schrijven van den 1en Gouvernements Secretaris dd. 7 Januari 1890 No. 44, op voorstel van den tegenwoordigen Gouverneur weder hersteld.

De koning liet zich weinig gelegen liggen aan het bestuur van zijn rijk; veel meer streefde hij er naar, door geldzucht bezield, om zijn inkomsten te vermeerderen. De gevolgen daarvan moest hij al spoedig ondervinden. In 1858 toch trachten twee personen, Daeng Matene van Soreijang en Daeng Manoedjoe van Malolo, onder vertoon van een zwaard, dat de Soedang moest voorstellen, zich uit te geven voor wettige afstammelingen van Batara Gowa en zich meester van den troon te maken. Die poging mislukte echter geheel ; eerstgenoemde werd gevangen genomen en laatstgenoemde nam de vlucht.

In het volgende jaar tracht een zekere Aroe Kadjoewara de bevolking van het district Ballasoeka tegen den vorst op te zetten. Ook deze poging mislukt en eindigt met de vlucht van den opruier.

Van zijne goede gezindheid jegens het Gouvernement geeft de vorst meermalen blijk. In 1859 biedt hij hulp aan tegen Bone; toen hiervoor bedankt werd, liet hij echter de grenzen van zijn rijk met Bone hier en daar bezetten.

In 1862 gaat hij in persoon naar Wawoboeloe om een paar prinsen van Ballasoeka en Soeka te straffen voor eene beleediging, die zij den Assistent Resident, J. A. Bakkers, hadden aangedaan. In het volgende jaar biedt hij het Gouvernement zijn hulp aan bij de expeditie naar de Toerateija landen, welk aanbod onder dankbetuiging wordt afgewezen. Door doeltreffende maatregelen belet hij echter, dat de vorst van Bangkala en de weerspannige regent zich in het Gowasche nederzetten, waardoor zij spoedig in onderwerping komen.

Bij het den 13en Februari 1860 met Bone gesloten contract vervielen de landen Ballasoeka, Soeka en Pao, als gelegen tusschen de rivieren van Tangka en Mamingko, aan het Gouvernement. Deze landen hadden sedert het sluiten van het Boengaaisch contract afwisselend het gezag van Gowa en Bone erkend. Daar zij echter sedert 1816 meer aan Gowa dan aan Bone ondergeschikt waren geweest, wilde het Gouvernement ze niet aan zich trekken, maar verklaarde ze bij overeenkomst dd. 24 December 1860, gesloten tusschen den Gouverneur en den koning van Gowa, aan Gowa toe te behooren.

De inwendige staat van rust werd in 1867 al weder verstoord door het optreden van een zekeren, zich noemenden Pelo Karaeng Panritaija, die later bleek een van Bonthain gedrost veroordeelde te zijn. Hij trachtte zich in Tompoboeloe aanhang te verwerven door zich uit te geven voor een zoon van Aboe Bakar of Karaeng Data, die in 1819 bij Beba sneuvelde. De vorst van Gowa begeeft zich persoonlijk derwaarts; de onruststoker vlucht naar Bonthain's gebied, waar hij door den Soellewatang wordt aangetast en gedood.

In het volgende jaar had weder eene poging tot onttrooning van den vorst van Gowa plaats. Terwijl zijne hoogheid zich met zijn bloedverwanten naar Tja-

lindoe-lindoe bij Bonthain had begeven tot het vervullen van eene gelofte, begaf galarrang Mangasa, de voornaamste der negen kiesheeren, zich naar Tanralili om den oud regent, Tjalla Karaeng Borong, een kleinzoon van den berüchten Sangkilang, over te halen met hem naar Gowa te gaan en de koninklijke waardigheid te aanvaarden. Dit aanbod nam Karaeng Borong aan. Zij vertrokken tot uitvoering van hun plan, doch namen tegen het voorstel van galarrang Mangasa den weg over Makassar. De Gouverneur, intusschen van deze samenzwering onderricht, liet Karaeng Borong bij zich ontbieden, vermaande hem zich niet met de zaken van Gowa in te laten en liet hem ongehinderd naar zijne woonplaats terugkeeren. Galarrang Mangasa werd gearresteerd, waarna zijn aanhangers, die reeds in grooten getale ten zijnen huize verzameld en voor een groot gedeelte afkomstig waren uit de districten Songkolo en Badjing, zich verstrooiden.

Had Karaeng Borong het voorstel van Galarrang Mângasa aangenomen en zich rechtstreeks naar Gowa begeven, zonder twijfel zou de zaak ernstige gevolgen na zich gesleept hebben.

De vorst van Gowa, onze hulp, hierbij verleend, willende reciproceeren, doet in hetzelfde jaar de kampongs Tjampagaija, Madinging en Kindang in de asch leggen als straf voor de ruwe behandeling, die ze den burger-opnemer, Rotzoll, hadden aangedaan.

Den 7^{en} December 1870 overlijdt 's konings gemalin, Karaeng Lakijoeng.

Bij koninklijk besluit dd^{o}. 14 Juni 1873 wordt de vorst van Gowa wegens de door hem aan het Gouvernement gedurende zijn bestuur bewezen diensten begiftigd met het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw, hetwelk hem den 17^{en} Augustus op de meest plechtige wijze wordt uitgereikt.

In April 1880 treedt Karaeng Popo, tweede zoon van den kroonprins van Gowa, in het huwelijk met Patima Banri, leenvorstin van Bone, en Karaeng Paboendoekang (Toemailalang Matowa), derde zoon van den vorst, met de dochter van den Sultan van Soembawa. De reden, dat hiervan melding gemaakt wordt, hoewel die feiten op zich zelf zoo belangrijk niet zijn, is, dat beide huwelijken later aanleiding tot velerlei moeilijkheden in beide rijken hebben gegeven.

Hier is echter niet de plaats die nader te bespreken.

Bij verschillende verzoeken van opvolgende Gouverneurs aan den koning van Gowa om toestemming om den grooten weg van Makassar naar Balangnipa door zijn gebied door te trekken werden steeds bezwaren van de zijde van Gowa geopperd. Den tegenwoordigen Gouverneur, D. F. van Braam Morris, echter gelukte het reeds kort na zijn optreden, na eenig onderhandelen, die toestemming te verkrijgen.

Ook verleent zijne Hoogheid toestemming om zijn rijk topografisch te laten opnemen. Om de groote kosten, hieraan verbonden, wordt er echter van afgezien. Eerst in 1891 wordt het van het legerbestuur uitgegane verzoek om in Gowa militaire verkenningen te doen plaats hebben (door een officier, door het Gouver-

nement toegestaan. Aan deze opname weet de Gouverneur eene nauwkeurige opname der grenzen van Gowa met het Gouvernements gebied te verbinden, welke echter tot heden niet geheel is afgeloopen.

Den 30en Januari 1893 sterft de oude vorst en wordt opgevolgd door zijn oudsten zoon, den kroonprins Malingkaäng Karaeng Katangka, ook genoemd Idris Ibnoe Abdulkadir Moehamad Aidid.

Het oude contract van 1824, door van der Capellen gesloten, was te zeer verouderd om nog van dienst te kunnen zijn. Daarom wordt aan den vorst en de rijksgrooten een nieuw contract voorgelegd, hetgeen eindelijk, na herhaalde besprekingen, aangenomen en eerst den 26en October 1894 door den vorst en de hadat van Gowa beëedigd wordt. Dit nieuwe contract, waardoor Gowa meer aan banden gelegd is, luidt:

Artikel 1.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa verklaren, dat dit landschap een deel uitmaakt van Nederlandsch Indië en als zoodanig geplaatst is onder de heerschappij van het Nederlandsch Indische Gouvernement en dat zij mitsdien Hare Majesteit de Koningin der Nederlanden, vertegenwoordigd door den Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indië, als wettige souvereine erkennen.

Zij beloven derhalve aan het Gouvernement van Nederlandsch Indië en aan deszelfs vertegenwoordigers trouw, gehoorzaamheid en onderwerping.

Artikel 2.

Het gebied van het landschap Gowa wordt begrensd:

ten noorden: door de onderafdeeling Tallo-Paranglo-E der afdeeling Makassar, de onderafdeelingen Maros en Bergregentschappen der afdeeling Noorder districten en de onderafdeeling Balangnipa der Oosterdistricten;

ten oosten: door de onderafdeeling Bikeroe der Oosterdistricten en de onderafdeeling Boelecomba der Zuiderdistricten;

ten zuiden: door de onderafdeelingen Bonthain en Binamoe der zuiderdistricten en de onderafdeelingen Bangkala en Takalar der afdeeling Takalar;

ten westen: door het overige gedeelte der afdeeling Takalar en de afdeeling Makassar en het hier tusschen liggend gebied door de straat Makassar;

en wordt verstaan te zijn samengesteld uit de landen, omschreven bij de aan dit contract geheehte opgave.

Artikel 3.

De bestuurder van Gowa, noch zijne landsgrooten, zullen het landschap ooit aan eenige andere natie dan de Nederlandsche overgeven, noch met eenige andere mogendheid, hetzij oostersche of westersche, noch met eenigen onderdaan van

zoodanige natie eenig verbond of eenige overeenkomst aangaan of briefwisseling houden, noch geschenken of zendelingen ontvangen van of zenden aan zoodanige mogendheid of zoodanigen onderdaan, noch toelaten dat zulks door of namens hunne kinderen of andere bloedverwanten of door of namens hunne onderdanen plaats vinde.

Artikel 4.

Ingeval van overlijden van den bestuurder zullen de landsgrooten handelen overeenkomstig de instellingen des lands en zal de mede overeenkomstig die instellingen aangewezen opvolger in het bestuur voorloopig de plaats innemen van den overledene en daarvan onverwijld kennis geven aan den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden, ten einde door het Gouvernement als Radja te worden erkend en bevestigd.

Tot die erkenning en bevestiging wordt door het Gouvernement niet overgegaan, vóórdat de nieuwe Radja eene schriftelijke, onderteekende, beëedigde en bezegelde verklaring heeft afgelegd, dat hij volkomen zich onderwerpt aan en belooft te zullen naleven de bepalingen van dit contract met de eventueel daarin gebrachte of te brengen wijzigingen.

Artikel 5.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa zullen den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden als den vertegenwoordiger van het Nederlandsch Indische Gouvernement eerbiedigen en gehoorzamen en mitsdien alleen met hem, dan wel met de onder hem dienende ambtenaren, in overleg treden omtrent alle aangelegenheden, de wederzijdsche belangen betreffende.

Zij zullen zonder zijn medeweten of voorafgaand overleg met hem aan het Nederlandsch Indische Gouvernement geen brieven, noch gezantschappen afzenden.

Artikel 6.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa zullen met het Nederlandsch Indische Gouvernement steeds vrede en oprechte vriendschap onderhouden en dat Gouvernement, waar noodig, op eerste aanvrage met alle, in hun bereik zijnde middelen hulp verleenen door het leveren van wapenen en manschappen, wanneer dat Gouvernement vijanden mocht hebben, die bestreden moeten worden.

Zij verbinden zich evenzeer vrede en vriendschap te onderhouden met de naburige of andere tot het grondgebied van Nederlandsch Indië behoorende inlandsche staten en zullen mitsdien tegen zoodanige landschappen geene vijandelijkheden plegen, doch als één persoon elkanders welzijn behartigen, terwijl, wanneer zij met één hunner eenig geschil mochten hebben, zij dat ter kennise van

den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden brengen, die dan als bemiddelaar optreedt.

Ook zullen zij zich niet mengen in de aangelegenheden van inboorlingen van hun land, die in naburige landschappen moehten gevestigd zijn.

Bijaldien zij vermeenen, dat deze daar onrechtvaardig behandeld worden, kunnen zij hunne klachten deswege ter kennisse van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden brengen, die ter zake een onderzoek instelt en zoo noodig hulp verleent.

Ook zullen zij geene versterkingen opwerpen binnen hun landschap zonder voorkennis en vergunning van het Gouvernement.

Versterkingen, die met voorkennis van het Gouvernement binnen het landschap Gowa moehten bestaan of nader opgericht worden, zullen op eerste aanzegging van dat Gouvernement gesloeht worden.

Artikel 7.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa, zoomede hunne onderdanen, zullen, zoo te land als ter zee, de Nederlandsche vlag voeren en niet toelaten, dat in plaats van deze of nevens deze eene andere gevoerd wordt.

Het is den bestuurder echter toegelaten om persoonlijk zijn standaard of herkenningsvlag gelijktijdig met, doch onder de Nederlandsche te voeren.

Artikel 8.

De bestuurder en de landsgrooten zullen met rechtvaardigheid regeeren, het welzijn des volks bevorderen, den landbouw, de nijverheid, den handel en de scheepvaart en alle overige wettige en nuttige bronnen van volksbestaan beschermen en bevorderen, in bescherming nemen en doen beschermen allen, die met vergunning van het Gouvernement binnen het landschap Gowa zich gevestigd hebben of aldaar tijdelijk verblijf houden, alle handelaren, onderdanen van het Gouvernement, zoomede in het algemeen alle handelaren, zonder onderscheid, die in het landschap ten handel komen.

Alle den handel belemmerende gebruiken zullen mitsdien in het landschap Gowa afgeschaft en verboden zijn. De in Gowa bestaande belastingen en heffingen blijven gehandhaafd.

Aan de handelaren van dat landschap worden, met betrekking tot den handel op alle landen onder het bestuur van het Nederlandsch Indische Gouvernement, wederkeerig dezefde rechten verzekerd, die onderdanen van het Gouvernement genieten. Hunne vaartuigen moeten voorzien zijn van een door den bestuurder uit te reiken zeebrief of van een jaarpas, opgemaakt volgens de betrekkelijke voorschriften, welke stukken echter niet zullen worden uitgereikt dan in overeenstemming met den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden, die ze daartoe mede onderteekenen zal.

Artikel 9.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa verbinden zich om aan Europeanen en andere westersche of oostersche vreemdelingen geen gronden af te staan of hunne toelating of vestiging buiten de havens van dat landschap niet te vergunnen zonder voorkennis en vooraf verkregen toestemming van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden.

Handelaren zullen echter in de havens van dat landschap worden toegelaten en aldaar verblijf mogen houden zonder die voorkennis en toestemming, zoolang zij de orde en rust niet verstoren, zullende van hun meer dan drie maanden voortgezet verblijf in die havens door den bestuurder en de landsgrooten kennis moeten worden gegeven aan den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden.

Het Gouvernement van Nederlandsch Indië behoudt zich de bevoegdheid voor om ten aanzien van de toelating en vestiging van Chineezen en andere oostersche vreemdelingen in het landschap Gowa ten allen tijde zoodanige verordeningen uit te vaardigen, als het in het algemeen belang van Nederlandsch Indië of in het bijzonder belang van dat landschap zal noodig achten.

Personen, die zonder verlof zich hebben verwijderd uit 's Gouvernements militairen of maritimen dienst, voortvluchtige veroordeelden of misdadigers en dergelijken zullen door den bestuurder van Gowa in geen geval binnen dat landschap geduld, maar onverwijld aan het Gouvernement uitgeleverd worden, indien zij zich daar vertoonen, en zulks ook zonder dat hunne uitlevering in elk voorkomend geval geëischt wordt.

Artikel 10.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa zullen aan personen, bedoeld in art. 13, geene concessiën tot ondernemingen van landbouw of mijnontginning verleenen, noch aan zoodanige personen gronden verhuren of verkoopen dan na verkregen toestemming van het Gouvernement.

De regeering behoudt zich het recht voor om ook op mijnbouw-ondernemingen, in Gowa gedreven, in het algemeen belang het daarop te houden toezicht te regelen.

Ook blijft aan het Gouvernement het recht voorbehouden om in de bosschen van Gowa ten allen tijde zooveel mast-, timmer- en brandhout te doen aankappen dan wel op te koopen en uit te voeren, als het noodig zal achten en zulks zonder dat deswegen door den bestuurder en de landsgrooten, onder welke benaming ook, eenige opbrengst of betaling zal worden gevorderd, zullende evenwel geen aankappingen plaats hebben zonder voorafgaand overleg met hen.

Artikel 11.

Al de door het Nederlandsch Indische Gouvernement in omloop gebrachte

muntsoorten zullen ook in het landschap Gowa tegen den wettigen koers gangbaar zijn.

Artikel 12.

Als onderdanen van den bestuurder van Gowa worden beschouwd alle personen, van welken landaard ook, die in dat landschap verblijf houden en niet behooren tot eene der in het volgende artikel omschreven categoriën.

Artikel 13.

Als rechtstreeksche onderdanen van het Nederlandsch Indische Gouvernement worden in het landschap Gowa beschouwd:

1° alle Europeanen en daarmede gelijkgestelden;

2° alle personen in dienst van het Gouvernement, onverschillig van welken landaard;

3° alle gewezen dienaren van het Gouvernement, niet behoorende tot de inheemsche bevolking van het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden;

4° alle Chineezen, Arabieren en andere vreemde oosterlingen;

5° alle andere, niet tot de inheemsche bevolking van Celebes en Onderhoorigheden behoorende personen, gevestigd op ondernemingen van land- of mijnbouw, die gedreven worden door onderdanen van het Gouvernement, zullende deze personen gehouden zijn zich in Gowa naar de instellingen des lands te gedragen.

Al deze Gouvernements onderdanen zijn als zoodanig onderworpen aan de rechtspraak der Gouvernements rechtbanken.

Wanneer zij, verdacht van eenig misdrijf of eenige overtreding, binnen Gowa zijn opgevat, worden zij door den bestuurder aan den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden uitgeleverd.

Artikel 14.

Aan de rechtspraak der rechtbanken van het Nederlandsch Indische Gouvernement zijn mede onderworpen onderdanen van den bestuurder van Gowa, die — te zamen met onderdanen van het Gouvernement — aan misdrijven of overtredingen zich schuldig maken;

misdrijven plegen tegen het Gouvernement, deszelfs ambtenaren, militairen of andere onderdanen of wel ten aanzien van deszelfs eigendommen of die van deszelfs onderdanen;

procedeeren in zaken van handel en nijverheid of andere civiele gedingen, waarin onderdanen van het Gouvernement betrokken zijn;

dan wel zich schuldig maken aan misdrijven en overtredingen ten aanzien van den in- en uitvoer van vuurwapenen, buskruit en ammunitie in het landschap Gowa.

Ook de straf- en rechtsvorderingen ter zake van misdrijven en overtredingen met betrekking tot telegraaflijnen en kabels, hetzij deze liggen binnen of buiten het gebied van het landschap Gowa, gepleegd door onderdanen van den bestuurder, zullen worden berecht door de Nederlandsch Indische rechtbanken en rechters en naar de Nederlandsch Indische wetten.

De bestuurder en landsgrooten van Gowa beloven de schuldigen en medeplichtigen aan bovenvermelde misdrijven en overtredingen op te sporen en aan den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden uit te leveren.

Het Nederlandsch Indische Gouvernement zal den bestuurder van Gowa hulp verleenen in de uitlevering van Gowasche misdadigers, die de wijk genomen hebben naar het Gouvernements gebied.

De bestuurder en de landsgrooten zullen de vonnissen, in de bovenbedoelde gevallen uitgesproken, steeds eerbiedigen en aan de uitvoering daarvan bevordelijk zijn.

Artikel 15.

In de gevallen, waarin, volgens het bepaalde bij het voorgaand artikel, onderdanen van den bestuurder voor de rechtbanken van het Nederlandsch Indische Gouvernement terecht staan, zal de bestuurder bevoegd zijn een gemachtigde zitting te doen nemen in de rechtbank, voor welke de zaak van zijne onderdanen wordt behandeld, ten einde daarover zijn gevoelen uit te spreken.

Artikel 16.

De rechtsmacht van den bestuurder en de landsgrooten bepaalt zich tot de bevolking van Gowa, niet behoorende tot 's Gouvernements onderdanen, en behoudens het reeds bepaalde in artikel veertien.

Civiele zaken worden volgens 's lands gebruik afgedaan.

In crimineele zaken wordt het beginsel gehuldigd, dat elk misdadiger zal worden gestraft volgens de wetten van en op het land, waar hij zijn misdaad of overtreding gepleegd heeft, met dien verstande, dat verminkende of martelende straffen, waaronder ook de straf van rotanslagen wordt begrepen, niet mogen worden toegepast.

Artikel 17.

In het landschap Gowa zijn menschenroof, slavenhandel en in- en uitvoer van slaven verboden en zullen die misdadige bedrijven door den bestuurder en de landsgrooten binnen hun land niet geduld, maar met alle in hun bereik zijnde middelen krachtdadig tegengegaan worden.

Indien in het landschap Gowa te huis behoorende slaven naar het Gouvernementsgebied gevlucht zijn en de bestuurder van dat landschap aan den Gou-

verneur van Celebes en Onderhoorigheden het verzoek om hunne terugzending doet, dan zal deze, indien het gebleken is, dat de opgeëischte personen werkelijk slaven zijn en zij niet uitgeleverd worden, hunne marktwaarde als losprijs doen betalen.

Artikel 18.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa zullen den zee- en rivierroof met alle in hun bereik zijnde middelen krachtdadig tegengaan en doen tegengaan en geen schuilplaats, noch eenige andere hulp of medewerking, hoegenaamd, verleenen, noch toelaten, dat die verleend worden aan zee- of rivierroovers, noch aan personen, die hun bekend zijn of aangewezen worden als zoodanig bedrijf uit te oefenen of daarin betrokken te zijn.

Zij zullen degenen, die daaraan schuldig of medeplichtig bevonden worden, aan den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden uitleveren dan wel hen volgens de wetten en instellingen des lands doen terechtstellen, naar gelang die schuldigen of medeplichtigen onder de jurisdictie van het Gouvernement dan wel onder die van den bestuurder en de landsgrooten staan.

Artikel 19.

De bestuurder en de landsgrooten verbinden zich om aan alle schepen en vaartuigen, welke langs de kusten of langs de boorden der rivieren binnen het gebied van Gowa in nood mochten vervallen, allen bijstand te verleenen, de schipbreukelingen te verzorgen en zich geen hunner goederen toe te eigenen, noch te gedoogen, dat iemand, wie ook, zich die toeëigene.

Zij verbinden zich om schepen en vaartuigen of goederen, welke aan het strand of langs de rivieren binnen het gebied van hun land mochten stranden of komen aandrijven of worden aangebracht en welker eigenaren onbekend zijn, te bergen dan wel ten voordeele van belanghebbenden in het openbaar te verkoopen, indien die niet kunnen worden bewaard.

Van het stranden van schepen en vaartuigen of aanbrengen van aan het strand of uit de rivieren opgevischte goederen zullen de bestuurder en de landsgrooten onverwijld kennis geven aan den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden.

De bestuurder en de landsgrooten kunnen hulp- en bergloon vorderen, waarvan het bedrag door henzelven, naarmate van de moeite, wordt begroot.

Van die begrooting geven zij onverwijld kennis aan den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden.

Belanghebbenden, die met deze begrooting zich bezwaard mochten achten, kunnen de beslissing van den Gouverneur-Generaal inroepen, door tusschenkomst van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden.

Artikel 20.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa verbinden zich om met alle middelen onder hun bereik of te hunner beschikking gesteld of nog te stellen het volks-onderwijs in hun gebied krachtdadig te ondersteunen en te bevorderen.

Artikel 21.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa verbinden zich de vaccine onder hunne onderdanen toe te laten en te bevorderen.

Artikel 22.

De bestuurder en de landsgrooten van Gowa zullen, zooveel in hun vermogen is, de teelt van voedingsgewassen en andere nuttige gewassen, als padi, kakao, koffie, enz., aanmoedigen en bevorderen.

Artikel 23.

De in- en uitvoer van vuurwapenen, buskruit en ammunitie, niet gedekt door eene schriftelijke vergunning van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden, zijn in het landschap Gowa verboden.

Het zal den bestuurder van Gowa echter toegestaan zijn daartoe vergunning te vragen en om de met vergunning van het Nederlandsch Indische Gouvernement door den handel te Makassar te koop aangeboden vuurwapenen en munitie te koopen en naar Gowa te vervoeren.

De bestuurder en de landsgrooten verbinden zich de overtreders van dit verbod en de voorwerpen, waarmede de overtreding gepleegd is, aan het Nederlandsch Indische Gouvernement uit te leveren.

Artikel 24.

De bestuurder en de landsgrooten erkennen, dat door dit contract alle vroegere overeenkomsten, door het Nederlandsch Indische Gouvernement met de bestuurders van Gowa gesloten, voor zooverre die met het tegenwoordige contract in strijd zijn, zijn vervallen.

Omtrent hetgeen nader blijken mocht, in het belang van land en volk, regeling te behoeven, wordt voorts overeengekomen, dat partijen zich deswege in der minne zullen verstaan.

Het Gouvernement van Nederlandsch Indië zal den bestuurder en de landsgrooten van Gowa, zoolang zij de hun in dit contract opgelegde verplichtingen trouw en stipt opvolgen, in hunne waardigheden en rechten handhaven, geen pogingen aanwenden om zich in dat landschap neder te zetten en zich niet met het inwendig bestuur aldaar bemoeien.

De nieuwe vorst mocht dit contract niet lang overleven.

Hij werd door eene ziekte aangetast, waaraan hij den 18en Mei 1895 overleed. Hij is opgevolgd door zijn oudsten zoon, Karaeng Limbangparang, iemand van een zwak karakter, die geheel aan den leiband loopt van zijn ooms, Karaeng Mangippe, Karaeng Boerane, Toemailalang Matowa en zijn zwager Karaeng Berowanging.

Den 28en September 1895 is door hem en de hadat het met zijn vader gesloten contract vernieuwd.

Makassar, Maart 1896.

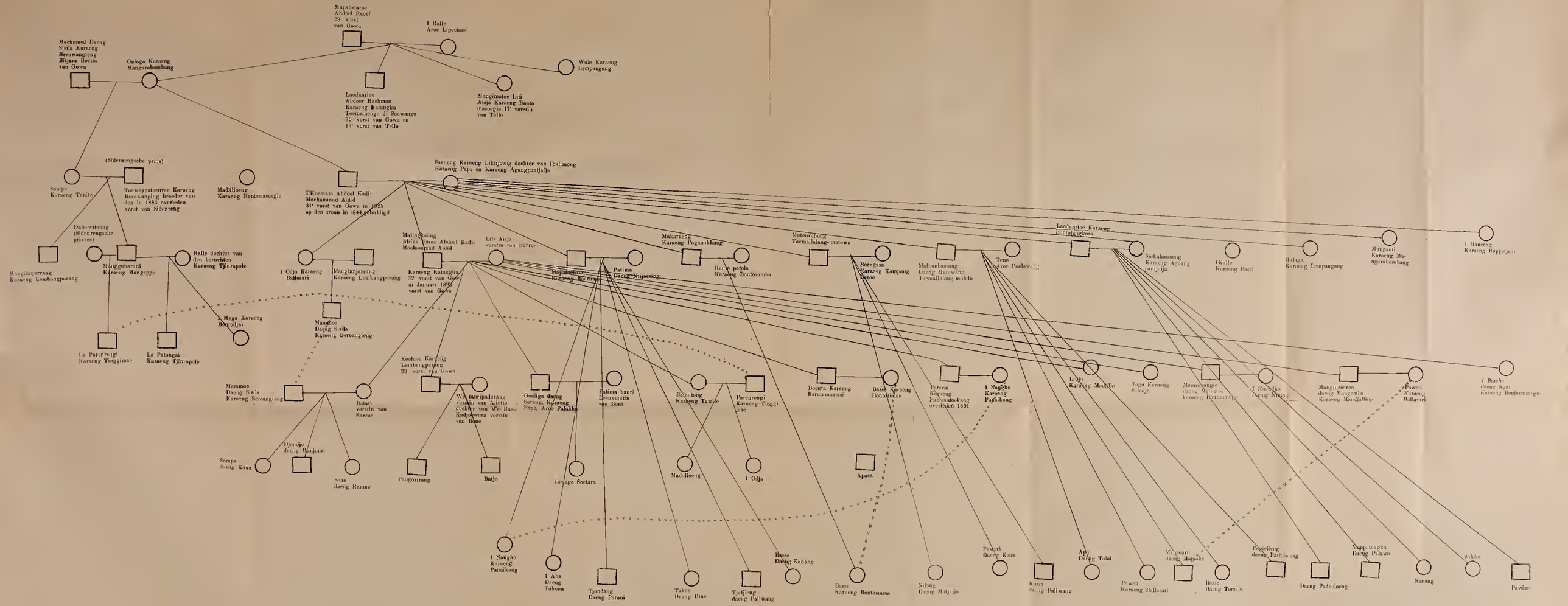
Machmoed Daeng Sisila Karaeng Berowangieng Bitjara Boetta van Gowa
Gaiaga Karaeng Mangarabombang
Majaloearoe Abdoel Raoef 29e vorst van Gowa
I Ralle Aroe Lipoekasi
Wain Karaeng Lempangang
Laodanrioe Abdoer Rachman Karaeng Katangka Toemamengu di Soewonge 30e vorst van Gowa en 19e vorst van Tello
Mangimatoe Liti Aisja Karaeng Bonto inasoegie 17e vorstin van Tello
(Sidenrengsche prins)
Soupa Karaeng Tanete
Toewappatoenroe Karaeng Berowanging broeder van den in 1883 overleden vorst van Sidenreng
Madilloeng Karaeng Bontomasoegie
I'Koemala Abdoel Kadir Moehammad Aidid 31e vorst van Gowa in 1825 op den troon in 1844 gehuldigd
Saenong Karaeng Likiripeng dochter van Ibdilmong Karaeng Papo en Karaeng Agangpantjaja
Dala-witoeng (Sidenreugsche prinses)
Mangimjarrang Karaeng Lembangparang
Manggubarrni Karaeng Mangeppe
Ralle dochter van den berechten Karaeng Tjinrapole
I Odja Karaeng Ballasari
Mangianjarrang Karaeng Lembangparang
Malingkaang Idriss Hanoe Abdoel Kadir Moehammad Aidid
Karaeng Katangka 32e vorst van Gowa in Januari 1893 vorst van Gowa
Liti Aisja vorstin van Barroe
Majaloearoe Karaeng Bontoramba
Patima Daeng Nitjesang
Makaraeng Karaeng Pagamekkang
Rante patola Karaeng Bontoramba
Matourobong Toemalalang-matowa
Boengasa Karaeng Kampong Baroe
Malloombassang Daeng Matowang Toemalalang-malolo
Tene Aroe Poelawang
Laodanrioe Karaeng Bontolangkasa
Mukalamseng Karaeng Agoang pantjaja
I Kalle Karaeng Passi
Gabaga Karaeng Lempangang
Mangauni Karaeng Magerrabombang
I Maneeng Karaeng Rappotjeni
I Mega Karaeng Bontodjai
Mangoe Daeng Sisila Karaeng Beroangieng
La Parenrengi Karaeng Tinggimae
La Patongai Karaeng Tjinrapole
Koebaoe Karaeng Lembangparang 33e vorst van Gowa
Mammoe Daeng Sisila Karaeng Beroangieng
Batari vorstin van Barroe
Wé tanripadarang vorstin van Aljetta dochter van Wé Basse Kadjawarra vorstin van Bone
Goeliga daeng Sorang, Karaeng Popo, Aroe Palakka
Fatima banri Lleawotein van Boni
Bolontong Karaeng Tawiee
Parenrengi Karaeng Tinggi maë
Boetta Karaeng Barammamasi
Basse Karaeng Bontodinnun
Patarni Karaeng Pabbondekang overleden 1891
I Nagicko Karaeng Pattaikang
Lidji Karaeng Madello
Toga Karaeng Salaajo
Mumbangie daeng Mojjetoe karaeng Bontomanai
I Kaedjoe Daeng Ninggi
Mangingoeroe daeng Mangemba Karaeng Mandjalling
Paweli Karaeng Ballasari
I Bancha daeng Ngai Karaeng Bontoemasoegie
Sompa daeng Kaua
Djondjo daeng Manjonri
Seäo daeng Ranme
Pangoriang
Batjo
Boenga Soetara
Madilloeng
I Odja
Apasa
I Nangko Karaeng Panaikang
I Aba Daeng Takena
Tjondang Daeng Parani
Takoe Daeng Dina
Tjatjieng daeng Paliwang
Basse Daeng Kanang
Basse Karaeng Bontosiana
Nilang Daeng Matjaija
Pawori Daeng Kena
Kusta daeng Paliwaig
Api Daeng Talai
Paweli Karaeng Ballasari
Mangeare daeng Mapoke
Basse Daeng Tomalo
Tojjelleng daeng Parassang
Daeng Padoeloeng
Mappatangka Daeng Palawa
Kenang
Saloha
Pawiset

Mapatoenroe
Abdoel Raoef
29e vorst
van Gowa

I Ralle
Aroe Lipoekasi

Machmoed Daeng
Sisila Karaeng
Berowangieng
Bitjara Boetta
van Gowa

Galaga Karaeng
Mangarabombang

Wala Karaeng
Lempangang

Laodanrioe
Abdoer Rachman
Karaeng Katangka
Toemamenga di Soewonga
30e vorst van Gowa en
19e vorst van Tello

Mangimatoe Liti
Aisja Karaeng Bonto
masoegie 17e vorstin
van Tello

(Sidenrengsche prins)

Sompa
Karaeng Tanite

Toewappatoenroe Karaeng
Berowanging broeder van
den in 1883 overleden
vorst van Sidenreng

Madălloeng
Karaeng Bontomasoegie

I'Koemala Abdoel Kadir
Moehammad Aidid
31e vorst van Gowa in 1825
op den troon in 1844 gehuldigd

Saenong Karaeng Likinjoeng dochter van Ibalimong
Karaeng Papo en Karaeng Agangpantjaija

Dala-witoeng
(Sidenrengsche
prinses)

Malingkaäng
Idrias Ibnoe Abdoel Kadir
Moehammad Aidid

Liti Aisja
vorstin van Barroe

Makaraeng
Karaeng Paganakkang

Matonrohong
Toemailalang-matowa

Ralle dochter van
den beruchten
Karaeng Tjinrapole

Manginnjarrang
Karaeng Lembangparang

Manggabarani
Karaeng Mangeppe

I Odja Karaeng
Ballasari

Manginnjarrang
Karaeng Lembangparang

Karaeng Katangka
32e vorst van Gowa
in Januari 1893
vorst van Gowa

Mapatoenroe
Karaeng Boerane

Patima
Daeng Nijassing

Ranre patola
Karaeng Bontoramba

Boengasa
Karaeng Kampong
Peroe

Mallombassang
Daeng Matawang
Toemailalang-malalo

I Mega Karaeng
Bontodjai

Mammoe
Daeng Sisila
Karaeng Beroangieng

La Parenrengi
Karaeng Tinggimae

La Patongai
Karaeng Tjinrapole

Koelaoe Karaeng
Lembangparang
33 vorst van Gowa

Mammoe
Daeng Sisila
Karaeng Beroangieng

Batari
vorstin van
Barroe

We-tauripadarang
vorstin van Alietta
dochter van We-Basse
Kadjoewara vorstin
van Bone

Goeliga daeng
Serang, Karaeng
Popo, Aroe Palakka

Fatima banri
Leenvorstin
van Boni

Balontong
Karaeng Tawite

Parenrengi
Karaeng Tinggi
mae

Boenta Karaeng
Barammamasi

Basse Karaeng
Bontosiama

Ratarai
Karaeng
Pabboendoekang
overleden 1891

Djondjo
daeng Manjonri

Sompa
daeng Kana

Seno
daeng Rannoe

Pangorirang

Batjo

Boenga Soetara

Madalloeng

I Odja

Apasa

I Nangho
Karaeng
Panaikang

I Aba
Daeng
Takena

Tjondang
Daeng Parani

Takoe
Daeng Dina

Tjatjieng
daeng Paliwang

Basse
Daeng Kanang

Basse
Karaeng Bontosiama

Nilang
Daeng Matjaija

Makaraeng
Karaeng Paganakkang

Matonrohong
Toemailalang- matowa

Laodanrioe Karaeng
Bontolangkasa

Rante patola
Karaeng Bontoramba

Boengasa
Karaeng Kampong
Beroe

Mallombassang
Daeng Matawang
Toemailalang-malalo

Tene
Aroe Poelawang

Makalaraoeng
Karaeng Agoang
pantjaija

IKalle
Karaeng Passi

Galaga
Karaeng Lempangang

Balontong
Karaeng Tawite

Parenrengi
Karaeng Tinggi
maë

Boenta Karaeng
Barammamasi

Basse Karaeng
Bontosiama

Patarai
Karaeng
Paboendoekang
overleden 1891

I Naggko
Karaeng
Panaikang

Lidja
Karaeng Madillo

Toga Karaeng
Saladjo

Mannimangie
daeng Matoetoe
karaeng Bontonompo

J Koendjoe
Daeng Ninga
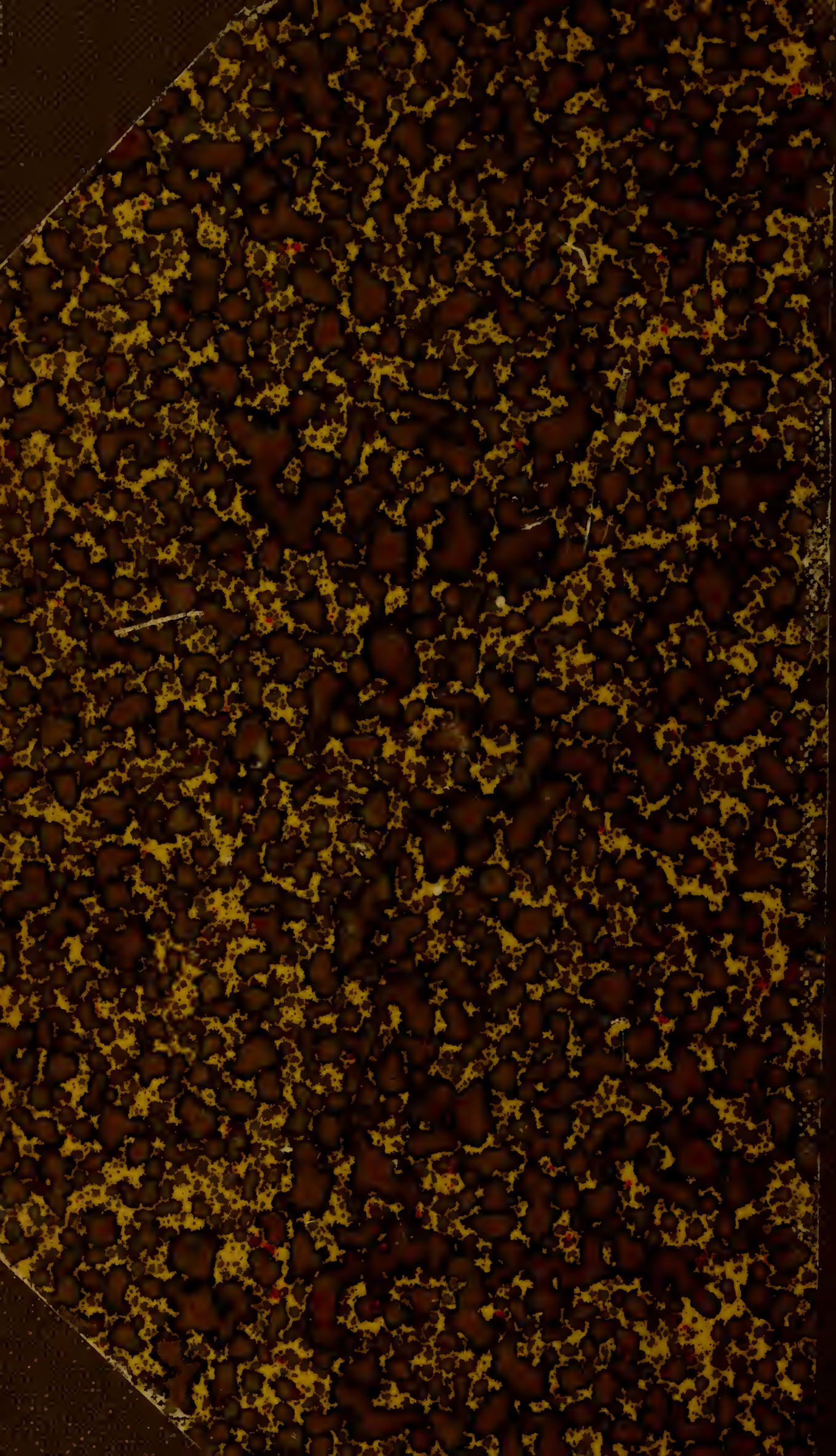
3 2044 106 181 985